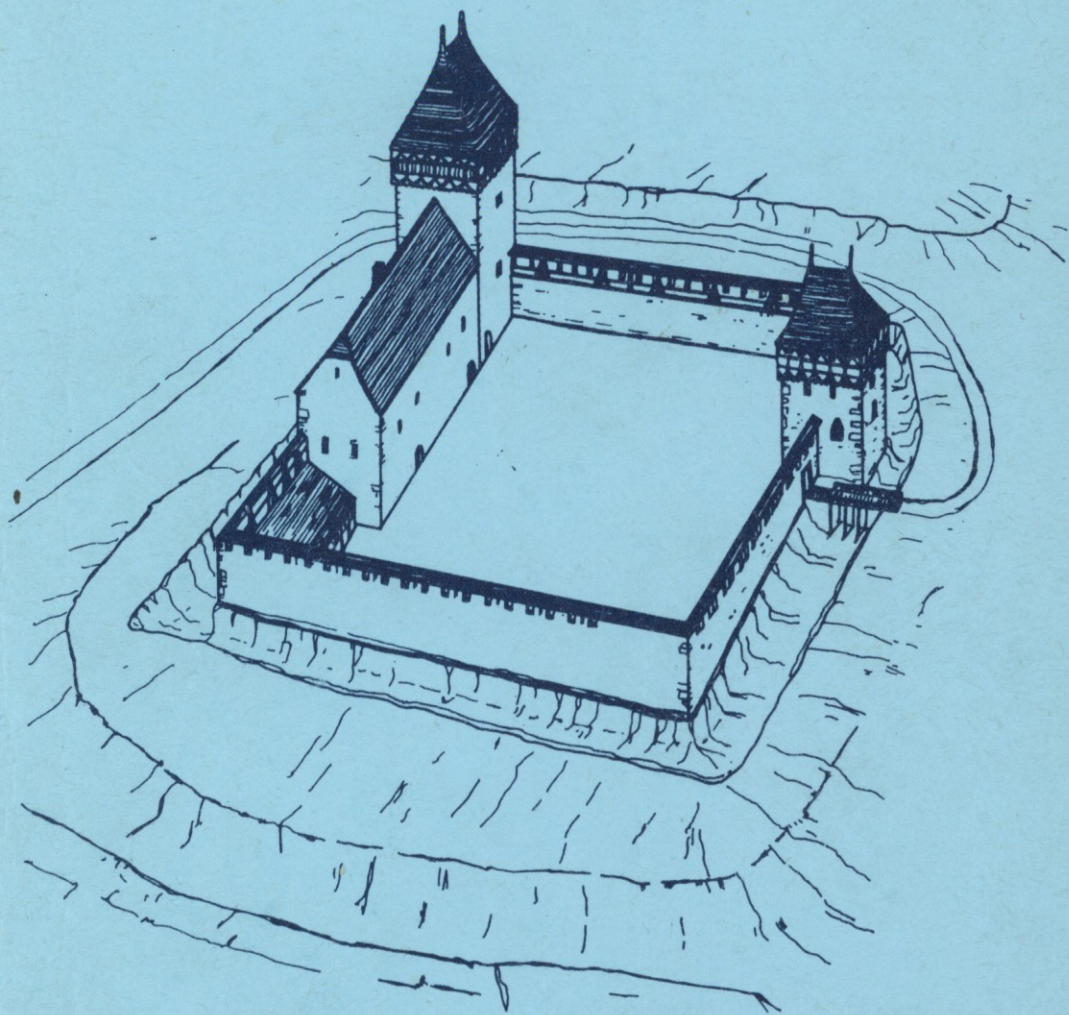

CASTRUM BENE 1989

VÁRAK A 13. SZÁZADBAN
BURGEN IM 13. JAHRHUNDERT

CASTRUM BENE 1989

GYÖNGYÖS

1990

A kötetet kiadja a MÁTRA MÚZEUM

Budapesti Történeti Múzeum, Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága,
Nógrádi Történeti Múzeum, és az Országos Műemléki Felügyelőség
támogatásával.

Címlap:

Kuczogi Zsuzsa

Gépelés:

Ballagó Tiborné

Szerkesztő - Redakteur:

HORVÁTH LÁSZLÓ

ISSN 0866 - 112X

Felelős kiadó: Dr. Füköh Levente

VÁRAK
a 13. században

BURGEN
im 13. Jahrhundert

A magyar várépítés fénykora

Die Blütezeit
des ungarischen Burgenbaus

ELŐSZÓ	6
FELD ISTVÁN: A 13. századi várak az eddigi kutatásokban	8
PÁLMÁNY BÉLA: A Kacsics-nemzetség várépítő és uralomszervező törekvései Nógrádban a 13-14. század fordulóján	22
SÁNDORFI GYÖRGY: Várak a történeti forrásokban, várak terepen (tekintettel a történeti Borsod vármegyére)	37
DÉNES JÓZSEF: A Mátra-hegység Árpád-kori várai	42
VÁNDOR LÁSZLÓ: A várépítészet kezdetei Zala megyében	56
BENKŐ ELEK: Kelet-Erdély "korai" kővárai	68
MICHAL SLIVKA: A várépítés kezdetei Kelet-Szlovákiában	92
SIKLÓSI GYULA: A székesfehérvári korai és későbbi királyi vár, illetve palota	104
SZÓKE MÁTYÁS -BUZÁS GERGELY: A visegrádi Alsóvár a 13. században	121
HORLER MIKLÓS: A johanniták és a korai magyar vártípus	135
JOZEF IZSÓF: A semptei vár kutatása	153
SZABÓ J. JÓZSEF: Régészeti ásatások a gyöngyös-mátrafüredi Benevárbán 1982-89.	163
JUAN CABELLO: Régészeti feltárások Sztrahora várában	173
BODNÁR KATALIN - JUAN CABELLO: A zagyvafői vár	180
LÁSZLÓ CSABA: A hédervári vár	184
MIKLÓS ZSUZSA: Ipolydamásd-Zuvár	190
GÁDOR JUDIT: A két szandai vár	196
KISS GÁBOR - TÓTH ENDRE: Sorkifalud-Zalak Árpád-kori vára	198
DÉNES JÓZSEF: Árpád-kori vár Gór-Kápolnadombon	203
SIMON ZOLTÁN: A mátraszőlősi "Kisvár"	208
VÖRÖS ISTVÁN: Mátraszőlősi "Kisvár" 13. századi állatcsontmaradványai	220
PAVEL KOUŘIL - ZDENĚK MĚŘÍNSKÝ - MIROSLAV PLAČEK: A 13. század morva és sziléziai várépítésze középeurópai összefüggésekben	236
TOMÁŠ DURDÍK: Magánvárak a 13. század cseh várépítészetében	251
PETR CHOTĚBOR: Adalékok a 13. századi cseh erődített falusi földesúri székelyek építészeti formájához	255
MATTHIAS UNTERMANN: 13. századi várépítészet Délnyugat-Németországban Elzász és Északnyugat-Svájc területén a legújabb régészeti kutatások alapján	277
KUBINYI ANDRÁS: Árpád-kori váraink kérdése	290
IRODALOM	302

VORWORT	7
ISTVÁN FELD: Die ungarische Burg des 13. Jahrhunderts in den bisherigen Forschungen	20
BÉLA PÁL MÁNY: Die Bestrebungen des Kacsics-Geschlechts zum Burgenbau und zur Herrschaftsbildung im Komitat Nógrád um die Wende der 13-14. Jahrhunderte	33
GYÖRGY SÁNDORFI: Burgen in den schriftlichen Quellen - Burgen auf dem Terrain - Beispiel: Komitat Borsod	41
JÓZSEF DÉNES: Die árpádenzeitlichen Burgen des Mátra-Gebirges	51
LÁSZLÓ VÁNDOR: Die Anfänge des Burgenbaues auf dem Gebiet des Komitates Zala	61
ELEK BENKÓ: Die "frühen" Steinburgen Ostsiebenbürgens	75
MICHAL SLIVKA: Die Anfänge des Burgenbaus in der Ostslowakei	86
GYULA SIKLÓSI: Die frühen königlichen Burgen bzw. Palöste in Székesfehérvár	111
MÁTYÁS SZÖKE - GERGELY BUZÁS: Die Untere Burg von Visegrád im 13. Jh.	128
MIKLÓS HORLER: Die Johanniten und der frühe ungarische Burgentyp	143
JOZEF IZSÓF: Die archäologische Untersuchung der Burg von Šintava	156
J. JÓZSEF SZABÓ: Archäologische Ausgrabungen in der Burg Bene in Gyöngyös-Mátrafüred, 1982-89.	167
JUAN CABELLO: Archäologische Untersuchungen in der Burg Sztrahora	175
KATALIN BODNÁR - JUAN CABELLO: Zagyvafő	182
CSABA LÁSZLÓ: Die Burg Hédervár	187
ZSUZSA MIKLÓS: Ipolydamásd-Zuvár	192
JUDIT GÁDOR: Die Burgen in Szanda	197
GÁBOR KISS - ENDRE TÓTH: Die árpádenzeitliche Burg in Sorkifalud-Zalak	201
JÓZSEF DÉNES: Árpádenzeit Burg in Górnápolnadomb	205
ZOLTÁN SIMON: Die Burg "Kisvár" in Mátraszölös	212
ISTVÁN VÖRÖS: Tierknochenreste aus der Burg Mátraszölös-"Kisvár" aus dem 13. Jahrhundert	222
PAVEL KOUŘIL - ZDENĚK MĚŘÍNSKÝ - MIROSLAV PLAČEK: Mährische und schlesische Burgen des 13. Jahrhunderts in mitteleuropäischen Zusammenhängen	229
TOMÁŠ DUDÍK: Adelsburgen im Rahmen des böhmischen Burgenbaus im 13. Jh.	247
PETR CHOTĚBOR: Ein Beitrag zur Bauform der Festen des 13. Jahrhunderts in Böhmen	263
MATTHIAS UNTERMANN: Der Burgenbau des 13. Jahrhunderts in Südwestdeutschland, dem Elsass und der Nordwestschweiz nach neueren archäologischen Forschungen	271
ANDRÁS KUBINYI: Zur Frage der Árpádenzeitlichen Burgen	300
LITERATUR.....	302

ELŐSZÓ

1989. szeptemberében a Gyöngyöshöz tartozó Mátrafüreden - valamikori Benepusztán - konferenciát rendeztünk a középkori várakkal foglalkozó kutatók részére. A helyszín egyértelműen adódott, hisz itt folyik egy jelentős régészeti ásatás 1982 óta Szabó J. József vezetésével, amely helyi kezdeményezésre és helyi erőkből a még török hódoltság előtt elpusztult Benevár feltárását és állagmegóvását tűzte ki célul. Ezen castrum a magyarországi várak között különleges helyet foglal el, mert az 1301. évi oklevél részletes leírása fontos adatokat szolgáltat a rekonstrukciós munkálatokhoz.

A kollokvium egyben kísérlet is volt, hisz a középkoros régészek mellett a történészek, építészek, művészettörténészek is teret kaptak a szakmai fórumon, végül így az adott téma - 13. századi várépítés - sokoldalú, sok szempontú megvilágítást kapott, s remélhetőleg ezzel a problémakör megoldásához is közelebb jutottunk. Hasonló szempontok miatt tartottuk azt is fontosnak, hogy ne csak hazai kutatók, de a szomszédos országok szakemberei is részt vegyenek a konferencián, összehasonlítási alapként is, és mert napjainkban már a legtöbb tudományterület, így a várkutatás sem művelhető korszzerűen egy ország határain belül.

Jelen kötet főleg az itt elhangzott előadásokra épül, de törekedtünk a kollokvium anyagának kiegészítésére, így más kutatók is hangot, teret kaptak ezen lapokon. Nem akartunk, és nem is akarhattunk kiadványunkkal a 13. századi várépítéssel reprezentatív összefoglalására vállalkozni - erre a kutatási eredmények ismeretében még nem is érkezett el az idő. Egymással ellenkező, néha bizony szögesen ellentmondó vélemények ütköznek itt, a tanulmányok különböző kiérleltettségűek, eltérő a dolgozatok dokumentáltságának mértéke is. Helyet kaptak a még folyó kutatásokról készített rövid, előzetes beszámolók is. Inkább fóruma szeretnénk lenni a különböző téziseknek, elképzeléseknek, semmint döntőnek.

Magyarországon sem a középkori régészet, sem a várkutatás nem tekinthető fiatal tudományterületnek, mégsem rendelkezik önálló szakfolyóirattal, évkönyvekkel. Jelen kötet lehetőségeihez mérten ezt az űrt próbálja betölteni, s szeretnénk nemcsak a konferenciát rendszeresen megszervezni, hanem ezen kötetet is sorozattá fejleszteni. Nem véletlenül viseli kiadványunk a "CASTRUM BENE" főcímet - nem csupán a tanácskozási helyszínére kíván ez utalni, hanem azt is jelzi, hogy mind a kollokviumok rendezését, mind pedig anyaguk közzétételét e "márkanév" alatt folytatni kívánjuk - a lehetőségek függvényében, évente-kétévente teremte fórumot a magyarországi várkutatásnak, számítva természetesen a jövőben is a szomszédos országok szakembereinek részvételére.

Az 1989. évi konferenciának a gyöngyösi Mátra Múzeum volt a házigazdája, s a III helyi szervezetével, az egri Dobó István Vármúzeummal, a Budapesti Történeti Múzeummal, valamint az Országos Műemléki Felügyelőséggel összefogva együtt tették lehetővé a kollokvium megrendezését. Jelen kötet kiadásának feltételeit az Országos Műemléki Felügyelőség, a Budapesti Történeti Múzeum, a Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága és a Nógrádi Történeti Múzeum biztosította, s a kiadás, szerkesztés technikai munkáit a gyöngyösi Mátra Múzeum vállalta.

Minden tanulmánynál német, illetve magyar nyelvű kivonat segíti a megértést, abban a reményben, hogy ezen tudományos vállalkozás nem csupán a hazai kutatók számára lesz hozzáférhető.

Végül szeretnénk névszerint is köszönetet mondani Feld Istvánnak és Szabó J. Józsefnek, kiknek fontos és pótolhatatlan munkája nélkül sem a konferencia, sem ezen kötet nem valósulhatott volna meg.

SZERKESZTŐ

Vorwort

Im September 1989 wurde in Mátrafüred bei Gyöngyös - ehemals Bene-pusztá genannt - für die Burgenforscher des Mittelalters eine Konferenz veranstaltet. Als Schauplatz der Konferenz hat sich Mátrafüred eindeutig gegeben, denn seit 1982 wird hier - auf lokale Initiative und aus lokalen materiellen Quellen - unter der Leitung von József J. Szabó die bedeutende archäologische Untersuchung der noch im 15. Jahrhundert zugrundegangenen Burg Bene durchgeführt, der eine Wiederherstellung der ausgegrabenen Ruinen folgt. "Castrum Bene" nimmt einen besonderen Platz unter den ungarischen Burgen ein, denn ihre ausführliche urkundliche Beschreibung aus dem Jahre 1301 ermöglicht eine einzigartig genaue Rekonstruktion ihres damaligen Zustandes.

Dieses Kolloquium war zugleich ein erfolgreicher Versuch, neben den Mittelalterarchäologen auch Historiker, Architekten und Kunsthistoriker auf einem gemeinsamen Fachforum zu Worte kommen zu lassen. So wurde das gegebene Thema - "Burgen im 13. Jahrhundert" - vielseitig, aus vielen Aspekten behandelt und wir sind hoffentlich zur Lösung dieses Problemkreises nähergekommen. Aus ähnlichen Gesichtspunkten haben wir die Teilnahme nicht nur der heimischen, sondern auch der Fachleute der Nachbarländer an dieser Konferenz für wichtig gehalten. Das von ihnen vorgetragene Material kann einerseits als Vergleichsgrundlage für die ungarische Forschung dienen, andererseits sind wir bewusst, dass eine moderne Burgenforschung kaum innerhalb eines Landes getrieben werden kann.

Der vorliegende Band stützt sich vorwiegend auf an der Konferenz gehaltene Vorträge, aber wir beabsichtigten auch die Ergänzung des Kolloquiummaterials, so haben wir andere, noch unpublizierte Arbeiten aufgenommen. Wir hatten nicht die Absicht, mit diesem Band eine repräsentative Zusammenfassung des ungarischen Burgenbaus im 13. Jahrhundert zu geben. Die jetzige Forschungslage bietet dazu keine Möglichkeit, so ist es selbstverständlich, dass hier manchmal gegensätzliche Meinungen zusammenstossen. Auch die einzelnen Beiträge sind auf unterschiedlichem Niveau, die Dokumentation dieser ist auch nicht gleich, neben umfangreicheren Bearbeitungen findet man hier kurze, vorläufige Berichte über Untersuchungen, die noch im Gange sind. Wir wollten also lieber das Forum verschiedener Thesen und Vorstellungen sein, als ihre Schiedsrichter.

In Ungarn kann weder die Mittelalterarchäologie, noch die Burgenforschung als junges Wissenschaftsgebiet betrachtet werden, trotzdem verfügen sie über keine Fachzeitschrift oder Jahrbuch. Der vorliegende Band möchte seinen Möglichkeiten gemäss diese Lücke ausfüllen und wir beabsichtigen nicht nur regelmässig Konferenzen zu veranstalten, sondern auch diesen Band zu einer Serie zu entwickeln. Kein Zufall, dass unser Band den Haupttitel "CASTRUM BENE" trägt, das möchte nicht nur auf den Schauplatz der Konferenz hinweisen, sondern das deutet auch an, dass wir die Absicht haben, unter diesem "Markenzeichen" das Kolloquium auch im weiteren zu veranstalten, sowie sein Material zu veröffentlichen - von den Möglichkeiten abhängig jährlich oder alle 2 Jahre.

Der Veranstalter der ersten Konferenz war das Matra-Museum in Gyöngyös, in Zusammenarbeit mit der Städtischen Organisation der TIT, mit dem "István Dobó" Burgmuseum in Eger, mit dem Historischen Museum der Hauptstadt Budapest sowie mit dem Landesinspektorat für Denkmalpflege, Budapest. Die Herausgabe dieses Bandes ermöglichten der Landesinspektorat für Denkmalpflege, das Historische Museum der Hauptstadt Budapest, das Bezirksmuseum Heves sowie das Historische Museum des Bezirkes Nógrád. Die Redaktion und die technischen Arbeiten übernahm das Matra-Museum in Gyöngyös.

Bei jedem Beitrag hilft das Verstehen ein deutscher bzw. ungarischer Auszug, in der Hoffnung, dass dieses wissenschaftliche Unternehmen nicht nur den ungarischen Forschern zugänglich sein wird.

Schliesslich möchte ich mich bei Herrn István Feld und bei Herrn József J. Szabó bedanken, ohne ihre wichtige und unersetzbare Arbeit hätte weder die Konferenz, noch dieser Band nicht verwirklicht werden können.

Der Redakteur

Feld István

A 13. századi várak az eddigi kutatásokban

A következőkben arra vállalkozom, hogy a magyarországi középkori várak történetének egyik jelentős korszakára vonatkozó eddigi kutatások eredményeit röviden összefoglaljam, s ennek kapcsán kísérletet tegyek a még tisztázatlan problémák, további feladatok felvázolására. Nem kerülhetem el azonban annak indoklását sem, hogy miért csak most és miért éppen most kerül sor erre - azaz mivel magyarázható, hogy a különböző történeti tudományok képviselői - történészek, építészettörténészek, régészek - egy önálló tudományos tanácskozást szentelnek a középkori várak kérdéskörének. Ennek során két kitérőt kell tennem - az első inkább módszertani, a másik viszont tudománytörténeti, de végül is mindkettő szoros kapcsolatban áll egymással.

Az, hogy egy adott történeti problémával hosszú időn át alig foglalkozik tudományos tanácskozás, vitathatalanul az adott szakterület kutatásának elmaradottságát jelzi. Ha a középkori várak esetében ennek okait itt keressük, elsősorban két fontos tényezőre figyelhetünk fel. Az egyik - melyre legutóbb Engel Pál hívta fel a nyomatékosan a figyelmet (1) -, hogy a középkor erősségei történeti szerepének szinte teljes félreértését okozta a jelenség, melyet a modern állam historizálásának, azaz a 19. századi fogalomrendszer középkorba való visszavetítésének nevezhetünk. Ennek köszönhetően a múlt században kibontakozó középkorkutatás kizárólag katonai objektumoknak, erődöknek tekintette a magyar középkor várait, s így - lényegében teljesen indokolatlanul - állandóan stratégiai kérdésekben, várrendszerekben, út- és határzáró, ellenőrző szerepekben gondolkodott. Ezért végül is a várakkal való foglalkozást a történészek általában át is engedték a hadtörténészeknek és építészeknek, hogy az igencsak változó színvonalú helytörténeti irodalom művelőiről most itt ne is essék szó. (2)

A kutatást gátoló másik tényező már sokkal objektívabb: ez a szóbanforgó építmények nagyfokú pusztulása - legyen szó akár fa-földszerkezetű, akár kőfalazatú várakról - vagy nagyszámú átépítése, s végül a fennálló épületek igen kevés, művészettörténeti módszerekkel is elemezhető műformája. Ez utóbbiak - mint azt már korábban is számos kutató hangsúlyozta. (3) - igen megnehezítették az egyes várak építési korszakainak s így egyúttal az egyes korszakok várépítményeinek egymástól való elkülönítését. Érthető tehát, hogy a művészettörténészek alig foglalkoztak a várakkal, vizsgálataik fő tárgyát - nálunk még fokozottabb mértékben, mint Nyugat-Európában - az egyházi építészeti emlékei alkották. (4)

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a 19. század folyamán és századunk első felében ne született volna számos munka középkori várainkról - sőt, még történészek is vitatkoztak olyan kérdésekről, hogy épültek-e már kővárak a tatárjárás előtt -, azonban a feldolgozások többsége erősen hiányosnak minősíthető, bennük meglepően szívesen továbbélő téves adatok tömegével. (5) A várakra vonatkozó írásos források rendszeres összegyűjtése végül is nem történt meg, s még rosszabb volt a helyzet az emlékek topográfiai feldolgozása területén. Sajnos, a Kárpát-medence várépítményeiről nem születtek olyan kiváló pozitívista munkák, mint amilyen többek között Sedláček řízenőkötetes topográfiája a cseh korona országainak erősségeiről. (6) Régészeti kutatásokra - rendkívül idő- és költségigényes voltak miatt - csak alig került sor, s ezek eredményei sem voltak alkalmasak általánosításokra. (7)

Ilyen kedvezőtlen adottságok mellett - amikor még megbízható alaprajzi felmérés is alig állt rendelkezésre várainkról - született meg azután 1955-ben a magyarországi várépítészeti történetének első valóban tudományos igényű összefoglalása, Gerő László munkája.

A középkori budai várpalota ez idő tájt feltárt romjainak helyreállítója - megfelelő hazai előmunkálatok hiányában - elsősorban az európai várépítészeti tanulmányozása során megállapított hadtörténeti-építészeti elvek alapján csoportosította az akkor ismert emlékeket.

A passzív, majd az aktív védelem és a támadás fejlődő kölcsönhatásának tulajdonítva elsődleges jelentőséget, de az általános történeti körülményeket is figyelembe véve, felállította tipológiai rendszerét, melynek fő gerince - a magyar középkor vonatkozásában - a lakótorony-belsőtoronyos vár-külsőtoronyos vár, korántsem mindig mereven értelmezett fejlődési sora volt. (8)

Az elmúlt három és fél évtized tapasztalatai alapján megállapítható, hogy a "Magyarországi várépítészeti" szerzője a fő tendenciákat helyesen ismerte fel, míg a részletek természetesen kidolgozatlanok maradtak, egy új kutatógeneráció számára jelentve feladatot. De vitathatatlan, hogy a monográfia megteremtette a kiindulási alapot egy árnyaltabb, a történeti-társadalmi sokszínűséget jobban tükröző kép kialakításához. Gerő László érdeme továbbá, hogy könyvvel mellett személyes szervezőmunkájával elindította a tulajdonképpeni hazai várkutatást, mely nem utolsó sorban épp a nagyarányú műemléki helyreállításokhoz kapcsolódott. Bár várfejlődési elmélete a nemzetközi szakirodalomban nem váltott ki jelentős visszhangot - ott általában a klasszikus német tipológia élt tovább, melynek egyik jeles képviselője volt a szlovákiai várakat is vizsgáló Dobroslava Menclová (9) - Magyarországon viszont olyan mértékben elterjedt, hogy számos esetben nem a régészeti megfigyelés, hanem az említett vártipológia alapján határozták meg egy-egy vár építési korszakait. (10)

Az 1955-1975 közötti, mintegy húsz év a várkutatás ugrásszerű mennyiségi növekedését hozta. A helyreállításokhoz kapcsolódó, bár emiatt néha igencsak korlátozott lehetőségek között zajló nagyszámú, régészek és művészettörténészek által végzett régészeti feltárás - azaz ásás és falkutatás - rendkívül sok részeredménnyel járt. Egyértelműen bebizonyosodott, hogy alapos helyszíni feltárások nélkül még a legpontosabb műszaki felmérések - mint pl. Adalbert Klaar burgenlandi periódusvizsgálatai - sem eredményezhetnek hiteles építéstörténeti képet. (11) Továbbra is hiányzott azonban a téma kifejezetten történeti megközelítése, melynek egyik jellemző megnyilvánulása volt, hogy a tatárjárást számos várfeltáró, minden különösebb indoklás nélkül terminus post quem-ként kezelte. (12) De nem történt meg a formai, építészeti megfigyelések összegzése sem, leszámítva néhány rövid összefoglalást Holl Imre, illetve a szlovák kutatás vonatkozásában Andrej Fiala tollából. (13) Így érthető, hogy amikor az 1970-es években - nagyrészt az újabb nyugat-európai kutatási eredmények hatására - a történészek érdeklődése is végre a középkori várak felé fordult, Fügedi Erik és Kurcz Ágnes alig találtak általánosítható építészeti adatokat. (14)

Az utóbbiak azonban elsősorban a kőfalakkal épült várépítményekre vonatkoznak, mivel ugyanekkor egy, Gerő László monográfiájának születése idején még szinte ismeretlen vártípus, az államalapítás-kori nagyméretű sáncvárak ismérvei kerültek meghatározásra, elsősorban Nováki Gyula munkásságának eredményeként. (15) E korai időszak erősségei történeti szerepét és hátterét Györffy György világította meg számos munkájában (16) s ezután láttak napvilágot Fügedi Erik, 13-15. századi várakkal foglalkozó történeti tanulmányai. (17)

A kizárólag az írott forrásokra támaszkodó történész az utóbb említett korszak kezdetétől egy új típusú vár megjelenését határozta meg, melynek fő ismérve - véleménye szerint -, hogy a földesúr az itt összpontosuló uralmát a jobbágyság felett a várhoz tartozó uradalom keretében gyakorolja. A vár tehát egyenlő a hatalommal - Kurucz Ágnes szerint egyúttal a hatalom szimbóluma is (18) - székely, mely politikai súlyt biztosít birtokosának az országban, egy esetleges támadás kiindulópontja s egy olyan hely, ahol a várúr megvédi magát bárkitől.

Fügedi Erik munkáiban részletesen tárgyalta az uradalom, az ún. tartozékok kérdését, a várépítés költségeinek problémáját, a várnagyok, az úri familia szerepét. Meghatározta az egyes korszakok jellemzőit: először a királyi várak túlsúlya, majd eltolódás IV. Béla uralkodása alatt, a kiskirályok várpolitikájára s ezután az Anjou-kori nagy változások, stb. - s ennek során kísérletet tett a várépítkezések lehetőleg pontos számának meghatározására is. Statisztikájának összeállításánál abból az előfeltevésből indult ki - tekintve, hogy a vár az uradalom központja -, hogy ha egy várat nem említ egy forrás, akkor az a vár nem is létezik. A szerző hangsúlyozta, hogy 1241 nem tekinthető éles korszakhatárnak, a tatárjárást csupán egy már korábban megindult fejlődést gyorsított fel.

Felfigyelt arra az eltérésre, mely a várak száma, sűrűsége vonatkozásában a régi és az irtással meghódított új településterületek között megfigyelhető. Végül gondot okozott számára, hogy néhány vár esetében csupán egy-két falu alkotta a fenntartását szolgáló "nagybirtokot", továbbá az, hogy a nyugati határszél várai aligha viselkedtek igazi "határvárként". Tulajdonképpen nem is sikerült tisztázni a tárgyalta erősségek stratégiai szerepét, míg végül - alapvető jelentőségű! - váradattárában a legtöbb építményt - véleményem szerint jogosan - mint mentsvárat szerepeltetett. (19)

Mindezzel párhuzamosan kezdték meg terepbejárásaikat és felméréseiket az építőmérnök Sándorfi György és munkatársai, akik egy-egy terület összes erődítményeit kívánták topográfiailag feldolgozni. Ennek során szerte az országban rendkívül nagy számban bukkantak olyan, kétségtől mentes középkori, általában kisméretű várakra - köztük sok olyanra, ahol nem csak fa-föld, hanem kőszervezetek, habarcsos kőfalak is megfigyelhetők voltak - melyekről semmiféle írásos forrás sem szólt. Hasonló munkát ugyanekkor Burgenland területén Wolfgang Meyer, Szlovákiában Alojz Habovštiak, Michel Slivka és munkatársai végeztek. (20)

Míg azonban az utóbbiak ezen erősségeket általában a 13-14. századra keltezték és a nemesség középső és alsó rétege lakóhelyeiként értékelték, Sándorfi György az oklevelek által említett és az un. történelem nélküli várak száma közötti nagy eltérést elsősorban azzal magyarázta, hogy az utóbbiakat azonosnak vélte az uralkodó és a korai földesúri osztály legkorábbi - sokszor már a 11. századra helyezett - különböző, védhetőnek tartott lakó- és tartózkodási helyeivel. (21) Álláspontjának indoklása során gyakran a korabeli nyugat-európai állapotokból következtetett vissza, vagy pedig magától értetődő természetességgel azonosnak vélte az írott forrásokban említett erősségeket a terepen ma látható - de régészeti módszerekkel még nem kutatott - sáncokkal, sőt kőtoronyokkal! (22) Nem minősítve módszertani szempontból e két utóbbi eljárást, hangsúlyoznom kell, hogy az utóbbi évtizedben számos ilyen kisméretű "történelem nélküli" a várban folyt ásatás, olyan esetről azonban nincs tudomásom, hogy egy objektumot egyértelműen a 13. század elé lehetett volna keltezni. (23) Ugyanakkor viszont a különböző feltevések megfogalmazása során elmaradt a szomszédos országok kutatásai eredményeinek figyelembevétele.

Mindezek ellenére vitathatatlan tény, hogy Sándorfi György és munkatársai ezen "új várak" felfedezésével és folyamatos közzétételével jelentős új eredmények indikátorai is voltak. Munkájuk hatására ugyanis Engel Pál - aki maga is jelentős tanulmányokat tett közzé a vár-hatalom-uradalom kérdéskörében, elsősorban a 14-15. század vonatkozásában - felvetette, indokolt-e már a 13. században kifejezett uradalmakkal számolni, ahol a vár a hozzátartozó uradalom feje? Nem ismét historizálással állunk-e szemben, azaz nem a késő-középkori várfogalmat vetítjük-e vissza erre az időszakra? Írott források elemzésével jutott arra a következtetésre, hogy az 1200-as években épült magánvárak nem uradalomközpontok, hanem ellenkezőleg: a birtok, a föld tartozékai voltak! Birtokjogi szempontból "a vár léte vagy nem léte akkoriban még tökéletesen mellékes tény volt", azaz nem kellett megjelennie az 1320 előtt amúgy is teljesen esetlegesen ránkamaradt forrásokban. (24) E megvilágításban már aligha használható a várak építési idejének meghatározására Fügedi Erik által alkalmazott statisztikai módszer, hisz így akár minden "történelem nélküli" kisvár azonos minőségű - sőt, azonos korú - objektum lehet, mint a forrásokban említett castrumok.

Tisztább és pontosabb kép mindezek után egyrészt a részletes birtoktörténeti vizsgálatokból várható - nem csupán a kifejezett "nagybirtokoknál", hisz nem bizonyítható, hogy csak ilyeneken épültek várak (25) - másrészt a régészeti kutatások célirányos folytatásától. Ez utóbbiakkal kapcsolatosan hangsúlyoznom kell, hogy indokolatlan annak a kérdésnek túlzott kiélezése, hogy az ásatásokon előkerülő kerámialeletek nem alkalmasak megbízható keltezésre. Ez ugyanis vitathatatlan tény, viszont a feltárások más, gyakran pontosabb korhatározást lehetővé tevő leleteket és megfigyeléseket is eredményezhetnek. Ugyanakkor viszont mindenképpen ajánlatos az óvatosság a csak kerámiatöredékeken alapuló régészeti korhatározások esetében. Végül is azonban - mint azt az utóbbi néhány év örömdetesen megszaporodó, kifejezetten történeti célú régészeti kutatásai bizonyítják - a rendelkezésre álló többfajta forrástípusból levonható következtetések egymással való összevetése, a külföldi kutatás eredményeinek megfelelő hasznosítása a várkutatás területén is megbízható megállapításokhoz vezethet, legalábbis sokkal inkább, mint az ásatás-falkutatás nélküli tipológia, vagy csak az írott forrásokban szereplő erősségek elemzése. (26)

A fentiek alapján tehát úgy vélem - s ez a beszámoló elején felvetett kérdésre adandó válasz -, hogy most érkezett el az az idő, amikor indokolt és szükséges a magyarországi középkori vártörténet kutatásában eddig elért eredmények - történeti, építészettörténeti, művelődéstörténeti megállapítások - összegzése, de legalábbis a történetész, építészettörténetész és régész eszmecseréje minderről.

Mivel - mint erről már az előzőkben szó esett - a középkori magyar állam várépítészetének legkorábbi korszaka - a 10-11. század nagyméretű, favázas szerkezetű sáncvárainak időszaka - számos vonatkozásban már tisztázottnak tűnik (27) - s ugyanakkor e várak további sorsa és így a 12. század várépítésze még rendkívül sötét, természetesen adódott egy vártörténeti tanácskozás témájaként a 13. század, mint a következő, már sokkal jobban körvonalazható időszak. Ezt a történeti periódust - melyet értelemszerűen nem szűkíthetünk le egy kerek évszázadra, kezdetét a 12. század utolsó harmadára, végét az 1320-as évekre helyezhetjük -, tekintve a várépítkezések mennyiségét, a magyar várépítés fénykorának tartom - ilyen nagyszámú erősség sem korábban, sem később nem született a Kárpát-medencében.

A következőkben - mintegy bevezetőként - a felsorolás szintjén kívánok megemlíteni néhány olyan problémakört, melyek még korántsem tekinthetők lezártnak, s melynek tisztázása a további kutatások feladata kell hogy legyen.

Mindenekelőtt: hogyan alakult az említett sáncvárak sorsa a 12-13 századokban? Hogyan alakultak át, mennyire jellemző, hogy kőfal került a sánkra vagy a sánc helyére? (28) Mi történt a királyi, s mi a püspöki székhelyeknél?

Egyáltalában, mikorra tehető a sáncvárakétól eltérő építészeti szerkezetű erődítmények kezdetei, azaz mikor épültek az első kifejezett kővárak, melyek - a királyi hatalom túlsúlyának megfelelően - bizonyára az uralkodói központokban kereshetők? Indokolt-e - tekintve az általános közép-európai helyzetet - az első esztergomi kőépítkezéseket lényegesen korábbra keltezni, mint a régészeti módszerekkel megállapított terminus ante quem /II. István, 1116-1131/ ? (29) Mikortól számítható a püspöki székvárak kőfallal való övezése, jellegzetes késő-középkori elrendezések (30) kialakulása?

Valóban olyan éles minőségbeli eltérés volt-e megfigyelhető a 12. század végétől a királyi és az egyéb várak építészeti megjelenése között, mint az Esztergom és Óbuda a 12/13. század fordulójára körüli évtizedekre tehető s a korabeli németországi Pfalzokhoz, a Stauf-építészeti remekeihez mérhető várai, továbbá Visegrád 1250 körüli kettős - kettős funkciójú? - vára, s végül az ez idő tájt épült-átépült ispánsági-erődítmények - palotákkal /Szepes, Pozsony/ és centrális elhelyezkedésű, lakható tornyokkal /Trencsén, Sáros, Sempér/ - jelzik, vagy talán léteztek egyszerűbb, az általánosan elterjedt típusoknak megfelelő királyi várak is? (31) Azaz indokolt-e mindezek alapján a gazdagabb építészeti kiképzést mutató erősségek - mint Léka - építését a királyhoz kötni, ha azt más, egyértelmű adat nem támasztja alá? Nem magyarázható-e az adott terület - így a nyugati határszél - magasabb fejlettségével?

Egyáltalában: léteztek-e a 13. században kifejezetten határvédelmi szerepet ellátó várak, nem historizálás-e határvárakról beszélni ekkor, akár nyugaton, akár másutt? Voltak-e az eddig említett típusoktól eltérő rendeltetésű királyi - vagy a király által emeltetett - erősségek, így nagy kiterjedésű mentsvárak vagy épp kisméretű, egyetlen árokkal, sáncsal övezett, toronyszerű épület alkotta erősségek is? (32)

Ezzel elérkeztünk a következő nagy kérdéscsoporthoz, a magánvárépítkezések kezdeteihez. Vajon nem csupán a világi arisztokrácia jellegzetes "korai" vártípusát képviselik az utóbb említett kisméretű erősségek? Mennyire lehetséges pontos datálásuk, korábbiak-e a faépületek vagy közel egyidőben jelennek meg velük a kőből készült "tornyok" is? Tekinthezők-e külön típusnak - netán udvarháznak (33) - vagy inkább egy, a késő középkorig továbbélő alapformának, hiszen méretben, jellegben néha alig térnek el a legegyszerűbb kővārfa las erődítményektől - tehát valószínűleg ugyanazon célra, a megerősödött világi uralkodó réteg hatalmának biztosítására és kifejezésére épültek! De vajon időben megelőzték-e a kővārfa las várakat, mely utóbbiak - milyen arányban, formában? - ugyan már valószínűleg a 13. század első évtizedeitől magánosok kezén is előfordultak?

Feltűnő mindenestre, hogy a kisméretű "toronyvárak" inkább a korai településterületen, a sík- és dombvidéken épültek és nagy valószínűséggel közéjük sorolható a korán említett németújvári "favár", Kabold, Vécs és szinte biztosan Jolsva, a vasi Óvár és Ság. De az is kétségtelen, hogy - később? - az erdő- és hegyvidéken is megjelentek. (34)

Vajon a tatárjárás jelentősége valóban csak annyi, hogy egy korábban kibontakozott, majd gátolt fejlődést gyorsított fel? Valóban igen alacsony volt-e a királyi építkezések száma, azaz inkább másokkal építtetett a király? Valóban gyorsult-e a várépítkezések üteme a század vége felé, vagy ez csupán az írott forrásanyag növekedéséből adódó látszat? Bizonyítható-e, hogy inkább már "klasszikus" kővárak épültek ekkor, főként az irtásos erdővidékeken? Mekkora szerepet játszott mindebben a tartományuraságok kibontakozása, továbbá a nemzeti ágak, családok megosztozása, szétválása - lehet-e ekkor egyáltalában még "nemzeti várról" beszélni? (35)

Mikorra helyezhető a "nagy várpusztulás", azaz a kisméretű és a klasszikus kővárak tömeges felhagyása? Milyen okai voltak ennek, mekkora volt mértéke? (36)

Végül is: mi volt a várak szerepe a mindennapokban? Hogyan funkcionáltak a változó királyi rezidenciák? Milyen volt Óbuda és Buda "várainak" kapcsolata a 13. században, nem vonatkoztatható-e minden írott adat az előbbire? (37) Vajon a püspöki székhelyeiken kívül várépítkezései - így többek között Sümeg, Nógrád, Füzérkö - más célt szolgáltak-e, más formában valósultak-e meg, mint a magánosoké?

Lakták-e egyáltalában folyamatosan a magánvárakat? Vajon nem csupán a kényelmesebb síkvidéki objektumoknál valószínűsíthető ez? Ha igen, mennyiben tértek el a várak az udvarházaktól, milyen volt a településekhez, falvakhoz való viszonyuk - ez a lakhatóság, lakosság fontos ismérvének tűnik a régészeti leletek "sűrűsödése" mellett -, voltak-e átmeneti formák? (38) E szempontból döntőnek látszik, hogy Nyugat-Európától eltérően a családok predikatumai nem várakról, hanem falvakról származnak!

Nem inkább mentesvárként értékelhető - természetesen hatalmi bázis és értékőrző szerep mellett - ezen erősségek többsége? Volt-e egyáltalában stratégiai jelentőségük, hisz helykilválasztásukban meghatározónak tűnik a jó védhetőség, a nehéz megközelíthetőség, gyakran kifejezetten hegyek közé, mélyen a völgyekbe behúzva épültek, hogy ott uraik veszély esetén "saját magukat, fegyvereiket, kincseiket megvédjék" (39). Változott-e a várak szerepe a 13. század folyamán?

Ami a magánvárak építészeti formáját illeti, Fügedi Erik - bár nem csupán rájuk vonatkoztatva - hangsúlyozta, hogy "...nincs... a formák és a kor között feltétlen összefüggés..." (40). Mervé, mechanikus összefüggésről valóban nem beszélhetünk, de vitathatatlan - s ez a régészet, az építészet- és művészettörténet munkamódszerének egyik alapja -, hogy vannak egy adott korra jellemző formák, formaegyüttesek, sőt szélesebben értelmezett típusok is, s ezek meghatározása fontos történeti következtetések levonására lenne alkalmas. Természetesen igen lényeges a kifejezetten történeti szemléletű értékelés - kérdés ugyanis, mennyire hasznos egyes alaprajzi vagy toronyformák mervé tipológizálása, feltételezett eredetük meghatározása - nem is beszélve arról, hogy régészeti kutatás hiányában milyen buktatókat rejt magában ez a módszer. (41)

Vitathatatlan ténynek látszik, hogy a várak formáját, méretét anyagát és részleteit alapvetően a topográfiai helyzetük, s ugyanúgy az építendő anyagi lehetőségei és igényei határozták meg - s ez különösen állhat a magánvárakra. Kérdés viszont, mennyire képviselték ezek építészetileg egységes megoldásokat, állítható-e, hogy kifejezetten kisméretűek voltak, mennyiben tértek el ebben a vonatkozásban a toronyvárak a kővárfallal védett erősségektől? De mennyiben beszélhetünk építészeti típusról /vagy típusokról/ az előbbieket esetében - 9-11 méteres oldalhosszúságú vagy átmérőjű, fából vagy kőből épített egy vagy több épület, természetes vagy mesterségesen feltöltött várterületen paliszáddal, palánkerítés, vagy csupán árok, külső sáncsal, általában kerek vagy ovális alaprajzon? Mennyire tartható jellemzőnek, hogy egy részük később a "klasszikus kővárak" magjává vált? (42)

A síkvidéken épült, kővárfallal védett erősségeknél - a kézenfekvőnek tűnő - kerek vagy szabályos négyzet volt-e kedveltebb, mint alaprajzi elrendezés? A hegyeken, magas sziklacsúcsokon épített váraknál csak a terephez való alkalmazkodás figyelhető-e meg - így keskeny sziklagerincen nyújtott épületforma - vagy megállapítható-e bizonyos törekvés meghatározott alaprajzi sémákra, sőt szabályosságra?

Mennyire általános így az ovális, sőt kerek, vagy inkább lekerekített alaprajz, gyakran egy vagy több derék- vagy tompaszögű "éllel", sőt kiugró toronyszerű építménnyel? Mennyire terjedt el a közel szabályos téglalap, négyzet vagy épp ötszögforma? Ehhez kapcsolódóan: beszélhetünk-e vártípusokról, annak függvényében, hogy az alapelemek - torony, palota, várfal, kapu, ciszterna melléképület, külsővár - hogyan viszonyulnak egymáshoz, illetve melyek hiányoznak közülük? Indokolt-e, hogy különösen a torony állt mindeddig a kutatás előterében, milyen jelentőséggel bírnak a különböző - négyszögű, többszögű, kerek, patkó, néha un. éllel ellátott - alaprajzi formák? Általánosítható-e az eddigi régészeti vizsgálatok megállapítása, hogy általában egyetlen tornya volt e váraknak? Mivel indokolható, hogy az írott források néha több ilyen épületről szólnak, eltérő volt-e ezek funkciója, netán építőanyaga? Kivitelnek tekinthető-e Kőszeg négy - sőt öt! - tornyos szabályos alaprajzú városi vára? Mutat-e valamilyen törvényszerűséget a tornyok elhelyezkedése, általában a várfalakhoz kapcsolódtak-e, netán a legjobban támadható oldalon vagy épp a legmagasabb, központi helyen? Voltak-e a toronyvárakhoz hasonlóan, szabadon a falgyűrűn belül álló tornyok? Mi volt az ismert - és a toronyvárak épületeivel általában megegyező alapterületű! - tornyok funkciója? Védelem, tárolás, lakás? Méret, magasság, falvastagság, bejárat helye, ablakok-nyílások jellege, kandallók, árnyékszékek léte-nemléte alapján elkülöníthetők-e egyértelműen egymástól a csak védelemre vagy lakásra is alkalmas toronyépítmények?

Ugyanez áll sok esetben a sokkal kevésbé kutatott önálló lakóépületekre, a palotára is, mely - ha szintenként csak egy teret foglal magába - sokszor akár toronyként is értelmezhető. Mikortól számolhatunk a téglalap alaprajzú, több teret magukba foglaló önálló lakóépületek szélesebbkörű elterjedésével, kivételnek számítottak-e a 13. században? Hogyan alakult szintjeik, tereik száma, mikortól töltött be csak az emelet lakófunkciót, mikortól találunk itt emellett egy külön, nagyobb termet is? Milyen volt ezek kiképzése, fűtése? Mire használták a tornyok és palotaépületek alsó szintjeit?

Mikortól találunk önálló várkapornát ezekben az erősségekben, hol helyezkedtek el, milyen volt építészeti formájuk? Egyáltalában: mennyire volt megfigyelhető az építészeti reprezentáció megjelenése, gazdagabb építészeti részletek, épületfaragványok alkalmazása, főként a királyi várépítészet említett emlékeivel összehasonlítva! Mennyire igazolható elterjedése, akár tornyok, paloták emeleti részeiként, akár részben önálló melléképületekként?

Mennyire tehetők általánosítható megállapítások a várfal formájáról, magasságáról, a védőfolyosók, pártázatok jellegéről, méretéről? Vajon a várfalhoz csatlakozó épületek nyílásai is áttörtek, vagy azok csak befelé fordultak, s a körben zárt falat csak a kapu néha igen kisméretű nyílása szakította meg? Általánosítható-e az eddigi kutatásokból levont következtetés, hogy külön kaputornyok léte magánváraknál ekkor még nem igazolható, sőt a kettős /lovas-gyalog/ kapuk, felvonóhidak, csapórácsok s más kapuvédelmi berendezések alkalmazása is csak később kezdődött?

Végül még néhány, az eddigi kutatás által ugyancsak elhanyagolt kérdés: mennyiben és mióta fontos alkotóelemei a kővárfalas váraknak a várudvarban kialakított vízgyűjtő vagy kút? Mikortól számolhatunk külön gazdasági építményekkel, fából-kőből, s elhelyezésükre külsővárakkal, ugyancsak fából-kőből, talán gazdagabb építészeti megoldásokkal - tornyokkal, netán falszorosokkal? Mit jelezhet mindezek megléte vagy hiánya, lehet-e mindebből következtetni a várak folyamatos lakottságára, vagy erre csak a régészeti kutatások során előkerülő un. kisletek alkalmasak, s azok is milyen esetekben? (43)

Befejezésképpen megállapítható, hogy bár 13. századi magánvárak esetében kronológiai, szociológiai tagolás még aligha lehetséges - azaz még nem tudjuk meghatározni, milyen erősségeket emeltettek maguknak a világi uralkodóosztály felső, középső és alsó rétegébe tartozók, (44) sőt a királyi-egyházi várépítés számos kérdése is még tisztázásra vár -, a tárgyalt emlékcsoport vizsgálata is alkalmas lehet arra, hogy - a várak száma, jellege, építészeti gazdagsága, lakhatóságuk foka alapján - az írott forrásokhoz hasonlóan tükrözze a magyarországi feudális fejlődés mértékét, jellegét, fokozatait. A további kutatás feladata ilyen általános következtetések levonása - remélhető, hogy problémafelvető bevezetőm és a tanácskozáson elhangzó előadások jelentős lépést jelentenek ebbe az irányba, a valóban történeti célú várkutatás kialakulása felé. (45)

1. ENGEL 1984. 288. skk.
2. A hazai várkutatás történetének mindeddig egyetlen összefoglalása: CSORBA 1974. A kérdéshez ld. még FÜGEDI 1977. 9., továbbá Szlovákia vonatkozásában POLLA-SLIVKA-VALLÁSEK 1981. 361-366.
3. Így Gerő László, utoljára GERŐ 1975. 12., valamint a feltárások szükségességének és akadályainak hangsúlyozása: HOLL 1970. 386.
4. GERŐ 1975. 12., valamint e problémákkal a német kutatás már korán foglalkozott: PIPER 1912. bevezetőjében. A stíluskritikai módszerek alkalmazásának kérdéséről a várkutatásban újabban: HINZ 1981. 78., illetve HOTZ 1988. 12-16.
5. Ld. minderre a 2. jegyzetben említett munkákat. Jó példa az utóbbiakra Csővár esete, melyről a korai irodalom kizárólag téves középkori adatokat tartalmazott: FELD-JAKUS-LÁSZLÓ 1979. 7-8.
6. SEOLÁČEK 1927-1937.
7. Így a tárgyalta időszak vonatkozásában a visegrádi, óbudai, esztergomi, továbbá a szombathelyi, részben az egri, diósgyőri kutatások említhetők meg, valamint Szlovákia területén többek között a füleki feltárás Vö. POLLA-SLIVKA-VALLÁSEK 1981. A hazai várrégészeti kutatások történetének kritikai értékelésére még nem került sor.
8. GERŐ 1955; 1968 sok más, itt nem részletezhető tanulmány mellett, s felfogásának egyik utolsó összegzése: GERŐ 1975. bevezető fejezetei
9. MENCLOVÁ 1958. 81., és főleg: 1973.
10. Így: VÉGH 1966. 144-145., KOZÁK 1972. 169-173., 184-185.
11. KLAAR 1970. - Szalonak várában azonban egy régészeti kutatás Klaar megállapításaitól lényegesen eltérő eredményekhez vezetett, ld. erre Wolfgang Meyer és Gerhardt Seebach tanulmányait in: Andreas Baumkircher und seine Zeit. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Heft. 67. Eisenstadt, 1983. 105-150. ill. 211-246.
12. Így Sümeg esetében: KOPPÁNY-KOZÁK 1984. 46-48.
13. HOLL 1970. 396-397. csupán néhány soros összefoglalást ad a fő tendenciákról az egyes várak kutatásának ismertetése után, a 13. századra elsősorban a toronyvárat, lakótornyot tartva jellemzőnek. Andrej Fiala - Alojz Habgvtiakkal és Tatjana Stefanovičovával közösen - FIALA-HABOVŠTIK-STEFANOVIČOVA 1975. 433-436. - már részletesebben tárgyalja a felvidéki várépítésszel fejlődését, számos ponton azonban nem régészeti eredményekre támaszkodva, egy korábbi tanulmányában megfogalmazottakat ismételve: FIALA 1966. A 13. század első felében nagy kiterjedésű kővárakról illetve nagyméretű lakótornyokról ír, mint királyi építkezésekről, a magánvárak építését a század második felétől eredezteti, két típussal - várfal-lakótorny illetve palota-védőtorny együttessel számol a 14. század első harmadáig. - Ugyanekkor az új régészeti eredmények jelentős része közzétételre került az egyes kutatók által írt tanulmányokban: GERŐ 1975. 87-286. - Északnyugat-Horvátország középkori várainak régészeti kutatásairól: 40. godina arheoloskih istrazivanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. /kiáll. katalógus/ 1986. 73-77. - Itt kell megemlíteni, hogy az említett tanulmányok mellett természetesen születtek más, összefoglaló jellegű munkák, sőt könyvek is, ezek tudományos értéke azonban - épp a régészeti adatok hiányában - elég különböző. Szlovákia vonatkozásában a leghasználhatóbb: FIALOVA-FIALA 1966. Az erdélyi várakra összefoglalóan: ANGHEL 1972 továbbá tömör értékelés, részben Gerő László tipológiája alapján: B. NAGY 1973. 12-34. Horvátország vonatkozásában még mindig alapvető: SZABÓ 1920. vö. GVOZDANOVIC 1970. és MILETIĆ-VALJATO-FABRIS 1987. Burgenland várainak, elsősorban az írott forrásanyag összegzése: PRICKLER 1972.

14. FÜGEDI 1977. 55-57. részben az írott forrásokra, részben a régészeti kutatások eredményeit még alig hasznosítható irodalomra támaszkodva, nem csupán bizonyos típusok meghatározására, hanem azok időbeli tagozódására is kísérletet tesz. Eszerint a tatárjárás körül kisméretű, ötszögű, vagy ahhoz közelálló formát mutató körítőfalas, főként magánváarak épültek volna, 1250 körül olyan erősségek, köztük ispánsági várak, ahol az adott tér közepén álló egy szál tornyot körítőfal vagy sánc vette körül, s csak 1260 után következett volna be "a fal és torony szerves összekapcsolódása" - amúgy is alapvetően az utóbbiak "kettőssége" lett volna ekkor a vártípusok alapja. Emellett létezett szerinte a "lakótorony klasszikus megoldása" is, továbbá igen ritkán a palota is előfordult. Léka, Köpcseny, Detrekő, sőt Túróc vagy Ajnácskő azonban - s ez régészeti feltárás nélkül is megállapítható - aligha felel meg az itt rögzítetteknek! - KURCZ 1988. 89-98. /maga a munka 1976. előtt született/ elsősorban Georges Duby munkáira támaszkodott - továbbá Gerő László, Könyöki József megállapításaira, s elsősorban "lakótoronyokat" tételezett fel a 13. században, a következő évszázadra helyezve a paloták és más épületrészek elterjedését. Számos tárgyi tévedése, alaptalan feltevése elsősorban a kutatás hiányosságaival magyarázható. - Itt kell még megemlítenünk Csorba Csaba munkásságát - CSORBA 1972. és 1974., aki - különösebb visszhang nélkül maradt - munkáiban a történeti szempontok érvényesítésének szükségességét hangsúlyozta s elsőként vetett fel számos fontos kérdést.
15. A legújabb összefoglalás, részletes irodalommal: NOVÁKI 1988.
16. GYÜRFFY 1976., 1977.
17. FÜGEDI 1975., 1977. továbbá 1986. - nincs tudomásom arról, hogy a szlovákiai, romániai vagy jugoszláviai történészek összefoglaló tanulmányt szenteltek volna a kérdésnek. - Itt említendő meg azonban a német történettudomány nagy vállalkozása, mely máig meghatározza a téma kutatását: PATZE 1976.
18. KURCZ 1988. 89.
19. FÜGEDI 1977. 7-70. Megemlítenő, hogy FÜGEDI 1975. még sokkal nagyobb szerepet tulajdonított a királynak a 13. század első fele várépítéseiben.
20. NOVÁKI-SÁNDORFI-MIKLÓS 1979., 1980., 1986. MIKLÓS 1982. DÉNES 1985.; továbbá előkészületben Nováki Gyula és Sándorfi György munkája a történeti Borsod megye középkori váairól. A somogyi, tolnai és nógrádi, jelenleg is folyó topográfiai munkálatok eredményei még közöletlenek. - A burgenlandi kisméretű várak egy csoportjáról már jóval korábban született feldolgozás: SCHAD'n: 1950. Az újabb eredményekről összefoglalóan: MEYER 1984. - Szlovákiában a kisméretű várakkal /"hradek"/ először HABOVŠTIAK 1972. foglalkozott; majd úó 1985 129-191 részletesen, bő adattárral. Az ország területének mintegy harmadát alkotó kelet-szlovákiai terület erősségeit 1990-ben megjelenő, "Hradya hrádky Vychodoslovenského Kraja" című munkájukban Michel Slivka és Adrian Vállásek dolgozták fel. Eddigi publikációik e témakörből: SLIVKA-VALLÁSEK 1979; 1983; 1984. - végül az erdélyi, részben kőfalazatú, kisváarak és "határvárak" problémájáról nem ismert előttem összefoglaló munka.
21. A szlovák kutatók közül az igen problematikusnak tűnő "hradek" - "kisvár" - kérdésében Alojz Habovštiak úgy foglal állást, hogy azok a vidéki nemesség, lakhelyei, közülük a legegyszerűbbeket mintegy a falusi udvarház egy - a nagybirtokosok várait utánzó - formájának tartja: FIALA-HABOVŠTIAK-STEFANOVIČOVA 1975. 436-438. Hasonlóan nyilatkozik POLLA-SLIVKA-VALLÁSEK 1981. 361. "kis várnak - hradek - tartjuk a vidéki nemesség kisebb megerősített telepeit, melyek a falun kívül, természetes, esetleg mesterségesen kialakított kiemelkedésen találhatók" - ez azonban egyáltalában nem indokolja egy önálló terminus technicus alkalmazását, s még kevésbé érthető, miért kifejezetten a közép- és alsónemesség lakóhelye, erőssége lenne számos olyan, ugyan nem nagy méretű építmény, mely építészeti formáját tekintve teljes mértékben kimeríti a "klasszikus kővár" fogalmát - ld. SLIVKA-VALLÁSEK: 1986.

- Közel áll az említettekéhez Miklós Zsuzsa álláspontja, erre és Sándorfi György felfogására ld. a 20. jegyzetben felsorolt munkáikat, továbbá MIKLÓS 1985. és SÁNDORFI 1979.
22. 11. századi kőtornyok meglétével először 1983-ban számolt: SÁNDORFI 1985. majd tételének legújabb megfogalmazása SÁNDORFI 1989.
 23. Sándorfi György - és részben Miklós Zsuzsa - álláspontjával kapcsolatos ellenérveimet két alkalommal fejtettem ki, FELD 1987. /ugyanitt a két szerző válasza/, valamint: FELD s.a. - Megjegyzendő, hogy a kutatásban eddig csak két esetben - Perbál-Ajnardvár, Tinnye-Kisvár, ld. MORT 7. 140., 326-327. - merült fel - Miklós Zsuzsa feltevései - hogy a "történelem nélküli" várak egy része talán nem is készült el teljesen, vö MEYER 1989.
 24. ENGEL 1987. Töprengések az Árpád-kori sáncvárok problémájáról. In: Műemlékvédelem XXXI/1987/9-14.
 25. ENGEL 1987. 14. - az itt kifejtett tétel - "...a vár mindig egy nagyobb birtokeggyüttes keretében... keletkezik, tehát egy "nagybirtok" alkotórésze ..." ugyanis bővebb indoklást kívánna!
 26. A kifejezetten történeti célú újabb régészeti kutatások közül többre HOLL 1988-89 azonban korábbi összefoglalásához - ld. a 13. jegyzet - hasonlóan csupán vázlatos értékeléssel, tipológiával. Kiemelendő még Miklós 1988. s számos, még közzé nem tett zalai és nógrádi feltárás. - Egy területi egység, az előzőekben felvetett szempontokat is figyelembe vevő komplex történeti feldolgozása: SIMON 1988. - A nagyobb áttekintések első kísérletei: FELD 1985.; 1987; 1989.
 27. Ld. a 15. jegyzetet, illetve a vitás kérdésekre a 22. és 23. jegyzeteket.
 28. A sáncoknál megfigyelt kőfalazatokra: TOMKA 1976. 391-409., HOLL 1989. 110-112., GÁDOR-NOVÁKI 1980. NOVÁKI-SÁNDORFI 1987. A pozsonyi vár korábbi sáncába illesztett, 13. századra datált kőtoronyra: STEFANOVICOVÁ 1975. 41-57. - felmerülhet a kérdés, hogy az a tény, miszerint "a 12. század második felében váltja fel a vár megnevezésére korábban használt civitast a castrum" - KRISTÓ 1988. 41. - nem függ-e össze a kőfalazatok, kővárfalak megjelenésével?
 29. NAGY 1986. 200-236. - egy, közeli párhuzam, a korai prágai építkezések legújabb értékelése: BOHÁČOVÁ-FROLIK-TOMKOVÁ-ZEGLITZ 1988. a másik korai uralkodói központ, Székesfehérvár legkorábbi kőfalairól egyértelműen értékelhető adatok még nem állnak rendelkezésre, vö FELD-SIKLÓSI 1989. 207-208.
 30. Azaz, hogy a tornyokkal erősített, formailag a városfalakhoz közelálló, viszonylag nagy területet övező - a korai sáncvárok tradícióját őrző? - várfalon belül nagyszámú épület - a székesegyház, további templom(ok), a püspök és a kanonokok lakóhelyei, iskola - helyezkedik el
 31. Esztergomra elsősorban a 29. jegyzetben említett munka, Óbuda és Visegrád összefoglaló értékelése még nem történt meg. Szepes esetében sem készült el a kutatás monografikus feldolgozása, az itt feltételezett igen korai lakótoronyra és a nagyméretű palotára: FIALA-VALLASEK-LUKÁČ 1988. Pozsony viszonylag kisméretű, 11-12. századra keltezett palotaépítményeire és az igencsak vitathatóan rekonstruált nagyméretű 13. századi lakótoronyra /palotára?/: STEFANOVICOVÁ 1975., FIALA-STEFANOVICOVÁ 1965. 77. A trencsényi kutatások összegzésére sem került még sor, a toronyra: FIALA 1977. A sárosi régészeti feltárás kiértékelése sem történt még meg, mindezekre röviden PALLA-SLIVKA-VALLASEK 1981. A jelenleg is folyó szeptei feltárára: IZÓF 1988. - eltérő viszont a részletesen még ugyancsak feldolgozatlan Beckő - ld. erre irodalommal Palla-Slivka-Vallasek 1981. 367-368. illetve KODONÓVÁ 1987., s méginkább az 1250 után épített Liptónagyvár, mely - sokkal inkább, mint Visegrád fellegvára! - méretben, jellegben már a magánvárok formájának felel meg: HANULIAK 1985.

32. A nagy kiterjedésű, mentsvárnak tartható királyi erődítményekről biztos ismereteinknek nincsenek. A kisméretű várak datálására ld. a 23. jegyzetben említett munkáimat. Megjegyzendő még, hogy - hacsak nem tételezzük fel, mint Sándorfi György tette, hogy nálunk, eltérően a környező országoktól, már a 11. század elején lezárult a gerendavázas sáncvárak építése - ha ilyen várak már a 12. század vége előtt, netán a 11. században is épültek volna, magyarázatot igényelne egyszerű védővonaluk éles eltérése a nagy sáncvárakétól! Valószínűbb, hogy megjelenésük előtt - talán főként a 12. században - "átmeneti" várformákkal kell számolnunk, ilyen lehetett talán Doboz-Sámsónvár: KOVALOVSZKY 1975. 222.
33. Ld. erre a 21. és 23. jegyzeteket. Hangsúlyozandó azonban, hogy a toronyvárak is általában "castrum" néven szerepelnek az írott forrásokban, más elnevezés, így a castellum ritka, így az sem valószínűsíthető, hogy a 15. században gyakori "kastélyok" elődjének tekintsük őket!
34. Németújváron 1225 előtt a Héder-nemzetség emelt fából erősséget, ennek közelebbi formája nem ismert, hasonlóan az 1229-ben castellumként feltűnő Kaboldhoz, ahol ma - ugyanúgy, mint az 1228-ban említett Marosvécsen - 15-16. századi kastély emelkedik. Az 1243 előtt említett Jolsva a "kisvárak" jellegzetességeit mutatja, ilyen lehetett az 1244-ben már romként említett Óvár, és az 1263 előtt keletkezett Ság - bár az utóbbi két esetben - lévén több lehetőség - csak ásatással határozható meg a pontos forma - ld. FÜGEDI 1977. 170., 147., 210., 146., 174., 184., továbbá SLIVKA-VALLÁSEK 1984. 655-657. MEYER 1980. továbbá 1984. 167. - Az északi hegyvidékre: FIALA-HABOVŠTIAK-ŠTEFANOVIČOVA 1975. 438., legújabban Liptó vidékére, bár igencsak vitatható datálással: HANULIAK 1988.
35. E felfogásra: GEREVICH 1973. 397. /Albertfalvára/ illetve CZEGLÉDY 1988. 9-12.
36. A lehetőségek közül: anyaga nem időtálló, fenntartása drága, kicsi és kényelmetlen - ezért hagyja fel birtokosa, főként akkor, amikor már beköszönt az Anjou-konzolidáció, továbbá elpusztul a király és a tartományurak harcaiban, helyi háborúskodásokban, engedély hiányában az uralkodó romboltatja le, ld. III. András 1298. évi dekrétumát. ENGEL 1987. - egy "várfelelőlvizsgálatot" sem tart kizártnak, melynek alapján Károly Róbert eldöntötte volna, mely erősségek fennmaradását engedélyezi. Ami az ekkor - a századforduló évtizedeiben - felhagyott várak számát illeti, azt - Sándorfi Györggyel egyetértésben - az összes felépült erősség mintegy 2/3 részére becsülöm.
37. A "budai vita" kérdésére itt nem kívánok kitérni, az eddig feltárt adatok alapján azonban még nem látom bizonyítotttnak egy, az utóbbi várhoz mérhető, akár ideiglenes királyi rezidencia meglétét a fallal övezett budai hegyi városban, GYÜRFFY 1973. 344. álláspontját fogadom el.
38. Korai udvarházaink építészeti formája mindaddig alig ismert. A "curiák" erődítménysége Nyugat-Európában: HINZ 1981. 135-142. - Az eddig ismert magyarországi emlékek közül csupán a nagykeszi "kisvárat" tartom - feltételelesen -, épp a településsel való szoros kapcsolata alapján korai udvarháznak: HOLL-PARÁDI 1982. - Mindenképpen feltűnő viszont, s a folyamatos lakottság, az udvarház-funkció ellen szól az objektumok rövid élettartama, a viszonylagos réteg- és leletszegénység!
39. FÜGEDI 1977. 56., 60. - tehát a birtokos család és nem a környező vidék népeinek bemenedikítésére szolgált. Figyelemre méltó ebben az összefüggésben KRISTÓ 1988. 162. összefoglaló értékelése, aki szerint a korábbi, ispánsági sáncvárak mérete is aránylag kicsi, nem állandó lakhelyül, hanem csak refúgiumként szolgálhattak.
40. FÜGEDI 1977. 10. - mindez - teljes joggal - elsősorban Dobroslava Menclová toronytipológiájára vonatkozik.

41. Lásd e, nagyrészt Dobroszlava Menclová munkásságára visszavezethető módszerre DURDIK 1983. PLACEK 1989. Adrian Vallašek ezzel kapcsolatos kritikus álláspontja: ČAPLOVIČ-HRUBEC-RUTTKAY-VALLASEK 1985. 248-249.
42. A kisméretű, toronyvárak általános jellemzőire legutóbb: MIKLÓS 1985., az újabb eredményekre még: VÁNDOR 1986. 10, 22, 30. - Az egyetlen toronyból kifejlődő várra vonatkozó elméletet először Gerő László fogalmazta meg, vallja ezt POLLA-SLIVKA-VALLASEK 1981. 361., MIKLÓS 1985. 149. is, de legrészletesebben PARÁDI 1982. 25. fejtette ki. Ennek ellenére konkrét régészeti bizonyítékát ezen átalakulásnak alig ismerjük, s kérdéses, hogy az tipikusnak tekinthető-e, ld. MIKLÓS 1983.
43. A kőváráépítéssel kapcsolatos nagyszámú eddigi összes megállapításra természetesen nincs itt terem kitérni. Azt azonban hangsúlyoznom kell, hogy teljesen indokolatlan a síkföldi várak egyszerű alaprajzi típusait a Karoling-korból eredeztetni vagy épp a lovagrendi építészethez kötni, vö. TÓTH 1978. HORLER-TABAJDI 1988. Az ovális, "éllel" kiképzett alaprajzi formára az újabb kutatási anyagból igen jellemző Barkó, SLIVKA-VIZDAL 1984. - ahol - Füzérhez - FELD-CABELLO 1980. - hasonlóan a "derékszőgben" torony vagy lakóépület helyezkedett el. E két utóbb említett vár esete jól példázza az alaprajzi tipológia említett buktatóit. Ugyanis Barkó kutatói szerint mindkettő az ún. palástfalas típus /"Mantelmauer-burg"/ képviselője, melynek eredetéről, datálásáról heves viták folynak a cseh és morva várkutatók között. HOLL 1988-89. viszont - Füzért szabálytalan gyűrűsfalás várnak /Ringmauerburg/ tartja, illetve a "Randhausburg" /"várfalakhoz támaszkodó belső beépítettségű vár"(?) / csoportjába sorolja, ahová a 13. századi cseh királyi építkezések is tartoznak /vö. Tomas Durdik 41. jegyzetben említett munkáját/. Az ovális falövből kiugró toronyszerű építmény még ritkának tűnik, ld. CZEGLÉDY 1988. és PAPP 1967. /Diósgyőr nagyméretű ÉK-i tornyát nem látom bizonyítottnak!/. A közel szabályos téglalap alaprajzú várak közül kiemelkedne Meggyes, melyet ásatói - SLIVKA-VALLASEK 1986.b. - a 12. század végén épített királyi határvárnak tartanak. A közölt leletanyag, az építészeti forma és a rendelkezésre álló írásos források azonban ezt nem támasztják alá, valószínűbbnek tartom, hogy 1313 és 1319 között Kokos mester emeltette, s ez jobban megfelel számos, legkorábban a 13. század 2. felére keltezhető formai analógiájának, melyek többsége azonban még egyszerűbb: torony+udvar együtteséből áll! A kutatók által felsoroltak mellett ilyen Rezi vagy Salgó - vö. FELD 1984. Ugyancsak nem igazolható Meggyesen a nyugati, alsó szintjén tömör torony kaputorony volta - a kapunyílás mellett a várfalban is elképzelhető, s így a vár védőtorony-udvar-toronyszerű lakóépület együtteseként is elképzelhető! A szabályos négyzethez közelálló alaprajzú hegyivár aránylag ritka példája Bene, melynek minden részlete még ugyan nem ismert, de 1301. évi - bár sajnos nem minden részletében azonosítható - leírásának megfelelően már eddig is gazdag építészeti formát - torony és nagyobb palota együttese - mutat: SZABÓ 1984. Ritkának tűnik a szabályos ötszögű elrendezés - ilyen Mára, ld. SÁNDOR 1984. 34-36. - mely "élével" lényegében ugyanazt a - gyakorlati vagy csupán pszichológiai - szerepet töltötte be, mint az "éllel ellátott" hengeralakú és hasábalakú tornyok, ld. erre FELD 1982-83. - Egy várbán több torony: FÜGEDI 1977. 55., 107., GERŐ 1975. 120. A kőszegi várra legújabbban: HOLL 1986.. A nem monografikus igényű dolgozatban nem tér ki a szerző arra, mi volt a vár szerepe az első periódusban, amikor csak négy, nagyrészt a pártázatos városfal rendszerébe illeszkedő védőtoronyból állt. Nem tűnik továbbá teljesen bizonyítottnak az északi "korai" palota - egyetlen nagy termet magába foglaló? - emeletének, s így a kapcsoltablakos, fagerendákból-deszkából ácsolt, kívül kövel-téglával burkolt lakókamráknak 13. századi volta sem. A korai várkapolnák /Léka - PRICKLER 1972. 90./ Ugróc - MENCLOVÁ 1977. 417./, épületfaragványok /Márianosztra-Bibervár - MIKLÓS 1983. éppúgy nem képezték eddig beható vizsgálatok tárgyát, mint a pártázatos várfalak /Hollókő, Füzér, Visegrád, stb./, kapuk és a várak itt felsorolt más részei. emiatt számos rekonstrukció - így Simontornyaé - még aligha tekinthető tudományosan megalapozottnak, eltekintve a régészeti megfigyelések közületlenségétől.
44. PARÁDI 1982. 25. jogosan hangsúlyozza, hogy még a kis toronyvárnál is nagyobb birtokosokkal, egy-egy Árpád-kori nemzetség tagjaival találkozunk!

45. A téma szűkebb értelmezése és a rendelkezésre álló idő korlátozottsága miatt számos kérdésről, így a városfalakról vagy az erősített kolostorokról nem eshetett szó.

FELD István
Budapesti Történeti Múzeum
BUDAPEST
Szent György tér 2.
1014

Die ungarischen Burgen des 13. Jahrhunderts in den bisherigen Forschungen

Die Tatsache, dass erst jetzt die Möglichkeit gegeben wird, ein Kolloquium über den Burgenbau Ungarns zu veranstalten, ist damit zu erklären, dass die wissenschaftliche Burgenforschung bei uns keine grossen Traditionen hat. Die auch noch heute weiterlebende historisierende Betrachtungsweise, die zum vollkommenen Missverständnis der richtigen historischen Rolle und Bedeutung der mittelalterlichen Burgen führte - also das, dass man diese Bauten ausschliesslich als Militärobjekte, als Festungen bewertet hatte - hatte es zum Ergebnis, dass sich die Historiker mit dem Problem der Burgen früher kaum beschäftigt haben.

Der stark zerstörte und verfallene Zustand der meisten Burgen, die vielen Umbauten, das Fehlen von architektonischen Elementen, die mit den Methoden der Kunstgeschichte analysierbar wären, erschwerte die Feststellung der Bauzeit und der einzelnen Bauperioden. Diese Probleme waren vielleicht noch grösser bei uns, als in den Ländern westlich und nördlich von Ungarn und es ist vielleicht auch damit zu erklären, dass es bis zur Mitte unseres Jahrhunderts im Karpathen-Becken kaum grössere burgentopographische Arbeiten gab, nur wenige Burgenanlagen vermessen wurden und auch das schriftliche Quellenmaterial fast unbearbeitet blieb.

Unter diesen Bedingungen verfasste Prof. László Gerő sein erstes Burgenbuch im Jahre 1955. Nach den oben erwähnten ist es verständlich, dass er bei der Bearbeitung, bei der Klassifizierung des damals bekannten Materials vor allem kriegsgeschichtliche-architektonische Aspekte in Betracht zog. Passive und aktive Verteidigung und die Wechselbeziehung des Angriffs zu diesen waren die wichtigsten Probleme für ihn. Er hatte eine typologische Entwicklungslinie festgelegt - "Wohnturm" - "Burg mit inneren Türmen" - "Burg mit äusseren Türmen" -, wobei er die Haupttendenzen richtig erkannte, die Ausarbeitung der Einzelheiten, so u.a. die Feststellung der Unterschiede zwischen den einzelnen Bautypen blieb aber die Aufgabe der kommenden Forschergenerationen. Prof. Gerő's Typologie - die von der in Deutschland und in den böhmischen Ländern breit verbreiteten Typologie wesentlich abweicht - wurde in Ungarn schnell populär und bestimmte hier die weitere Burgenforschung.

Besonders in den 60-er Jahren gab es viele archäologische Untersuchungen in den Burgen Ungarns und der Nachbarländer. Die unter sehr unterschiedlichen Verhältnissen durchgeführten Ausgrabungen und Bauuntersuchungen brachten eine Menge von neuen Erkenntnissen, deren Syntetisierung aber sehr lange ausblieb. Zuerst war auf dem Gebiet der Erforschung der frühen, sog. Geschpannschaftsburgen ein sehr grosser Aufschwung festzustellen, die Forschung der späteren Burgenanlagen belebten dann in den 70-er Jahren die Arbeiten von Erik Fügedi und György Sándorfi. Im Buch des Historikers Erik Fügedi erschien das Phänomen Burg endlich schon als ein wichtiger Bestandteil des mittelalterlichen Lebens, er hatte zuerst die Probleme Burg und Macht, Burg und Herrschaft erörtert, sein Katalog machte dieses Werk für ein unentbehrliches Handbuch der Burgenforschung. Er bearbeitete nur die aus historischen Quellen bekannten Burgen, dem Bauingenieur György Sándorfi aber, der auf dem Terrain arbeitete, fiel es auf, dass dort mehrere Dutzende von Burgenanlagen aufzufinden sind, über die überhaupt keine schriftliche Nachrichten bekannt waren.

Sie sollen ohne Zweifel mittelalterlich sein - unter ihnen kommen auch Steinbauten vor - und es war die Verlockung zu gross, diese Befestigungen in die ganz frühen Zeiten zu datieren. Obzwar in den vergangenen Jahren viele Grabungen in solchen "geschichtslosen" Anlagen durchgeführt worden sind und in keinem Fall eine sichere Datierung vor das 13. Jahrhundert möglich war, erscheinen immer wieder noch Publikationen, die diese Tatsache und die Situation in den benachbarten Gebieten vollkommen und unterklärbar ausser acht lassen.

Die Entdeckung und Vermessung dieser, vorwiegend kleinen Burgen war aber nicht ohne Wirkung auf die Historiker. Pál Engel hatte eine Konzeption ausgearbeitet, nach der es im 13. Jahrhundert noch kaum eine richtige Herrschaftsbildung gab, die Burgen sind noch nicht die Zentren, sondern nur Bestandteile des Landbesitzes. Sie mussten so nicht unbedingt in den Urkunden erwähnt werden - die Feststellung und so auch die statistische Bearbeitung der Bauzeit anhand schriftlicher Quellen ist so kaum möglich!

Aus den bisherigen stellt sich eindeutig heraus, dass jetzt schon eine mit komplexen Methoden durchgeführte Synthese der Ergebnisse der Historiker, der Bauforscher und der Archäologen als notwendig erscheint. Und weil der Burgenbau der frühesten Jahrhunderte etwas geforschter ist, als des Hoch- und Spätmittelalters, ergab sich relativ einfach als Thema des jetzigen Kolloquiums eine nächste, wichtige Epoche - die Zeitperiode vom letzten Drittel des 12. Jahrhunderts bis zu den 20-er Jahren des 14. Jahrhunderts, also kurzgefasst und etwas vereinfacht: der Burgenbau des 13. Jahrhunderts. Diese mehr als hundert Jahre kann man vielleicht nicht ohne Grund als die Blütezeit des ungarischen Burgenbaus bezeichnen.

In einem Einführungsvortrag ist natürlich nicht möglich, auf alle wichtige Probleme näher einzugehen. Hier seien deshalb nur einige Themen aufgezählt werden, die in der künftigen Forschung einen wichtigen Platz einnehmen sollten: Das Schicksal der frühen Holz-Erde-Burgen in den 12-13. Jahrhunderten, ihr vermuthlicher Umbau in Stein - Die Anfänge der "echten" Steinburgen - Die Burgenarchitektur der königlichen Zentren /Esztergom, Székesfehérvár, Óbuda/ und ihr Verhältnis zu den anderen Anlagen, u.a. zu den Bischofsburgen - Die Bauform der späten Geschannschurburgen /Trenčín, Sáriš, Sántava, Beckov, Spiš, Liptov, u.a./ - Die sog. Grenzburgen und die Burgen des westlichen Landesteiles - Die Anfänge und die Periodisierung der Adelsburgen, Holzbauten, Turmburgen, Burgen mit steinerner Umfassungsmauer? - Die Zahl, die topographische Verteilung der Adelsburgen vor und nach 1242 - Die Rolle des Mongolensturmes im Burgenbau, die Zahl der königlichen Bauten nach 1242 - Die Auflösung der Herrengeschlechter und der Burgenbau; - Die sog. Geschlechtsturgen - Die Ursachen und der Zeitpunkt des "grossen Burgenabganges", die Zahl der bis etwa 1320 abgegangenen Anlagen - Die Funktion der Burgen: Verwaltung, Landestverteidigung, Residenz, Wohnsitz, Machtzentrum? - Die Bewohnbarkeit der Höhen- und Tieflandsburgen, Zufluchtsanlagen und ihre strategische Bedeutung - Die Bauformen und ihre historische Beurteilung - Die Typologie der Grundriss- und Turmformen - Die Wohnbauten, ihre Raumzahl, Wohnqualität - Palast, Turmpalast, Wohnturm - Kapellen und bauliche Repräsentation - Holzbauten auf Burgen - Toranlagen, Tortürme, Brunnen und Zisterne, Wirtschaftsbauten, Vorburgen - Die soziale Differenzierung der Burgenbauten - Burgenforschung als Quelle der Sozialgeschichte.

Pálmány Béla

A Kacsics-nemzetség várépítő és uradalomszervező törekvései Nógrádban a 13-14. század fordulóján

A Kacsics-nemzetség eredete egyértelműen aligha tisztázható, mivel oklevelekben először II. Endre király idején fordulnak elő. Belitzky János oklevelek, nyelvészeti fejtegetések kutatások alapján azt tartja valószínűnek, hogy az ősapa horvát-dalmát előkelő nemzetségből, a Zára környékén birtokos Kacić-ok közül származott és azonos lehetett a Könyves Kálmán királynak az ország meghódítása után behódoló Slauiz nevű nógrádi ispánjával, aki 1108-ban a dalmáciai Trau polgárai kiváltságait megerősítő királyi oklevél méltóságsorában fordult elő. (1) A közelmúltban elhunyt jeles historikus feltételezte, hogy a Kálmán király szolgálatában szerzett érdemek jutalmaként kaphatta meg Slauiz ispán a korábbi királyi birtokot - talán éppen a kegyvesztett Álmos herceg elkobzott birtokait - képező ősi jószágait, amelyek első okleveles említései szerint - Salgó /Tarján /1227/, Losonc /1228/ és Szécsény /1229/ helységekben és környékükön - jellegzetesen várbirtok szervezetek voltak, körülöttük szolgáltató falvakkal. Az első, bizonyosan Kacsics nemzetségbeli családtagok Simon és Mihály bánok voltak. Mihály 1209-től 1212-ig, fivére Simon 1215-ben viselte az erdélyi vajda méltóságát. Mindketten részt vettek Gertrud királyné elleni összeesküvésben, amely 1213. szeptember 28-án a közismert gyilkossághoz vezetett. II. Endre az ország legfőbb urát, Bánk nádort és a két Kacsics hatalmasságot csak 1228-ban tudta birtokaik elkobzásával büntetni. Ekkor Losonc hatalmas kiterjedésű, zömmel lakatlan, erdős birtok egy részét a Tomaj-nembeli Dénes tárnokmester, egy év múlva, 1229-ben pedig - Béla ifjabb király kegyéből - Szécsény /Zychan/, Géc /Gechey/ és Rimóc /Rimouch/ és Almás falvakat - külön kiemelve az ott élő szabadosokat - a Szák nembeli Botos fia Posa ispán kapta meg a hűlen Simontól és Mihálytól. (2)

A nemzetség a 13. század első negyedére már négy, egymástól függetlenül gazdálkodó ágra bontódott. Karácsonyi János és Wertner Mór kutatásai szerint Mihály és Simon apjának "ipolyvölgy" ágából alakult ki a "losonci" és a "szécsényi" ág, míg a "tarján-zagyvölgyi" birtokú ágban a "tarjáni Illés" és a "szőrösi Ióbiás" ágak sarjadtak. (3)

Karácsonyi szerint a nemzetség négy ága Falkos /Folkus/ Simon, Illés és Leusták /Leustachius/ leszármazottaiból állt, Wertner szerint azonban a Simon-ág" ugyancsak Illés tarjáni birtokostól /említi 1227-1243 között/ ered, Leusták és utódai pedig inkább a Falkos ággal álltak közelebbi rokonságban. (4) A nemzetség ágainak leszármazásai tábláit a jobb áttekinthetőség kedvéért a tanulmány végén közreadjuk. Igyekeztünk Karácsonyi János, Wertner Mór, Kis Bálint és Belitzky János kutatásainak eredményeit összefoglalni bennük, így a három családra a jelenlegi legújabb ismeretek téra.

Várépítés léven a téma, a Kacsics nemzetségről először is azt kell kiemelnünk, hogy Nógrád vármegyében tagjai emelték a 13. században Füke, Baglyaskó, Hollókő, Somoskő, Sztrahora továbbá Nagylibercse - Lysec, Szécsény - Strázsapart, Salgó, Zagyvölgy, Szőlősi és Ozdin várait. Feltehetőleg néhány okleveles említés nélküli, "névtelen", de régészetileg felderített vár /Szécsénykovács - Hradistye, Nagylóc, - Várhegy, Sátoros-Kőszeg-hegy, Losonc - Királydomb/ is az ő akaratukból épülhetett, minthogy e földek első ismert birtokosai a Kacsicsok közül kerültek ki.

Szécsényi Tamás birtokszerzéseivel további várak ura lett, így megkapta a hevesi Bene és a gömöri Ajnácskő erősségeit is. Itt és most azonban a névtelen vagy szerzett várakkal nem foglalkozunk, arra szeretnénk összpontosítani, milyen uradalomszervező törekvések rivalizálása okozta a Kacsics-nemzetség ilyen, a 13. századi Magyarország nagybirtokos családai között is páratlanul nagyszámú várépítését. Forrásanyagunk az oklevelekre összpontosít, módszertanilag pedig a genealógiára és a birtoklástörténetre kívánunk alapozni.

A Kacsics-nemzetség által épített első vár Füleken egy három oldalról szinte megközelíthetetlenül meredek sziklatömb tetején létesült. Okleveles emlékek egyértelműen bizonyítják, hogy már a tatárjárás idején fennállott. A magyar káptalanok, szerzetesrendi testületek vezetői, ispánok, katonák, várnépek városalakók 1242. február 2-án a "pápához"/a szentszék akkor éppen betöltetlen levén/ név nélkül címzett beszámolója a tatárok iszonyatos pusztításairól, rablásairól elmondotta, hogy a tél beállta után 12 dunántúli és 5 dunáninneni várba és "hasonlóképpen megerősített helyekre" húzódtak be a nép és felfegyverkezve és itt igyekeznek ellenállni a támadóknak, kiknek "csalárdságuk még erejükénél is nagyobb" (5) A Füleki vár átvészelte a tatárjárást, az ezt követő években azonban éppenséggel a pusztítások és a zavargások egyik országszerte leghírhedtebb fészkevé vált. Közismert történet a Simon fia Folkusé, akit IV. Béla rablásai, gyilkosságai miatt istentéletre, majd börtönrre ítélt, de több ország nagy kérésére megkegyelmezett neki. Folkus Fülek ura volt, innen folytatta bűncselekményeit, hamis pénz verésével is tetézte azokat. Ezek miatt - melyek közül Illés fia Mihály halálának az okozása is súlyosan nyomott a latba - a király 1246. január 18-án kelt oklevele szerint Fülek várát és a hozzá tartozó összes birtokot a saját rendelkezésére lefoglaltatta, majd a tatárok ellen hősiessen harcoló hívének, a Pók-nembeli Móric ispán fia Móric királyi pohárnokmesternek adományozta. Simon fia Folkus a Kacsics-nemzetség tagja volt. Az oklevél nem ad támpontot arra, melyik ághoz tartozott, az sem egyértelmű, apja Simon azonos volt-e az 1213-ban Gertrudis királyné ellen összeesküvő Simon bánnal, 1215-ben erdélyi vajdával. A maguk részéről ezt valószínűnek tartjuk. Minthogy az Aranybulla szerint a fiúk nem bűnhődhettek az atyák vétkeiért, Folkus eleinte megtarthatta az apjától 1228-ban elkobzott losonci birtokrészekkel délről határos füleki földeket, saját gaztettei miatt azonban ezeket is elkobozták. Fülek várához 1246-ban az alábbi jószágok tartoztak: maga Fülek vára, melynek déli szomszédja az esztergomi érsek Hatvan nevű faluja /ma: Fülekpüspöki - Biskupice/ korábban áldozata volt Folkus rablásainak, határos volt továbbá Balduin ispán földjével, Primus úr Bábi nevű földjével /ma pusztá/, a Fülek melletti Kovácsai földdel /Fil'akovske Kováče/, a dusai nemesek Kurtány nevű - a mai Fülekpüspökitől délre eső - földjével, továbbá Galsával /ma: Holiša/. Itt észak felé az Ipoly képezte a füleki földek határát egészen Garábig /ma: Kálnógaráb - Hrabovo - része, nem azonos a Hollókőtől délre fekvő, 1179-ben alapított premontrei kolostoráról híres Garábbal/. Ez a Garáb Wechuslov /kiejtése: Vecsló/ birtokát képezte, aki feltehetőleg ugyancsak Kacsics-nembeli volt, a szomszéd földet tulajdonban bíró "Egruch" viszont nyilván Kálnót birtokolta és egyértelműen azonos az Etré-ágot megalapító I. Etrével /Etruch 1243-1246/.

A füleki földek egészen az Ipoly folyó forrásáig húzódtak, úgy tűnik ekkor végig lakatlan területen. A vártartozékok másik csoportját Ragyolc /ma: Radzovce/ Fülektől délre fekvő, Béna patak menti birtok hét faluja képezte. Ennek dél felé húzódó határa az említett Balduin ispán birtokaival volt határos, dél felé egészen Illés fia Péter Tarján nevű földjéig /a mai Salgótarjánig/ illetve a nógrádi várjobbágyok Berény nevű földjéig /ma: Karancsberény/ húzódtak. Itt több témánk szempontjából fontos adattal is találkozhattunk: Illés fia Péter a testvére volt a Folkus által megölt Illés fia Mihálynak, mindketten a Kacsics-nemzetség tagjai voltak, tehát a nemzetség belső viszállyainak első oklevelekből kimutatható esetével találkoztunk. Másrészt ezen a hét falut magában foglaló Ragyolc nevű területen a 14. században már több a Kacsicsok által emelt vár is létezett, így Somoskő, Zagyvafő, Baglyaskő, továbbá itt fekszik az oklevelekben sehol nem említett, de cseh és szlovák régészek által megásott Sátoros-pusztá Kőszeg-hegyi kettős sáncsal védett faépület is, amely cserepei alapján a 12-13. századra datálható. E várak egyikéről sem tesz említést az oklevél. Milyen következtetést helyes ebből levonni ezen erősségek megépülésének idejéről? Tekinthető-e 1246 "terminus post quem"-nek, amikor még nem álltak ezek a várak?

Bár a határjárók eredményeit is rögzítő, a feudális magánjogban 1848-ig különösen nagy jelentőségű birtokba iktatások során a kiküldött királyi emberek mindig igyekeztek pontosak lenni a határvonalat képező hegyek, folyók, patakok, a szomszédos birtokosok földjeinek megnevezésében, így az oklevelek megbízható adatokat adnak a földrajzi nevek és a korabeli birtokviszonyok rekonstruálásához, a határvonalon belül fekvő terület leírásával általában semmit sem törődtek. Oklevelünk szerint a középkor általános eljárásának megfelelően járt el Marchrand abaújházi ispán is, amikor csak megemlítette a Ragyolc földje területén lévő hét falu létét, de név szerint még csak fel sem sorolta azokat. Az oklevelekben való említés, vagy nem említés, úgy tűnik, sem a birtok határain belül, sem a határvonal szomszédságában nem "perdöntő" bizonyíték egyes várak felépülésének időpontja terminusa ügyében. Úgy véljük, a fenntartásokat mégis inkább a szomszédvárak létének bizonyítása során célszerű figyelembe venni. Az ugyanis bizonyos, hogy egy föld két várhoz nem tartozhatott, vagyis az egész szóban forgó területen belül a füleki váron kívül nem állt más vár.

A füleki vár harmadik összefüggő birtoktöste a várhoz közel eső Bábi patak menti föld volt, amely Fülek/Pilis /ma: Pleš/ és Terbeléd /ma: Trebel'ovce/ között terült el. A negyedik és ötödik tartozék már Gömör vármegye területére esett: Simonyi föld a Rima folyó mentén továbbá Szilakszó az Utas patak mentén is ezen a vidéken feküdt. A hatodik birtok, Dengeleg a füleki vártól jó 70 km-re délre esett. A falu ma is áll Hatvan, Apc, Selyp helységek, továbbá az azóta már pusztává vált Hényel, Uzsa egykori földek által körülövezetten.

Fülekhez tehát a tatárjárást követő években igen nagy kiterjedésű földek tartoztak, különösen figyelemre méltó, hogy birtokai közül egyesek még megyékben, illetve egykorú viszonyok szerint két napi járóföldre estek. E nagy várbirtok a későbbi nemzedékek alatt több részre osztódott, újabb várak létesültek rajta. Az oklevelek arra engednek következtetni, hogy a 14. század végéig folyamatosan királyi vár volt, amelyet várnagy kormányzott. Fügedi Erik kutatásai (6) alapján a következő várnagyok /castellani/ neve ismert: 1823-ban Kompoldus fia Hertwygh, 1320 körül a király hívei ostrommal visszafoglalták Csák Mátétól, ezt követően várnagya több évtizeden át Főnyi /Foyn/ Balázs /1322, 1326, 1327, 1342, 1343/, majd a mindenkorai gömöri ispánok igazgatták /1345-ben Szécsényi Kónya, 1363, 1365-ben Péter fia István/. A várat 18 falujával együtt 1387-ben Ilsvai Leusták kapta örök adományként.

Engel Pál szerint az uradalom területe 37.000 katasztrális holdat ért el. (7).

A Nógrád megye történetében a 13. századtól a 19. századig jelentős szerepet játszó kálnói Ethre család Wertner Mór szerint (8) a Kacsics-nemzetséghöz tartozott. Birtokaik, Kálnó és Garáb a tatárjárás után szomszédosak voltak a gonosztevő Folkus füleki várához tartozó összefüggő birtokkal. Garábot Vecsló /Wechuslov/ bírta, a mellette fekvő föld pedig Egruch-é /bizonyára Etruch-é/ volt. Garábon 1271 előtt öröklött birtoka volt Folkus ispán fiainak, Mihálynak, Farkasnak és Szalócnak, így a Kacsics-nemzetség más ágainak tagja nem csupán szomszédok voltak /1246-os adat szerint/, hanem közbirtokosok is, ami a közös származást eléggé igazolja. (9) Az Ethrék váráról, Ozdintről 1279-ben van először hiteles oklevél. (10) Ebben Etruch fia, Etruch és Miklós mesterek megosztottak birtokaikon. Testvériesen megosztották Berzenche, Kálnó, Terbeléd falvakat és Kocho földet, Zalatna földet és a néhai Puoscha Svine falu /Szinóbánya, ma: Cinobana/ felé eső földjét Etruch mester, míg Kemenech és Lascav földeket Miklós mester kapta, Zahora /honti/ és Batkas falvak tartozékaikkal együtt ismét Etruchnak jutottak. Összesen tehát öt falu és öt "föld" /terra/ képezte a két fivér birtokát.

E nagyjából összefüggő jószágok központját, az ozdini várat szintén megosztották: "Továbbá az Ozdin nevű hegy és vár továbbá palota fele, a faltól kezdve, ahol maga a palota is ketté van osztva az erdő felől Etruch mesternek adatik, míg a hegy, vár és palota keletre eső fele Miklós mesternek marad". A vár megfelezéséből nyilvánvaló, hogy a palota épülettel erősséget már a két fivér apja, Etre felépíthette, legalább 10-15 évvel korábban. Állott-e Ozdin vára már a tatárjárás idején is? Az 1246-os határjárásról készült oklevél nem említi Etruch szomszéd várát, de ez figyelmen kívül hagyható, mivel ott a garábi földjeiről van szó, majd onnan kelet felé, Veselény, Dusa felé fordultak a határjárók, míg Ozdin északnyugatra esik Kálnógarábtól. Ez tehát nem terminus post quem.

Mocsári Antal, Nógrád megye 1826-ban kiadott leíró statisztikai történeti és földrajzi monográfiájának a szerzője családi levéltárakban kutatva kézbe vett és ismertetett is egy felettébb érdekes régi írást.

Múve husz régi nógrádi vár történetét igyekszik áttekinteni, köztük Ozdin vagy Uzdin várát is. (11) a "jeles igen ritka iromány" cseh nyelven íródott és könyvében "švabach" betűkkel így adta közlé:

"Ja Pán od Turich z Hradu a s Twrdze nassi Ozdinske milej Sestronce Kačonky pozdraweni.

Ja jedau s páholký mimi na proti Tatárum až k Ssajowskymu Brudu, pre twau bezpečnost; přijď do moj Hradu Uzdin a buď wzdy zdravá.

a Twrdzi nassej Uzdin

po nedeli

1282

Tebe zada az do Smrti

uprimni Bratrik

pancyrem y Lepkuw ozbrojeni HINEK

Pán od Turich m.p."

Magyar fordításban a régi írás így hangzik:

"Én, Turich ura Uzdini várunkból és tornyunkból az én Katinka testvéremnek üdvözléssel.

Megyek az embereimmel a tatárok ellen a Sajó folyó partjáig a Te biztonságos megmaradásodért; jöjj el Uzdini váramba és légy ezután is egészséges.

Az Uzdini toronyban

vasárnap után

1282.

Neked kívánja holtig szerető

bátyád páncéllal és sisakkal

felfegyverkezve

JÁNOS Turich ura s.k."

Mocsárynak feltűnt a dátum, megjegyezve, hogy "Az esztendő számát kérdésbe vesszük itten, bizonyos lévén az, hogy a XIII. században még az Arabs szám-jelek szokásban nem voltak, amit minden régi oklevelek bizonyítanak; hihető tehát, hogy vagy 1480. vagy 1580. esztendőt kell itten érteni". Ugyanakkor megyetörténeti kronológiájában 1283-nál emeli ki "Oturich Hlnek /Ethre János/ levele Cseh nyelven a" testvérjéhez, Katalinhoz, Uzdin /most Ozdin/ várából." (12)

Hogyan értékeljük ezt az oklevelet? Tartalmát tekintve a lovagkort idézi fel: a csatába induló páncélos vitéz testvérének felajánlja várát, a veszedelem elől húzódjon falai közé. A tatárok ellen a Sajó folyó partjára indul, állítólag 1282-ben. Csakhogy a Sajó menti Muhi csata nem akkor, hanem - közismerten - 1241-ben folyt le. Csak a dátumot olvastam rosszul Mocsáry - aki jól vette észre, hogy a 13. századi oklevelekben soha nem írták arab számjegyekkel, - vagy az egész oklevél hamisítvány? Ma erre már nem lehet egyértelmű választ adni. Tény, hogy 1279-ben Ozdin urai Etre /Etruch/ fiai, Etruch és Miklós voltak, így valószínűtlen, hogy 1282-ben már egyedül Jánosé /Hlnek/ lett volna a vár. De vajon létezett már 1241-ben is Ozdin erőssége? Ura, "Oturich" János éppenséggel lehetett azonos személy "Egruch" vagy Etruch 1246-ban említett Kacsics-nembeli férfival, ebben az esetben az Etre név eredete is tisztázott: od Turich /Turics falubeli/, Oturich - Etruch - Ethre. Teljes bizonyosságot azonban az oklevelekből, régi írásokból nem lehet szerezni...

A nemzetség legtöbb várát építő ága Illés leszármazottaié volt, Baglyaskó, Sztrahora, Hollókő és Somoskő castrumai mellett Szőlőst is ők építették.

Illés élő személyként 1227 és 1243 között fordul elő az oklevelekben, mint Tarján földesura. 1246-ban már nem élt, sőt, egyik fiát Mihályt is meggyilkolták a füleki Simon fia folkus akaratából. Másik fiának, az 1246-ban szintén tarjáni birtokos Péternek 1268-ban említik egy tulajdonát képező, név nélküli várát. Ebben az időben már heves harcokat vívtak egymással IV. Béla és fia, a későbbi V. István seregei. Illés fia Péter ispán az ifjabb király híve volt és seregeivel többek között az erdélyi Feketehegy várának elfoglalásában is közreműködött. Két hű és vitéz szerviente, a gömöri várjobbágy Póka /Pouka/ és Barnabás nem csupán ennél az ostromnál tűntek ki, hanem azaz is, hogy megvédték Péter ispán várát. István ifjabb király a szolgálataikért megnevezte a két várjobbágyot és utódaik által örökölhettek nekik adományozta a Nógrád megyében fekvő Kozáraszó /Kozorossou/ nevű földet. (13)

Mármint melyik várral lehet azonos ez az 1268-ban már meglévő castrum? Péter ispán öt fiának az 1310-es években négy vára volt; Baglyaskó, Sztrahora, Hollókő és Somoskő.

A 13. század végéről azonban egy ötödik vár, Szőlős /castrum Zeuleus/ elfoglalásáról van okleveles adat: 1290 előtt a Rátót-nembeliek felégettek két kastélyt és Szőlős "várát", (14) amelyek a Kacsics-nemzetség Illés-ágához tartozó Mihály fia Simon, Simon fia Miklós elsőfokú unokatestvérek illetve a Leusták-ágból való Leusták fia Mihály és unokaöccse, Miklós fia Leusták birtokai voltak.

Az oklevél, sajnos, nem tisztázza a két castellum és a szőlősi castrum tulajdonosát. Minthogy a két ág egyazon falvakban is birtokos volt, elvileg bármelyikük lehetett bármelyik kastély illetve vár. A szőlősi kicsiny vár, melyet Simon Zoltán régész a közelmúltban tárt fel, építtetője és tulajdonosa mégis aligha lehetett a Leusták-ág két tagja, ők inkább a két castellumot birtokolhatták. A tarjáni Illés leszármazottai közül Mihály vagy fia Simon illetve Simon vagy fia Miklós a további adatok szerint nagyobb valószínűséggel birtokolhatták a kis Szőlős "várát", amelyet 1290 előtt a Rátót-nembeliek elpusztítottak, de a kárvallott Kacsics-nembeliekkel 1290-ben Aba Amádé nádor szentesítésével kötött és a két genus három - három tagja közötti házassággal is megerősített megbékélés alapján a károkozók költségén helyre kellett volna állítani. 1345-ben ui. Szőlős falu birtokosai Simon fia Miklós fia Miklós, továbbá testvéreinek, Illésnek a fiai, Dénes és Benedek voltak, ebből nyilvánvaló, hogy apjuk, illetve nagyapjuk, Simon fia Miklós 1290-ben ugyanitt birtokos lehetett, amely birtok utódaira szállt. (15) De ebből nem következik, hogy 1290-ben egyedül Simon fia Miklós volt a szőlősi kis Castrum ura. A korai várakban nem példátlan a közös birtoklás - erre Nagylibercse is példával szolgál - így nem lehet kizárni, hogy Szőlősen, amely a régészeti feltárás során talált IV. Béla kori báni dénár alapján 1270 táján már lakott volt, (16) 1268-ban Illés három fiának egyformán birtokrésze lehetett. Így tehát egyáltalán nem bizonyos, hogy Szőlőst a három fiú közül egyedül Simon bán építette és birtokolta.

Esetleg fivére, a korán meggyilkolt Mihály fia, Simon és mellette a harmadik fivér, Péter ispán is magáénak vallhatta IV. Béla és a király fia István harcai idején a sánccal védett kis torony egy hányadát. Ebben az esetben viszont Szőlős éppenséggel lehetett a Péter ispán két szervienze által megvédett vára is. A két szerviensnek adományozott gömöri várföld, Kozáraszó /Kozorossou/ véleményünk szerint csak a mai Kozárd helyén a középkorban állt Kozárvölgy birtokkal lehet azonos, ez pedig 5-6 km-re esik Mátraszőlőstől. A másik hasonló nevű nógrádi falunak, Kazárnak tudtunkkal nem volt köze a nem messze feküdt Kacsics várakhoz, közülük is elsősorban a legrégebbiekhez, Baglyaskóhoz és/vagy Zagyafóhoz. Mindazonáltal 1268 táján Simon bán egyedüli birtokos volta Szőlősen egyáltalában nem kizárt, sőt 1291-ben egy oklevél, amelyet Simon Zoltán idéz, egyenesen arról van szó, hogy Simon fiai, Miklós és Simon elcserélték Gömör nevű birtokukat és tartozékait sógoruk, Márkus fia Nagy /Magnus/ Batiz ispán Szőlős nevű várával, amelyet az IV. László királytól kapott. (17)

Ami Baglyaskó várát illeti, a konferencia résztvevőivel tanulmányai kirándulásunkon magunk is meggyőződhattunk arról, hogy ez a két természetes sziklatömb közé egykor bevésett, valaha facölöpökkel több szintűre kialakított kezdetleges erődítmény igen korai építmény kellett hogy legyen. Elvileg ez is fennállhatott már 1268-ban. Emellett birtoklástörténeti és genealógiai érvek is erősen hatnak. Az 1310-es években sok gaztettel elköveto birtokosa Illés fia Péter ispán fia Péter volt. Péter ispán öt fiának születési sorrendje szerintünk az oklevelekből jól rekonstruálható. 1295-ben mind az öten mint felnőtt emberek szerepelnek - apjuk, ekkor már nem él - a gömöri Novák föld elidegenítéséhez meghívott tanúként így: Mihály, Leusták, Mikus, Jákó és Péter. (16) Hollókő elkobzásakor a volt földesurakat ilyen sorrendben nevezték meg: Illés fia Péter fia Mihály, Mikus Péter (17) Ugyanezt írják Sztrahora; Varsány és Kovács /Szécsénykovácsi, ma: Kovačove/ birtokbaiktatása alkalmából is. (18) Kivételt csak Rimóc és Lapujtó adománylevele képez, ahol a Hollókő, Baglyas és Sztrahora várait az "átkos emlékü" Csák Máténak átadó hűtlen Péter fiakat Mihály, Péter, Leusták, Mikus és Jákó formában sorolták fel (19) Ezt azonban a kancellária némi tájékozatlansága is okozhatta, így tehát Péter lehetett Illés fia Péter ispán legkisebb fia. A magyar feudális magánjog azonban az atyai házat - legyen az akár kuria, akár vár, akár uradalom - évszázadokon át a legkisebb fiúra testálta. Így viszont valószínűsíthető, hogy Péter, mint Baglyaskó ura az apja által épített és 1268-ban már létező várat örökölte.

Baglyaskó /Bogloskw/ várát 1327-ben vette birtokba Szécsényi Tamás a hozzá birtokrészekkel: Eperjes és Zanasteluk továbbá Losonc /Luchunc/ község vagy város /possessio seu civitas/ felével és "Izbische" faluval. Az oklevél ekkor már mind a várról, mind uráról mint egykoriról beszél /contra locum castri Bogloskw/. (20) 1341-ben Somoskó tartozékainak bejárásakor említik Baglyas falut és Birtokosát, Jakab fia Baglyasi Miklóst is, aki nem más, mint Somoskó egykori, birtokelkobzással büntetett urának, Jákónak a fia. Íme, újabb bizonyíték arra, hogy az atyák bűneiért a fiúk nem bűnhődtek. (21)

Az Illés fia Péter fia által épített három vár, vagyis Mihály által birtokolt Sztrahora, a Mikus tulajdonát képező Hollókő és a két testvér, Leusták és Jákó birtokában lévő Somoskó építésének időpontja vonatkozásában Fügedi Erik úgy foglalt állást, hogy ezek /valamint a negedik Baglyaskó/ "nem épülhettek fel nagy időbeli különbséggel és fel kell tennünk, hogy Péter halálakor /1271-1291 között/ már mindegyik állt, mert különben fiai nem oszhatták volna fel úgy, hogy mindegyiknek egy jusson." Adattára szerint mind a négy vár 1291 előtt épült. (22) ezzel az állítással nem értünk egyet. Mindössze két adatból, vagy is abból, hogy 1271-ben Illés fia Péter még élt, majd húsz évig semmit nem tudunk róla és 1291-ben már - Fügedi szerint - halott, nem lehet ilyen következtetést levonni. De egyébként is, logikusnak látszik, hogy Péter ispán élete végéig maga birtokolta összes jószágát. 1265-ben Bárkány mellett volt birtokos, azonosításuk szerint Zsúny-Almás, vagy Zsúnytelek földön, amely 1327-ben már Hollókő vár tartozékát képezte (23) és fiai csak halála után /amely 1271 után következett be/ tettek osztályt apjuk egy kézben tartott birtokállományán és csak ezután kezdtek hozzá önálló uradalmuk kialakításához, amelynek központjául és személyük - apjukénál, az ispánnál kisebb - politikai befolyásának, katonai hatalmának nagyon is konkrét jelképeül megépítették saját váraikat. /Meg kell még jegyeznünk, hogy az 1291-es osztálylevélben nem is szerepel Illés fia Péter vagy fiúgyermekai bármelyike, így ez az év nem is tekinthető terminus ante quem-nek Péter ispán halála vonatkozásában, hanem csak az 1295, esztendő. (24)

Hollókő és Sztrahora várainak építésének időbeli behatárolása kapcsán ellentétes vélemény Simon Zoltán és köztem alakult ki. Itt csak röviden ismertetem a Sztrahora lokalizálásának korábbi, téves álláspontját cáfoló, már nyomtatásban is megjelent tanulmányom főbb megállapításait. (25) Hollókő 1327-ben végrehajtott birtokbaiktatása és tartozékai határjárása kapcsán készült oklevélből kitűnt, hogy Hollókőtól nyugatra, délnyugatra a szomszédos terület az "egykori Sztrahora vára földjeivel" volt azonos. A vár tulajdonosa Péter fia Sztrahorai Mihály volt /Micaelis filli Petri de Ztrahura/, tartozékait pedig Varsány /Keetwossyan/ egyik fele, Szécsénykovács /Kwachy, ma: Kovačovec/ falvak és Lewasteluk nevű föld mellett az 1327-ben ugyan nem említett, de 1343-ban ismert Bátka nevű, közvetlenül a sztrahorai vár alatt fekvő és a 17. század végéig fennálló falu képezték. Az 1327-ben már elpusztult Sztrahora maradványainak régészeti feltárását 1985-1986-ban Juan Alberto Cabello elvégezte, erről konferenciánkon beszámolt is tart. Maga Hollókő vára első ízben 1313-ban kelt oklevélben van említve. (26) Véleményünk szerint I. Károly ekkor még csak "jogigényt biztosító adományt" tett a birtok Péter fia Mikustól való elkobzásával és Szécsényi Tamásnak történt eladományozásával, mert a nógrádi hatalmi viszonyok Csák Máté hívei rovására és Károly Róbert hívei javára csak 1321, a trencsényi kiskirály halálát követően változtak meg és az 1320-as években történt meg a győztes Anjou király legtekintélyesebb nógrádi hívének, Szécsényi Tamásnak a lavinaszerű birtokszerzése a hűtlennek bélyegzett Kacsics-nemzetségbeli rokonai és más Csák párti nemesek földjeiből.

/Mellesleg az elkobzott és királyra szállt birtokok megszerzésénél - ezekben az évszázadokban - előjogot élveztek a hűtlenek hűségben maradt nemzetségbeli rokonai, így Szécsényi Tamás "jellemére" - ti. hogy saját rokonait is "kisemlízte" - helytelen és történelmietlen következtetni./ Kutatásaink szerint Hollókő csak 1321 után kerülhetett ki Péter fia Mikus hatalmából. 1326-ban a Balog-nembeli Széchy Miklós volt a várnagya (27) és a vár tényleges eladományozására, az ehhez szükséges egyszeri birtokbaiktatás és határjárás elvégzésére csak 1327 május-júniusa fordulóján került sor. (28) A vár tartozékai ekkor a Szécsényi Tamás birtokát képező Kisrimóccal közös falut képező Nagyrimóc mellett Zsúny-Almás /Bárkány határosa/ és az 1343-ban említett Bátka meg Hollókő-Váralja /Waralia/ voltak. Ez nem több, mint negyedfél falu. Hollókő-Váraljának temploma volt, papját pedig Gergelynek hívták. (29)

Hollókő és Sztrahora vára építését illetően - esetleg - az 1265-ös esztendő tekinthető "terminus post quem" időhatárnak. Ebben az évben István ifjabb király a Rátót /Rénodl/ nembeli Domokos fia Istvánnak adományozta Ágas várát a hozzá tartozó Kutató, Bárkány és Tar falvakkal, valamint a pásztói monostor kegyuraságával együtt. Mint korábban megjelent tanulmányunkban részletesen elemeztük, kutasó /Kuthasou/ északi határán Márton ispán fia István ispán Sipek /Chipek/ nevű földje feküdt. Sztrahora vára éppen Sipek területére esik, de az oklevélben sem ezt a castrumot, sem a Pörös /Purews/ Benedek birtokát képező Told földje északi szomszédságában fekvő Hollókő vára léteire nincs utalás. Olvashatunk viszont Sipektől délre, a "Told potoka" vizén túl Csák fia János földjéről, amelyen egy Varerdeu nevű határrész is húzódott. Simon Zoltán e "Várerőd" helyét Kutasótól északra teszi és ebből arra következtet, hogy Sztrahora vagy Hollókő várai már 1265-ben létezhettek, az oklevél szövegezéséből azonban egyértelműen kitűnik, hogy e "Vár" fennállására utaló erdő délebbre, Ecseg határában feküdt. Az ecsegi vár első ismert birtokosa és feltehetőleg az építtetője Csák fia János volt, majd sok évtizeddel később, hűtlensége miatt I. Károly elkobozta és 1324-ben Harsundorfer Ulvingnak ajándékozta. (30) Az 1265-ben kelt oklevél tehát nem bizonyíték az Illés-genus két vára egyikének a megléte mellett sem, de - a határleírások során a szomszéd várak említésének esetleges volta miatt - ellene sem. Véleményünk szerint Sztrahora és Hollókő építésének időpontját csak elég tág időhatárok között lehet meghatározni: az 1271-ben még élő, de 1295-ben már halott Illés fia Péter ispán két fia, a legidősebb Mihály és a középső Mikus atyjuk elhunytát követően, az 1270-1290-es években emelhetők a kisebb, kéttornyú Sztrahorát illetve a nagyobb, egytornyú és talán később épült Hollókőt.

Sztrahora Mihály halála után a két vár egy birtokosé lett és Szécsényi Tamás már feleslegesnek tartotta az egymástól alig több, mint egy óra járóföldre eső két castrum közül az egyiket, Sztrahorát.

Somoskő várának első említése 1323-ból való, amikor is I. Károly elhozta azt birtokosaitól, a Csák Máté hívének szegődött Illés fia Péter két fiától, Leustáktól és Jákótól és tartozék földjeivel együtt Szécsényi Tamás adományozta. (31) Elméletileg nem zárható ki, hogy Somoskő volt Illés fia Péter ispán 1268-ban névtelenül említett vára, azonban gyakorlatilag - és ezt a vár régészeti feltárását és teljes helyreállítását irányító losonci műemlékvédelmi szakember, Krúdy Gábor véleménye is alátámasztja - e jelentékeny építményt csak az 1270-es években, vagy később emelhetette közös költségén a két fivér. Az 1341-es határjárás szerint a castrum földjein a következő lakott birtokok voltak: Somoskő harmada, Újfalú egésze és "Suruthvafeu" földje - semmi több. Az oklevélből kitűnik, hogy e vidéken közeli szomszédságában állott három Kacsics vár: Szécsényi Tamás szerzett vára, Somoskő, a Tarjáni /Turen-i/ Miklós fiai, Illés és Miklós által birtokolt Salgó, valamint Somoskő és Baglyas községben birtokos Jákó (Jakab/ fia Miklós tulajdonát képező területen egykor állott kis Baglyaskő erőssége. (32) Somoskő várához tehát 1341-ben igen kis uradalom tartozott: egy egész és egy harmad föld, valamint egy "föld". E castrum - Hollókővel együtt - 1682-1683-ig funkcionált, vagyis négy évszázadon át szolgált a környék és a népe védelmét.

A Zagyva völgyében birtokos Kacsicsok Simon bán /+ 1272 előtt/ leszármazottai közül kerültek ki. Egy 1282-ben kelt oklevélből Wertner Mór olvasta ki, hogy Simon bán apja és fiai, Tarjáni Miklós és Simon nagypapja ugyanúgy Tarjáni Illés /említik 1227 és 1243 között/ volt, mint Péter ispáné és öt fiáé. Tarjáni Miklós mint ispán /comes/ már a Folkus ág-beli három testvér - Mihály ispán, Farkas mester és Szalóc - 1271-es osztálylevelében említve van, öccse, Simon pedig személyesen is jelen van, mint nemzetségi tanú. (33) Miklós ispán 1290-ben tanúskodott a Kacsics nemzetség zagyvavölgyi tagja és a Kökenyes-Rátót /Rénold/ egyes tagjai között korábban kitört harcokat békével és négy házassággal lezáró frigynél, amelyet Zagyvafőn /Zagyvafeu/ írtak alá. (34) Arra vonatkozólag, hogy ekkor már létezett-e az a zagyvafői vár, amelyet oklevél először csak 1426-ban említ, éppúgy nem lehet választ adni, mint arra, vajon nem a két lerombolt castellum egyikét értették-e ezen az egyezségkötők. A zagyvafői vár építésének valószínű körülményeit Juan Cabello most folyó régészeti feltárására helyezheti csak új megvilágításba. Wertner Mór feltételezése, hogy építtetői birtokos Leusták ágához kötődő Miklós ispán fia Miklós /oklevelekben 1290 és 1299 között szerepel/ vagy fia Pető /1299-1342/ lehettek, mai tudásunk szerint elfogadható. (35)

A zagyvafőitől alig egy órányi járásra eső Salgó vára építésének pontosabb meghatározása is lehetetlen dolog az írott források alapján, de Feld István 1981 és 1983 között végzett régészeti kutatása során sem került elő olyan pénzérme, amely a nógrádi várakban tömegesen előforduló sárgásfehér anyagú, korongon formált, bekarcolt csigavonallal díszített, peremes cserépfazék töredékek bizonyságot, a 13. és 14. századra egyaránt jellemző leleteinél egzaktabb időpontot jelenthetne. Így egyet lehet érteni a régész-oklevelek genealógiai adataiból szűrt - megállapításával, hogy az első ízben 1341-ben Tarjáni /turen-i/ Miklós fiainak, Illésnek és Miklósnak a közös váráként említett Salgót egyaránt építhette e két, felnőttként 1325-től megnevezett fivér, vagy egy nemzedékkel korábban apjuk. Tarjáni Miklós és öccse, az 1295 után élő személyként nem említett Simon /Synka/, "sőt, egy jóval korábbi eredet sem zárható ki, különös tekintettel arra, hogy a nemzetség rendkívül nagyszámú várat emeltetett." (36)

A magunk részéről azonban Simon bán fiára, Tarjáni Miklós ispánra szavaznánk, mint várepítőre. Unokatestvéreikhez, Péter ispán öt fiához, a Sztrahorát építő Mihályhoz, a Hollókő emeltető Mikushoz és a Somoskő első birtokosaiként ismert Leustákhhoz és Jákóhoz, valamint a kis Baglyaskő öröklő ifjabbik Péterhez hasonlóan Tarjáni Miklós is Csák Máté kori okleveleiben a tartományúr hívei között az egyértelműen Kacsics genus-beli Folkus-ághoz tartozó Mihály fia Simon mesterrel együtt említett Simon fia Miklós is szerepel, mint a trencséni kiskirály udvari embere. (37) A Jókó várában 1316-ban keltezett oklevelek azt is bizonyítják, hogy Miklós ispánnak nem az 1308-as kékesi szerződésben szerepel utolsó alkalommal a neve, hanem 8 évvel később, a Károly Róberttel és híveivel vívott harcok tetőpontján is. Így tehát nagy szüksége lehetett egy biztonságot nyújtó várra ősi lakóhelye, Tarján közelében. Valószínűnek tartjuk, hogy Miklós ispán - távoli rokonához, de közvetlen harcostársához, Mihály fia Simon ispánhoz hasonlóan - 1318-1319-ben sietve Károly Róbert oldalára állt, mert különben fiai nem őrizhették volna meg birtokaikat és várát, Salgót.

A salgói "uradalomhoz" 1341-ben Salgó és Tarján falvak egy részén túl "Suruthvafő" falu és Somoskő falu egy hányada tartozott csupán, továbbá az 1327-ben cserével megszerzett Rapp /ma: Rapovce/ birtok. 1345-ben a két fivér között Miklóst "Salgóinak", Illés fiait, Dénest és Benedeket viszont "Szőlősinek" nevezték egy oklevélben. 1348-ban a váci káptalan előtt Miklós és két fia illetve Illés három fiúgyermeké úgy egyezett meg, hogy Salgó várát és Tarján birtoklását a jövőben is közösen tartják fenn, viszont a többi jószágot felosztották egymás között. (38) A 15. század elején - mint Feld István kimutatta, - kétfelé vált Miklós és Illés utódok közül egyik Szőlősi a másik Rappi családnéven szerepel és csupán a közös salgói vár az, ami összeköti őket. (39)

A Kacsics nemzetség leggazdagabb, legnagyobb politikai hatalmat megszerzett ága Folkus ispán /1255/ szécsényi illetőségű leszármazottaié volt, mégis csupán két általuk emelt, sánccal körülvett kővárról van tudomásunk. Az egyik, oklevelekből általunk "felfedezett", majd 1987-ben Feld István és Simon Zoltán által a helyszínen is felkutatatott vár a nagylibercsei /ma: Lu'borec/ lysec hegyen állt, a másik, oklevelekben nem is említett, de a régészek által évtizedek óta számon tartott szécsényi Strázsaparton látható sánc és vármaradványokkal azonosítható. Foglaljuk össze röviden e két vár birtoklásának és építésének rekonstruálható valószerű történetét!

1271 júliusában az esztergomi káptalan bizonyosságlevelet adott ki a Kacsics genus-beli Folkus ispán fiai, Mihály ispán, Farkas mester és Szalóc osztlýtételéről. A fivérek - korábbi "ellenséges és barátságtalan viselkedésüket" beszüntetendő - a nemzetség három további ágának tekintélyes tagjai, Illés fia Péter ispán, Simon bán fia Simon valamint Leusták fia Miklós ispán békeltető közreműködésével megegyeztek örökös birtokaikat képező falvaik, Libercse /Lyberchen/, Garáb /Garab/, Paróca /Procha/ és Zalatna /Zalathna/ felosztásában. A genus egyes ágai ebben az időben már külön birtokoltak, távoli atyafiak osztozkodásánál csak tanuként szerepeltek. Oklevélünk egy hosszabb történelmi folyamat további fokozatának első bizonyítékai: immár az egyes ágakon belül is felosztották az egykor közös földeket, falvakat, arra törekedve, hogy saját, csak személyüket és leszármazottaikat illető családi birtokokat alakítsanak ki. Az öröklött birtokok továbbörökítésénél a nemzetség valamennyi tagjának jogait a szokásjog, majd 1351 után az ősiség törvénye védte. Ugyanakkor a szerzett birtokok vonatkozásában a szerzőt /impetrator/ nem kötelezte az ősiség és úgy végrendelkezett, ahogy jónak látta. Az ősi és a szerzemény birtokok örökösítésének különbsége az ősiséggel 1848-ig fennállt.

Az oklevélben konkrétan arról van szó, hogy a négy falun egyenlő arányban megosztzkodva úgy döntöttek, apjuk Folkus ispán Libercse faluban a Vilicke /Wylichke/ pataknál fekvő házhelyet Mihály kapta, a mellette lévő Szt. Ferenc kápolna viszont közös maradt. Ezen kívül a három fivér elhatározta, hogy Libercse határának valamelyik birtokrészében, "akár a Lyzniht /másutt Lyznecht/ akár más hegyen vagy sík helyen ha megfelelő helyet találnak vár építésére, azt a várat a maga helyén közösen építsék fel és közösen birtokolják. (40) E várról sem Árpád-kori, sem Anjou-kori oklevél nem tesz említést, mégis felépült és működött egy darabig. Már Mocsáry Antal, a megye első magyar nyelvű leírásának szerzője is említést tett azonban arról, hogy Nagylibercse határában "itt van azon Lisetz nevezetű magas hegy, mellynek a' tetején vagynak valamelly kevés kő-falak' omladéakai, és kút is vagyon". (41) Feld István és Simon Zoltán 1987-ben a helyszínen fel is mérte a ma is látható sáncok hozzávetőleges nagyságát, megállapítva, hogy valóban egy késő Árpád-kori vár nyomai, amelyek régészeti feltárása még várat magára. (42)

Szécsény északnyugati végében, az Ipoly itt széles völgyének homokos, meredélyes szegélyén fekszik egy fákkal benőtt hepehupás terület, amelyet évszázadok óta Strázsapartnak neveznek és a népi emlékezet szerint valaha a huszitáknak a vára állott. A ma is jól azonosítható sáncokkal körülkerített terület már évtizedekkel ezelőtt felhívta magára a régészek figyelmét. Patay Pál, Gádor Judit és Sándorfi György egyöntetűen Árpád-kori földsáncos köépületnek minősítették, de régészeti feltárására mindmáig nem került sor. (43)

A Strázsaparton egykor állott kis vár építésének valószínű körülményei a település 13. századi birtoklástörténetének feltárásával és értelmezésével véleményünk szerint tisztázhatók. Szécsény első okleveles említése 1229-ből való, amikor birtokosaitól, a Gertrudis királyné meggyilkolásában részes Simon és Mihály bánoktól elkobozta és a Szák nemzetség-beli Botos fia Pósa ispánnak adományozta Béla ifjabb király. A gazdát cserélt birtok Szécsény /Zychan/, Géc /Gechey/, Rimóc /Rimouch/ és Almás /Almas/ falvak voltak. Belitzky János abból a tényből, hogy a Kacsics-nembeli Folkus "Szécsényi" jelzővel szerepel egy 1155-ös oklevélben, jogosan tételezi fel, hogy a genus egyes tagjai a század középső harmadában is megmaradhattak Szécsény egy birtokrátiájának élvezetében, mivel az összeesküvésben vétlenek maradtak. (44) Folkus fia Farkas mester 1274-ben csereszereződést kötött Pósa fia Pósa ispánnal: A szak genushoz tartozó úr megkapta lakóhelye, a Sopron megyei Nagybarom melletti Karakó /Crocou/ földjét és 60 ezüst márkát, a Kacsics nemzetség tagjai viszont visszaszerezte a Nógrád megyei Szécsényt /Scechen/, Gécet /Guych/, Rimócot /Rymouch/ és Almást /Almas/. Mindkét fél lakóhelye körül akarta összevonni korábban országszerte elszórt birtokait és önállóan és kizárólagosan kezelt birtokegyüttessé - uradalommá - kívánták formálni egymás szomszédságában fekvő jószágait. A kor követelményeinek megfelelően uradalomközpontjukban politikai, katonai, gazdasági hatalmukat egy-egy megerősített várszerű erősséggel kívánták jelképezni.

Folkus és három fia, Mihály ispán, Farkas mester és Szalóc már az 1271-es birtokosztályban elérték nemzetségük-beli rokonaik beleegyezését abba, hogy szerzett birtokaik felett az ősiség köteleme nélkül, szabadon végrendelkezhetnek. Szécsény, Géc, Rimóc, és Almás Pósaától cserével megszerzett részei pedig szerzett birtoknak számítottak. Minthogy Mihály ispán Libercsében lakott, Szalóc pedig Parócán vagy Zalatnán épített háza magának, Farkas mester - sőt talán már apja, Folkus is - Szécsényben élhetett. (45) Farkas és 1299-ben említett nyolc fia, (46) akik közül csak Tamás +/- 1354/ és Péter /említve 1333-ig/ maradtak életben a Csák Máté uraló korszak után, Szécsényben kellett, hogy megerősített lakóhelyet emeltessenek maguknak. Ez a vár a Strázsaparton talált maradványokkal azonosítható.

Belitzky János kitűnő tanulmányában már kielemezte, hogy a rettegett nagyúr, Szécsény Tamás nem semmisítette ki testvérét, Pétert és annak fiait, hanem megegyezett velük Szécsény birtoklásában. (47) Először 1327-ben kötöttek megállapodást, ekkor a település két utcáját és szegét /ambas contratas et vicos/ "szélességében" /per latitudinem/ osztották északi és déli félre, ami azonban jobbágyaik között állandó háborításokat, verekedéseket, kölcsönös kártételeket okozott. Tamás vajda és fiai ugyan szerették volna, ha Péter és fiai lemondanak az őket Szécsény, Várad és Kis-Rimóc birtokokról illetve rátárol és ennek fejében felajánlották csitári, Kis-hugyagyi és drahi részbirtokaikat, azonban 1333-ban Péter és fiai azt kívánták, hogy Szécsényt új módon, észak-déli irányban felezzék meg. A határ a falu közepén most végig /per medium dicte ville Zechan transit/, Péter és fiai Szécsény Ipoly felé eső nyugati felét választották maguknak, míg Tamásnak és fiainak a helység Várad felé eső keleti része jutott. (48)

A Szécsény középkori topográfiáját egyedül feltáró 1333-as oklevél szerint tehát a mai Kossuth utca, vagyis a dél felé vezető főút két oldala képezte a két földesúr jobbágyságai között a határt. A Strázsapart e határvonalától nyugatra esik, vagyis arra lehet következtetni, hogy Péter, a fiatalabb fiú ez alkalommal is az atyai lakóhely örököse lett - ezt ő maga választotta így. A gazdagabb és országos politikai szerepet játszó Szécsényi Tamás vajda viszont nagyobb tervek szőtt magának. Lakóhelyéből uradalomközpontot szervezve magának. 1274 után apja Farkas mester építhette magának a strázsparti kis, sánccal kerített várat, vagy lakótornyot. Ezt választotta magának Péter mester 1333-ban. Tamás vajda azonban a település nyugati felén valószínű városrendezést hajtott végre. 1332-ben XXII. János pápától koldulórend letelepítésére nyert kiváltságot, 1334. május 5-én pedig Károly Róbert király bocsátott ki három egyforma szövegű városi privilégiumot. (49) A kiváltságlevelek Buda város polgárainak előjogait biztosították Szécsény, Rimaszombat és Gyöngyös - Tamás vajda uradalomközpontjai - számára, engedélyezve, hogy a helységeket "fallal, védőtornyokkal és más, a vár megerősítésére alkalmas és szükséges építményekkel láthassák el". A fallal való körükerítés a szabad királyi városok sorába emelte volna Szécsényt is, erre azonban az 1450-es évekig nem került sor. Azt viszont - a Forgách kastély falában feltárt gótikus ablakok alapján - valószínűnek tartjuk, hogy a máig fennálló gótikus apszisú és kolostor-nagytermet őrző ferences templomhoz hasonlóan a kastély is a 14. század közepén épülhetett.

Milyen általános következtetéseket vonhatunk le a Kacsics-genis 13-14. századi nógrádi várépítéseiből?

1/ Semmi nyoma, hogy e várak előzetes királyi hozzájárulással épültek volna, sőt, Libercse-Lysec esetén éppenséggel maguk a fivérek állapodtak meg 1271-ben a vár közös felépítésében. Lehet, hogy utólag az uralkodók megadták a hozzájárulást, de ennek hiánya nem okozott semmi hátráltatást, vagy akadályt az építéssel szemben.

2/ Kacsics-nemzetség várépítései a nemzetségi birtokok összpontosításával, az egy tömbben fekvő jószágok, közös igazgatású uradalmakká alakításával, a saját, kizárólagosan családi jószágok védelmével, a politikai, katonai és gazdasági hatalom jelképes és nagyon is valós fitogtatásának igényével magyarázhatók.

3/ E várakhoz feltűnően kis uradalmak - néha csak 2-3 falurész tartoztak és nem egy esetben /Hollókő és Sztrahora illetve Somoskő - Zagyvafő - Baglyaskő - Salgó/ igen közel, 1-2 óra járóföldre estek egymástól.

4/ Nem fedezhettünk fel stratégiai célt /pl. utak, hágók, révek védelmét/, viszont több vár is Isten háta mögötti menetsvárnak épült /Ozdin, Zagyvafő, Salgó, Baglyaskő, Hollókő, Sztrahora/.

5/ Több kis vár egyetlen /Sztrahora/, vagy egy-két /Baglyaskő, Libercse - Lysec/ nemzedék számára épült, később elhagyták urai. A döntést, hogy két közeli vár közül melyik vált feleslegessé, az uradalmak kialakítása kapcsán hozták meg. Így esett a döntés Sztrahora és Baglyaskő elhagyásáról is.

6/ A korai /bizonyosan 13. századi/ várak között olyan régészeti csemegék vannak, mint a feltáratlan, ép sáncú és korán elhagyott pusztavárhegyi /Sztrahora/, szécsényi /Strázsapart/ és libercei /Lysec/ castrumok. Kutatásuk sok új ismerettel a tatárjárás után emelt felvidéki magánvárakról eddig szerzett tudományos ismereteket. Reméljük, tradicionális oklevél elemzéssel, genealógiai és birtoklástörténeti rekonstrukcióval végzett kutatásunk ösztönzést ad a hazai és szlovenszkói régész kollégáknak feltárómunkájuk megkezdéséhez, illetve folytatásához.

JEGYZETEK

1. A tanulmány összeállítása során haszonnal forgattuk Simon Zoltán alapos szakdolgozatának kéziratot adattárát, amiért a fiatal régésznek köszönettel tartozunk. BELITZKY 1981. 20-21.
2. Uo. 11. BELITZKY 1973. 33.
3. KARÁCSONYI 1990. 266-278. WERTNER 1908. 126-130. az 1295. évi osztálylevél alapján.
4. WERTNER 1901. 113-116. KIS 1911. 93.
5. KATONA 1981. a levél magyar fordítását közli, eredetije RA I. 827. és CD VI/1 401.
6. FÜGEDI 1977. 134.
7. ENGEL 1977. 215.
7. WERTNER 1901. 116.
9. Az 1246-os adat KATONA 1981. 326. ÁUQ VIII. k. 354.
10. ÁUO XII. 267-268.
11. MOCSÁRY 1826. III. 253-256.
12. Uo. III. 255. és IV. 25.
13. ÁUO VIII. 200-201. FELD /1984/ 213-214.
14. CD VI/1 69-70.
15. AO IV. k. 495-496.
16. CD VII/5. 527-529.
17. AO II. 285.
18. AO II. 299-300.
19. AO II. 134-136.
20. AO II. 290-294.
21. CD VIII/4. 498-504.
22. FÜGEDI /1977/ 102., 142., 191. és 201.
23. CD IV/3. 289-294., RA 1840. sz. reg.
24. ÁUO X. 35., PÁLMÁNY /1985/ 213. 1.
25. PÁLMÁNY /1985/ 220-225.
26. CD VIII/1. 489-491.
27. OL D1. 86. 571. "Nicolaus dictus Bolug castellanus de Hollocukeu".
28. AO II. 115-117.
29. CD VIII/4. 259., AO II. 65.
30. PÁLMÁNY /1985/ 210. és CD IV/3. 289-294.
31. AO II. 65-66.
32. CD VIII/4. 498-504.
33. ÁUO VIII. 353-364.
34. CD VI/1. 69-70.
35. WERTNER /1901/ 114-116.
36. FELD /1984/ 214. és 299.
37. KARÁCSONYI - KRISTÓ /1971/ 11-14. sz. reg.
38. AO IV. 495-496. és AO V. 224-245.
39. FELD /1984/ 215.
40. ÁUO VIII. 353. és 364.
41. MOCSÁRY /1826/ I. 120.
42. SIMON /1987/ 113.
43. PATAJ /1965/ 12. GÁDOR /1967/ SÁNDORFI /1979/ 244-254.
44. BELITZKY /1981/ 11-13. SOPRON I. 39-40.
45. ÁUO VIII. 353-356.
46. ÁUO X. 345-347. 1.
47. BELITZKY /1981/ 25-32.
48. AO III. 44-45.
49. THEINER /1859/ I. 547-548. és AO III. 71-72.

Béla Pálmány

Die Bestrebungen des Kacsics-Geschlechts zum Burgenbau und zur Herrschaftsbildung im Komitat Nógrád um die Wende der 13-14. Jahrhunderte

Das aus den schriftlichen Quellen seit den ersten Jahrzehnten des 13. Jahrhunderts bekannte Kacsics-Geschlecht gehörte bis zu seinem Aussterben um Mitte des 15. Jahrhunderts zu den bedeutendsten Grundbesitzern in den nordöstlichen Komitaten Ungarns sowie in Siebenbürgen und seine Mitglieder liessen wahrscheinlich die meisten Burgen auf diesen Gebieten um die Wende der 13-14. Jahrhunderte bauen.

Der Verfasser versucht, aufgrund des Urkundenmaterials, mit der Hilfe der Genealogie und der Besitztums-geschichte die Entstehungszeit, sowie die Entstehungsverhältnisse der Burgen Filakovo, Baglyaskő, Hollókő, Somoška, Sztrahora, Lu'borec-Lysec, Szécsény-Strázsapart, Salgó, Zagyvafő, Szőlős und Ozdin festzustellen. Er kommt zuerst zur Schlussfolgerung, dass die älteste Burg des Geschlechtes Filakovo war und schliesst auch die Möglichkeit nicht aus, dass auch Ozdin noch vor 1242 erbaut wurde.

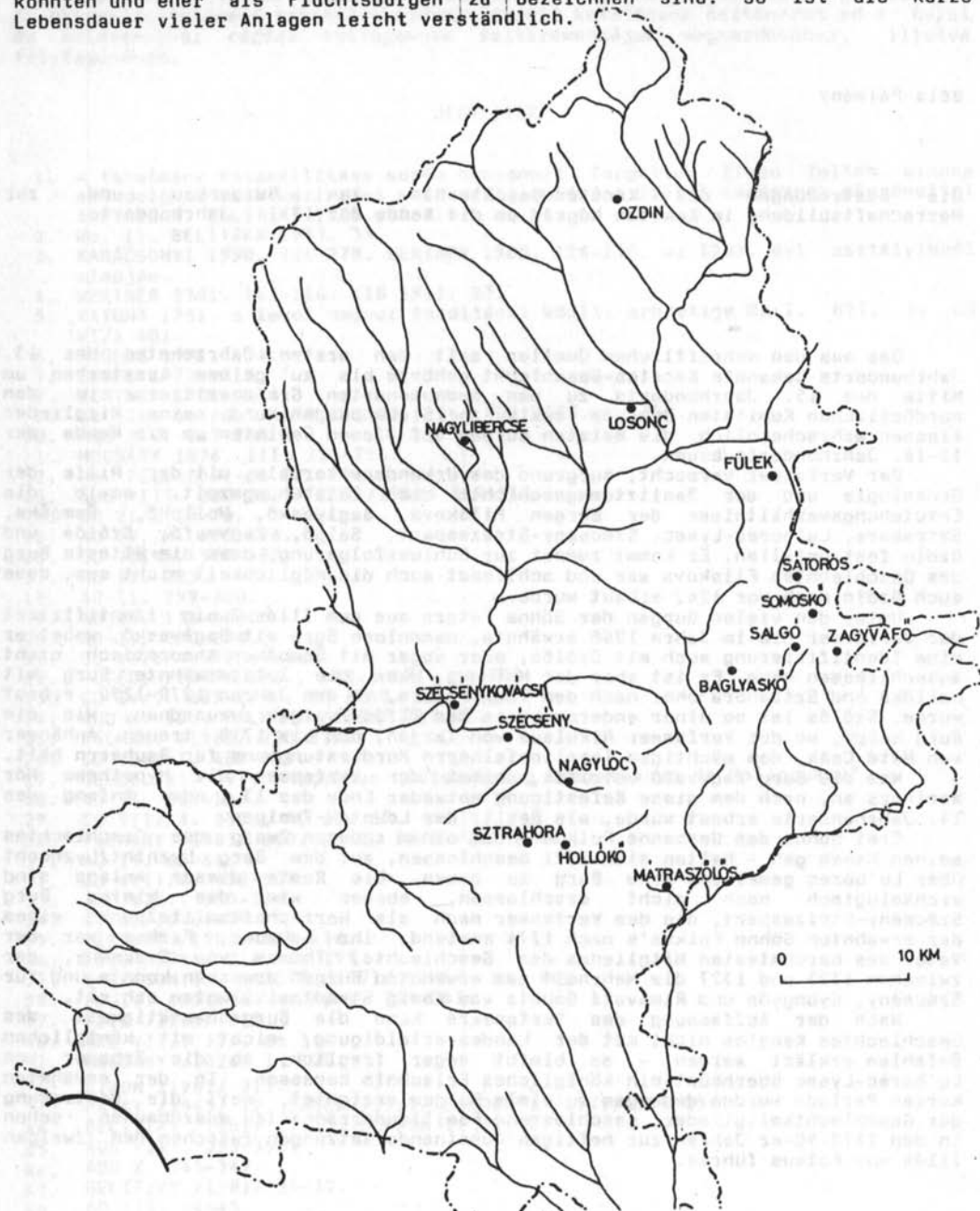
Unter den vielen Burgen der Söhne Peters aus dem Illés-Zweig identifiziert der Verfasser die im Jahre 1268 erwähnte, namenlose Burg mit Baglyaskő, wobei er eine Identifizierung auch mit Szőlős, oder sogar mit Somoška theoretisch nicht ausschliessen kann. Er ist aber der Meinung, dass die letzterwähnte Burg mit Hollókő und Sztrahora eher nach dem Tode Peters, in den Jahren 1270-1290 erbaut wurde. Szőlős ist so einer anderen Linie des Illés-Zweiges zuzuordnen, wie die Burg Salgó, wo der Verfasser Nikolaus von Tarján, den bis 1318 treuen Anhänger von Máté Csák, dem mächtigen Territorialherrn Nordwestungarns für Bauherrn hält.

Was die Burg Zagyvafő betrifft, nimmt der Verfasser die Hypothese Mór Wertners an, nach dem diese Befestigung entweder Ende des 13., oder Anfang des 14. Jahrhunderts erbaut wurde, als Besitz des Leusták-Zweiges.

Drei Söhne des Gespanns Folkus - der einem anderen Zweig des Geschlechtes seinen Namen gab - hatten sich 1271 beschlossen, auf dem Berg Lyzniht/Lyznecht über Lu'borec gemeinsam eine Burg zu bauen. Die Reste dieser Anlage sind archäologisch noch nicht erschlossen, ebenso wie die kleine Burg Szécsény-Strázsapart, die dem Verfasser nach als Herrschaftsmittelpunkt eines der erwähnten Söhne Folkus's nach 1274 entstand. Ihr Erbauer, Farkas war der Vater des berühmtesten Mitgliedes des Geschlechtes, Thomas von Szécsény, der zwischen 1323 und 1327 die Mehrheit der erwähnten Burgen erwerben konnte und für Szécsény, Gyöngyös und Rimavská Sobota vom König Standtprivilegien erhielt.

Nach der Auffassung des Verfassers kann die Burgenbautätigkeit des Geschlechtes Kacsics nicht mit der Landesverteidigung, nicht mit königlichen Befehlen erklärt werden - es bleibt sogar fraglich, ob die Erbauer von Lu'borec-Lysec überhaupt ein königliches Erlaubnis besaßen. In der erwähnten kurzen Periode wurden deswegen so viele Burgen errichtet, weil die Bestrebung der Geschlechtsmitglieder, geschlossene Familienherrschaften auszubauen, schon in den 1270-90-er Jahren zur heftigen Auseinandersetzungen zwischen den Zweigen Illés und Folkus führte.

Ihre Befestigungen waren Symbole der politischen, militärischen und auch der wirtschaftlichen Macht der einzelnen Familien, auch dann, wenn die meisten Burgbesitze nur aus sehr wenigen Siedlungsteilen bestanden und die einander oft sehr naheliegenden Burgen keine besonderen strategischen Funktionen ausüben konnten und eher als Fluchtsburgen zu bezeichnen sind. So ist die kurze Lebensdauer vieler Anlagen leicht verständlich.

1. Kacsics-nemzetség Nógrád megyei várainak térképe
Die Karte der Burgen des Geschlechtes Kacsics im Komitat Nógrád

N

MIHÁLY vajda (1209-1228) SIMON vajda (1215)

FOLKUS ispán (1255, +1271 előtt)
"szécsényi"

"libercsei" MIHÁLY ispán (1271-1301)

Kékkői Mikó lánya N

SIMON mester "Tompos" TAMÁS Cseh PÉTER Lány N (1309)
székely ispán mester (1291-1338)
királyneki kancellár (1291-1309) Tolmácsi Katalin Kőkényes Rénold ab- Rénold

RADÓ (1372-77) FOLKUS JÁNOS ANICHI "gréb" JÁNOS (1364)

"pálási" és "libercsei"

MIKLÓS (1372-88)

MIHÁLY (1373) TOMPOS CSALÁD VINGÁRTI GERÉR, BOGÁTHY, MARTONFALVY CSALÁDOK

SIMON (1421, +1445 előtt)

FARKAS mester (1277-1299)

MIKLÓS JÁNOS (1299)

MÁRK (1301)

JÁNOS MIHÁLY Szécsényi TAMÁS várnagy, erdélyi vajda, országbíró ~ 1. Kompoli Pál I. N. 2. Osviciemi Anna (1299-1354)

MIKLÓS ISTVÁN PÉTER mester (1299) (1299-1333) LEUSTÁK BALÁZS (1299)

"Konya" MIKLÓS MIHÁLY prépost (1338-46) GÁSPÁR LÁSZLÓ ANNA ISTVÁN mester (1333-58) DOMOKOS TAMÁS FARKAS mester (1344-77)

ispán, dalmái (1333-77) pápák (1339) +1354 vajda "vársányi"

bán (1327-67) ~ Harsandorfer Erzsébet

ANDRÁS FRANK mester (1414) MIKLÓS SIMON erdélyi vajda Leányok országbíró (1369-1409) (1384-1418)

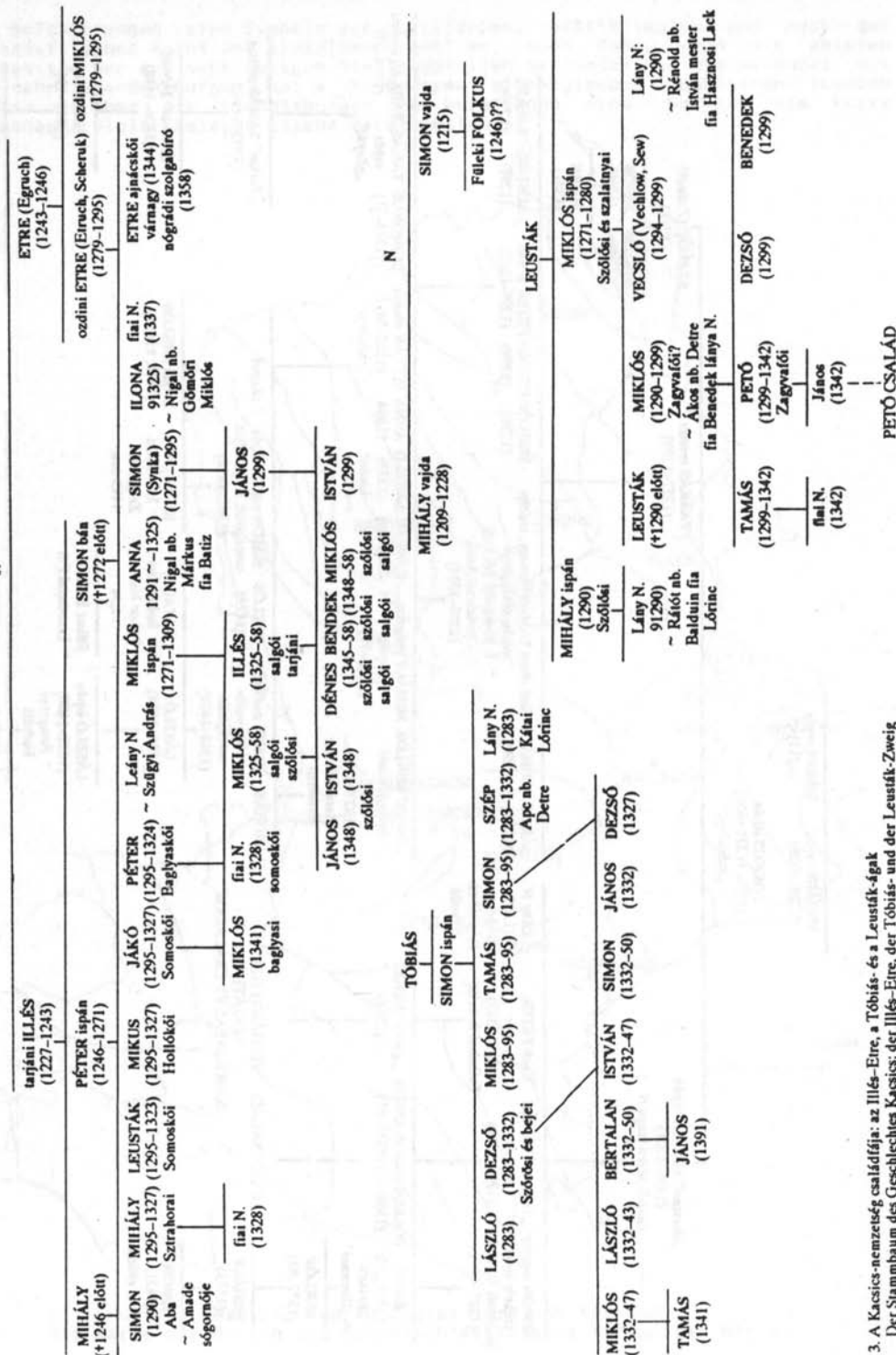
LÁSZLÓ (1388-1424) KATALIN ~ Bolondóci Sztibor János Salgai MIKLÓS (1414, +1437)

LÁSZLÓ ispán (1422-1460) ~ Rozgonyi Borbála Sztibor Katalin ~ Lossonczy Pál Zsigmond 1443 öv.

JÁNOS (1440, +1454) HEDWIG ~ Lossonczy Albert ANNA ~ Guthi Országh János Gensci Péter János

MIKLÓS (1448-79) TAMÁS székely ispán (1479-1493)

2. A Kocsis-nemzettség családfája: a Folkus-ág
Der Stammbaum des Geschlechtes Kocsics: der Folkus-Zweig

3. A Kacsics-nemzetség családfája: az Illés-Ejre, a Tóbiás- és a Leusták-ágak
Der Stammbaum des Geschlechtes Kacsics: der Illés-Ejre, der Tóbiás- und der Leusták-Zweig

Sándorfi György

Várak a történeti forrásokban, várak a terepen (tekintettel a történeti Borsod vármegyére)

Tizennégy éve, hogy Gádor Judittal és Nováki Gyulával megkezdjük Borsod-Abaúj-Zemplén megye várainak helyszíni kutatását. Már a munka kezdetekor, ismerve a várak számának nagyságrendjét, nyilvánvaló volt számunkra, hogy a kutatás hosszú időt vesz majd igénybe. (1) Ezért megosztottuk a sok várral bíró nagy területet, és elsőként a történeti Borsod vármegye várait dolgoztuk fel. Eljárásunkat az is indokolta, hogy így a középkori várak értékelését egy olyan vármegye történetének a keretei között lehetett elvégezni, amely az évszázadok folyamán alig változott. (2) Területét Györffy György Történeti földrajza alapján határoztuk meg, így magába foglalja azokat a részeket is pl. Szihalom, Szilvásvár, amelyek most Heves megyéhez tartoznak.

Közismert a középkor várainak kutatói előtt, hogy a terepen található várak, valamint azok okleveles említései között milyen nagy a különbség. Az egyes területek részletes vizsgálatakor feltűnő, hogy okleveleink alig-alig említik az ott található középkori várakat. (3)

Példaként Gádor Judit nógrádi, a magunk börzsönyi, Miklós Zsuzsa gödöllői-dombvidéki és Dénes József mátrai kutatásaira utalok.

Amikor hozzáfogtunk Borsod vármegye várainak vizsgálatához, arra gondoltunk, hogy a középkori várak kiértékelésekor könnyebb helyzetben leszünk mint másutt, hiszen Borsod vármegye történeti szempontból az egyik legjobban - ha nem a legjobban - feldolgozott vármegyénk. Történetét Borovszky S. már a századfordulót követően feldolgozta. (4) A megye a Csánki D. és a Györffy Gy. által megírt történeti földrajzokban szerepel (5), a várakra vonatkozó adatokat pedig kiemelve megtaláljuk Fügedi E. és Engel P. munkáiban. (6)

Várakozásunkban csalódnunk kellett. A terepen található, típusok alapján középkori várként figyelembe vehető várak és az oklevelekben említett várak száma között olyan jelentős az eltérés, hogy az szükségessé teszi a részletes vizsgálatot.

E rövid előadás nem ad alkalmat arra, hogy ezt az elemzést, akár csak vázlatosan is elvégezzem. Lehetőségem itt csak annyi, hogy egy tömör "statisztikai" kimutatás bemutatásával ismételtén felhívjam a figyelmet arra a problémára, amely már nem ismeretlen azok előtt, akik arra vállalkoznak, hogy egy adott földrajzi, vagy közigazgatási határ által rögzített terület összes középkori várát egyszerre vizsgálják. (7)

A lényegét a mellékelt táblázat tartalmazza. A típusok alapján középkorinak vélelmezett várakat /összesen 36 db./ három csoportba osztottam:

Az első csoportba azok kerültek, amelyeknek építési ideje a források alapján viszonylag pontosan megállapítható volt. Ebbe a csoportba kerültek Dédes, Ónod, Vadna és Sajóalgó várak. Az így kapott várak száma 4, az összes /36/ vár 11 %-a.

A második csoportba azok kerültek, amelyeknek csak az első említését ismerjük, így tudjuk, hogy mely időpont az, amikor a vár már létezett. Arról azonban, hogy előtte mikor épült, nincsen információnk. Ezek: Borsod, Diósgyőr, Órsur-vára, Szihalom, Odorvár, Szendrő, Sajóvelezd, Éleskő, Csorbakő, Cserépvár, Sajónémeti, számuk 11, az összes vár 30,5 %-a.

A harmadik csoportba kerültek azok, amelyeket a történeti források egyáltalán nem említenek. Arló, Borsodivánka, Bükkábrány. Kazincbarcika, Alsó-Kecskevár, Halomvár, Majorvár, Meszes, Leányvár, Miskolc-Várdomb, Rakacsa-templomerdő, Sajóivánka, Sajómercse, Sajószentpéter, Sály- Léleklyuktető, Sály-Latorvár, Szendrőlád, Szilvásvár -Gerennavár, Kács, Uppony- Dedevár és Uppony- Földvár. Ezek száma 21, az összes vár 58,5 %-a.

Ha tehát az összes középkori várat vizsgáljuk, akkor is mindössze 11 % azoknak a váraknak a részaránya, amelyeknek a pontos építési idejét ismerjük.

Még rosszabb a helyzet akkor, ha vizsgálatunkat a bennünket most érdeklő 12-13. századokra összpontosítjuk. Ebben az esetben ugyanis az első csoportból le kell számítani 3 várat, Ónodot, Vadnát és Sajógalgócot, mivel azok a források szerint a 14. század végén, illetve a 15. közepén keletkeztek.

Igy az első csoportba mindössze 1 vár marad, Dédes. A második csoportot is csökkenteni kell az első 4 várral, Borsod, Diósgyőr, Órsur-vára és Szihalom, mivel azokat Anonymus 1200 körül mint régen meglevő várakat említi, s típusokat is más, mint az általunk most vizsgált váraké. Itt tehát 7 vár marad. Odorvár, Szendrő, Sajóvelezd, Éleskő, Csorbakő, Cserépvár és Sajónémeti. A harmadik csoport száma változatlanul 21 db.

Az összes várak száma ebben az esetben, a csökkentéseket követően 29.

A történeti Borsod vármegye 29 középkori vára közül oklevélből csupán egynek ismerjük a pontos építési idejét /3,4 %/; 7 várnak ismerjük az első említését /24,2 %/; és 21 olyan várat dokumentáltunk, amelyeket a források egyáltalán nem említenek /72,4 %/.

Ilyen adottságok mellett a középkori várak értékelésekor szinte kizárólag a történelmi körülmények vizsgálatára és a vártipológia eddigi eredményeire tud támaszkodni a kutatás, mivel a várakban folytatott ásatások közül mindössze négy /Diósgyőr, Kazincbarcika, Kács és Sály-Latorvár./ nyújtott támpontot a most tárgyalt korszak megítéléséhez. (8)

A középkori kisméretű, ún. korai feudális várak létrejöttéről két, egymástól eltérő álláspont van. (9)

Az egyik szerint ezeknek a váraknak egy része, esetleg nagyrésze, a feudalizmus kialakulásának folyamán, vagyis a 11. századtól folyamatosan épültek, s sorsukat a tatárjárás, és a kialakuló nagybirtokos oligarchia pecsételte meg, éppen a 13-14. századokban.

A másik álláspont szerint ezek a várak ugyanúgy a 13-14. századok társadalmi fejlődésének eredményei, mint azok, amelyeket az oklevelekből ismerünk.

1977-ben két olyan munka jelent meg, amely az oklevelekben szereplő várak alapján rajzolta meg a 13-14. századi, ill. a Zsigmond-kori Magyarország vezető társadalmát. Fügedi E. és Engel P. közismert munkáira gondolok. (10) Látna a terepen, valamint az oklevelekben található várak száma közötti kiálló különbséget, fel kell tennünk egy kérdést!

Ha a kutatás első álláspontja az igaz, miszerint ezek a kis váracsók már nem érték meg a 13-14. század fordulóját, akkor az említett két munkában megrajzolt kép helyes, hiszen az adott korban valóban csak azokkal a várakkal kell számolnunk, amelyek az ekkor megjelenő, majd egyre szaporodó oklevelekben, előbb vagy utóbb szerepelnek.

Ha azonban a második álláspont a valós, és ezek a "történelem nélküli" várak csak abban különböznek a többtől, hogy nem maradt fenn okleveles említésük, akkor a 13-14. századi történelmünket mindenképpen, de későbbi korokat is érdemes újragondolni, hiszen az említett két munka következtetései egy olyan hiányos "statisztikai alapon" jöttek létre, amely igen nagy bizonytalanságokat rejthet magában.

Györffy Gy. munkásságának eredményeként a teljes okleveles anyagnak és a vármegye 13. századi birtokviszonyait feltűntető térképek is birtokában lehetünk. (11) E várak vizsgálatakor csak arra a következtetésre juthattam, hogy a történelem nélküli várak egy részének "nincsen helye" az oklevelek alapján megrajzolható Borsod vármegyei történelemben.

Van viszont abban a korszakban, amelyet a Magyarország Története I. kötetében Kristó Gy. találóan jellemez. Idézem: "A László- és Kálmán-törvényekben tükröződő magyarországi helyzetkép...elemzése nem hagyott kétséget az iránt, hogy a feudális termelési viszonyok általánossá válását Magyarországon a 11-12. század fordulója körüli évtizedekre, nagyjából Kálmán király korára tehetjük...Meghatározó érvényűvé lett a "nincsen föld feudális úr nélkül" elve, azaz a földterület domináns része, a magántulajdon vált a földbirtoklás elsőrendű formájává...Hosszas fejlődés eredményeképpen befejezett ténnyé vált a magyar társadalomnak két alapvető osztályra, a feudális jellegű uralkodó és alávetett osztályra való tagozódása." (12)

A történeti Borsod vármegyében végzett várkutatói programunk eredménye megerősítette azt a véleményemet, hogy a magyarországi várépítkezés Borsod vármegyében is egy olyan folyamat, amely a 10. században kezdődött (13), és folyamatosan a kuruc-kor végéig tartott.

A TÖRTÉNETI BORSOD VÁRMEGYE KÜZÉPKORI VÁRAI

I. Azok a várak, amelyeknek megközelítően ismert az építési ideje :

Dédestapolcsány-Dédesi vár:	1247-54 között	FÜGEDI 1977. 121.
Ónod:	1394-95	ENGEL 1977. 138.
Vadna-Vártető:	1457-58	BONFINI 1959. 102.
Sajógalgóc-Vár:	1457-58	BONFINI 1959. 102.

Összesen:	4 db vár	11,0 %	1 db vár	3,4 %

II. Azok a várak, amelyeknek csak első említését ismerjük:

Edelény-Borsod vára:	kb. 1200	Anonymus
Miskolc-Diósgyőr:	kb. 1200	Anonymus
Sály-Órsúr vára:	kb. 1200	Anonymus
Szihalom-Földvár:	kb. 1200	"Árpádnak leveles színt építettek" - Anonymus
Cserépfalu-Odorvár:	1351	MIZSER 1977. 83.
Szendrő-Várak:	1360	FÜGEDI 1977. 197.
Sajóvelezd-Vártető:	1379	CSÁNKI 1890. 182.
Szilvásvár-Éleskő:	1394	FÜGEDI 1977. 130.
Szuhogy-Csorbakő:	1403	FÜGEDI 1977. 120.
Cserépváralja-Cserépgyár:	1408	ENGEL 1977. 102.
Sajónémeti-Várhegy:	1457-58.	BONFINI 1959. 102.

Összesen:	11 db vár	30,5 %	7 db vár	24,2 %

III. Azok a várak, amelyeket a történeti források nem említenek:

Arló-Várhegy, Borsodivánka- Nagyhalom, Bükkábrány- Temető, Kazincbarcika- Várhegy, Kisgyőr- Alsó- Kecskvár, Kisgyőr- Halomvár, Kisgyőr- Várhegy- Majorvár, Meszes-Várhegy, Miskolc- Leányvár, Miskolc- Várdomb, Rakaca-templomerőd, Sajóivánka-Vár, Sajómercse- Vár, Sajószentpéter- Korcsójás, Sály- Léleklyuktető, Sály- Latorvár, Szendrőlád- Vár, Szilvásvár- Gerennavár, Tibolddaróc- Kácsi vár, Uppony-Dedevár, Uppony- Földvár.

Összesen:	21 db vár	58,5 %	21 db vár	72,4 %

Összesen:	36 db vár	100,0 %	29 db vár	100,0 %

(Szerkesztői megjegyzés: Szilvásvár-Éleskőt már 1360-ban említik, vö. GYÖRFFY 1966. 746., ENGEL 1977. 109.)

JEGYZETEK

1. GÁBOR-NOVÁK-SÁNDORFI 1978-1979 23-29.
2. A vizsgált terület a Győrffy Gy. által meghatározott Árpád-kori megyével azonos, magába foglalja a ma Heves megyéhez tartozó részt is /Szilvásvár, Szihalom/
3. Lásd: GÁBOR 1967.; NOVÁKI-SÁNDORFI-MIKLÓS 1979.; MIKLÓS 1982.; DÉNES 1984.
4. Borovszky S., Borsod vármegye története, Bp. 1909.
5. CSÁNKI 1890., GYÖRFFY 1966.
6. FÜGEDI 1977., ENGEL 1977.
7. A folyamatban lévő Somogy és Nógrád megyei várkutatói program részeredményei is ezt bizonyítják.
8. Miskolc-Diósgyőr, Kazincbarcika- Várhegy, Tíboldardaróc- kácsi vár, Sály-Latorvár.
9. A vita tömör összefoglalását lásd FELD 1987; ENGEL 1987; SÁNDORFI 1987; MIKLÓS 1987.
10. Lásd: 6. sz. jegyzet.
11. GYÖRFFY 1966. 733-818.
12. MAGYARORSZÁG tört. 1984. 1007.
13. SÁNDORFI 1989 19-26.

SÁNDORFI György
BUDAPEST
Báthory u. 22. I/1.
1054

Burgen in den schriftlichen Quellen - Burgen auf dem Terrain - Beispiel:
Komitat Borsod

Das Komitat Borsod gehört zu jenen Gebieten Ungarns, die in der historischen Literatur schon ausführlich bearbeitet sind. Um die Jahrhundertwende entstand die Komitatsmonographie und auch die historischen Topographien der Arpaden- bzw. Hunyadi-Zeit /11-13., bzw. 15. Jahrhunderte/ standen uns zur Verfügung, als wir mit der Bearbeitung der Burganlagen des Komitates begonnen haben. Wir dachten also, dass wir mit der Bewertung der Burgen keine Probleme haben werden - die Historiker hatten doch in den erwähnten Arbeiten alle schriftlichen Quellen erschlossen!

Wir sollten uns aber in unseren Erwartungen täuschen. Die Abweichung in der Zahl der in den Urkunden erwähnten Burgen und der Anlagen, die nur typologisch als mittelalterlich zu bestimmen sind, war so gross, es die Historiker zum Nachdenken über den Burgenbau der frühen Jahrhunderte des ungarischen Mittelalters und zur Neubewertung der bisherigen Schlussfolgerungen anregen soll.

Jetzt beschränken wir uns nur auf die Präsentierung dieser Abweichung, eine ausführliche Analyse bleibt unserem Buch vorbehalten, was schon im Druck liegt /Gyula Nováki - György Sándorfi: Borsod megye várai. Miskolc, Borsod Kismonográfiák/.

Die 36 mittelalterlichen Burgen sind in drei Gruppen zu ordnen:

1. Burgen, deren Bauzeit aufgrund der schriftlichen Quellen relativ genau festzustellen war: 4 /11 %/

2. Burgen, bei denen nur die erste urkundliche Erwähnung bekannt ist: 11 /30,5 %/

3. Burgen, ohne urkundliche Erwähnung: 21 /58,5 %/

Noch grösser ist die Abweichung, wenn wir in unserer Statistik nur die Burgen der 12-13. Jahrhunderte berücksichtigen. 29 Anlagen kennen wir aus dieser Zeit, aus der Gruppe 1. bleibt nämlich eine einzige Burg /3-4 %/, aus der Gruppe 2. bleibt nämlich eine einzige Burg /3,4 %/, aus der Gruppe 3. 7 Burgen /24,2 %/ - Edelény-Borsod, Miskolc-Diósgyőr, Sály-Őrsúr und Szihalom-Földvár sind wahrscheinlich früher erbaut - und so machen weiterhin 21 Burgen der Gruppe 3. schon 72,4 % aus!

Zusammenfassend können wir feststellen, dass wir unter den 29 Burganlagen, deren Existenz für die 12-13. Jahrhunderte anzunehmen ist, nur eine Burg finden, deren Bauzeit urkundlich gesichert ist, 7 Burgen wurden erst später erwähnt und 21 Burgen kommen in den Urkunden überhaupt nicht vor. Unter solchen Gegebenheiten kann sich der Burgenforscher nur auf die Analyse der allgemeinen historischen Verhältnissen sowie auf die bescheidenen Ergebnisse der Burgentypologie stützen. Die Kartierung der Burgen des Komitates Borsod führte uns aber zur Schlussfolgerung, dass die Mehrheit der "geschichtslosen" Anlagen aus den Jahrzehnten um die Wende der 11-12. Jahrhunderte stammen sollte.

Dénes József

A Mátra-hegység Árpád-kori várai

1984-ben készítettem el egyetemi szakdolgozatomat "A Mátra őskori és középkori várai" címen. (1.) Egy évvel később megjelent belőle egy - a déli hegységrész várait tárgyaló - részleges közlés. (2) Ezúttal a kutatott téma újabb részletét mutatom be. Most nem földrajzi, hanem időrendi-típológiai alapon válogatok a terepbejárásainkkal megismert várak közül. A szorosan értelmezett Mátra-hegység /a Zagyva, Ballai-patak, Tarna és a Vepelét-Gyöngyös-Apc összekötő vonal által határolt terület/ azon várait tárgyalom, melyek építésének post quem dátuma az Árpád-házi királyok korának ismeretlen időpontja, ante quemje pedig 1301, az utolsó Árpád-nemzetségbeli király - III. Endre - halálának éve.

Skerletz Ivánnal 1981 őszén kezdtük el és 1984 tavaszán fejeztük be a Mátra-hegység részletes bejárását. Előzőleg összegyűjtöttük a hegységre vonatkozó régészeti, történeti, sőt turisztikai irodalmi adatokat, amelyekben várakról, sáncokról, erődítésekről esett szó. Az volt a tervünk, hogy minden adatot a helyszínen ellenőrizzünk és az eddigiekben nem említett, de erődítésre potencianálisan alkalmas hegyeket is végignézzük.

A Mátra kiválasztását részletesebb vizsgálatra indokolta, hogy a múlt század végén - a század elején - főleg helytörténészek, turisztikai írók által sokat kutatott hegységről (3.) az utóbbi évtizedekben mintha teljesen megfeledkeztek volna. Némely esetben a századforduló körül, vagy a 20-30-as években írt dolgok is mintha kimentek volna a szakmai köztudatból. Emellett az is indokolta választásunkat, hogy jól körülhatárolható, viszonylag kis területről van szó /befoglalható egy 40 x 25 km oldalhosszúságú téglalapba, kevesebb, mint 1.000 km², amely a középkorban egyetlen megye /Ujvár majd Heves/ területéhez tartozott. Az is a hegyvidék mellett szólt, hogy itt a domb- ill. síkvidéki területhez képest könnyebben kiválaszthatók az erődítésre alkalmas pontok. Ezek végigjárásával viszonylag gyorsan elkészíthettük egy jelentős terület vártopográfiáját. Az erődítésnyomok erdős területeken jobb megtartásúak, egyértelműen eldönthető az erődítés vagy hiánya - már a felszíni nyomok alapján is - egy-egy helyen.

Három év alatt a Mátra egész területét rendszeresen be tudtuk járni, 15 őskori és 25 középkori erődített helyet, várat azonosítottunk. A 25 középkori vár közül a két sáncvárat /Gyöngyöspata-Várhegy, Gyöngyös-Muzslatető/ nem vizsgáljuk, mert azok a honfoglalás és a magyar államalapítás időszakába /10-11. század/ tartoznak, míg jelen tanácskozásunk a 13. századi várakkal, ill. az e századra jellemző típusok előzményeivel foglalkozik. Ugyancsak mellőzöm a hegység lábánál található két erődített földesúri birtokközpontot /Kisnána, Tar/ vizsgálatát, mivel e két utóbi csak a 15. században jelentkezik "castrum"-ként. (4) Vagyis mostani előadásunk tárgyát 21 vármaradvány képezi /ld. a térképet/. Közülük 4 okleveles említéssel is rendelkezik, 17 másik várról viszont csak mint "történelem nélküliről" beszélhetünk. A továbbiakban röviden ismertetem az egyes várakat.

1. Domoszló-Oroszlánkő /2. kép 3. ábra/

A vár egy 602 m tszf. magasságú hegyen épült, mely a Mátra fővonulatának része, minden emberi településtől távol, közvetlenül alatta egy hágó, a "Domoszlói kapu" található. Ehhez viszonyítva 100 m a vár relatív magassága. A magaslat É-i és D-i irányban egyaránt nagy területre biztosít rálátást. A hegyet három oldalról nagyon meredek lejtők határolják, csak Ny felé lejt menedékesebben.

A 35 m hosszú, 17 m széles négyszögletes belső vár É-i felén sejthető az egykori palota. Itt a körítőfal 10 m hosszan követhető, a legmagasabb falcsonk 80 cm-es. A 7 m széles sziklába vágott várarak alján több helyütt - a belső terület sarkainál - lezuhanat falmaradványok figyelhetők meg. A belső várat a D-i és Ny-i oldalon egy feltehetően palánkkal övezett külső várrész kíséri.

A vár történetére vonatkozó első adat 1289-ből származik. (5.) Ekkor Aba nembeli /Verpeléti/ Leusták átadta "Oroszlánhegyet tartozékaival, határai között" - egy másik, alföldi birtokért cserébe - Aba nb. /Kompolti/ Péternek. Ebből Györfly György (6.) arra következtet, hogy mivel az Oroszlánhegyet említik és nincs szó a hegyen álló várról - az még ekkor nem létezett, és a birtokcserét követően építik föl azt a Kompolti-ág tagjai, akik később - 1325-ben - felosztják birtokaikat, de Oroszlánkö várat továbbra is közösnek hagyják. Nem zárjuk ki, hogy így is történhetett. Azonban két tény meggondolásra késztet. Miért hívják a helyet Oroszlán-heggynek /ami jellegzetes vár-név/, ill. mit kell érteni a tartozékokon /melyek tudvalevően váraknak szottak lenni/. A vár történetét, mely a mátrai várakéi közül a leghosszabb és egészen a 17. századig követhető, itt nem áll szándékomban részletezni. (7)

2. Dorogháza-Kastély-tető /4. kép 12. ábra/

A várhely az azonos nevű falu D-i peremén, két kis patak összefolyása fölött egy D-É irányú hegyvonulat É-i végén helyezkedik el. Tszf. magassága 262 m, környezetéből 30 m-nyire emelkedik ki.

Egy 10 m széles és 2 m mély árokkal körülvett 6 x 8 m-es ovális terület jelenti a belső várat. Ehhez É-on egy alapjánál 14 m széles, 45 m hosszú, háromszög alakú elővár csatlakozik. Kő- vagy téglalapítkezésre felszíni nyomok nem utalnak a területen.

A falu birtokosai első említésekor - 1280-ban a Baksa nemzetség tagjai voltak, (8.) a várat oklevelek nem említik.

3. Gyöngyös-Benevár /4. kép 17 ábra/ Benevár Mátrafüred központjától É-ra egy széles, menedékesen lejtő - két oldalán patak völgygel határolt - 471 m tszf. magasságú É-D-i irányú gerincen épült, relatív magassága a településhez képest 130 m.

A trapéz alaprajzú belső területet teljesen körbeveszi egy kb. 12 m széles, helyenként 4 m mély várarak. Az enyhén trapéz - közel négyzet - alakú belső terület méretei 50-45 x 45 m. A Ny-i körítőfal mellett a felszín emelkedései is jelzik a palota helyét. A belső terület közepén sejthető az egykori ciszterna helye. A belső vártól É-ra és D-re egyaránt egy-egy kb. 10 m széles közbeeső terület után újabb várarakok húzódnak. A D-i külső árok 12 m széles, 3 m mély, az É-i megfelelője 10 m széles, 3 m mély.

A várat 1301. évi oklevélből ismerjük meg. (9.) Ekkor az Aba nb. Csobánka ág három tagja, Dávid, László és Sámuel felosztják egymás között. Az oklevél a vár részletes leírását tartalmazza, remélhetőleg a most folyó ásatások (10.) eredményeivel összevetve ezt, teljes képet fogunk kapni egy 13. századi magánvár belső beosztásáról.

Gyöngyössolymos-Dezsővár /2. kép 1 ábra/

A falu templomától 2,5 km-re É-ra, egy függőleges sziklafalban végződő, nagyon keskeny, meredek oldalú hegynyúlványon található a várhely. Tszf. magassága 320 m, a Nagy-patak völgye fölül 30 m-rel magasodik. A nagy-patak völgyében út vezetett a középkorban, nyilván ez magyarázza, hogy ugyancsak a településnek a határán belül - az út mentén - további két hasonló korú vár is épült.

Dezsővár a Mátra legkisebb vára volt. Belső területe mindössze 15 m hosszú és 10 m széles. A közepén látható kis kiemelkedés talán a torony helyét jelzi. A várat a nála magasabb /388 m/ Kishegy felé húzódó gerincet átvágó 19 m széles, 4 m mély árok védi. Oklevél nem említi.

5. Gyöngyössolymos-Óvár /2. kép 2 ábra/

Három oldalról meredek lejtőkkel határolt, a közeli Üvöltő-bérchez keskeny gerinccel csatlakozó hegytetőn található az Óvár helye. A patak és a völgyben kanyargó út fölül 60 m-rel magasodik, tszf. magassága 570 m.

A vár belső területe 45 m hosszú, 12 m széles, formája a hegytetőhöz alkalmazkodik. Egy 3 m mély, 15 m széles várarak övezi, de csak a támadható Ny-i oldalon. Az árok ásása során kitermelt földet részben a külső oldalra dobták.

A kikerült földmennyiség egy része a hegy É-i lejtőjén ma is megfigyelhető egy kupacban. Nem terítették szét egyenletesen, úgy tűnik, mintha félbehagyták volna a munkát. A várat oklevelek nem említik.

6. Gyöngyössolymos-Nyesettvár /2. kép 6. ábra/

Magyarország mai területének egyik legmagasabban fekvő középkori várhelye a 812, tszf. magasságú hegyen található Nyesettvár, a Galya-tető egyik D-i nyúlványán, Gyöngyössolymos határának legészakibb részén. A vár maradványai egy E-D irányú gerincből kúposan kiemelkedő magaslaton helyezkednek el, melynek a környező völgyekhez viszonyított magassága kb. 200 m.

A vár belső területének alakja - hétköznapi hasonlattal élve - leginkább egy babszemhez hasonlítható, amelynek hosszanti domború oldala a K-i oldalon található. A védett terület hossza 41, szélessége 36 m. Ezt egy 8 m széles, sziklába vágott árok veszi körül. A Ny-i árokszakasz mellett jól megfigyelhető az egykori felvezető út nyomvonala, a vár kapuja minden bizonnyal a DNY-i részen helyezkedett el. Az árok létesítése során fejtett köveket nagyrészt a külső oldalon helyezték el. A vár nagyjából vízszintes belső területén a felszínen látható kötőanyag nélküli kövek elhelyezkedéséből - melyek talán egy talpas boronaeépület alapozásához tartoztak - 25 m hosszú, háromszögletű építmény sejthető. A várat írott forrásadatok nem említik.

7. Gyöngyöstarján-Világosvár /4. kép 15. ábra/

A vár maradványai a falutól ÉNy-ra 5,6 km-re emelkedő 709 m tszf. magasságú Világos-hegyen találhatók. A környezetéből kúposan kiemelkedő, minden oldalról meredek lejtőkkel határolt hegy relatív magassága kb. 250 m.

A vár négy részből áll. A hegy legmagasabb részét a 48 x 16 m-es ovális alakú felsővár foglalja el. Ezt D-ről félkör alakban mély, 6 m széles várárok övezi, a többi oldalon meredek, sziklás lejtők védik. D-i részén mesterségesen sziklába vágott, félig betöltődött helyiségek láthatók. A felsővártól D-re egy trapéz alakú második várrész található, hossza 20 m. A második és a harmadik várrész között egy 6 m széles osztóárok húzódik. A téglalap alakú harmadik várrész 20 x 25 m-es területű. A negyedik várrészt tőle egy 4 m széles újabb osztóárok választja el. A háromszög alakú negyedik várrész 65 m hosszú. A második, harmadik és negyedik várrészt Ny-ról egy 12,5 m széles terasz kíséri, eredetileg nyilván várárok. Külső - a meredek lejtő szélén húzódó - peremén kőfal maradványai látszanak, talán ez csak az árok feltöltése után épült. Ilyen módon jelentősen megnövelték a védett területet és előretolták a védővonalat a meredek lejtő pereméig. Míg a második, harmadik várrészeket rögtön a meredek lejtő határolja K-en, addig a legalacsonyabban elhelyezkedő negyedik várrészt egy - feltehetően egykori árkot jelentő - terasz kíséri, szélessége 4 m. A várat oklevél nem említi.

8. Hasznos-Cserteri-vár /4. kép 18. ábra/

A vár a falutól K-re emelkedő 333 m tszf. magasságú hegyen épült. A közvetlenül alatta folyó Kövecses-patak völgyéhez viszonyított relatív magassága 80 m.

Egy valamivel magasabban fekvő Ny-i felső, és egy alacsonyabban elhelyezkedő K-i, kisebb, alsó várrészből tevődik össze. A kettőt 10 m széles árok választja el egymástól. A felső várrész közepén 9 m külső oldalhosszúságú négyzetes alaprajzú torony jelentette a védelmi rendszer központját. A vár pontos alaprajzi elrendezése csak ásatással lenne tisztázható. A Mátra egyik legjelentősebb felmenő falak maradványaival rendelkező romja a Cserteri-vár.

A hasznosi vár az egyetlen a Mátrában, melynek építéséhez biztos post quem adattal rendelkezünk. Építése minden bizonnyal összefügg azzal, hogy a Rátót-nemzetség tagjai 1265 után felhagytak a király által nekik adományozott /de nyilván túl magasan fekvő, túl nagy, kényelmetlen és talán elavult védelmi rendszerű/ Ágas-vár használatával. Első okleveles említése talán 1329-re tehető, (11) amennyiben az ekkor említett hasznosi várnagy ennek és nem a hasonló nevű Torontál megyei várnagy volt a várnagyja.

9. Markaz-Aba Sámuel vára /2. kép 5. ábra/

Közvetlenül a falu mellett - attól ÉNy-ra - emelkedik a 460 m tszf. magasságú Várhegy, relatív magassága 250 m. A várból a Mátraalja nagy területére nyílik rálátás.

A vár kőfállal körülvett - trapéz alakú - belső területe ÉK-DNY-i irányban 28 m hosszú.

Az ÉK-i várfalszakasz, amely csak nyomokban ismerhető fel, 30 m, míg a DNY-i, jobb állapotban megmaradt rész 24 m hosszúságú. Így a körítőfal alaprajza a Benevárhoz hasonló trapéz. A legmagasabb falak a K-i oldalon maradtak meg, magasságuk eléri a 7 m-t. A belső terület Ny-i részén egy 8 m széles sáv 3 m-rel alacsonyabb szintet képez a többi részhez viszonyítva. A két eltérő magasságú szint határvonalának D-i végén az elválasztó belső fal indítása látszik. A vár belső területét három oldalról árok övezi. A Ny-i meredek hegyoldal miatt ott nem volt szükség árok létesítésére. A leginkább támadható É-i oldalon kétszeres várárok figyelhetők meg. A külső 5 m széles és 1,8 m mély, a belső szintén 5 m széles és 2 m mély. Az É-i oldal külső árkanak folytatása a K-i nagy várárok, szélessége 9 m. A DNY-i fal előtt szintén kettős árok figyelhető meg. A belső árok 6 m széles, 1,5 m mély, a sekélyebb külső árok 4 m széles. A várat oklevelek nem említik.

10. Mátramindszent-Óvár /4. kép 14. ábra/

A mai Mátramindszent határában fekvő Óvár a középkorban az Ivány nevű falu közelében emelkedett, melynek első említései - 1296-ban - a Bakos-nemzetség tagjai voltak a birtokosai. (12) A vár helye egy 320 m tszf. magasságú hegy az Ivány-patak völgyének K-i oldalán. Relatív magassága 70 m. Jelenleg a legközelebbi lakott hely a tőle 0,6 km-re található Felsőivánpusztá.

A vár belső területe ovális alakú 27 x 23 m-es. Mivel É-on egy lankásabban emelkedő gerincen viszonylag könnyen támadható volt, ebből az irányból egy kis félkör alakú elővárat építettek. Az ovális belső és a félkör alakú külső várat egyaránt mély, "V" alakú várárok övezi. Magát a várat oklevél nem említi.

11. Mátraszentimre-Ágasvár /3. kép 11. ábra/

A vár maradványait a hasonló nevű 789 m-es csúcson találjuk. Környezetéből kúposan emelkedik ki, az alatta folyó Csörgő-patakhoz képest 280 m-es relatív magassággal. A közvetlenül mellette elhelyezkedő Óvartól a "Két vár köze" nevű 585 m-es nyereg választja el.

Az Ágasvár két csúcsú hegy /innen a neve/. A K-i csúcs valamivel magasabb. A két ovális alakú kb. 15 x 7 m-es emelkedést 80 m hosszú keskeny nyereg köti össze. A legmagasabb ponttól 75 m-nyire K-re kezdődik a habarcsos kő körítőfal, ami végigköveti a 17 m széles, 3-4 m mély várárok belső peremét. Az árkot a fal omladékából származó kövek jórészt feltöltötték. Az É-i sziklás, majdnem függőleges peremen felszíni nyom nem utal várfalra, lehetséges, hogy ezen a szakaszon nem is építettek. A vár legnagyobb hossza 170 m, szélessége 15-40 m között változik. Elképzelhető, hogy a sziklába vágott ciszterna helyét jelzi az egyik nagyméretű gödör.

Ágasvár történelmi szerepéről annyit tudunk, hogy 1264-ben V. István ifjabb király birtokában volt, azonban párthívének - Jób pécsi püspöknek - hanyagsága folytán, az ekkor kitört belháborúban az idősebb uralkodó. IV. Béla hívei elfoglalták. A küzdelem végül az ifjabb király javára dőlt el, aki Ágasvárat egyik hívének - Rátót nb. Porcs Istvánnak - adományozta /1265/. (13.)

12. Mátraszentimre-Óvár /4.kép 16. ábra/

Az Óvár a szomszédos Ágasvártól 1,5 km-re DNY-ra emelkedő 753 m tszf.. magasságú hegy, ahol egy hatalmas /40 ha-os/ bronzkori sáncvár felső részét használták fel a középkorban ismételten erődtésre. Az őskori legfelső várrész sánckoronájára építettek a középkorban egy 1370 m hosszú kőfalat. A 11,1 ha-os hatalmas területű várat két kapun keresztül lehetett megközelíteni, mindkettő a nagyjából háromszög alakú vár K-i részén. A várfalba másodlagosan befalazott kora-középkori jellegű malomok az egyetlen támpontunk - ásatás híján - a vár datálásához.

A vár a történelemben nem szerepelt. Nézetem szerint építésének ante quem-je 1264/65. Ezt követően ugyanis a terület a Rátót-nemzetség birtokába került, akik még a sokkal kisebb Ágasvár /0,4 ha/ fenntartását sem vállalták, hanem felépítették a hegység szélén, jóval alacsonyabb emelkedésen a hasznosi várat /0,18 ha/.

Úgy tűnik, a több száz méter körületű kőfalas várak mindenütt korai királyi építkezések. Analógiaként - hogy csak néhány közismertet említsünk - Abaujvár, Lánzsér-Heidenriegele, Pozsony, Tordavár esete kínálozik. Legközelebbi hasonlóság Lánzsér váraival áll fenn. (14) Mindkét helyen a korszerűtlenné vált nagy vár melletti szomszédos hegyen építették fel a későbbi kisebb területű várat.

13. Nagybátony-Orosz Mátyás vára /2. kép 4. ábra/

Nagybátonytól 7 km-re DK-re a Lengyendi-Galya-Gyökeres-tető gerincéből Ny-i irányba leágazó mellékgerinc sziklás, csaknem függőleges oldalakkal határolt végződésen van a várhely, tszf. magassága 720 m, a Mély-patak 80 m-rel folyik a vár alatt.

A várat a Gyökeres-tető felől húzódó gerinc irányából kellett csak mesterségesen megerősíteni. Itt egy 7 m széles és 1,5 m mély várárkot vágtak a sziklába. A vár belső területének hossza 24 m, szélessége 8, majd csak 2,5 aztán 6 m, vagyis középütt erősen elkeskenyedik. A felszín az alapszikláig lepusztult.

A terület eredetileg Lengyend földhöz tartozott, amely nógrádi várföld volt és II. Endre 1217-ben adományozta a Baksa-nemzetségnek. (15.) Emiatt építésének valószínű post quem dátuma: 1217.

14. Parád-Marhádvár 1. /3. kép 10 ábra/

Parád határának D-i részén a falutól messze egy 607 m tszf. magasságú csúcson emelkedett Marhádvár 1. vára. Maga a Marhád-hegy 170 m magassággal emelkedik az Ilona-patak völgye fölé. Minden oldalról meredek lejtőkkel határolt, csak Ny-on csatlakozik egy 550 m-es nyereggel a Saskó-Kékes-tető vonulathoz. A hegyen két várhely is található, a hegytető Ny-i szélén a jelentősebb méretű 1. számú, tőle 70 m-re a K-i csúcson a 2. számú. Az Ilona-völgyön Parád felől Markazra vezető út a Marhád-hegy mellett egy természetes átjárón, az ún. Markazi-kapun lépi át a hegység fő gerincét. Itt jegyzem meg, hogy az említett út kezdeténél Parád-Vörösvár, másik végén pedig Markaz hasonló korú vára emelkedik.

A téglalap alakú 32,5 x 16 m-es belső várat alapjaiban megfigyelhető kőfal övezte, az ÉK-i saroknál a külső falsík még megfigyelhető. A belső területen tégladarabokat is találtunk áglenyomatos tapasztástördelékkel együtt. Ny-on a belső várat egy 5 m széles terasz - egykori árok - határolja, K-en pedig 12 m széles és 2 m mély sziklába vágott árok, majd egy újabb 5 m széles, 1,2 m mély árok következik.

A belső várhoz K-en kb. 100 m hosszú gyengén megerősített külső várrész csatlakozik.

15. Parád-Marhádvár 2. /3. kép 10. ábra/

Az előző várral azonos magaslat 596 m tszf. magasságú K-i csúcson található. Egy 40 m hosszú árokkal vágták át a két csúcsot összekötő gerincet. Így egy 45 m hosszú háromszög alakú védett terület jött létre. Falmaradványt nem lehet észlelni.

A két várat oklevél nem említi. A Marhád személynév előfordul az Aba-nemzetségben, arra azonban semmiféle támpontunk nincs, azonos-e a várak valamelyikének építtetője az 1246 óta szereplő újvári ispánnal. (16.) A 2. sz. várat egy az 1. sz. várat időben megelőző várépítési kísérletnek tekinthetjük, vagy egy olyan "castellumot" - tkp. ellen-várat - láthatunk benne, amelyenekre 1316-ban a Bihar megyei Súlyomkő ostromakor van példa. (17.)

16. Parád-Vörösvár /4. kép 13. ábra/

A Vörösvár közvetlenül a parádfürdői volt Károlyi-kastély fölött emelkedő 369 m-es magaslat, relatív magassága - az alatta folyó Parádi-Tarnához képest - mintegy 160 m. A környezetéből meredek lejtőkkel kiemelkedő hegy csak DK-en csatlakozik egy 295 m-es nyereggel a Hegyes-hegy tömbjéhez.

A vár belső területe háromszög alakú, melynek alapja 17, hossza 40 m. A várat mindhárom oldalról egy 9 m széles várárok övezte, melynek mélysége az ÉK-i oldalon 2,5-3 m, a többi részen gyakorlatilag már csak teraszként jelentkezik. Történeti forrásaink hallgatnak róla.

17. Recsk-Szedervesvár /3. kép 9. ábra/

A vár pontosan Recsk és Kiszána községhatárán, a Mátra főgerincéhez tartozó 676 m magas Szederves-tető 660 m tszf. magasságú ÉK-i nyúlványán helyezkedik el. Közvetlenül alatta egy 560 m magasságú hágon keresztül földút köti össze a két falut.

A várat a Szederves-tető irányából két árok védi. A külső várárok az É-i meredek és a D-i lankásabb lejtőn egyaránt lefut, az előbbin 20, az utóbbin 50 m hosszban - mindkét lejtőn egy-egy gyengén védett külső várrészt kapcsolva a 15 m széles és 45 m hosszúságú belső várhoz, melyet ÉK-en egy sekély árok zár le. A várat oklevelek nem említik.

18. Szuha-Galyavár /3. kép 8. ábra/

A Galyatető 830 m tszf. magasságú ÉNy-i nyúlványán helyezkedik el a Mátra /és egyben Magyarország mai területének/ legmagasabban fekvő várhelye. Szuha község, melynek határába tartozik, tőle 5,8 km-re É-ra fekszik. A Galya-tetőhöz egy 820 m-es nyereggel kapcsolódik, a többi oldalon kb. 250 m-es relatív magasságú lejtők határolják.

A Galyavár a Mátra legnagyobb magán várhelye /a korai királyi építésű Mátraszentimre-ővárhoz természetesen nem hasonlítható/. Az első - gerincet átvágó ároktól a hegy É-i sziklás végződéséig 250 m az erődített terület hossza. A várat D-i szélén két egymást követő árok határolja. Az első várrész 76 m hosszú és 18 m széles. Ezt több árokból és teraszból álló erődítés választja el az 50 m hosszú, 15 m széles második várrésztől. Ennek É-i végét egy 3-4 m-es sziklaletörés alkotja. Ettől É-ra található a 40 m hosszú harmadik várrész. A vár É-i szélét alkotó sziklaktól indul ki és a várat védő legdélibb árokhoz tart a várhoz hozzákerített K-i lejtőt védi egykori palánk nyomvonala. A várról történeti adatunk nincs.

19. Szuha-Várberc

A Várberc Szuha belterületének DK-i szélén lévő 382 m-es magaslat, a Nagy-patak völgye fölé 50 m-rel emelkedik.

A környezetéből kúposan kiemelkedő hegyen egy 55 m alapú, 30 m magasságú háromszög a védett belső terület alakja. Ezt a DNY-i oldal egy szakaszát kivéve - ahol a meredek lejtő fölöslegessé tette azt - minden oldalon várak vette körbe. A belső terület közepén egy 9 x 9 m-es külső méretű kőtornyot tártak fel, ill. a körítőfalat is több ponton átvágták. Az ásatáson zömmel 12-14. századi tárgy kíséretében. /Minderről még csak előzetes jelentésből értesültem./ (18.)

A várat oklevél nem említi, maga a falu sem rendelkezik Árpád-kori adattal. Mivel a szomszédos települések éppúgy, mint a később határába olvadt Zsiva a Baksa-nemzetség birtokai, nagy valószínűséggel feltehető mindez Szuháról is. Annál is inkább, mert az 1296-ban szereplő Baksa nb. Csomos (19.) neve felbukkan egy hegy nevéként a falu határában.

20. Tarnaszentmária-Várhegy

A Tarna széles völgyének közepén kúposan kiemelkedő, mai állapotában 196 m tszf. magasságú, vulkáni eredetű - sokáig kőbányaként művelt hegy csúcsa napjainkra a bányászás következtében eltűnt. Relatív magassága meghaladta a 60 m-t.

1892-ben Bartalos Gyula, Kandra Kabos és Szendrey János még látták. (20.) Szendrey tudósításából azt tudjuk meg, hogy a középkori várnak "már csak egy faldarabja van meg". Bartalos egy helyütt azt írja, hogy "és sáncos várból átalakított középkori épített vár" volt. (21)

A hegy alakjából - mai lebányászott állapotában is - megállapítható, hogy csúcsa nem lehetett nagy alapterületű, csak a megszokott méretű /kb. 0,1 ha-os/ kis vár férhetett el rajta.

Okleveles adattal nem rendelkezünk vele kapcsolatban.

21. Verpelét-Földvár

A Földvár Verpelét templomától 3 km-re ÉNy-ra található, egy - erődítésre nem túl alkalmas - széles, lapos hegyháton. Tszf. magassága mindössze 214 m, mivel a hegyszőlés szélén helyezkedik el. Ennek ellenére nagy területre nyújt kitűnő rálátást, a tarnaszentmáriai Várhegytől alig 1 km választja el.

Típusát tekintve földhalomvár /"motte"/. Mint ilyen egyetlen a Mátrában. A nagyjából kör alakban húzódó, ma már erősen elszántott kb. 20 m széles árokkal körülvett 160-180 m átmérőjű terület közepén emelkedik egy 7 m magas mesterségesen emelt földhalom. A tetején meszes, habarcsos kövek jelzik, hogy valamilyen kőépület - valószínűleg torony - állt 30 m átmérőjű felső vízszintes felületén.

A várral kapcsolatban okleveles említést nem ismerünk. Feltűnő közelsége az eltérő típusú, de azonos birtokon elhelyezkedő Tarnaszentmária-Várhegyhez, valószínűvé teszi, hogy a két várat nem egyidőben használták, hanem a későbbi vár átvette az elavulttá vált korábbi szerepét.

Erősen valószínűsíthető, hogy a verpeléti motte képviselte a korábbi, korszerűtlenebb típust. Hiszen mint egy krónika-hely és terepbejárás, ill. felmérési eredményeink egyeztetéséből szerencsés módon kiderült, Magyarországon a földhalomvárak építésével a 11. század közepétől számolhatunk /Ikervár építésének ante quemje: 1073/. (22.)

A 21 vár fontosabb, összevetésre alkalmas további adatait egy táblázatban közlöm.

Terepbejárásaink során azt tapasztaltuk, hogy csak a várak egy részében lehet az állandó lakottságot bizonyító kerámiát gyűjteni. Fehér színű, csigavonalas díszítésű - az Árpád-kor második felére tehető - kerámiát az alábbi várakban gyűjtöttük: Domoszló-Oroszlánkő, Gyöngyössolymos-Dezsővár, Gyöngyössolymos-Nyesettvár, Gyöngyöstarján-Világosvár, Markaz-Aba Sámuel vára, Parád-Marhádvár 1., Recsk-Szederjesvár, Szuha-Galyavár. /Az erdős, esetenként füves várhelyeken nehéz keltezhető kerámiatöredéket gyűjteni - az egyes helyeken rendelkezésünkre álló időt nagyrészt az alaprajzi vázlatok készítésére fordítottuk -, így a negatív eredmény csak tendenciajelleggel értékelhet./

A várak rövid áttekintése után vessünk egy pillantást a terület birtokföldrajzi kékére - az abból levonható következtetésekre. Hála Karácsonyi János, majd legújabban Györffy György kutatásainak, nincs nehéz dolgunk. Vizsgált területünkön a Pásztó, Tar környéki Ny-i rész 1265-ig királyi birtok, ezt követően a Rátót-nemzetségé lesz. A Galya-tetőtől É-ra fél tucatnyi faluban a Baksa-nemzetség, míg a hegység D-i felén és - minden bizonnyal, bár erre okleveles adatunk nincs - a parádi völgyben az Aba-nemzetség birtokolt. Az Aba-nemzetség különböző ágai között is megfigyelhető biztonssággal el tudjuk osztani az egyes várakat. Gyöngyöstarján-Világosvár nyilván a nemzetség "Tarjáni" ágáé volt, míg a Gyöngyössolymosi határ három várának /Dezsővár, Nyesettvár, Óvár/ a "Solymosi" ág tagjai voltak az építetői. A Csobánka-ágé lehetett Benevár mellett a markazi vár is. Véleményem szerint három várat lehet biztonssággal a "Verpeléti" ághoz kötni, ezek Verpelét-Földvár, Tarnaszentmária-Várhegy és Domoszló-Oroszlánkő. Amennyiben a parádi völgy a Sirokot birtokló Borh-Bodon ág kezén volt /Lásd. Bodony falu neve/, akkor Parád-Vörösvár, Parád-Marhádvár 1. és 2. építését velük hozhatjuk kapcsolatba. Recsk-Szederjesvár esetében teljesen bizonytalan, vajon a Verpeléti avagy a Borh-Bodon ág létesítette-e (23.) A Baksa-nemzetség - adataink szerint - a 13. században még nem oszlott ágakra, birtokuk területén öt várat találunk, melyek közül a legjelentősebb Szuha-Galyavár, a többi négy jóval kisebb: Dorogháza-Kastély-tető. Mátramindszent-Óvár, Nagybátöny-Orosz Mátyás vára és Szuha-Várberc. (24)

A királyi birtok várainról már fentebb elmondtuk, hogy egy igen nagyméretű, egyszerű kőfállal körülvett korai várat /Mátraszentimre-Óvár/ egy - a kisváraktól szintén élesen elütő - kisebb, későbbi építésű királyi kővár vált fel /Mátraszentimre-Ágasvár/. Amikor 1265-ben a terület a Rátót nembeliek kezébe kerül, nekik már ez utóbbi is túl nagy, túl magasan fekszik - és felépítik a hasznosítható várat, amely szintén egy késői, teljesen kőfalas típus.

Összegezve mindezt, a Mátra magánkézen lévő K-i 2/3-án 18 kisvárat találunk /típusát tekintve az okleveles adattal rendelkező Oroszlánkő és Benevár is ilyen!/, míg az 1265-ig királyi birtok Ny-i 1/3 részén egyet sem. Azt hiszem ez megfelelő támpont ahhoz, hogy a "kisvárat" mint típust 1265 előtt vagy után kell-e jellemzőnek tartanunk. Amennyiben az utóbbi nézetet vallanánk, nem tudnánk megmagyarázni, miért hiányzik a típus a Rátót-nemzetség területén. Annak a késői állapotnak, amelyet a Rátót-nemzetség birtokán tapasztalunk - azzal, hogy egyetlen várat találunk csak - a megfelelője az Abák területén az a 14. századi állapot, hogy biztonosan csak Benevár és Oroszlánkő fennállásával számolhatunk, a Baksák területén pedig talán egyvel sem. A 14. századi tehetősebb birtokosok már nyilván olyanfajta kényelmes castellumokat laktak, amilyeneket a Mátra alján Taron és Kísánán ismerünk.

A vár neve	Hány részes	Terület /ha/	Kőfal	Oklevél
Domoszló-Oroszlánkő	2	0,35	+	1325
Dorogháza-Kastély-tető	2	0,04	-	-
Gyöngyös-Benevár	1	0,19	+	1301
Gyöngyössolymos-Dezsővár	1	0,01	-	-
Gyöngyössolymos-Nyesettvár	1	0,12	-	-
Gyöngyössolymos-Óvár	1	0,05	-	-
Gyöngyöstarján-Világosvár	4	0,4	+	-
Hasznos-Cserterivár	2	0,18	+	/1329/
Markaz-Aba Sámuel vára	1	0,07	+	-
Mátramindszent-Óvár	2	0,07	-	-
Mátraszentimre-Ágasvár	1	0,4	+	1264
Mátraszentimre-Óvár	1	11,1	+	-
Nagybátony-Orosz Mátyás vára	1	0,02	-	-
Parád-Marhádvár 1.	2	0,21	+	-
Parád-Marhádvár 2.	1	0,09	-	-
Parád-Vörösvár	1	0,03	-	-
Recsk-Szedervesvár	2	0,55	-	-
Szuha-Galyavár	3	1,5	+	-
Szuha-Várbérc	1	0,1	+	-
Tarnaszentmária-Várhegy	?	?	+	-
Verpelét-Földvár	1	1,15	+	-

JEGYZETEK

1. Eredeti példánya az ELTE Régészeti Tanszék könyvtárában található.
2. DÉNES 77-92. pp.
3. BARTALOS 1909 432-444. PÁSZTOR 1910-1911 PÁSZTOR 1933.
4. Kisháza /1445/ - CSÁNKI 1890. 53. Tar /1454/ - PÁSZTOR 1933.126.
5. GYÖRFFY 1987. 120.
6. Györffy Gy. itt "argumentum ex silentio"-t alkalmaz. Ezzel kapcsolatban óvatosságra int ENGEL 9-14.
7. Csak az általam ismert legkésőbbi említést idézem: 1607-ben 50 hajdú tart benne állandó őrséget BENDA 1983. 49-59. az adat: 58.
8. GYÖRFFY 1987. 80.
9. GYÖRFFY 1987. 71.
10. SZABÓ 1984. 129-145.
11. FÜGEDI 1977. 139-140.
12. GYÖRFFY 1987. 103-104.
13. GYÖRFFY 1987. 65-66.
14. PRICKLER 1972. 85-89.
15. GYÖRFFY 112-113.
16. KARÁCSONYI 1900. 4. 21.
17. GYÖRFFY 1987. 661-662.
18. Gábor Judit: Szuha-Várbérc. Régészeti Füzetek. Ser. I.No. 23/1970/. 101.
19. GYÖRFFY 1987. 104.
20. Archeológiai Értesítő 1982. 368.
21. BARTALOS 1909. 436.

22. A képes krónika 114. fejezetében szerepel, hogy Salamon király 1073 karácsonyát Ikerváron /"Geminum Castellum"/ töltötte. Itt sikerült egyértelműen azonosítani annak a két földhalomvárnak a maradványait, amelyekről a település a nevét kapta. A két motte típusú vár teljesen egyforma volt, építésük /a két domb felhordása/ csak egyszerre, egy időben, 1073 előtt történhetett. Hogynem csak itt, hanem más királyi ill. hercegi udvarhelyeken is álltak ilyenek, jelzi "Szihalom" nevének felbukkanása 1067-ben GYÖRFFY 1966. 807.
23. KARÁCSONYI 3-71.
24. KARÁCSONYI 158-172.

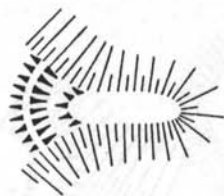
DÉNES József
Savaria Múzeum
SZOMBATHELY
Kisfaludy u. 9.
9301

Die arpadenzeitlichen Burgen des Mátra-Gebirges

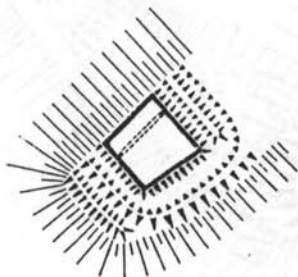
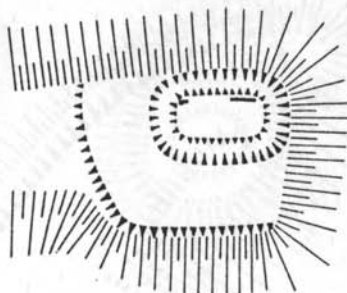
Das Erscheinen der Monographien über die Burgen des Börzsöny-Gebirges und der Gödöllőer Hügellandschaft veranlasste mich dazu, mit Iván Skerletz zusammen, in den Jahren 1981-1983 eine vollständige burgenkundliche Untersuchung des Mátra-Gebirges durchzuführen. Durch Geländebegehungen versuchten wir auf diesem Gebiet alle Burgen der 10-13. Jahrhunderte zu bestimmen, zu lokalisieren, bzw. ihre Reste zu identifizieren. Die meisten waren für die bisherige archäologisch-historische Forschung unbekannt. So gelang uns - neben der schon früher archäologisch untersuchten Burg in Gyöngyöspata-Várhegy /10. Jahrhundert/ - eine kleine Burgwallanlage in Mátrafüred-Muzslatető festzustellen - sie ist auf die Wende vom 10. bis 11. Jahrhundert zu datieren. Weiter hat es sich herausgestellt, dass im Mátra-Gebirge 17 solche Burganlage vorkommen, die in den schriftlichen Quellen nicht erwähnt sind, deren Typus, Lage und weitere Merkmale aber auf die 11-13. Jahrhunderte hinweisen. Diese Zahl ist auffallend gross, besonders dann, wenn wir bedenken, dass nur 4 weitere Objekte auch aus Urkunden bekannt sind. Diese Tatsache ist ein anschaulicher Beweis dafür, dass die Zahl der arpadenzeitlichen Burgen ohne gründliche Geländebegehungen kaum festzustellen ist. Wir halten aber für unbegründet die verbreitete Auffassung, nach der eine scharfe Grenze zwischen den in den schriftlichen Quellen erwähnten und zwischen den sog. "geschichtslose" Burgen gezogen werden muss. Unsere Auffassung nach zeigen die urkundlichen Erwähnungen nur das, wie lange eine Burg in den 13-16. Jahrhunderten existierte. Wir konnten beobachten, dass die kleinen - gewöhnlich "geschichtslosen" - Burgen aus den 11-13. Jahrhunderten auf den Landgütern der Geschlechtersaristokratie gebaut worden sind - die von uns untersuchten Anlagen befinden sich ohne Ausnahme auf den ehemaligen Besitztürmen der Aba-, bzw. Baksa-Geschlechter. Auf dem Territorium des ausgedehnten Landgutes im West-Mátra, das bis 1265 in königlichem Besitz war, fanden wir keine solche Anlage. Das Vergleichen des mächtigen Burgenkomplexes Óvár-Ágasvár mit den anderen Burgobjekten veranschaulicht recht gut die Unterschiede zwischen der königlichen und adeligen Burgenbautätigkeit.

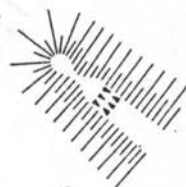
1

2

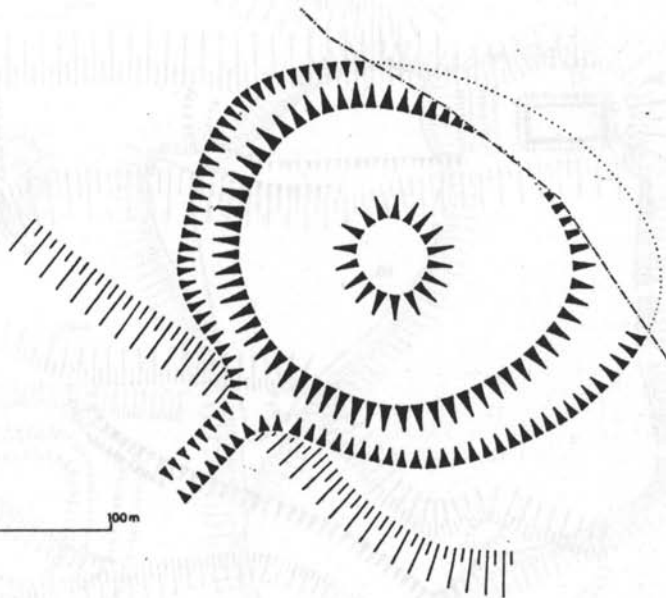
5

4

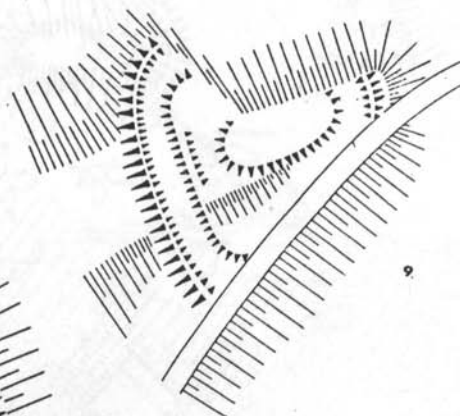
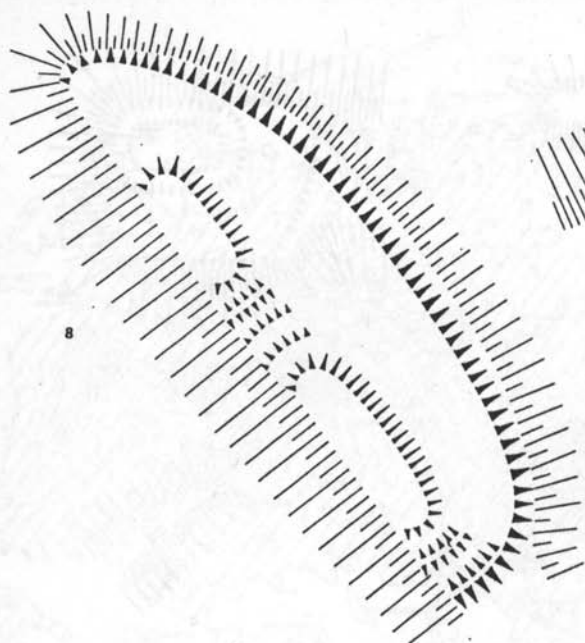
6

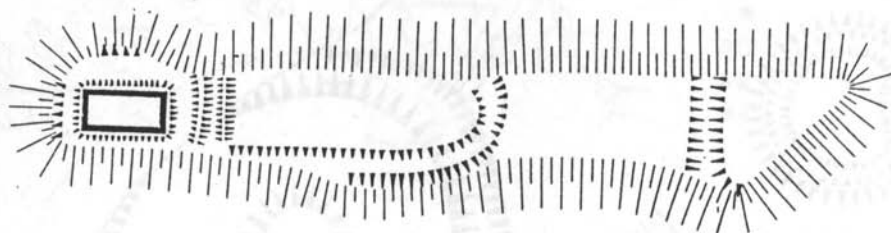
7

0 100 m

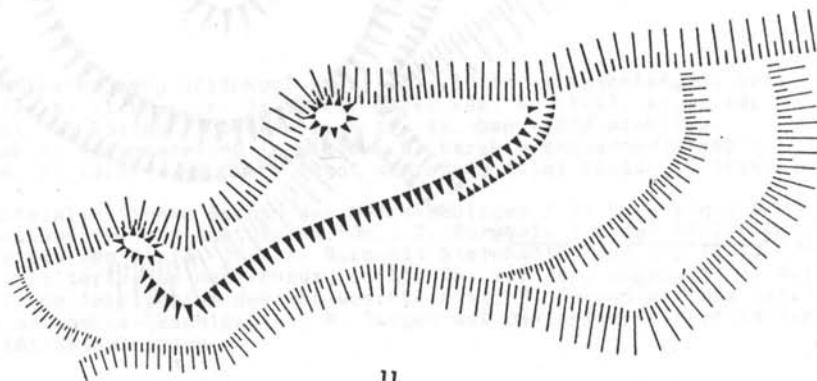
2. 1: Gyöngyössolymos-Dezsővár, 2: Gyöngyössolymos-Óvár, 3: Domsztló-Oroszlánkő, 4: Nagybátony-Orosz Mátyás vára, 5: Markaz-Aba Sámuel vára, 6: Gyöngyössolymos-Nyesettvár, 7: Verpelét-Földvár

0 100m

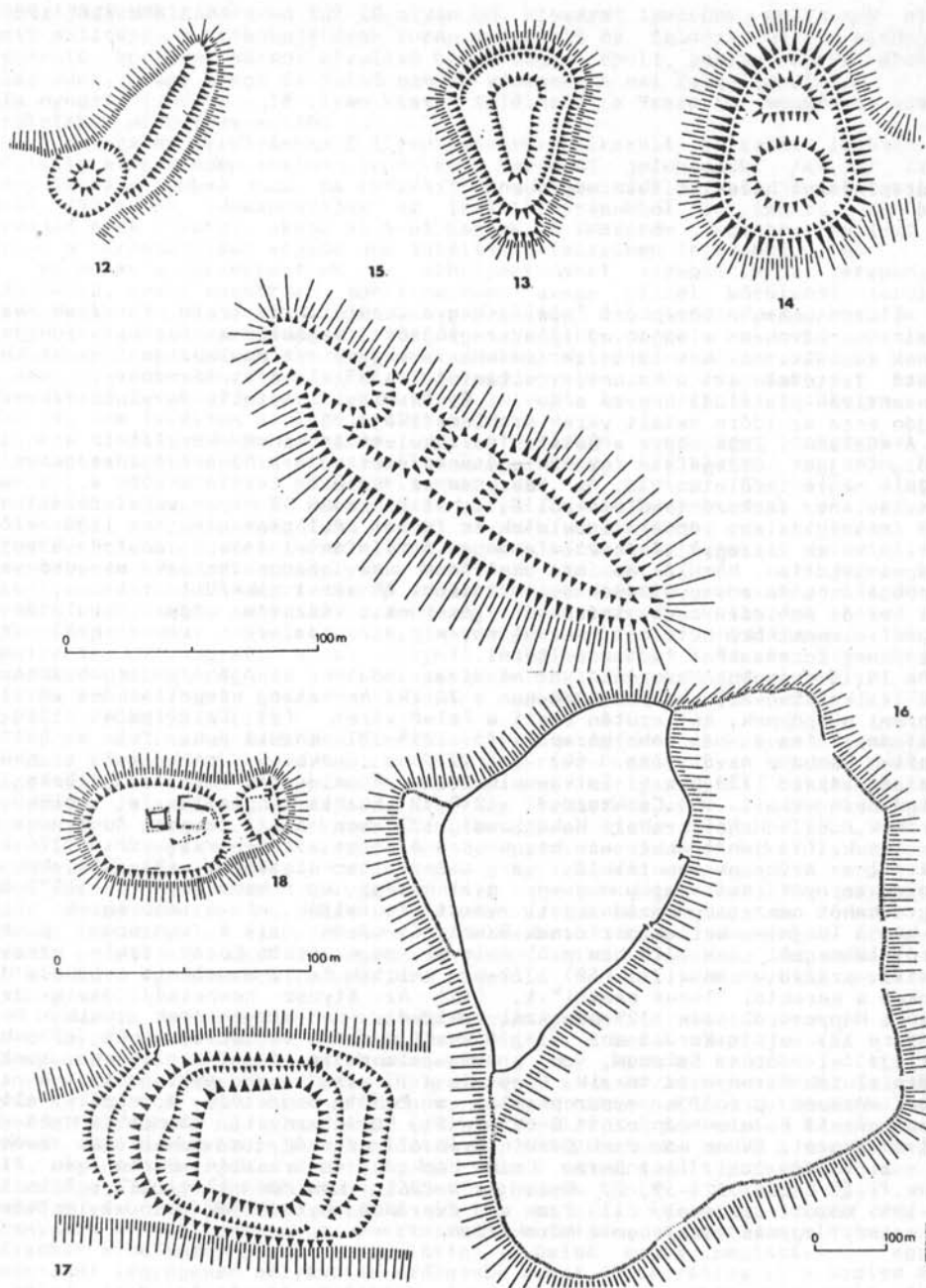

10.

11.

3. 8: Szuha-Galyavár, 9: Recsk-Szederjesvár, 10: Parád-Marhádvár,
11: Mátraszentimre-Ágasvár

4. 12: Dorogháza-Kastélytető, 13: Parád-Vörösvár, 14: Mátramindszent-
Óvár, 15: Gyöngyöstarján-Világosvár, 16: Mátraszentimre-Óvár, 17: Gyön-
gyös-Benevár, 18: Hasznos-Cserterivár

Vándor László

A várépítészet kezdetei Zala megyében

Előadásomban a középkori Zala vármegye területén az írott források és a felszíni maradványok alapján eddig összegyűjtött magánvárak építési idejével kívánok foglalkozni. Nem tartozik témámhoz a magyar államalapítás kezdeteihez köthető feltételezett koloni, valamint a zalavári ispánsági és a Zalaszentiván-Kisfaludi hegyen a Nováki Gyula által kutatott, és sáncszerkezete alapján erre az időre datált várak problematikája. (1)

A középkori Zala megye a Balaton északkeleti sarkának közelétől a Dráva folyóig terjedt, vizsgálata így mintegy metszetét adja a Dunántúl térségének. A mai Zala megye területén 26, a Veszprémhez került területekről 6, a mai Jugoszláviához tartozó területekről 6, tehát összesen 38 olyan várat találtunk, amely írásos adatok, régészeti leletek és formai analógiák alapján 1300 előtt épült. A várak összegyűjtésénél Zala megye területén az írásos adatok alapján 18 várat találtam, közülük ma már kettőnek nem azonosíthatók maradványai. Terepbejárások és adatgyűjtések során további 20 várat sikerült találni, ezek közül kettőt ma már csak leírásból ismerünk. Veszprém megye területén a topográfia vonatkozó kötetelt használtam, míg a Jugoszláviai területekről csak a középkori forrásokkal tudtam dolgozni.

A 18. forrásokban szereplő vár közül az adatok alapján a legkorábbinak tűnik Tátika-Alsóvár, amelyet 1248-ban a Tátika nemzetség kárpótlásként ad át a veszprémi püspöknek, aki ezután emeli a Felső-várat. (2) Szigligetet 1260-62 között emeli Favus, pannonthalmi apát. (3) 1255-1272 között épül fel a Rátóti Gyulafiak Csobánc nevű vára. (4) Az 1270-es években tűnnek fel a Hahót nemzetség várai. 1270-ben V. István elkobozza Arnold fia Miklós Pölöske és Sztrigó nevű várait. (5) Csáktornyát 1270-72 között foglalják el tőlük az osztrákok, (6) a Hahót nembeli Hahót pedig 1272-ben címzi magát "dominus de Lindau"-nak, (7) tehát ekkor már bizonyosan állt az alsólendvai vár. 1276-ban tűnik fel az Atyuszok szentmiklósi vára a Kerka torkolatánál. (8) 1287-ben a Bagodiak tornyát ismerhetjük meg egy gyilkossági ügy kapcsán, (9) 1292-ben pedig a Hahót nemzetség buzádszigeti várát foglalják el a Kőszegiek. (10) 1299-ben a Túrje nembeliek ostromoznak Szentgrótváran. (11) A veszprémi püspök váráról, Sümegről csak 1318-ban szól oklevél, de az ásató Kozák Károly szerint már a 13. század végén állt. (12) 1322-ben említik Kanizsa mellett a Bikács nem birtokán a kerektoói "locus castri"-t. (13) Az Atyusz nemzetség másik zala váráról, Hegyesdről csak 1329-ben szól oklevél, de bizonyosnak tűnik, hogy építésére 1276 előtt került sor. (14) A Csabi nembeli Reznékiek várát 1326-ban pusztítja el Vörös Salamon, de a vár alaprajza és az innen ismert kerámialeletek bizonyossá teszik, hogy már a 13. században állt. (15) A 14. század közepén próbálja visszaperelni a Hahót nemzetség a király által visszaszerzett és eladományozott Csáktornyát, Buzádtornyát, Láncrettornyát és Teretyéntornyát. Ekkor már csak Csáktornyán áll erősség, a többi vár emékét csak a birtoknév őrzi. (16) Buzád, Csák, Lankréd, és Trisztán Buzád bán fiai voltak. III. Buzád 1221-39, I. Csák 1234-1269, Lankréd 1234-1267, Trisztán 1233-1255 között szerepel. (17) Ezek az évszámok határolják be a testvérek építkezéseit egymás közelében a Muraközben.

A felsorolt várakon túl 20 olyan un. kisvárat ismerünk, melyeknek nincsen írott említése. A terepbejárások során megtalált és felmért várak mindegyike kisméretű, kör vagy körhöz közelítő belső maggal épült, amelyet körül árok és külső sánc, avagy árkok és külső sáncok védenek. A mai Zala területén - azaz Zala nyugati felében - 18 ilyen kisvár található, a Veszprém megyéhez tartozó területeken mindössze kettő.

A mai zalai területeken 8 ilyen kisvárban sikerült felszíni leletanyagot gyűjteni, ezek minden esetben Árpád-kori kerámiát jelentenek. /44 %/ Ez az arány azonban sokkal jobb, ha leszámítjuk a csak irodalom alapján ismert két várat. /50 %/ Ha idekapcsoljuk az írott forrásokból is ismert, de korai formáját őrző 2 várat, akkor 55 %-ot kapunk. A Veszprém megyéhez tartozó két várban a terepbejárást végzők nem találtak a felszínen leleteket. (18)

Ha ennek a várcsoportnak az elhelyezkedését vizsgáljuk a terepen, 13 közülük az, amely mocsárban, mocsárperemen avagy vízzel körülvett területen helyezkedik el. Hét esetben ismerünk magaslaton álló erősséget, közülük hat dombperemen, dombvégződésen áll, csupán egy áll teljesen elkülönülő magaslaton. Mindössze három azoknak a száma, amelyek viszonylag sík terepen, csupán árokkal és sáncokkal védve készültek. Felszíni megfigyelés alapján csak egy esetben sikerült téglalapú nyomait kimutatni - ezt is szántott területen -, a többinél nem találtuk szilárd épület nyomait.

Az elmúlt években három vár területén végeztem ásatásokat. A Zalasabar-legelői földvár az Alsó-Zala völgy /Kisbalaton/ peremén három oldalról a mocsár által körülölelt kis vár. A mintegy 25 méter átmérőjű kör alakú belső mag körül árok, azon kívül sánc helyezkedett el. Az árok szélessége 5, mélysége 1,5 méter. A vár belsejében egy téglalap alakú homokkővel terített részt észleltünk, melyen boronafalú faépület állhatott. Az árok peremén kisméretű cölöplyukak kerítésre utalnak. A vár belsejében kevés őskori és népvándorláskori cserép mellett jelentősebb mennyiségű Árpád-kori kerámia került elő, amely 12. század végi, 13. századi keltezését enged meg. Viszonylag kevés fémlelet volt, vasszögek mellett nyéltűskés, négyzet átmetszetű nyílhegyet, bronz pitykét találtunk. A keltezés szempontjából kiemelkedő jelentőségű az a másodlagosan felhasznált bronzpénz, melyet egyes kutatók szerint IV. István /1163-64/, mások szerint III. Béla /1172-96/ veretett. /CNH 98./ (19)

Ezen vár ikervarának tekinthető a tőle mintegy másfél kilométerre keletre, a mocsár közepén egy kis szigetre épült Nagyrada-Pagányvár. A vár a hosszúkás sziget északi végén helyezkedik el, a mai közigazgatási határok szerint egyharmada Zalasabar, kétharmada Nagyrada területére esik. A vár belső mérete megegyezik a szabarival, árka azonban lényegesen szélesebb és mélyebb volt /10 ill. 2,5 m/ A vár "motte"-szerűen épült, ugyanis az árokból kikerült föld egy részével felmagasították, a peremet pedig egy kicsit sáncszerűen megemelték. Belsejében - amely erősen bolygatott volt - homlokköveket találtunk egy négyzet alakú részen, amelyek különösen a széleken voltak sűrűek, így ez a szabarihoz hasonló boronaeépület alapozásaként értelmezhető. Ebben a várban Árpád-kori kerámia került elő, csak lényegesen kevesebb mint Szabaron, és néhány szög mellett két, ugyancsak a szabarihoz hasonló négyzet átmetszetű, nyéltűskés nyílhegy. (20)

Harmadik feltárásunkat Hahót-Sárkányszigeten folytattuk, ahol a várat észak-dél és kelet-nyugat irányban is átvágtuk. A kerek alaprajzú vár a Szévíz /középkori nevén Pölöske/ patak mocsárában, egy kisebb szigeten állt, tőle délnyugatra egy nagyobb szigeten helyezkedett el a hozzá kapcsolódó település. A vár két rétegű volt. Első periódusa, amely a peremen körbe futó sáncból és az ebben elhelyezkedő kő alapozású épületből állt, Árpád-kori. Az Árpád-kori szintet apró homokkőzúzalékkal szórták be. Az épületnek, amely a vár belsejében állt, még nem ismerjük a méreteit; két fala 5 méterre volt egymástól, az alap szélessége alapján inkább háznak, mint toronynak tűnik. A mintegy 23-25 méter átmérőjű várból előkerült kerámia 12-13. századi keltezését enged meg. Az égésnyomok a vár erőszakos pusztulását mutatják. A vár területén a 15. században erődtítmény épült. Körülötte - belső magot megtartva - egy az eredeténél lényegesen mélyebb és szélesebb árkot ástak /átlag 15 m széles és 2 m mély/, és külső sáncot építettek. A várbelső az árokból kitermelt földdel fölmagasították, a peremen palánkfal, a vármag nyugati felében téglalapú készült. az új védelmi rendszer kiépítése az Árpád-kori várárkot és külső sáncot teljesen megsemmisítette. (21)

Mint láthattuk, a várakban végzett feltárások eredményei, a kerámialeletek csak nagy vonalakban alkalmasak ezen várak építési idejének meghatározására.

Ezért kísérletet tettem, hogy a Zala megye területéről jelentős számban megmaradt és jól feldolgozott okleveles anyag segítségével közelítsek ehhez a kérdéshez.

Az oklevelek alapján alapvető felismerés volt, hogy a 38 várból 19 a megye területére 1163 után betelepedett, német eredetű Hahót-Buzád nemzetség birtokain, (22) illetve néhány esetben nagy valószínűséggel az ő általuk birtokolt területen állt. Az írott források alapján Alsólendva, Csáktornya, Buzádtornya, Láncrettornya, Teretyéntornya, Buzádsziget és Pölöske tartozik a Hahótok által épített várak közé. Az írásos forrásokban nem szereplő várak területének birtokviszonyait vizsgálva, Szabart /ma Zalasabar/ 1233-ban említik először, mint ennek a nemzetségnek a tulajdonát. (23) Ekkor II. Buzád bán, aki belépett a domonkosok rendjébe, külön rendelkezik róla, és legidősebb fiára, III. Buzádra hagyja, a fiúk között korábban megejtett birtokfelosztás érintetlenül hagyása mellett.

Szabar kiemelkedő jelentőségét bizonyítja, hogy Buzád ága itt él, és 1292-1353 között élt János nevű unokájától a Szabari előnevet használja. (24)

Hahót-Buzádszigetről /amely a 15. század végi birtokosaitól nyeri a Sárkányvizget nevet/ ugyan már korábban szóltunk, de mivel egyetlen forrás említi várként, más adatairól is szólni kell. 1260-ban itt keltezi Csák tárnokmester, III. Buzád fivére egy oklevelét. (25) Később, 1365-ben, amikor IV. Buzád fia Miklós leányát, Koltai Jánosnét, Nagy Lajos fiúsítja, így ki kellett, hogy kapja részét az ősi birtokból, tudjuk meg a vár sorsát, és a buzádszigeti "locus castri"-ról írnak. (26)

Szemenye /ma Muraszemenye/ 1222-ben említik először mint Hahót birtok, (27) és az Alsólendvai ág egyik központja, ahol 1248-tól családi kolostoruk is áll. (28)

Csány /ma Zalacsány/, ahol az un. Zsidóvárat találjuk, I. Csák leszármazottainak birtoka; itt elsőszülött fia, II. Csák /szerepel 1266-1309 között/, aki miután Csáktornyt elvesztette, a Csányi előnevű ágot alapítja. (29)

Falkosi /ma Hahót-Alsófakospusztá/, ahol a Fakos vitéz vára található, 1222-ben szerepel már mint Hahót birtok. (30) II. Buzád fia Lankréd birtoka, akinek ága a Muraköz elvesztése után itt települ le. Az ő fia volt az 1267-1310 között szereplő Herbold, akiről fiainak 1356-os osztozásakor esik szó, emlíve egykori lakhelyét egy szigeten, amely pontosan megfelel a vár helyének. /"... una sessio in insula eadem Folkusy habita in qua olim prescriptus Herboldus residenciam fecisset personalem ..."/ (31)

A várak egy részének datálását jól segíti az az adománylevél, melyet I. Arnold fia Ponit részére állított ki István ifjabb király, aki 1259-ben neki adta Söjtört. (32) Itt az egykori várbirtokon találjuk a Hahót felé vezető út felett az un. Gyürkevárat, és a dél felé a Válicka völgyéből kiágazó oldalvölgyben a most Baktúttós határának szélére eső Gyurkó várat. Ugyancsak Ponit kapta ugyanakkor Móríchelyt is /ma Nagykanizsa határában/, amely egy magvaszakadt Elek nevű emberé volt. (33) A fontos főútvonal, "via regia" mellett fekvő Móríchely elpusztult falu rotundájától keletre kezdődő magas dombvonulat peremén helyezkedik el a Liszó-Várdomb.

Kacorlaktól keletre a Principális /a középkori Kanizsa/ mocsarainak szigetén van a Várdomb. A falu először 1314-ben szerepel abban az oklevélben, amelyben András főispán megidézi maga elé a Hahót nemzetségbeli Keled fiait, Mihályt és Arnoldot, hogy mutassák be okleveleiket Lak és Berzenca birtokokra vonatkozólag, amelyeket most Ambrus comes bír. (34)

Lasztonya határában van az un. Vár dombja, amely az elpusztult Szentlőrinc és Lasztonya között helyezkedik el. Szentlőrincet a nemzetség Alsólendvai ágához tartozó Miklós bán 1343-ban kapja Nagy Lajostól, (35) míg Lasztonya csak igen későn, 1416-ban szerepel először mint ugyanezen ág birtoka. (36)

Végezetül a ma Szentgyörgyvár határában beolvadt Mándpusztá közelében, a Zala folyó árterének szigetén lévő kis várról szeretnék említést tenni. Mánd korai birtokosaira semmilyen adatunk nincs, csak 1413-ból tudjuk, hogy ekkor a Marcaliak kapták meg. (37) A vár pontosan Zalacsány vonalában, az onnan Mándra vezető átkelő mellett áll, az ártér közepén. Joggal vélhetjük, hogy mint Szabaran és Söjtörön is, két-két vár állt ugyanazon a birtokon, ez Csányhoz tartozhatott.

A további 9 kisvár közül három - Szentközmadombja-Ürdög, Gyurkó, Zalaegerszeg-Andráshida és Óhid - esetében nincs a korai birtoklásra adatunk. Csabrendek határában a Csabi nemzetség névadó faluja, Csab felett van a Banyavár. (38)

A csabiak 1335-ben szerepelnek először itt az írásokban. (39) Ugyanezen nemzetség birtoka Zalabaksa határában az elpusztult Szentandrás, de csak 1287-től, azelőtt a Bagodiaké volt. (40)

Igy nem tudjuk, hogy az itt lévő kis földvárat melyik nemzetség építette eredetileg. Ma Dióskál határában van az Aracsa melletti Pogányvár, amely az Aracsa nemzetség ősi birtoka. Már 1237-ben szerepelnek itt, bár 1231-ben a Hahótok is részirtokosok lesznek. (41)

Az Eszteregnye határában lévő "Kerekvár" a ma idecsatolt Obornak község területén feküdt. IV. László 1277-ben zalai és somogyi nemesekből álló bizottságot küld ki, hogy a vidéken elszaporodott gonosztevőket irtsák ki. Ezek levelesítették Obrónaki János fia Martonost, mivel pedig az idézésre nem jelent meg, bűnösnek mondták ki, és felhatalmazták szomszédját, a Hahót-Buzád nembeli Ponit fia Jakabot, hogy ahol találja, kivégezheti. Egyben kérték a királyt, hogy Martonos birtokát adja Jakabnak, ami meg is történt. (42) Valószínűsíthetjük, hogy az itteni vár vagy Martonos hatalmaskodásainak támaszpontja volt, vagy Jakab emelte új birtoka védelmében.

Botfa határában, a Válicka mocsarában van a nép által Várberkinek nevezett részen az a kis vár, amely csak a már 1141-46 között a szomszédos Csatáron kastort építő Gut-Keled nemzetséghez kapcsolható. A 14. században a család egyik ága magát Csatárinak nevezi. (43)

A Gyepükaján határában fekvő elpusztult Keszti, Kesző majd Szentkirálykeszi falu területén a középkori templom maradványai közelében található kis vár építői azok a Keszőiek lehettek, akiket először 1230-ban említenek mint itteni birtokosokat. Az itt végzett feltárás építését a 12-13. századra helyezi, az itt talált kövezés a zalaszabari várakban megfigyeltékhez hasonló. (44)

Összefoglalva a zalai 13. századi várakról elmondottakat, a következőket állapíthatjuk meg. Az 1300 előtt épült várak 50 %-a kapcsolható össze az 1163-ban betelepedett Hahót-Buzád nemzetség váreépítő tevékenységével. Az írott emlékekben szereplő várak 44 %-a, a nem szereplőknek 55 %-a állt birtokaikon. Vélhető, hogy várak egy része még a tatárjárás előtt felépül - Zalaszabar, Nagyrada -, váreépítések azonban a II. Buzád fiainak időszakára esik. 1230-1250-es évek közé kell tenni Csáktornya, Buzádtornya, Láncrettornya és Teretyéntornya építését. 1259 után is épülnek árokkal és sáncsal körülvett egyszerű kisvárok a Hahót-birtokon /Söjtör-Gyürkevár, Baktüttös-Gyurkóvár, Liszö-Várdomb/. Bizonyítja ezt az is, hogy a családi hagyomány tudja, hogy a Falkosi várat az 1267-1310 között szereplő Landréd fia Herbold emeli. A Hahót-Sárkányszigeten /Buzádsziget/ végzett feltárás eredményei igazolják, hogy a 13. század végén is változatlan formában álltak ezek a kisvárok, egyidőben a már felépült kővárakkal. Resznekén, ahol Reszeki Herbold várát 1326-ban elpusztította Vörös Salamon, /a felszíni nyomok alapján bizonyos, hogy a 15. században szereplő reszeki vár nem itt épült újjá/ annak példáját láthatjuk, hogy a kisebb birtokosok egyszerű várai megérhették a 14. század első negyedének a végét. A legtöbb helyen azonban - így a Hahót-Buzád nemzetség nagybirtokain -, ahol a 13-14. század fordulójának beháborúiban bebizonyosodott katonai szerepük jelentéktelensége, sorsukra hagyták őket.

Ezek a kisvárok különböző célokat szolgáltak. A Zalaszabar-legelői vár a III. Buzádról leszármazó ág lakhelye, míg a mellette lévő Nagyrada-pogányvár a mocsár közepén amellet, hogy mentsvárként is szolgálhatott, helyzeténél fogva ellenőrizhette a Zala átkelőjét Hídvégnél, ahol a hadiút révje volt. Ugyanilyen ellenőrző várnak tűnnek a söjtöri várak és a mándpusztai erősség. A birtokos lakhelye volt bizonyos Hahód-Buzádsziget és Falkosi is. Lehettek olyan várak, mint pl. Lasztonya várdomb, amely megépült, de soha nem használták. Itt ugyanis a nagyszámú rablógödör ellenére sem találtunk semmiféle leletet.

Végezetül összefoglalva az elmondottakat: A Zala megyei várakról összegyűjtött anyag alapján úgy vélem, hogy a magánvárak építése térségünkben semmiképpen nem kezdődhetett a 13. század második felénél korábban, és az úgynevezett kisvárok fénykora a 13. század, annak is a közepe táján lehetett.

1. HOLUB 1929. 23-26. NOVÁKI 1964.
2. CD IX/7. 663., IX/7. 669.; ZO II. 66.; RA 1168., 2209.; DÉNES 1983. 87-95. 1.
3. PRT II. 309.
4. HOLUB 1933.
5. ÁVO XII. p.; RA 1894.
6. HOLUB 1933. 133.
7. KARÁCSONYI 1901. (II) 132-133.
8. KARÁCSONYI 1901. (II) 136.; HOLUB 1933. 796-797.
9. HO VI. 328.
10. ÁVO XII. 525.; KARÁCSONYI 1901. (II) 123-124.; FÜGEDI 1977. 114.
11. OL. DL. 40254.
12. ZO I. 148-149. FÜGEDI 1977. 193.
13. ZO I. 163.
14. HOLUB 1933. 282.; FÜGEDI 1977. 141.
15. ZO I. 194-195.
16. HOLUB 1933. 133-135.; OL. DL. 73.
17. WERTNER 1898. 64.
18. MORT 3. 46 és 98.
19. VÁNDOR 1986. 22.
20. VÁNDOR 1986. 10-11.
21. Göcseji Múzeum adattára. Zalaegerszeg. 1988-89. évi ásatási napló.
22. WERTNER 1898. 19.; MAGYARORSZÁG tört. 1984.
23. CD III/2. 334.
24. WERTNER 1898. 27-29.
25. HOLUB 1939. 127-128.; ÁVO VII. 533.
26. ZO II. 6.
27. ÁVO XI. 170.
28. HOLUB 1933. 739.
29. WERTNER 1898. 30-31.
30. CD III/2. 418.; ÁVO XI. 170.
31. HOLUB 1933. 221.; ZO I. 560.
32. HO II. 5-6.
33. ÁVO VII. 334.
34. ZO I. 143.
35. ZO I. 409.
36. OL. DL. 10502.
37. HOLUB 1933. 492.; OL. DL. 10622.
38. MORT 3. 45.
39. HOLUB 1933. 127-128.
40. HO VI. 328.; KARÁCSONYI 1901. (III) 171-172.
41. ZO I. 12.; ÁVO IX. 328.
42. HO II. 22-24.
43. HOLUB 1933. 140-141.
44. MORT 3. 98.; HOLUB 1933. 394-395. HOLL-PARÁDI 1982. 194-199.

VÁNDOR László
Zala megyei Múzeumok Igazgatósága
ZALAEGERSZEG
Batthyány u. 2.
8961

Die Anfänge des Burgenbaues auf dem Gebiet des Komitates Zala

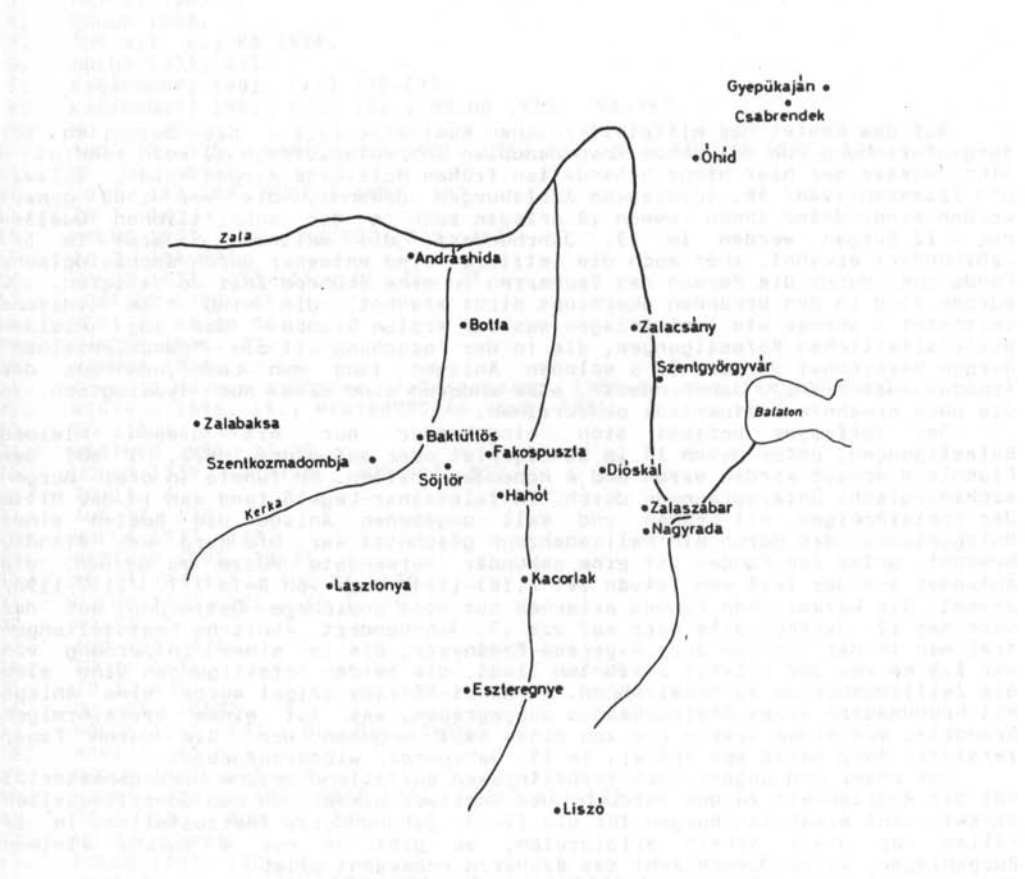
Auf dem Gebiet des mittelalterlichen Komitates Zala - das bezüglich der Burgenforschung für das ganze Transdanubien charakteristisch zu sein scheint - sind /äusser der hier nicht behandelten frühen Holz-Erde-Burgen Kolon, Zalavár und Zalaszentiván/ 38, vorwiegend Adelsburgen bekannt, die vor 1300 gebaut worden sind. Unter ihnen kommen 18 Anlagen auch in den schriftlichen Quellen vor - 12 Burgen werden im 13. Jahrhundert, die weiteren 5 erst im 14. Jahrhundert erwähnt, aber auch die letzteren sind entweder durch archäologische Funde oder durch die Person des Bauherren in eine frühere Zeit zu datieren. 20 Burgen sind in den Urkunden überhaupt nicht erwähnt, die sind alle typische Vertreter - ebenso wie zwei Anlagen aus der ersten Gruppe - der sog. kleinen mittelalterlichen Befestigungen, die in der Forschung oft als "geschichtslose" Burgen bezeichnet werden. In 8 solchen Anlagen fand man Lesefunde aus der Árpáden-Zeit /11-13. Jahrhundert/, alle anderen sind also nur typologisch in die oben erwähnte Zeitperiode einzureihen.

Der Verfasser befasst sich eingehender nur mit diesen kleinen Befestigungen, unter denen 13 im Sumpfgebiet oder auf einer Insel, 3 auf dem Flachland erbaut worden waren und 6 Höhenlage hatten. Er führte in drei Burgen archäologische Untersuchungen durch. In Zalaszabar-Legelő fand man in der Mitte der kreisförmigen, mit Graben und Wall umgebenen Anlage die Reste eines Holzgebäudes, das durch ein Palisadenzaun geschützt war. Die Burg war ständig bewohnt, unter den Funden ist eine sekundär verwendete Münze zu nennen, die entweder aus der Zeit von István IV. /1163-1164/ oder von Béla III. /1172-1196/ stammt. Die keramischen Funden erlauben nur eine unsichere Datierung auf das Ende des 12. Jahrhunderts oder auf das 13. Jahrhundert. Ähnliche Feststellungen traf man in der kleinen Burg Nagyrada-Pogányvár, die in einer Entfernung von nur 1,5 km von der zuletzt erwähnten liegt, die beiden Befestigungen sind also als Zwillingsburgen zu bezeichnen. In Hahót-Sárkány-sziget wurde eine Anlage mit Grundmauern eines Steingebäudes ausgegraben, was auf einem kreisförmigen Grundriss von einem Graben und von einem Wall umgeben war. Die durch Feuer zerstörte Burg hatte man später, im 15. Jahrhundert wiederaufgebaut.

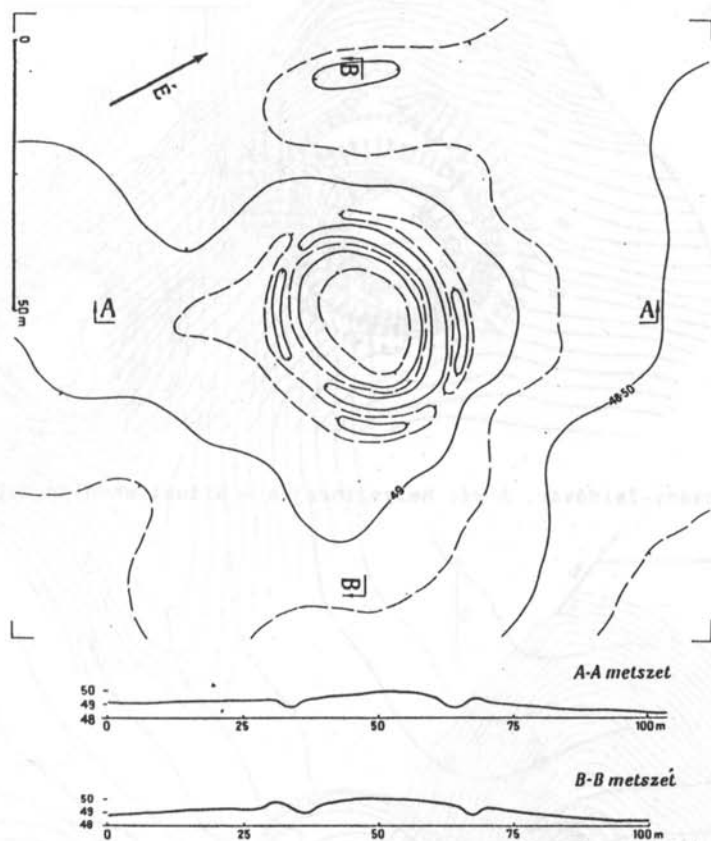
Das unter den ungarischen Verhältnissen auffallend reiche Urkundenmaterial bot die Möglichkeit zu dem Versuch, die Besitzer dieser, in den Schriftquellen direkt nicht erwähnten Burgen für die 12-13. Jahrhunderte festzustellen. In 16 Fällen war diese Arbeit erfolgreich, so gibt es nur 4 solche kleinen Burganlagen, wo das Geschlecht des Bauherren unbekannt blieb.

Auch durch die Untersuchung der Schriftquellen bekommen wir sichere Daten über Entstehungszeit der Burgen des Komitates. Von den behandelten 38 Burgen standen 50 % auf den Landgütern des Geschlechtes Hahót-Buzád, dessen Mitglieder als Gefolge István III. 1163 vom Deutschen Reich nach Ungarn kamen, die Entstehung ihrer Burgen ist also erst nach 1163 vorstellbar. Die Burg in Zalaszabar wurde indirekt schon 1233 urkundlich erwähnt, als Buzád II. sein Testament verfasste. Seine Söhne liessen dann im Murgebiet vier "Türme" ganz einander in der Nähe erbauen - die Entstehung dieser Anlagen ist in die 30-40-er Jahre des 13. Jahrhunderts zu setzen. Aber auch später wurden neue Befestigungen erbaut /Zalacsány-Zsidóvár, Hahót-Alsófakospuszta, usw./. Im 14. Jahrhundert existierten dann schon viele solche Burgen nicht mehr /"locus castris": Hahót-Sárkánysziget, 1365.,/.

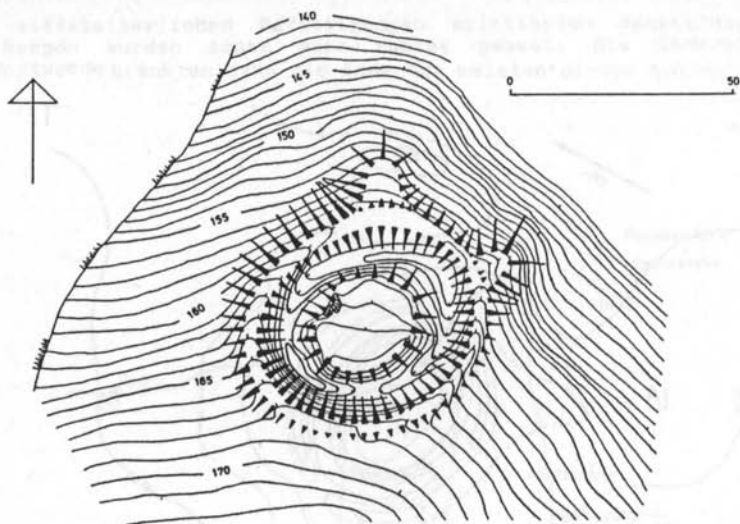
Zusammenfassend können wir feststellen, dass im Komitat Zala der Bau von Adelsburgen erst nach 1163 anfängt und die Bauten des Geschlechtes Hahót-Buzád als Beispiele für die anderen Geschlechter dienten. Die vorwiegend nach dem Mongolensturm erbauten "echten" Steinburgen und die sog.

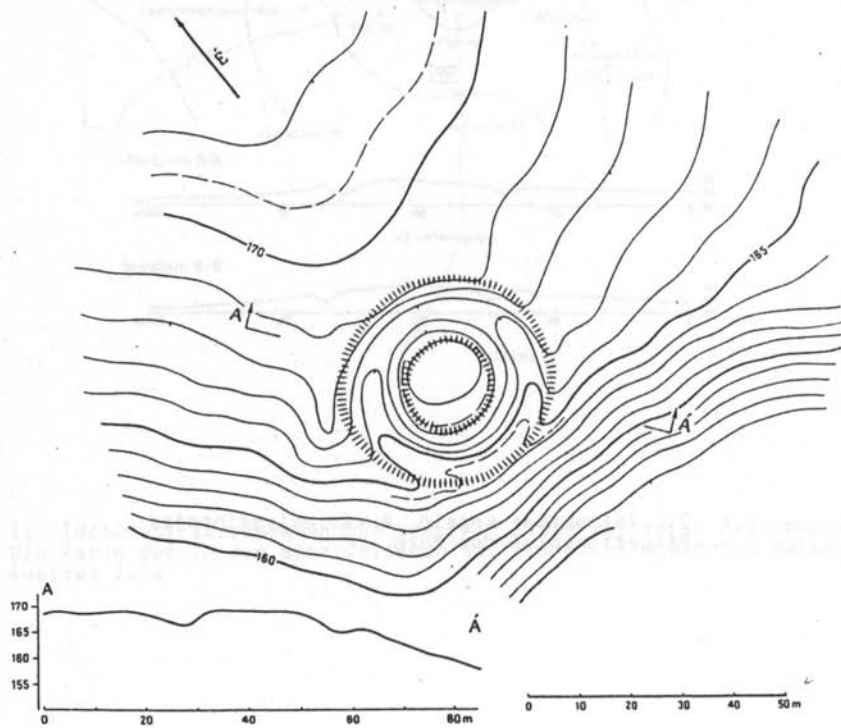
1. Történeti forrásokban nem szereplő kisméretű várak Zala megyében
Die Karte der in den schriftlichen Quellen nicht erwähnten Burgen im
Komitat Zala

2. Zalaszentlőrinc. A vár helyszínrajza
Situationsplan der Burg

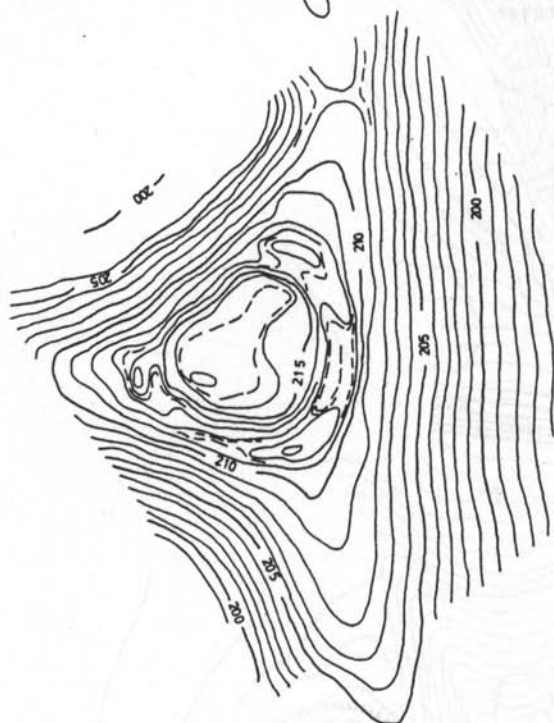

3. Zalacsány-Zsidóvár. A vár helyszínrajza - Situationsplan der Burg

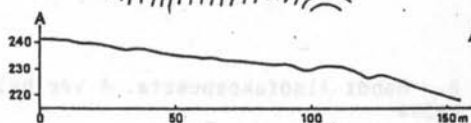

4. Liszó-Várdomb. A vár helyszínrajza - Situationsplan der Burg

5. Lasztinya-Várdomb. A vár helyszínrajza
Situationsplan der Burg

0 40 m

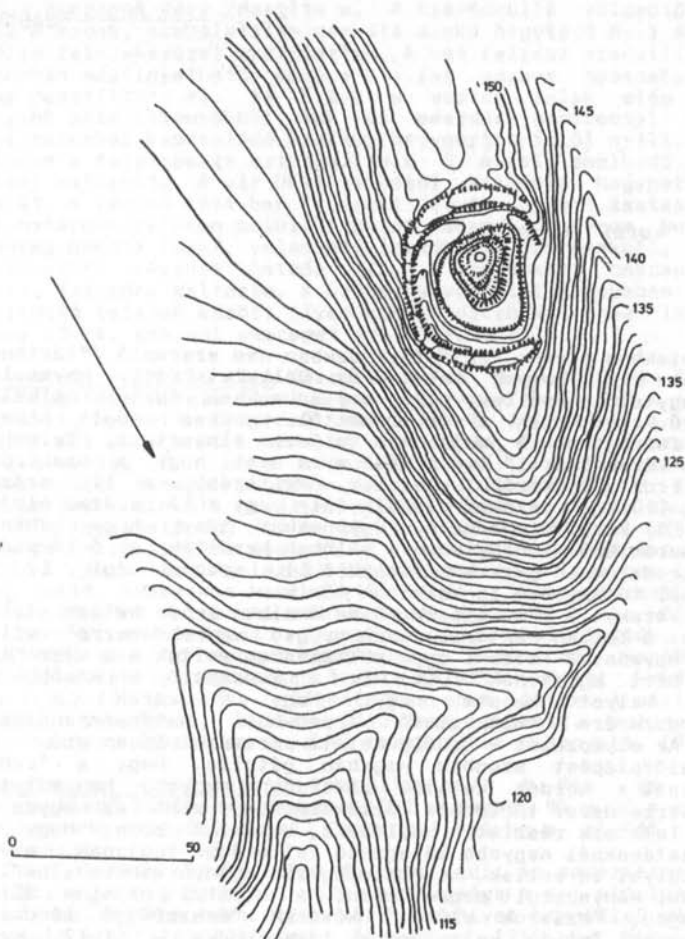

6. Eszteregnye-Kerekvár. A vár helyszín-
rajza
Situationsplan der Burg

7. Hahót-Sárkánysziget. A vár helyszínrajza
az 1. kutatóárokkal
Situationsplan der Burg mit dem 1. Forschungs-
graben

8. Hahót-Alsófakospusztá. A vár helyszín-
rajza
Situationsplan der Burg

9. Csabrendek-Banyavár. A vár helyszín-
rajza
Situationsplan der Burg

Benkő Elek

Kelet-Erdély "korai" kővárai

Az alábbiakban olyan, írott forrásokban nem szereplő /"történelem nélküli"/ kővárakról lesz szó, melyek Kelet- és Délkelet-Erdély havasalji-szubkárpáti övezetének hegytetőin épültek, első periódusukban torony nélküli, a csúcsot övező falgyűrű, vagy csak a természettől kevésbé védett oldalakat erősítő falszakaszok formájában. A napjainkra teljesen elpusztult, felmenő falat csak ritkán mutató várak "korai" minősítésé arra utal, hogy a szakirodalom gyakran látja bennük Erdély legkorábbi kővárait, keltezésük a 11. század vége, 12. század eleje, (1) a 12. század második fele vagy a 13. század eleje (2), illetve a 13. század (3) között ingadozik. Ugyanakkor tény, hogy néhány ide sorolt várban - de korántsem mindegyikben - valóban kerültek elő Árpád-kori leletek, mégha a szakirodalomban gyakran felmerülő 11. század végi, 12. század eleji datálás ezeknél túlságosan is korainak tűnik.

A fenti várakat a múlt század 60-as éveiben Orbán Balázs járta be először, és ezek már az ő tollán "határerődökön nyugvó védrendszerre" váltak, ahol az egyes várak "egymással láttani egybeköttetésben voltak s a vész idején tűz-jel által adtak hírt egymásnak". (4) Ez a koncepció a későbbi munkákban is rendszeresen helyet kapott, úgy, hogy a várak a római limes erődítményrendszerére emlékeztető Árpád-kori határvárrendszer elemeiként szerepeltek. Az elképzelés - Erdély keleti pereméről lévén szó - kézenfekvőnek tűnik, az előrelépést azonban nagyban gátolta, hogy a "rendszeralkotási" törekvések miatt a kérdés kutatói általában nagyobb hangsúlyt fektettek a hipotetikus várendszer történeti értékelésére, mint az egyes várak pontos felmérésére, leleteik részletes közlésére, valamint arra, hogy a szondázó - tájékozódó ásatásoknál nagyobb lélegzetű feltárásba fogjanak, aminek egyébként objektív akadályai is voltak. Az összefoglaló igényű várirodalom így a részletek ismerete nélkül kényszerült megemlékezni a királyi hatalom által építtetett ovális alaprajzú, "szászok előtti" kővárak "összefüggő láncolatát"-ról (5), illetve - Ferenczi István keltezésére támaszkodva - 11-12. századi, torony nélküli kővárakból álló "védővonal"-ról. (6)

E sorok írója az 1980-as években átnézhetette az idevágó ásatások máig közölhetlen leletanyagát, konzultálhatott az ásatókkal és - ami a leglényegesebb - mintegy 150 km-es szakaszon /Maros, Hargita és Kovászna megye területén/ végigjárhatta a kérdéses várakat, ellenőrizve az eddig közölt megfigyeléseket és alaprajzokat, esetenként javítva vagy újra mérve azokat. Ennek során kiderült, hogy a korábban homogénnek tekintett csoport várainak datálását, funkcióját és a kérdéses váregyüttes "rendszer-voltát" az eddiginél árnyaltabban kell tárgyalni, illetve újraértelmezni.

A szakirodalomban "korai határvár"-ként tárgyalt emlékek a vizsgált területen a következők:

1. Nyarádremete /Felsőkövér/ - Vityálvára /Maros m./ A Nyarád völgyétől 3 km-el É-ra fekvő kúpalakú, kb. 800 m magas dombtető peremén tojásdad alakú, 56 x 40 m-es, teljesen lepusztult falgyűrű húzódik, melynek alapozási szintje főleg a hegytető kb. 4-6 m-el emelkedik. A sok habarccsal összerakott andezittal helyenként égésnyomokat mutat, vastagsága 1,55-1,7 m. A hegy Ny-i és É-i oldalát sánc védi, mely árokkal kiegészítve átvágja az ÉK felé csak enyhén lejtő, elkeskenyedő hegygerincet, melyet ettől ÉK-re egy további sánc is tagol. Egy következő építési periódus során a fenti falgyűrű ÉK-i oldalát egy keskenyebb, 1,4 m vastag falszakasz, valamint egy csaknem teljesen elpusztult, kb. 9 x 8 m-es, négyszögű toronnyal bővítették. A vár sok kincskezeső gödörrel feldúlt belsejében köépület nyoma-nem-figyelhető meg, és régészeti leletek sem kerültek elő. (7)

2. Parajd - Rabsonné vára /Hargita m./ A Kis-Küküllő völgyétől 1,5 km-el É-ra fekvő, 962 m magas, szabálytalan piskóta alakú hegytető Ny-i és K-i végét egy-egy különálló falszakasszal erősítették. A két falrész eredetileg sem volt összekötve, azonban megfigyelhető, hogy a D-i fal egykor hosszabb volt, Ny-i végét hegyomlás pusztította el. Az 1,8-2 m vastag falak elég szabálytalan falsíkkal, nagyobb andezittömbökből, sok és mészdús habarccsal készültek. A bejárat az ÉK-i sarokhoz kapcsolódó keskeny hegygerinc felől nyílt. A fallal nem védett szakaszokon a falalapozás szintje fölé 5 m-rel emelkedő platót igen meredek hegyoldal határolja. A vár DK-i sarkától kiinduló hegygerincet széles árokkal vágták át. A várban 1974-ben Ferenczi István végzett ásást. A 115 x 41 m-es területet határoló falakon belül köépület maradványa nem került elő. A kiásott leletanyag őskori /dák/, valamint Árpád-kori cserepekből, illetve egy középkori, részlemezéből készült üstből áll. A középkori cserepek többségét Ferenczi a 11-12. századra keltezte. A Székelyudvarhelyi Múzeumban ma már csak részben azonosítható leletek között ilyen korai darabokat nem láttam, a vár területén néhány 13-14. századi cserepet gyűjtöttem. (8)

3. Székelyvarság - Tartód vára /Hargita m./ A Nagy-Küküllő felső folyása mentén a Libán-hágó felé vezető úttól 8 km-el ÉNy-ra fekvő, 848 m magas dombon 75 x 37 m-es ovális, nyitott falgyűrű maradványai láthatók. A csigavonalban haladó falvonulat két vége a DK-i oldalon 6 m széles, falszoros-szerű bejáratot képez. Az 1,8-2 m vastag fal nagy andezittömbökből, szabálytalan falsíkkal, kevés habarccsal épült. A hegy platója 4-5 m-el emelkedik a fal alapozási szintje fölé, peremén elnyúlt ovális alakú, igen bizonytalanul jelentkező sáncmaradvány /?/ figyelhető meg /45 x 18 m/. A várban az 1960-as években Ferenczi István és Ferenczi Géza ásott. A falon belül épület nyoma nem került elő, sőt, az ÉNy-i részen feltételezett négyzetes torony léte sem igazolódott. A vár rövid ideig tartó, időszakos használatát néhány "hevenyészett" tűzhelynyom és kevés, 11-13. századra keltezett edénytöredék bizonyítja. A kőfal külső és belső oldalán vékony szénréteget figyeltek meg. Felvetették, hogy a vár belsejében mutatkozó sánc /?/ nyomok esetleg egy, a kővárnál korábbi földvárra utalnak. A Székelyudvarhelyi Múzeumban őrzött leletek között kevés őskori és néhány középkori, 12-13. századra datálható cserepet láttam. A vártól 380 m-el ÉNy-ra léglás Gábor kisméretű, ovális földvárat jelzett, melynek "sánca" a helyszínen természetes, suvadásos eredetű formációnak bizonyult. (9)

4. Firtosvár-alja - Firtosvár /Hargita m./ A Kis és Nagy-Küküllő vízválasztóján emelkedő Firtoshegy egyik, 1042 m magas, 95 x 70 m-es csúcsát az É-i oldalon megszakadó falgyűrű övezi. Ez utóbbi helyen a platót igen meredek hegyoldal szegélyezi. A hegy K-i és DK-i, lankás oldalát árok és sánc védi. Az andezittömbökből, erős habarccsal rakott, alapjáig leomlott kőfal vastagsága a K-i oldalon 2 m, a Ny-in csak 1,3 m. A vár belsejében ismeretlen korú, pakóíves szentélyű kápolna csaknem teljesen elpusztult alapfalai láthatók. A várban 1950-ben Mihail Macrea és munkacsoportja, 1959-ben Kurt Horedt, Székely Zoltán és Molnár István, 1976-ban és 1978-ban Ferenczi István ásott. Ez utóbbi ásás során megdőlt az a korábbi állítás, hogy a K-i várfal belső oldalához 4,5 x 3,5 m belméretű torony alapjai csatlakoznak. A kápolnát - hipotetikusán - a 13. századra keltezték, megjegyzendő azonban, hogy 1737-80 között a várban minorita szerzetesek laktak, akik itt Keresztelő Szent János tiszteletére templomot is emeltek. Ferenczi István a várban állítólag 11-12. századi cserepeket talált, ezeket azonban a Székelyudvarhelyi Múzeumban nem sikerült azonosítani, a tanulmányozható leletek 15-18. századiak. (10)

5. Székelyudvarhely-Budvár /Hargita m./ A Nagy-Küküllő völgyét É-ról határoló, 625 m magas dombtetőn őskori eredetű földvár fekszik, melyet ÉNy felől hármas sánc erősít, illetve választ le az ÉNy felé továbbhúzó hegygerincről /a közölt alaprajzon csak a legbelső sánc-árok együttest tüntettem fel/. A sáncok, illetve a meredek hegyoldal által határolt ovális, 160 x 100 m-es plató ÉNy-i, É-i és ÉK-i peremén folyami kövekből rakott fal helyenként csaknem teljesen elpusztult maradványai figyelhetők meg. 1969-70-ben Ferenczi István és Ferenczi Géza ásott a várban. Őskori leletek mellett 11-12. századra datált edénytöredékeket is találtak, melyek - szerintük - a kőfal korát is meghatározzák. A falon belül köépület maradványa nem került elő, és nem igazolódott az Orbán Balázs által említett, négyzetes alaprajzú torony léte sem.

A Székelyudvarhelyi Múzeumban őrzött budvári leletek között 12-14. századi kerámiát láttam. Az eddig közzétett ásatási eredmények alapján tisztázatlan, hogy a kőfal a fenti intervallumon belül mikor épült, az őskori földvár hatalmas sáncai miatt ugyanis egy, a kőfalat megelőző középkori földvár-periódus is elképzelhető. (11)

6. Csikszentdomokos - Vársarka /Hargita m./ A Maros és Olt vízválasztóján haladó országúttól 4 km-el K-ÉK-re, a Nagylók patakának völgyfőjében rejtőző, 835 m magas dombtetőn ovális, 57 x 22 m-es falgyűrű habarcsos földdel teljesen elborított alapjai látszanak. A fal vastagsága nem mérhető, anyaga helyi palás kőzet, a DNY-i oldalon 13 m-es szakaszon látszólag megszakad. A falon kívül sánc vagy árok nyoma nem látszik, régészeti lelet a várban nem került elő. (12)

7. Csikrákos - Pogányvár /Hargita m./ Az Olt völgyétől 7,5 km-el Ny-ra fekvő, 1273 m magas sziklacsúcs É-i és K-i oldalán várfal helyenként 2-2,3 m magasan fennálló romjai láthatók, a fallal nem védett szakaszokon a 93 x 45 m-es hegytetőt függőleges sziklafal szegélyezi. A durván, feltűnően nagy andezitdarabokból, kevés habarccsal összerakott, felfelé keskenyedő fal 2 m-es magasságban 1,9 m vastag. A vár megközelítésére egyedül alkalmas ÉK-i oldalon a falon kívül sánc található. 1959-60-ban Székely Zoltán és Kovács Dénes ásatása során a középkori falak belső oldalán, illetve a középkorban erődítmény D-i oldalán dákori vár "2,5-3 m széles, megmunkálatlan kövekből földdel összerakott falmaradványai" kerültek elő. A középkori vár É-i sarkán négyszög alaprajzú, 3,5 x 3 m belvilágú torony alapjait jelzik, melynek viszonya a vár kerítőfalához ma a felszínen már nem tanulmányozható. A vár belsejében kő épületnyomok nem kerültek elő, D-i szélé közelében ciszterna-szerű mélyedés látszik. Az ásatás során őskori és 12-13/14. századi leleteket találtak /Csikszeredai Múzeum, Hargita m./. (13)

8. Csikcsicsó - Csicsóvár /Hargita m./ Az Olt völgyétől 7 km-rel Ny-ra fekvő, 933 m magas, 80 x 23 m-es hegytetőt /"Várköszikla"/ É-i peremét ívesen kanyarodó, helyenként vízmosásoktól megszakított kőfal maradványa határolja. A plató többi részét függőleges sziklafal övezi, ezeken a helyeken nem emelkedtek falat. A közeli csikrákosi várral ellentétben a Csicsóvár fala keskenyebb /1,32-1,56 m/ és kisebb, laposabb kövekből, lényegesen több habarcs felhasználásával készítették. 1955-ben Székely Zoltán rövid szondázó ásatást végzett, melynek során a vár belterületén csupán őskori /dák/ cserepeket talált. Az itt közölt alaprajzi vázlat készítésekor /1988/ kiderült, hogy - a régebbi irodalom állításával ellentétben - az É-i oldalon kaputorony maradványa nem látható. (14)

9. Csikzsögöd - Várhegy /Hargita m./ Az Olt zsongódi szorosától 2,5 km-rel DNY-ra fekvő, cukorsüveg alakú, 994 m magas hegy 60 x 7-13 m-es platóját a csúcs alatt 3-4 m-rel körbefutó ovális, 88 x 40 m-es falgyűrű övezi. A csaknem teljesen lepusztult fal nyomvonala földdel borított sáncvonulat formájában követhető, melyből helyenként előbukkan a nagyméretű andezitdarabokból, durván, kevés habarccsal összerakott kőfal. Az 1930-as években Ferenczi Sándor dákori leleteket és egy középkori, bekarcolt hullámvonallal díszített cserepet talált a Várhegyen. 1950-ben Mihail Macrea munkacsoportja ásatott a lelőhelyen, megállapították, hogy a középkori kőfalat őskori, föld-kő sáncre alapozták. A falon belül kőépítmények maradványa nem került elő, a falon kívül középkori sánc vagy árok nyoma nem látszik. A vár területén csak őskori /dák/ cserepeket találtam. (15)

10. Tusnádfürdő - Vártető /Hargita m./ Az Olt völgyétől 1,3 km-rel DK-re fekvő, 1083 m magas, csonkakúp alakú hegy ovális, kb. 300 x 180 m-es platójának peremén kőszáncnak tűnő vonulat húzódik, melyből csak néha bukkan elő az elpusztult habarcsos kőfal kis részlete. A hegytetőt kb. 20 m-el emelkedik a fal alapozási szintje fölé, rajta további kőépület nyoma nem látszik. A hegy tetejét és peremét hatalmas, vulkáni eredetű sziklatömbök borítják, melyeket a vár építői nem távolítottak el, sőt, egy-egy nagyobb, eredeti helyén fekvő szikladarabot a falba bele is foglaltak. A sziklás, sűrű erdővel benőtt terep még a vázlatos felmérést is rendkívül nehezíti. 1963-ban Kurt Horedt ásatása tisztázta, hogy a középkori várat egy Hallstatt-kori földvár előzte meg, melynek területén a koravaskori kerámia mellett dák leletek is előkerültek. A vár D-i peremén átvágták a várat övező sánccszerű vonulatot, mely 1,93 m vastag, nagy andezitdarabokból rakott várfalal rejtett magában. —

Az ásatás során őskori és népvándorláskori /?/ leletek mellett Árpád-kori /12-13. századi/ cserepek is előkerültek, ez utóbbiak a vár területén talált legkésőbbi tárgyak /Csíkszeredai Múzeum/. (16)

11. Sepsibükszád - Alsósólyomkő /Kovácsna m./ Az Olt Ny-i partja fölé emelkedő, kb. 700 m magas sziklakupón L alakban húzódó várfal 83 x 21 m-es területet határol. A vár K-i része hegyomlás során elpusztult. 1,3 m vastag fala helyi eredetű vulkáni kőből, bőséges habarccsal készült. A vár D-i szélén, ahol a hegy legmagasabb pontja található, az Orbán Balázs által feltételezett toronynak nincs nyoma, a vár belterületén más kőépület maradványát vagy régészeti leletet nem sikerült felfedezni.

Sólyomkő vára az egyetlen a most tárgyalat várak közül, melyre középkori írott adat utal. A Tusnádi-szoros D-i bejáratánál fekvő várat egy 1421-es keltezésű, újkori hamisítvány oklevél mint "munimentum ac turrim Solyomkew olim spiculatorum in territorio possessionis Thwsnad Sicolorum de Chik" említi. (17) Ez a hamis adat később a fenti várak "határvédő szerepének" egyik alappillérvé vált. (18) Hiteles forrásban várunk csupán 1366-ban szerepel, ekkor Solyomkw vára az egykor Sepsibükszád határában, fekvő, elpusztult Zsombor falu tartozékaként a Hidvégi 1349-es határjárásában a várat még nem említik (20), ekkor ugyanis a falu határa Ny felé az Olt folyása volt, márpedig Sólyomkő vára a folyó túlsó, Ny-i oldalán fekszik. Joggal feltételezhető tehát, hogy a Hidvégiek 1349-66 között szerezték meg a várhegyet, és ez a szerzemény összefügghet azzal, hogy falujukat /a szomszédos Gerebencsrel együtt/ a sepsi székelyek 1342-ben feldúlták. (21) Régészeti kutatás híján nem tudjuk, hogy a vár 1349 után épült, vagy pedig egy korábban létesült királyi várral állunk szemben, melyet ekkor csak eladományoztak. Tény azonban, hogy a 14. század második felében Sólyomkő vára, minden "stratégiai fontossága" ellenére magánföldesúri mentsvárnak tekintendő. (22)

12. Sepsibükszád - Vápa vára (Kovácsna m./ Az itt ismertetendő többi vártól eltérően Vápa vára nem hegyen, hanem az Olt árteréből kiemelkedő, kb. 670 m magas teraszlepcsőn fekszik, melynek D-i, fokszerűen kiugró részét hármas árokral választották le a plató többi részétől. A vár déli részét kőbánya pusztította el. 1949-es ásatásakor /Székely Zoltán/ a vár 90 m-nél hosszabb /a kőbánya már megcsonkította ekkor/ és 32 m széles ovális falgyűrűből állt, melynek É-i belső oldalához utólag 3 x 3 m belméretű tornyot építettek. A vár alatt vastag őskori telepértékeket figyeltek meg, középkori épületnyomokra a falgyűrűn belül nem bukkantak. Székely Zoltán szerint a várat É felől védő árkok középkoriak. A várban előkerült néhány vastárgy /rozettás sarkantyú, patkó/ 14-15. századi. 1988-ra a kőbánya további 45 m-es szakaszt harapott ki a várból. A megmaradt kerítőfal-szakasz 1,6 m vastag, egyenletesen, sok habarccsal falazott építmény.

A környék birtoktörténete és a vár késői leletei alapján feltételezhető, hogy Vápa vára szintén a hidvégi Mikók valamelyik falujának /Zsombornak, esetleg a szomszédságában említett, szintén elpusztult Gerebencsnek/ a mentsvára lehetett, melyet még a 15. században is használtak, illetve toronnyal erősítették. (23)

13. Oltszem /Málnás/ - Herec vára /Kovácsna m./ Az Olt völgye fölé emelkedő, 706 m magas hegytetőn ovális alaprajzú /185 x 75 m/ vár helyenként még 1,5 m magasban álló, 1,63 m vastag falai találhatóak, a K-i oldalon kaputoronnyal, melyet később emeltek az eredetileg is meglévő kapu fölé. A kerítőfal viszonylag kis, lapos homokkő darabokból, sok habarccsal készült. A kaputorony habarcsa ettől eltér, benne feltűnően sok, anyaga alapján római jellegű tégladarabka található. Ez utóbbiak az oltszemi római tábor romjaiból származhatnak. A várat többszörös árok- és sáncgyűrű övezi, a Ny-i oldal kivételével, ahol a meredek hegyoldal ezt feleslegessé tette. A várban 1976-ban Székely Zoltán ástott. Belsejében épületnyomot nem talált, csupán néhány őskori cserepet és a kaputorony belsejében, "a középkori járósínt" II. András /1205-1235/ denárát /CNH I. 299., V. István érmeként, utóbb helyesbíti: Huszár Lajos: Münzkatalog Ungarn 1979. 2169. sz./, melynek közelebbi lelőköörülményeit nem ismerjük. A kaputoronnyal falelválással is igazolható két periódus nem támasztja alá az ásató feltételezését, miszerint a vár építését nem fejezték be. (24)

A kövár első periódusát jelentő, nagyméretű 13. századi falgyűrűt történeti adatok hiányában nem tudjuk értékelni, a kaputorony építése azonban minden bizonnyal összefügg a hidvégi Mikó családdal, melynek birtokközpontja éppen Oltszemen volt. A Mikók itteni, az egykori római castrum helyén emelt udvarházát /domum/ 1342-ben a sepesi székelyek feldúlták, és viszonyuk később is feszült volt. (25)

A vár toronnyal történő bővítése, oltszemi eredetű építőanyag felhasználásával ezzel a vízállal függhetett össze. A várrmot a helybeliek még a 19. században is Mikóvárának hívták. (26)

14. Szacsva -Várhegy /Kovácsna m./ A bodzai szoros felé vezető úttól 5 km-rel Ny-ra fekvő, kb. 900 m magas hegytetőn 46 x 34 m-es, ovális falgyűrű csekély maradványai találhatók, melyeken kívül árok vagy sánc nyoma, belül köépület alapfala nem látszik. 1949-ben Székely Zoltán szondázó ásatást végzett a várban, és a szerinte szárazon rakott falat - feltételelesen - dákkorinak tartotta. 1976-ban ugyanő újra átvágta a falat rejtő sáncszerű vonulatot, és kiderült, hogy a helyi homokkőből habarccsal rakott, 1,7 m vastag fal középkori. A vár területén régészeti leletek nem kerültek elő (27)

A kezdetben egyszerű falgyűrűből álló, "korai" várak közé nem vettem fel a gyergyószentmiklósi /Hargita m./ Both-várát, mely a felszíni nyomok alapján értékelhetetlen (28), valamint a makfalvi /Maros m./ Várhegyesét és a sepsibodoki /Kovácsna m./ Kincses-várat (29), ez utóbbiakat ugyanis nem láttam. Töröltem továbbá több olyan emléket, melyet az eddigi kutatás tévesen ítélt meg: Vármező-Vár, Maros m. /nagyméretű őskori földvár, bronzkori és dák cserepekkel/ (30); Homoródoklánd - Kustaly vára, Hargita m. /11-12. századi kis földvár belsőjébe épített kőtorony/ (31); Felsőrákos - Réka vára, Kovácsna m. /sáncsal erősített kőtorony, 13. századi cserepekkel/ (32); Sepsikőröspatak - Nírtető, Kovácsna m. /őskori lelőhely, középkori kőfalak nélkül/ (33); Kisborosnyó - Bodzavára /Borzvára, Kovácsna m./ kisméretű, őskori földvár, falmaradvány és középkori leletek nélkül/. (34)

Az elmondottakból néhány kézenfekvő következtetés kínálkozik.

1. A várak rövid leírásából is egyértelműen érzékelhető, hogy a fenti 14 erősség nem alkot teljesen homogén csoportot. Az alaprajzi és méretbeli eltérésekről nem is beszélve /ezeket bizonyos mértékig a hegycsúcsok formája határozza meg/, feltűnő különbségek mutatkoznak az egyes várfalak falazási módjában. Jól elkülönül ebből a szempontból a székelyvársági, csíkrákosi, zsögödi és tusnádfürdői vár, ahol az 1,8-2 m /megközelítőleg 1 öl/ vastag falakat feltűnően durván, hatalmas kőtömbökből, kevés habarccsal, szinte "őskori" jellegűre rakták. Talán nem véletlen, hogy éppen ezekben a várakban kerültek elő a legkorábbi, 12-13. századi cserepek. Ezzel szemben a nyárádremetei, csíkcsecsői és oltszemi, illetve a sepsibükszádi két vár fala mindössze 1,3-1,6 m vastag, és kisebb, laposabb kövekből, gondosabban, több habarccsal készült. Feltűnő a falazat eltérő jellege az egymástól mindössze 3,5 km-re fekvő csíkrákosi illetve csíkcsecsői vár esetében, ahol nyilvánvaló, hogy a két emlék nem lehet egykorú.

2. A tárgyalt 14 vár mintegy 60 %-a földvár helyén létesült. Mai kutatottságuk mellett nem világos, vajon bennük a középkori élet a földvár felújításával, vagy pedig - már a kezdet kezdetén - kőfal építésével indult. Az a tény azonban, hogy több várban is a legkésőbbi cserepek sem fiatalabbak a 12-13. századnál, arra utal, hogy itt a kőfalak is Árpád-koriak.

Történeti adatok alapján régóta közzismert, hogy vizsgált terület közvetlen szomszédságában már a 13. század első felében álltak kővárak. Az ide sorolható adatok közül kevésé perdöntő az 1228-ban említett marosvécsi vár esete, itt ugyanis az oklevélből (35) nem derül ki, hogy kővárról van-e szó, másrészt pedig nem ismerjük az Árpád-kori vécsi várat, melyről még azt sem tudjuk, hogy a ma álló reneszánsz kastély /és a mellette fekvő római tábor/ helyén, vagy máshol épült. Ennél fontosabb a Barcaságba telepített német lovagrend 1211-es adománylevele (36), melyben II. András megengedte a lovagoknak, hogy favárakkal és városokkal védjék a királyságot a kunok ellen.

1222-ben már kővárak építését is engedélyezte nekik a király, (37) és a rend élt is a lehetőséggel; egy 1231-es oklevél (38) szerint 1225-ös kiűzetésükig 5 erős kővárat építettek a Barcaságban. Csábító lenne a német lovagrend 13. század eleji kővárait tárgyalni várainkkal összehasonlítani, ezek azonosítása azonban ma még megoldatlan.

Az 5 kővár közül név szerint csak egyet említenek az oklevelek /"Cruceburg"/ (39), melynek azonosítása körül a vita napjainkig tart. A szász helytörténeti kutatás egyik vonulata szerint a vár a Brassótól kelet-északkeletre fekvő Nyén /Teliu/, Kreuzburg/ határában fekvő vármaradvánnyal azonos (40), itt azonban csupán Orbán Balázs nem teljesen megbízható leírásából (41), illetve Bakó Géza erre épülő rekonstrukciós rajza (42) alapján tudunk kővárrol. Walter Horwath felmérése szerint a lelőhelyen ismeretlen korú, kisméretű földvár állt, kőfalak és régészeti leletek nélkül. (43) A várat Horwath helyszíni szemléje óta egy kőbánya teljesen elpusztította. (44) Mások szerint Cruceburg a Tatárhágó védelmére épült bodzai várral /Tabla Buții vagy Crucea Mandii nevű hegytető/ azonosítható (45), azonban az itt álló vármaradványok nem korábbiak a 16. századnál (46), így ez az azonosítási lehetőség is bizonytalan. Hasonló a helyzet a töröcsvári szoros déli bejáratát őrző rucári várral /Argeș m./, mely az eddigi ásatások szerint csak a 14. század folyamán létesült. (47)

A német lovagrend többi várának azonosításához még ennyi támpont sincs, a helytörténeti kutatás újabban Földváránál, Feketehelemonál /Cenk-hegy/ és Barcarozsnyónál keresi őket. (48) Földvár /1240: Castrum S. Mariae; 1371: Mernburch; ma Marienburg/ a szakirodalomban a német lovagrend barcasági központjaként szerepel (49), azonban az utóbbi évek régészeti kutatása kiderítette, hogy a település keleti szélén álló vár nem 13. századi, miként azt eddig hitték (50), hanem 15. századi (51). A német lovagrend 13. századi várépítészetre nézve így közémbösek azok az analóg vonások, melyek a földvári és a bodzai /Tabla Buții vagy Crucea Mandii/ vár alaprajzát rokonítják.

A brassói Cenk-en épült középkori vár korai periódusáról ma még semmit sem tudunk, csupán az itt szórványként előkerült Árpád-kori cserepekről (53), illetve a vár belsejében kiásott patkóíves szentélyű, 13. századi ?? templomról. (54)

Barcarozsnyó esetében az 1972-73-as ásatások tisztázták, hogy a mai formájában későközépkori vár egy része /Burggarten/ őskori földvára épült, benne 12-13. századra keltezett kerámia és egy félkörös szentélyzáródású, Árpád-kori templom, körülötte pedig több rétegű temető került napfényre (55). E korai várperiódus alaprajzát azonban még nem közölték.

A székelyföldi korai kővárakhoz analógiát csupán a feketehelemon Schwarzburg /Măgura, 980 m/ szolgált, ahol a kaputoronnyal ?? erődíjtett szabálytalan ovális falgyűrű csekély maradványaitól 130 m-rel északra nagyméretű mészkötbömbökből durván falazott, középkori falrészlet található. A vár területéről Árpád-kori, rombikus nyílcsúcsokat ismerünk. (56)

A fenti várak - jóllehet kapcsolatuk a német lovagrenddel épp oly bizonytalan, mint keltezésük vagy korai funkciójuk - a történeti forrásokkal egyezően azt sejtetik, hogy a kérdéses területen nem irreális már a 13. század elején egyszerű alaprajzú kővárakkal számolni.

3. Az ismertetett 14 vár többsége a térképen látszólag "várláncolat" rendeződik, s e láncot még további dél-erdélyi kővárakkal bővíthetjük, melyek szintén egyszerű, esetenként kaputoronnyal ellátott falgyűrűkből állnak, és elhelyezkedésük is rokonítható a fentiekkel /Orlát, Sebeshely, Szászcser, Szászorbtó stb./ (57) Néhány szórványos adat azonban arra figyelmeztet, hogy a további kutatás során ezeknek a váraknak a láncszerű elhelyezkedése látszólagosnak bizonyulhat, ugyanis több hasonló várat ismerünk vagy sejtünk a fentiekől nyugatabbra /Alsórákos - Tepő, Segesvár - Vár és Szászkéz - Bauernburg korai periódusa/ (58), így e várak nem határozott vonalat / a Kurt Horedt-féle "Limes transilvanicus"-t/ hanem egy kelet-erdélyi sávot jelölnek ki, mely az Árpád-kor folyamán a keletről jövő /kun majd tatár/ támadások illetve a székely-vármegyei súrlódások miatt a legveszélyeztetettebb, ugyanakkor erődíjtható hegytetőkben és helyi építőanyagban a leggazdagabb volt.

Hasonló várakat Erdély belsejéből ma még nem ismerünk, így nem tudjuk, hogy e típus milyen hatást gyakorolt az erdélyi, illetve magyarországi várépítészetre.

4. A fenti várak királyi- illetve határvár voltának egyik hallgatólagos bizonyítéka az volt, hogy völgyek, utak szorosok közelében, tehát ezek védelmére vagy ellenőrzésére emelték őket. A helyszínen azonban gyakran az derült ki, hogy a kérdéses várak az illető "stratégiai fontosságú" helytől több km távolságra, nehezen megközelíthető vagy éppen eldugott hegytetőkön épültek, ami mentsvár-jelleget kölcsönöz nekik. Ugyanakkor a régészeti leletek, illetve ezek makacs hiánya nem utal állandó őrség itt-lakására, csupán esetleges vagy időszakos tartózkodásra. A kutatás jelen stádiumában a fenti - nem egyazon korban épült! - várak zömét a környező falvak menedékhelyeinek, mentsvárainak tekinthetjük, bár nem egy esetben - pl. a tusnádfürdői vár esetében - nem tudunk olyan jelentős korabeli település/ek/ről, ami az itteni hatalmas arányú, inkább királyi várakra jellemző építő- és erősítési munkát indokolná.

JEGYZETEK

1. FERENCZI 1971.; FERENCZI 1972.
2. SZÉKELY 1977.
3. HOREDT 1941.; HOREDT 1958. 129-30.
4. ORBÁN I. 137.; III. 174. stb.
5. GERŐ 1955. 113-4
6. B. NAGY 1973. 14-5.
7. ORBÁN IV. 96-7.; FERENCZI-PETICÁ 1983. 113-4.
8. ORBÁN I. 136-7.; FERENCZI 1977.
9. ORBÁN I. 132.; TÉGLÁS 1895.; FERENCZI 1967.; FERENCZI 1971.
10. ORBÁN I. 126-9.; ZEPECZÁNER 1979.; DÁVID 1981. 135-9.
11. ORBÁN I. 60-1.; JAKAB 1894.; FERENCZI 1972a.; DÁVID 1981. 311-2.
12. ORBÁN II.; FERENCZI 1938. 288-90.
13. ORBÁN II. 69-71.; SZÉKELY L. O. 43-5.
14. ORBÁN II. 60-1.; FERENCZI 1938. 268-74.
15. ORBÁN II. 34-5.; FERENCZI 1938. 244-60.; MACREA 1951. 307-8.
16. FERENCZI 1938. 302-7.; DACIA VIII/1964. 391.
17. SZOKL I. 117-8.
18. SZÉKELY 1977. 74.
19. Kolozsvári Állami Levéltár, Török Bertalan gyűjt. Az oklevélre Jakó Zsigmond hívta fel a figyelmet.
20. SZOKL I. 55-7.
21. Uo. VIII. 18-9.
22. ORBÁN III. 63-4.; SZÉKELY 1977. 61.
23. ORBÁN III. 59-61.; SZÉKELY 1951. 75-6.; SZÉKELY 1977. 61.
24. SZÉKELY 1977. 59-60.
25. SZÉKELY 1977. 59-60.
26. GYÖRFFY ÁMF II. 204.
27. ORBÁN III. 56-7.
28. ORBÁN III. 173-4.; CHIRILĂ 1950. 118.; SZÉKELY 1977. 61.
29. SZÉKELY 1977. 63.
30. Uo. 60-1, 63.
31. FERENCZI-PETICÁ 1982. 565-8.
32. FERENCZI 1972.; FERENCZI 1979. 418-9.
33. SZÉKELY 1977. 63.; FERENCZI 1979. 428-9.
34. SZÉKELY 1946. 18.
35. SZÉKELY 197. 62.
36. 1228: castrum Wecheu /Ub. I. 47-9./
37. Ub. I. 11-2.
38. Uo. 18-20.
39. Uo. 52-3.
40. Uo. 18-20.
41. Legutóbb NUSSBÄCHER 1981. 25-7.
42. ORBÁN VI. 64-5.
43. NUSSBÄCHER 1981. 3. ábra.
44. HORWATH 1944. 37-8.
45. ALEXANDRESCU 1973. 49-51.
46. Das Burzenland /szerk. E. Jekelius/ IV. 1929. 47-55.; GYÖRFFY ÁMF I. 830.; BINDER 1967.

46. CANTACUZINO 1981. 16-9.
47. Uo.
48. NÄGLER 1981. 191.
49. GYÖRFFY ÁMF I. 831.
50. VÁTAȘIANU 1959. 11,13.; ANGHEL 1972. 26-7.
51. COSTEA 1971.
52. GYÖRFFY ÁMF I. 830.
53. POP 1968. 10.
54. KEÖPECZI 1940.
55. Cumidava VII/1973. 279-80.; SZÉKELY 1975. 66, 9. ábra.
56. Das Burzenland IV. 1929. 63-7.
57. HOREDT 1941. 597-600.; NÄGLER 1981. XVI. tábla; ANGHEL 1986. 121-4, 155-9, 166-8.
58. SZÉKELY 1977. 64.; BALTAG 1979. 91-94. FABINI 1985. 97. /Szászokéden jól megfigyelhetô, hogy a 14-15. századi várfal egy korábbi falgyűrû maradványainak felhasználásával készült/.

BENKÖ Elek
MTA Régészeti Intézet
BUDAPEST
Uri u. 49.
1250

Elek Benkô

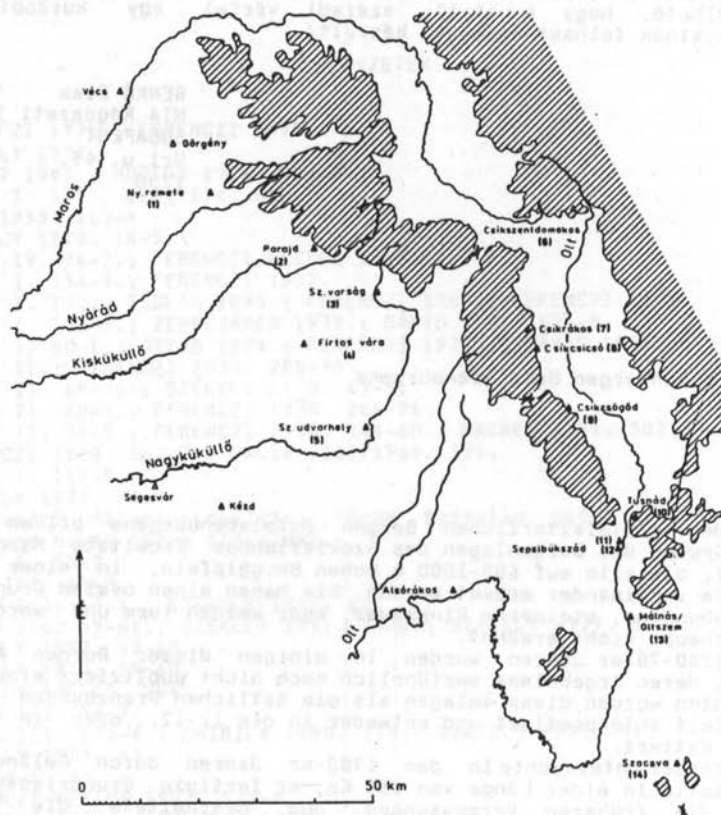
Die "frühen" Steinburgen Ostsiebenbürgens

Unter den mittelalterlichen Burgen Ostsiebenbürgens bilden eine gut abgrenzbare Gruppe die Burganlagen des Széklerlandes /Komitate Maros, Hargita und Kovászna/, die alle auf 600-1000 m hohen Berggipfeln, in einer Entfernung von etwa 20 Km voneinander erbaut wurden. Sie haben einen ovalen Grundriss, eine mit Mörtel gebundene, steinerne Ringmauer, aber keinen Turm und werden in den Urkunden überhaupt nicht erwähnt.

In den 1960-70-er Jahren wurden in einigen dieser Burgen Ausgrabungen durchgeführt, deren Ergebnisse ausführlich noch nicht publiziert sind, aber in den Vorberichten wurden diese Anlagen als die östlichen Grenzburgen Ungarns in der Arpaden-Zeit interpretiert und entweder in die 11-12., oder in die 12-13. Jahrhunderte datiert.

Der Verfasser untersuchte in den 1980-er Jahren durch Geländebegehungen diese Burgenkette in einer Länge von 150 Km, er fertigte Grundrisssskizze, bzw. korrigierte die früheren Vermessungen und bearbeitete die Funde der unpublizierten Ausgrabungen. Er kam zur Schlussfolgerung, dass diese, am Rande der östlichen-südöstlichen Karpathen, bzw. entlang der Nord-Süd-Strecke des Flusses Olt befindlichen 14 Burgen bautechnisch nicht als homogen zu bezeichnen sind /breite, grobe bzw. schmalere, sorgfältiger gebaute Mauerwerke/. Die Mehrheit der Anlagen entstand an der Stelle von urzeitlichen Befestigungen, ihre Datierung in die 11-12. Jahrhunderte widerlegen die Funde, die nämlich vorwiegend aus dem 13. Jahrhundert stammen. Frühere Funde sind nur aus den Burgen bekannt, wo der Ringmauer wahrscheinlich ein Ringwall mit Turm in der Mitte voranging. Es besteht leider keine Möglichkeit, diese Befestigungen mit den gleichzeitigen Steinburgen der näheren Umgebung zu vergleichen, weil die vor 1225 im Burzenland errichteten 5 Anlagen des Deutschritterordens jetzt noch nicht eindeutig zu identifizieren sind.

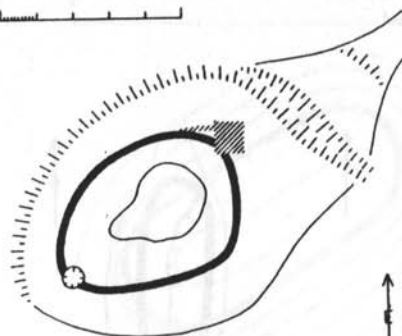
Die besprochenen, später oft mit Türmen und mit anderen Anbauten erweiterten Burgen, sowie die sehr ähnlichen Befestigungen Südsiebenbürgens bilden aber nur anscheinend eine richtige "Kette" /so ein "Limes transilvanicus" nach K. Hordet/, sie sind eher als Bestandteile einer breiteren Zone zu bewerten. Was ihre Funktion betrifft, ist es auffallend, dass diese Befestigungen nicht in der unmittelbaren Nähe der wichtigen Pässe und Strassen, sondern in einer Entfernung von 2-8 Km von ihnen erbaut wurden. So ist es nicht auszuschliessen, dass diese Burgen, aus denen nur sehr wenig Fundmaterial ans Tageslicht kam - also sie waren nicht, oder nur zeitweilig bewohnt - auch als Zufluchtsburgen der Bevölkerung der näheren Umgebung zu interpretieren sind. Eine feinere Datierung und Funktionsbestimmung ist aber die Aufgabe der künftigen Forschungen.

1. Egyszerű falgyűrűből álló középkori kővárak Kelet-Erdélyben / a számozás a szövegnek felel meg /

Mittelalterliche Steinburgen mit einfacher Ringmauer in Ost-Siebenbürgen / Numerierung nach dem Text /

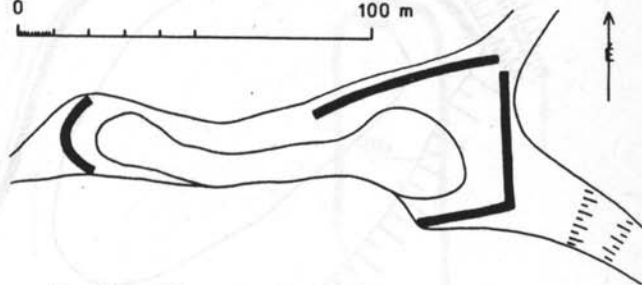
0 50 m

Nyárádremete — Vityál vára

a

0 100 m

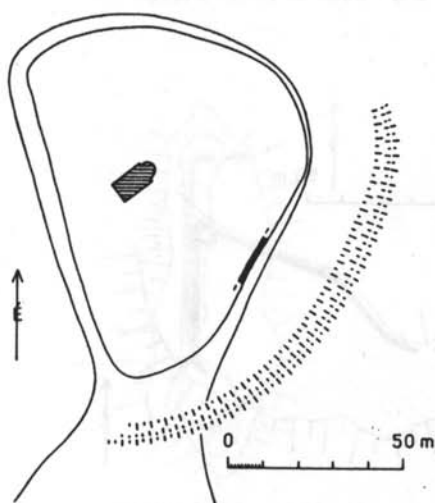
Parajd — Rabsonné vára

c

Székelyvarság —
Tartód vára

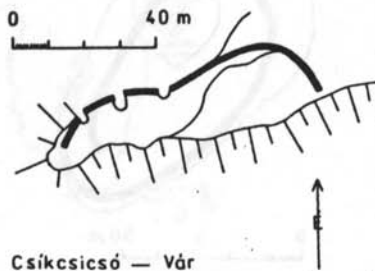
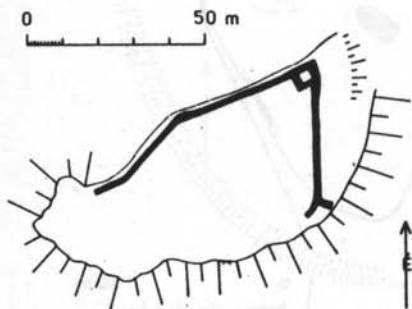
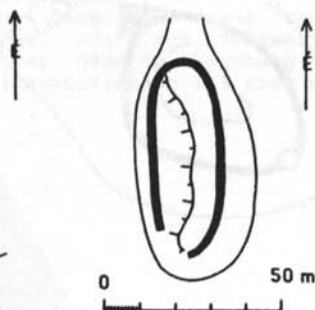
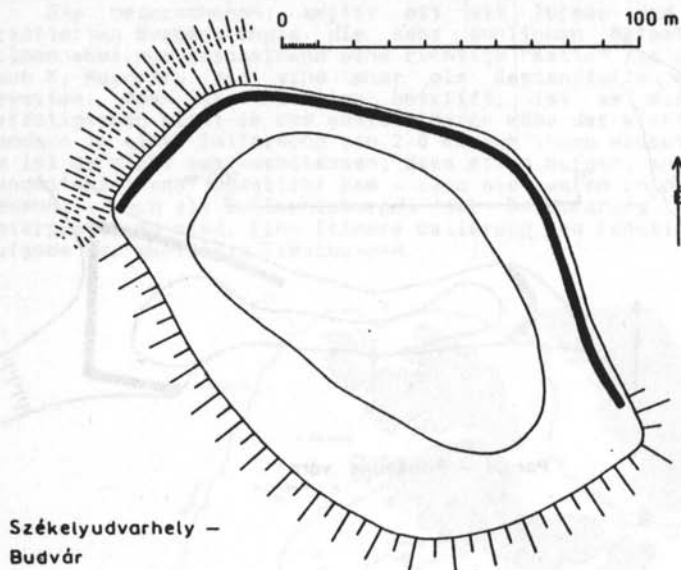
b

Firtosvára — Firtos vára

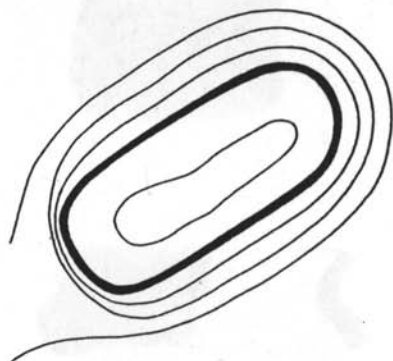
d

- 2.a. Nyárádremete / Eremitu, Maros m. / - Vityál vára
- b. Székelyvarság / Várság, Hargita m. / - Tartód vára
- c. Parajd / Paraid, Hargita m. / - Rabsonné vára
- d. Firtosvára / Firtuşu, Hargita m. / - Firtos vára

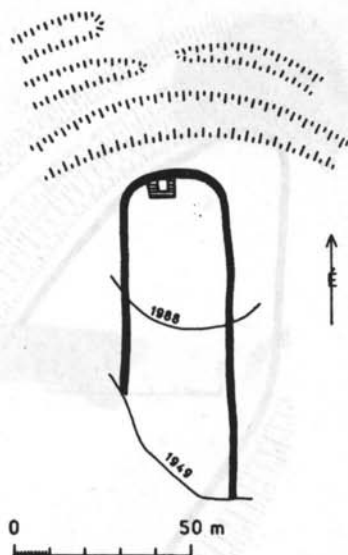
- 3.a. Székelyudvarhely / Odorheiu Secuiesc, Hargita m. / - Budavár
 b. Csíkszentdomokos / Sîndominic, Hargita m. / - Vársarka
 c. Csíkrákos / Racu, Hargita m. / - Pogányvár
 d. Csíkcsecső / Ciceu, Hargita m. / - Csicsóvár

0 100 m

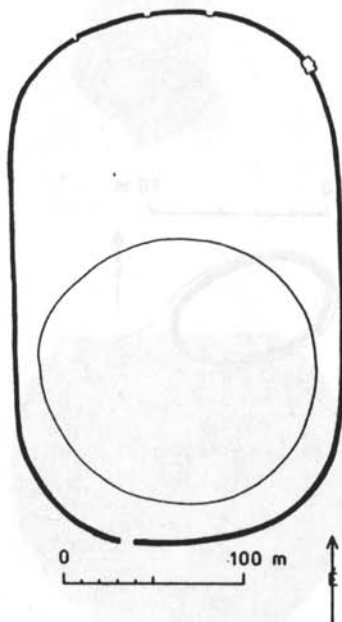
Csíkzsógod - Vár

a

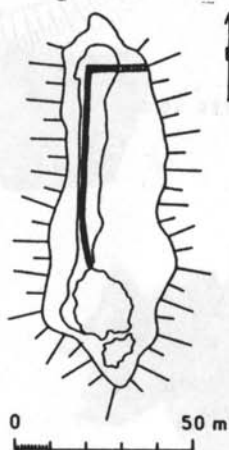
Sepsibüksád - Vápa vára

d

Tusnádfürdő - Vártető

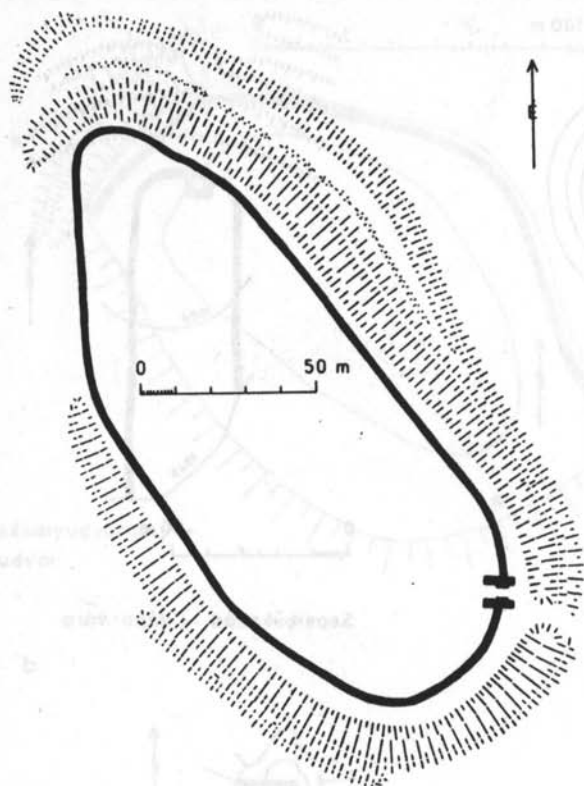
b

Sepsibüksád -
Alsósólyomkő

c

- 4.a Csíkzsógod / Jigodin, Hargita m. / - Várhegy
 b. Tusnádfürdő / Baile Tuşnad, Hargita m. / - Vártető
 c. Sepsibüksád / Bicsad, Kovászna m. / - Alsósólyomkő
 d. Sepsibüksád / Bicsad, Kovászna m. / - Vápa vára

Málnás — Herec vára

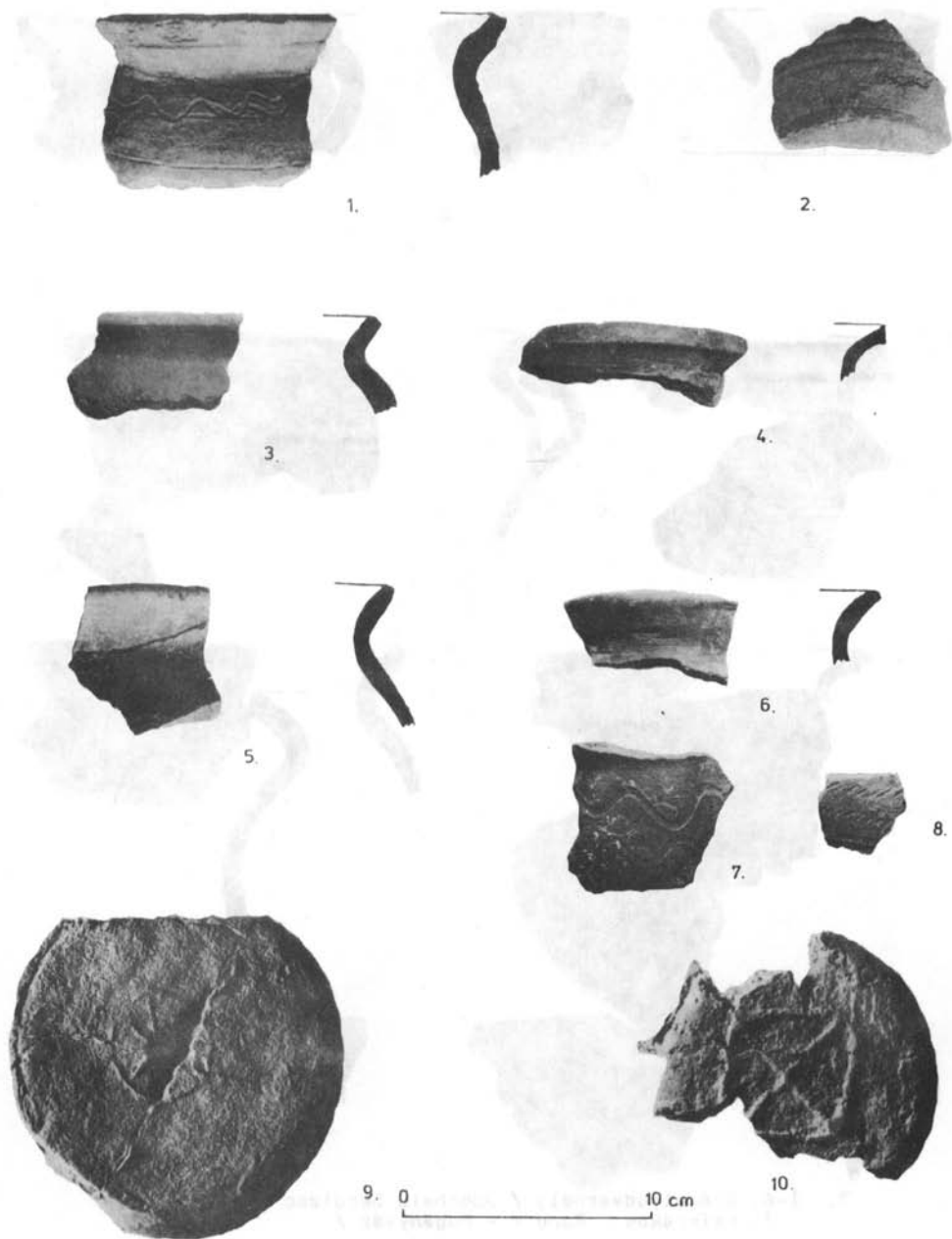
a

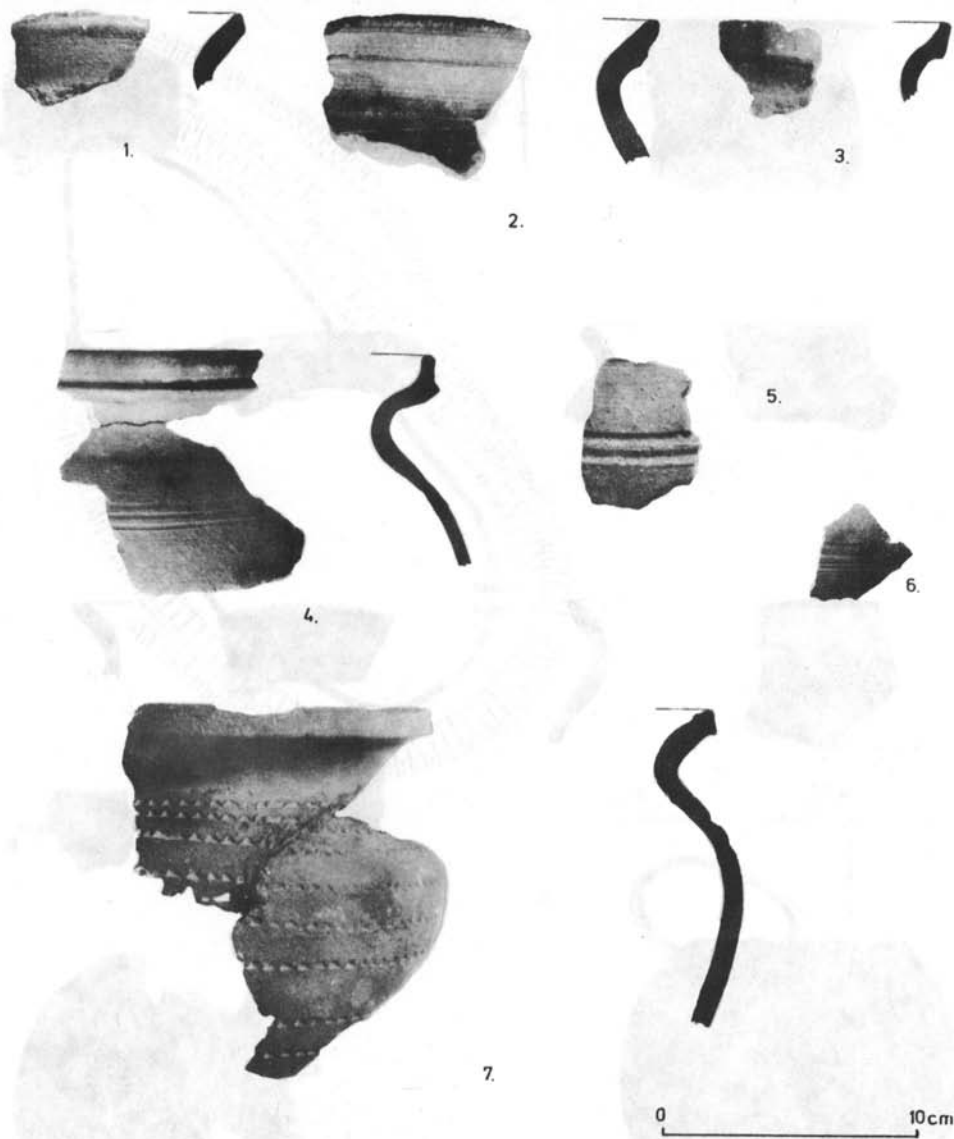
Szacsva — Várhegy

b

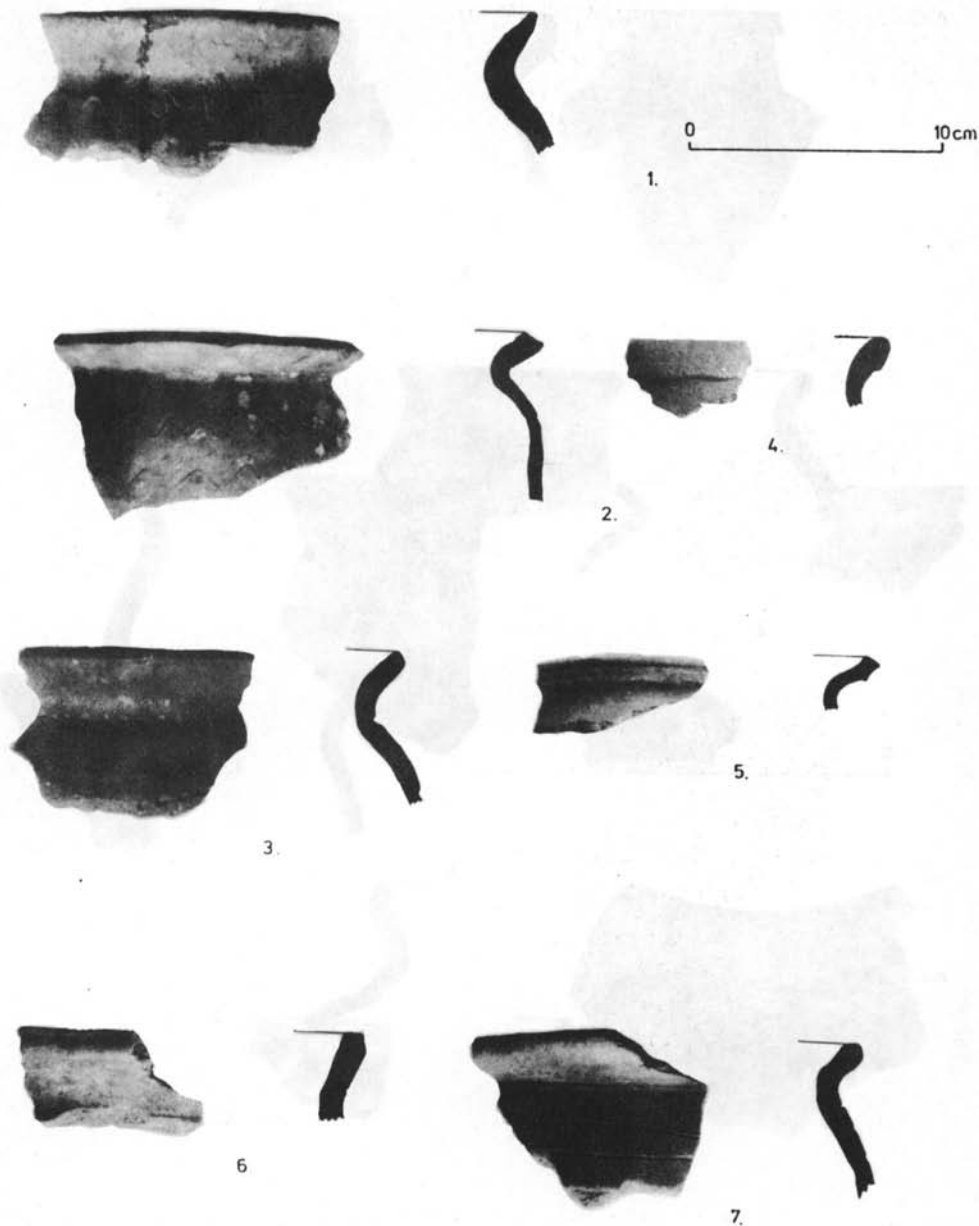
- 5.a. Málnás — Oltszem / Olteni, Kovászna m. / — Herec vára
 b. Szacsva / Saciova, Kovászna m. / — Várhegy

6. 1-2. Székelyvarság / Vărsag / - Tartód vára
 3-10. Székelyudvarhely / Odorheiu Secuiesc / - Budvár

7. 1-6. Székelyudvarhely / Odorheiu Secuiesc / - Budavár
 7. Csíkrákos / Racu / - Pogányvár /

8. 1-7. Csíkrákos / Racu / - Pogányvár

1.

2.

3.

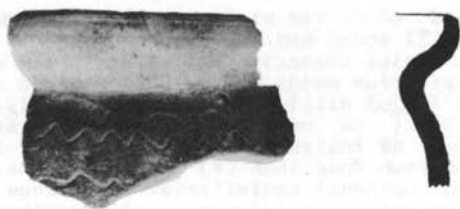

0 10cm

4.

9. 1-4. Tusnádfürdő / Băile Tușnad / - Vártető

1.

2.

4.

3.

0 10cm

5.

10. 1-5. Tusnádfürdő / Băile Tușnad / - Vártető

Michal Slivka

Die Anfänge des Burgbaues in der Ostslowakei

Das Thema welches wir für diese Veranstaltung ausgewählt haben beschränkt sich auf den östlichen Teil der Slowakei, welches im heutigen administrativ-politischen Sinne dem Ostslowakischen Land entspricht, und somit einer Fläche von 16 179 km² 33 % des gesamtslowakischen Gebietes umfasst. Den Kern bildet die ostslowakische Tiefebene und das Kaschauer Becken, welches durch das Slansche Gebirge abgegrenzt wird, im Westen umfasst es das Slowakische Erzgebirge und das Gebiet der Zips, mit einem Teil der Hohen Tatra. /Abb. 1/

Im Forschungsprogramm des Burgbaues der Slowakei ist dieses Gebiet am systematischsten bearbeitet, und Dank mehrerer langfristig durchgeführter archäologischer Ausgrabungen, der kartographischen Bestandaufnahme aller versunkener Fortifikationsanlagen. (1)

Wenn wir den Anfang des Burgbaues skizzieren seine Funktion in seiner Gesamtheit festlegen wollen, aber auch auf der Grundlage der erreichten Forschungen und Quellen in der untersuchten Region, bedeutet es vorerst sich mit dem gesamten cronologisch-terminologischen Apparat, der Eigentumsstruktur im feudalen System sich auseinanderzusetzen, dessen einzigartiges Symbol die Burg verkörpert.

In diesem Sinne könnten wir Erwägungen über die grossmährischen Burgen anstellen, desweiteren über die frühungarischen, verständlicherweise als einer Art der auf Holz-Erdwall beruhenden Konstruktionen, für welche die Bezeichnung "Burgwall" verwendet wird. Der Burgwall oder die Burg haben eine eigenständige etymologischen Bedeutung, uzw. in der Abgrenzung mit einem Zaun, einer Palisade, einem Mauerwerk, in der Kombination mit einem Graben. (2) In der kunsthistorischen Literatur bezieht sich das apellativum "Burg" auf Objekte, die vom Anfang des 12. Jahrhunderts aus Stein gebaut wurden. Unser Interesse bezieht sich gerade auf diese Objekte, obwohl aus der Sicht der Burgarchitektur sie keine Regression bedeuteten, aber eine eigene Entwicklung auf einem weitem Gebiet hatten. (3) Zu dieser Zeit stabilisiert sich allmählich der ungarische Staat, an der Spitze mit der Arpaden-Dynastie, in seinen geopolitischen Rahmen, wobei die Slowakei eine wichtige Funktion in wirtschaftlicher Hinsicht als Rohstoffbasis und als nördliches Grenzland inne hatte. Um den beträchtlichen königlichen Besitz abzusichern wurden für die Erfüllung dieser Aufgabe die Burgen ausserkorren. Das Interesse der Wissenschaftler fesselte die imposante Zipser Burg, deren Ausbau, nach der Hälfte des 12. Jahrhunderts bestimmt wurde, (4) und das ausländische Schrifttum nimmt für seinen Ausbau die Zeit um das Jahr 1200 an (5). Es ist wahrscheinlich, dass dieses Fortifikationsobjekt vom Anonymus in der Gesta Hungarorum gemeint ist, wenn erwähnt wird, dass es wegen der Bewachung des Landes vor den Polen errichtet wurde. (6)

Dank der zehn Jahre dauernden archäologischen Erforschung des Burgkomplexes sind wir über die Anfangsphase des Burgbaues gut unterrichtet. In der Subposition des stehenden Kreisturmes auf der höchsten Stelle des Bergmassivs wurde ein mächtiger runder Donjon mit einem Durchmesser von 22.5 Meter, einer Stärke der Mauer von 3.8/3.9 Meter und mit einem Mittelpfeiler des Durchmessers von 3.4 Meter erfasst. /Abb. 2/ In der Nähe des Turmes wurde eine viereckige längliche, in Stein gehauene Zisterne und so das obere Niveau mit einem 1.5 dicken Mauerwerk aus grossen Steinen /ähnlich wie der Donjon/, erbaut. Der Ausbau dieses Baukomplexes war von den an der Grabung beteiligten Forschern in das 11-12. Jahrhundert resp. in die erste Hälfte des 12. Jhs. datiert. (7) Der mächtige kreisförmige Donjon bildet in den Bereich der Karpathen eine Baueigenheit, dessen nächste Analogien erst in Breclav in Mähren zu finden sind.

Der dortige walzenförmige Turm mit einem Durchmesser von 16,8 M. und einer Mauerstärke von 5 M wurde vor dem Jahre 1230 errichtet. (8) Hier stellt sich die Frage von wem diese Bauten errichtet wurden und welchen Plan sie folgten. Diese mächtigen Donjons sind nur in ihrem Mutterland, in Frankreich anzutreffen, wobei ihre Baukulmination erst unter Filip August /1180-1223/, anzutreffen ist. Ihr Durchmesser bewegt sich im Rahmen von 12-30 M., die Stärke des Mauerwerkes beträgt 4-5 Meter, ihre Höhe erreicht an die 26-35 M., was zwei oder drei Stockwerken entspricht. (9) Aber auch dort wird ihr Ursprung in der antiken Welt gesucht, wobei eine vermittelnde Funktion nach I. F. Fino der Bereich des ostbyzantinischen Reiches spielen könnte, das von König persönlich zur Zeit des 3. Kreuzzuges besucht wurde. (10) Das Donjon auf der Zipser Burg könnte unter dem unmittelbaren französischen Einfluss entstanden sein, wobei die historischen Umstände seinen Bau in das Ende des 12. Jhs. unter der Regentschaft Bela des III. /1173-1196/ erfolgen konnte, als die umfangreichsten kulturellen Beziehungen mit Frankreich zu belegen sind. (11)

Die gegenseitigen Beziehungen wurden im Jahre 1186 gefestigt, als sich der ungarische König Bela der III., mit der Schwester des französischen Königs Filip des II. August vermählte. In diesem Zusammenhang müssen wir anführen, dass in 12. Jh. in Ungarn besonders der französische ritterliche Geist sich verbreitete (12), dessen Einfluss klar in der zeitgenössischen Architektur zu verzeichnen ist. (13)

Die Architektur, welche am Anfang in ihrer Struktur eine fremdartig ist, sowohl in ihrer Form als auch ihrem Inhalt nach, wurde im regionalen Kontext modifiziert, und sie erhält einen gewissen lokalen Kolorit. In den peripheren Gebieten muss man üblicherweise mit dieser Tatsache immer rechnen.

Im ersten Drittel des 13. Jhs. kommt es erneut zur baulichen Erweiterung der Zipser Burg, und das erneut mittels des königlichen Fundus. (14) Es wird ein neuer walzenförmiger Turm, mit einem Durchmesser von 12 Meter errichtet, und zugleich ein romanischer Palast aufgebaut, der an den äussersten Rand des Bergmassivs gestellt wurde. /Abb. 3/ Die Datierung wird mit der Regierung von Andreas des II. /1205-1235/ verbunden. Aus den geschichtlichen Quellen ist ersichtlich, dass seine erste Gemahlin-Gertrude - /im Jahre 1213 ermordet/, aus der norditalienischen Stadt Meran stammte, und ihr Sohn Koloman /1208 geboren/, residierte nach seiner Flucht aus Halič /d.h. nach dem Jahre 1222/, einige Zeit auf der Zipser Burg. König Andreas der II. gründete unter der Burg eine Pfarrei in der Siedlung villa Latina /das heutige Spišské Vlachy/, welches wie seine Benennung verrät von einem romanischen Element bewohnt wurde, bzw. einem vallonischen oder französischen, eher als einem norditalianischem. (15) Mit Frankreich hängt auch die Gründung der Zisterzienserabteien zusammen, ebenso wie auch das Filiationssystem der Prämonstratenser. (16) Auf Anregung Kolomans wurde 1223 die Abtei von Stiavnica in der Zips gegründet, als Ableger des kleinpolnischen Wachock, welches dem französischen Merimond (17) untergeordnet war. In der Architektur der Zips wurden ihre Erscheinungsformen nicht befriedigend erklärt, auch wenn die einzelnen Bauten /z.B. das Zipser Kapitel, Spišské Vlachy/, die mit der Abwandlung einer französischen Gotik, oder genauer mit einer burgundischen Halbgotik durchwoben sind. (18) Seine Erscheinungsformen sind ausserdem an den Steinmetzdetails der Fenster des Palastbaues der Zipser Burg zu erkennen, wo im Sinne der Beschränkung der Zisterzienser auf Pflanzenmotive, auch die Kopfteile gestaltet wurden /Abb. 2/.

In der ersten Hälfte des 13. Jhs. entstand auch eine weitere Burg in der Zips. usw. die son. Marcellsburg bei Hrabušice /Abb. 3/ Schriftlich wird sie das erste mal 1250 erwähnt /...castrum a nomine Marcelli/. (19) Es handelt sich zweifelsohne um einen Namen französischen Ursprungs. (20) E. Fügedi nimmt an, dass der Burgbau selbst vom König Bela den IV. angefangen wurde., usw. mittels des Ritters Marcel, der aber den Burgbau nicht fortsetzte und sie blieb deshalb vom Jahre 1250 ohne Aufsicht. Den angefangenen Burgbau wollte der König abbrechen, letztlich gab er ihn aber zusammen mit zwei Dörfern /Letanovce, Heymuth/ dem Zipser Probst. Beide Dörfer sollten die "Verluste ersetzen, die durch den nicht abgeschlossenen Bau der Burg entstanden". (21) In der späteren Urkunde des Königs Ladislaus aus dem Jahre 1278, in welcher die vorherige Urkunde seines Grossvaters bestätigt wurde, wird wortwörtlich angeführt, dass der Bau der Burg nicht weitergeführt wurde. (22) Die Unterbrechung des Baus wurde augenscheinlich durch die grosszügige Bautätigkeit der refugialen Festung auf dem unweit gelegenen Felsen des Schutzes über Letanovce ersetzt, wo alle zur Verfügung stehenden Arbeitskräfte und Geldmittel konzentriert wurden. Die refugiale Festung, die sich über eine Fläche von 90 Hektar erstreckte und über eine 1000 Meter lange Mauer verfügte, wird als "castrum Lethon" erwähnt; /Abb. 4/ sie wurde um die Hälfte des 13. Jhs. (23) erbaut.

Die vorläufigen archäologischen Untersuchungen konnten in der Marcellsburg ein Eingangstor mit einem Teil der Befestigungen und einem Schutzturm /mit einem Aussendurchmesser von 8.3 Meter/ nachweisen, der in die Befestigung eingefügt ist. (24)

Die Burg hat einen ovalen Grundriss mit einer maximalen Länge von rund 155 M. und einer Breite von 100 M., bei einer Stärke der Befestigungen von 2.3 M. Unmittelbar neben der kreisförmigen Bastei stand auf dem Burghof das Palastgebäude, dessen Grundmauern noch Ende des vorigen Jahrhunderts zu sehen waren. A. Münnich führt an, dass dieser Bau 38 M lang und 13 M breit war, und mit einer zwei Meter breiten Umfassungsmauer umgeben war. Er erwähnt auch ein viereckiges "Gebäude", welches isoliert auf dem höchsten Punkt des Burgfelsens stand. (25) Aus dem Gesagten geht hervor, dass die mächtige Festung alle Attribute einer mittelalterlichen Burg besass, auch wenn die Kontinuität des Aufbaues oder Baus erst durch die folgenden archäologischen Ausgrabungen nachgewiesen werden müssen. Auf der Grundlage der archäologischen Untersuchungen und Voruntersuchungen der Burgen und der kleineren Burgbauten in dem angrenzenden Sariser Gebiet ist es möglich eine ins Detail gehende Übersicht nicht nur über die Fragen des Ursprungs aber auch der einzelnen Bauabschnitte der einzelnen Objekte vorzulegen. Im Zusammenhang mit der Wiederherstellung der Komitatsburg in Saris konnte auch eine einige Jahre durchgeführte archäologische Forschung verwirklicht werden, deren Ergebnisse bis heute noch nicht der Öffentlichkeit zugänglich gemacht wurden. Die Burg Saris ist dominierend auf einem kegelartigen Berg situiert, welcher die Umgebung um etwa 270 Meter überragt. Die Lage des Berges war besonders für eine Besiedlung vorbestimmt, die bis auf das Neolithikum zurückreicht. In der jüngeren Bronzezeit wurde auf ihm eine Konstruktion steinerner und erdträngender Beschaffenheit errichtet, die bis heute von einer kreisförmigen Befestigungsmauern aus dem 15. Jh. umgeben wird /Abb. 5/ Cca in der Mitte der Länge des ursprünglichen Befestigungsobjektes befindet sich der eigentliche Kern der Burg /der oberen Burg./. Auf dieser Burg hielt sich in den 40-50-er Jahren des 13. Jahrhunderts zeitweilig der König Bela der IV. auf, von welchen die datierten Urkunden auf der Burg (26), Zeugnis ablegen. Die Burg Saris wird aber erst in Bela's Urkunde aus dem Jahre 1262 /castra Sarus/ erwähnt als er vom Kastelan Tekus ausgebessert wurde. Aber vor der Entstehung des Komitats Saris, welches im 13. Jh. aus dem Komitat Novum Castrum, mit ihrem Sitz in Abaújvár (27), abgetrennt wurde, residierte hier der aus dem Komitat Novum Castrum detachierte Hof-span-comes curialis, der durch den aus dem Jahre 1217 stammenden Peter urkundlich belegt ist. Deshalb muss schon in der vorhergehenden Jahren hier seine Residenz vorausgesetzt werden. Leider konnte diese Annahme durch eine Primärforschung nicht belegt werden. Eine gewisse residuale Beweiskraft haben die überlieferten Relikte der materiellen Kultur /Militarien, Keramik/, aber vor allem der Fund von romanischen Ziegeln im tiefsten Horizont der Ausgrabungen und in dem breiten Mauerresten des bestehenden Donjons, was mittelbar die Existenz eines Ziegelbaues /am ehesten eines turmähnlichen Objektes/, voraussetzt. Nach den Tatareneinfällen wurde mit dem Bau einer neuen Burg begonnen, mit einem dominant situierten mächtigen viereckigen Turmbau, mit dem Masse 13.2 x 13.2 M und einer Stärke des Mauerwerkes von 4.3 M, welchen ein einstöckiger Palastbau angegliedert wurde, und in dem Felsen wurde eine ummauerte zweiräumige Zisterne gehauen. Der Komplex wurde durch eine Festungsmauer von einem regelmässigen viereckigem Profil mit den Massen 34 x 19 cm abgesichert /Abb. 7-8./. Der einzige Zugang zur Burg war vom südlichen und südwestlichen Fusse des Berges und so wurde die Kommunikation durch eine selbständige walzenartige Bastei geschützt, die einen Durchmesser von 9 M, und Mauerstärke von 2.2 M besass. Sie war zum Rand des Plateaus hinausgeschoben-150 M vom Kern der Burg entfernt /Abb. 5/. Der walzenförmige Turm ward zugleich eine vorgeschobene Bastei und zugleich Teil eines Festungsmauerwerkes. Der Zugang zu ihr war durch das erste kleine Portal durch das erste Stokwerk möglich.

Ahnlicherweise gab es einen Zugang zum Donjon durch eine Holzbrücke, die an den Rundgang der Befestigung angeschlossen war. Neben dem Eingangsportal blieb ein kleines Fenster erhalten, mit einer fünfblättrigen Rosette, die von V. Myskowsky (28), im Jahre 1893 dokumentiert wurde. V. Mencl datierte sie in die Hälfte des 13. Jhs., wobei er auf die bedeutsame Tatsache hinwies, dass die Kirche in Velky Saris /unter der Burg/, zusammen mit dem Donjon von "derselben Steinmetzwerkstadt gebaut wurde, die im Dienste Bela des IV. stand". (29) Die viereckigen Wohntürme haben ihren Ursprung in Italien (30) und zu uns gelangen sie über die Donauanschlüsse (31) sogar nach Mähren (32) und nach Böhmen, wo sie erst in der zweiten Hälfte des 13. Jhs, meist aber erst nach 1300, bzw. auf den Feudalburgen auftreten. (33)

Ebenso setzten sich in Siebenbürgen die viereckigen Wohntürme besonders in der zweiten Hälfte des 13. und in den folgenden Jahrhunderten durch. (34) Ein verhältnismässig viereckiger Donjon blieb auf der Burg in Sredneje /Szerednye/ in der Ukraine erhalten, mit einer Kante von bis zu 18.5 M., der schon am Anfang des 13. Jhs. erbaut wurde, der dem Orden der Johanniten gehörte. (35) Wahrscheinlich aus derselben Zeit stammt der solitäre Wohnturm der Burg von Sintava, den es uns erst vor kurzen Zeit gelungen ist zu entdecken. Er hat ein Ausmass von 13.4 x 13.2 M. und eine Wandstärke von 3.5 M. (36) Zu den ältesten viereckigen Wohntürmen kann der viereckige Turm der Burg von Trencin gerechnet werden /7.5 x 7.5 M /, die rund um das Jahr 1260 mit Ziegeln ummauert wurde. A. Fiala hält sie für einen Teil eines befestigten Hofes aus dem 11. Jh., im Rahmen welches sich auch ein sakraler Bau befand / Rotunde /. (37) Die Wechselbeziehung ist aber nicht so eindeutig nachweisbar. In der zweiten Hälfte des 13. Jhs. wurden sie üblicherweise auch bei den Feudalburgen verwendet /z. B. Krásna Hôrka/ (38) /Abb. 11./

Ein weiteres bemerkenswertes Objekt im Gebiet von Saris repräsentiert die Burg von Kapušany. Kapušany von ihrer eigentlichen Bezeichnung /aus dem ungarischen kapu-tor/, befanden sich nicht nur in einem Grenzgebiet aber auch bei einem bedeutenden Landesübergang wo eine Maut eingehoben wurde, das erstmal erst im Jahre 1332 (39), belegt, auch wenn sie aus früherer Zeit stammt. (40) Die strategische Bedeutung dieser Stelle erforderte den Bau einer Steinburg, mit der ursprünglichen Bezeichnung Maglovac/ cum loco castri Mogloch nominato/. Sie entstand zweifelsohne noch vor der Zeit der tatarischen Anstürme. (41) Mit ihm wird üblicherweise eine Burg identifiziert, die in den Quellen das erste mal 1249 als Tobol erwähnt wird. (42) Diese Burg wurde ursprünglich mit der Burg Sariš verwechselt, was aber durch die Urkunde aus dem Jahre 1315 ausgeschlossen wird, nach welcher Henrik, der Sohn von Rikolf, Kastalan des "Tobol et de Sarus" war. (43) Es handelte sich also um zwei Königsburgen. O.R. Halaga lokalisierte die Burg Tubul in die Umgebung von Sabinov (44) und E. Fügedi in die Umgebung von Chmelov (45), was sich nur auch die kleine Burgstelle über der Ortschaft Medzianky beziehen kann. Auch wenn die Burg Tubul nicht identifiziert werden konnte, ist es zweifelsohne, dass sie auf Anregung des Königs entstanden ist und im Jahre 1312 zerstört wurde, da sie gegen den Willen des Königs von den Omodej's besetzt wurde. (46) Die derzeitigen Ruinen der Burg von Kapušany bilden in ihrem Wesen eine geschlossene Disposition mit einem viereckig-länglichen Grundriss, mit zwei Türmen und einem geschlossenen Palastbau, wobei die Überreste der ursprünglichen Burg verwendet wurden /die neue Burg wurde nach dem Jahre 1410 errichtet./ Der längliche Grundriss des Komplexes beträgt 34 x 13 Meter und ist mit seinem Mass fast mit denen der Burg von Medzianky identisch /von 36 x 13-15 M./, welche Ende des 12. resp. am Umbruch des 12-13. Jhs. (47), errichtet wurde. Die Burg von Medzianky entzieht sich mit ihrer geschlossenen Disposition den Rahmen der bekannten Objekte.

Sie bestand aus einem Eingansteil, in der Form eines in den Hof hereingestellten-hereingezogenen Turmes, aus einem visa-vis errichteten Wohnturm- /Palastes/ und einer kreisförmigen Zisterne im Hof. Die Anlage wurde durch einen Graben und einem Wall verstärkt /Abb. 10/ Die Burg entstand auf Anregung des Königs und war am Anfang in den Händen des Johanniten-Ritterordes.

Die wenigsten Erkenntnisse über die Anfänge der Bautätigkeit von Burgen aus Stein haben wir vom Gebiet von Zemplin. Der Sitz der Zentralverwaltung war die Burg in dem gleichnamigen Dorf Zemplin. Die Burg war erstesmal um das Jahr 1200 und danach im Jahr 1219 wie "castrum Zemplun" schriftlich bezeugt. (48) Alleine der Name vom slawischen Ursprung drückt das Wesen der "Erdburg" die schon in der grossmährischen Zeit erbaut wurde dar. (49) Die ursprüngliche slawische Burg mit einer befestigten Fläche von 2.4 ha wird bei der Gründung des Ungarischen Staates ein Stützpunkt. Er sicherte nicht nur seine nördliche Grenze wurde aber auch das Zentrum der Komitatsverwaltung. Auf dem Hof des Burgwalls dominieren zwei nebeneinander stehende Sakralbauten. Von ihnen verbirgt der Sakralbau der reformierten Kirche den ursprünglichen romanischen Bau. Vorläufig datieren ihm nur die Gräber des Gräberfeldes und zwar zum Beginn des 12. Jh. (50) Der Sakralbau war dem heiligen Georg geweiht, dem typischen Patronen der befestigten Siedlungsstätten. (51) In engster Nähe musste auch ein Steinbau existieren wo der Angestellte des Zempliner Gauleiter /comes curialis de Zemplun/ wohnte. Das Hauptzentrum des Gauleiters lag in der nahen königlichen Burg Potok /heute Sarospatak in Ungarn/. Im 13. Jh. steigt die Bedeutung der Burg nach dem es die Hauptresidenz des Zempliner Komitatsgauleiters geworden ist. Das Komitatsgauleiters geworden ist. Das Komitat erstreckte sich von der Theiss bis zu den Kämmen der Karpaten. Das Aussehen der steinernen Burg kennen wir bis jetzt nicht.

Die Erforschung der Burg in Michalovce die in der Ebene liegt ist im Stadium der laufenden Grabungen /im innen des Schlosshofes, heute des Museumsbaues/. Hier wurde eine Rotunde mit einem Friedhof vom Übergang des 11./12. Jh. abgedeckt. Der Fund deutet auf einen älteren, möglicherweise befestigten Herrnsitz, von welchem die urbanistische Teilung bislang nicht bekannt ist. Aus der ursprünglichen herrschaftlichen Burg gelang es nur das massive Eckteil der Befestigung auf der westlichen Seite abdecken.

Die Erforschung einer weiteren Burg Poričov im Stadtpark von Trebišov ist auch nicht beendet. Mit einem radikalen Umbau am Beginn des 14. Jh. ist das Bild der älteren Burg stark verändert worden, aus ihm konnte man nur einen Teil des Grabens mit Siedlungsfunden aus dem Übergang vom 12. zum 13. Jh. sicherstellen. Im Hinblick auf ihre Fläche kann man im Zentralen Teil einen turmartigen Bau voraussetzen der ohne Zweifel eine Bewachungsfunktion hatte /in der Nähe befand sich ein Hospiz mit der Kirche des hl. Geistes./ (52)

Einen spezifischen Bereich der behandelten Thematik machen mittelalterliche Herrensitze aus, alle hatten eine kleine befestigte Fläche. Ihre Funktion kann man aber ohne detaillierte in die Tiefe gehenden Grabungen nicht immer und überale eindeutig bestimmen. Darum muss man sich mit ihnen differenziert befassen. Wie unsere Geländekartierungen und die vorläufigen archäologischen Sondierungen zeigten, entstanden kleine befestigte Formationen nicht nur im 12. und 13. Jh., aber auch in den nachfolgenden Jh. /in der Ostslowakei auch noch im 15. Jh. in der Zeit von gegenfeudalen Unruhen, wenn man schnell befestigte militärische Stützpunkte erbaut hatte - Chmel'ov, Nižný Tvarožec, Spišská Nová Ves u.a./ In der Funktion stellten sie nicht nur Fürstensitze dar, sondern hatten manche ausnahmslos eine Bewachungsfunktion /z.B. Hrabkov, Liptovská Mara. (53) Die erneuerte kleine Burg im Kataster des Dorfes Obišovce (54) stellt eigentlich eine Burg der Disposition Bergfried. Sie war am Ende des 13. Jh. von den Fürsten von Orienov aus dem Geschlecht Abba erbaut /castrum Somos/ (55) /Abb. 11./ Analogisch sind weitere Burgen in diesem Gebiet /Herľany, Tuhrina-Bodoň, Svinica/, aber auch in den Nachbarregionen, welche in der 2. Hälfte des 13. Jh. im Entstehen waren. Bei der Geländekartierung einzelner befestigter Formationen begegneten wir auch sog. Erdburgen die mit einem Wall und einem Graben befestigt waren aber ohne Spuren nach einer gemauerten Architektur /z.B. Zemplínska Teplica, Hrabkov u.a./. Es ging unzweifelhaft um befestigte Gebilde mit einer Holzwerk oder Pfostenkonstruktion eines turmartigen Gebäudes welches V. Budinsky-Krička auf der Akropole des urzeitlichen Burgwalls Varhegy im Kataster des Dorfes Močidlany teilweise freilegte. (56) Die Funde der Keramik, Pfeilspitzen zusammen mit der Münze des Bela IV datieren den Ausbau der kleinen Burg in die 1. Hälfte des 13. Jh. Gerade solchen Anlagen widmet man in letzter Zeit eine vermehrte Aufmerksamkeit. Wie aus der fruchtbaren Diskussion der polnischen Forschern hervorgeht (57), aber hauptsächlich der ungarischen Kollegen (58) kommen sie schon im 12. Jhrt hervor, im 13. Jh. sind sie am zahlreichsten und viele gehen damals auch unter. Nach Zs. Miklós sind diese Formationen mit den Zentren sog. "Predien" identisch auch wenn der Wirtschaftshof ausserhalb der befestigten Fundstelle war. (59) Ihr Aufschwung hängt mit den Aufstieg des Adels. Der grundlegende Bruch ist am Anfang der 30-er Jahren des 13. Jh. eingetreten, als der niedrige Adel seine politisch rechtliche Stellung durch die "Goldene Bulle des Andreas II/ im J. 1222/ bekam. Den Ausbau der einzelnen befestigten Residien verfolgen wir im ganzen Gebiet der Slowakei, eigentlich auf einem breiteren Territorium des Altungarns. Darum muss aus das künftige Forschungsprogramm gegenseitig koordiniert werden mit Möglichkeiten einer direkten Zusammenarbeit im Gelände. Nur so wird es möglich gegenseitige Erkenntnisse vertiefen und Ansichten konfrontieren. Und dieses Arbeitstreffen ist ein erster Schritt zum Erreichen des vorgenommenen Zieles.

1. SLIVKA - VALLÁSEK 1990.
2. MACHEK 1957. 143.
3. RUTTKAY 1989.
4. MENCLOVÁ 1957. 12.
5. MRUSEK 1975. 139.
6. RATKOS 1968. 368.
7. FIALA - VALLÁSEK - 1985. 21.; FIALA - VALLÁSEK - LUKÁČ 1988. 30.
8. ZEMEK - NECHVÁTAL 1980. 94-96.; PLACEK 1984. 64.
9. FINO 1967. 32.
10. FINO 1967. 33.
11. KRISTÓ - MAKK 1988. 227-230.
12. MEZEI 1968.
13. ENTZ 1966.; MAROSI 1984.
14. MENCLOVÁ 1957. 19.
15. RATKOS 1979. 79.; FIALA - VALLÁSEK - LUKÁČ 1988. 39.
16. HERVAY 1984. 172.
17. HERVAY 1984. 20.
18. GERGELYFFY 1972.
19. WAGNER 1773. 297.
20. MORLET 1972. 74.; ZIENTARA 1975. 375.
21. FÜGEDI 1986. 51-52.
22. FÜGEDI 1986. 52.
23. SLIVKA 1988. 424-427.
24. POLLA 1962.
25. MÜNNICH 1883.
26. ULICNÝ 1973.
27. ULICNÝ 1978.
28. Archiv OMF, Budapest
29. MENCL 1967. 10.
30. MRUSEK 1973. 167.
31. MENCLOVÁ 1973. 410-411.
32. PLACEK 1984.
33. DURDIK 1977. 225.
34. ANGHEL 1977.
35. RAPPOPORT 1965. 62.
36. IZOF 1988. 41.
37. FIALA 1976. 13.
38. VALLÁSEK - FIALA 1972.
39. WAGNER 1780. 448.
40. SLIVKA 1990.
41. VARSIK 1977. 245.; ULICNÝ 1982. 107-108.
42. VARSIK 1977. 246-250.
43. WAGNER 1780. 322.
44. Sabinov a okolie, Košice 1962. 22-24.
45. FÜGEDI 1977. 205.
46. VARSIK 1977. 246.
47. SLIVKA - VALLÁSEK 1986.
48. ULICNÝ 1986. 318.
49. BENADIK 1984., ČAPLOVIČ 1985.
50. ČAPLOVIČ 1985.
51. SLIVKA 1986.
52. SLIVKA 1984.
53. KOURIL - ZÁCEK 1986. 97-99.; 136-137.
54. POLLA 1964.
55. FÜGEDI 1977. 191.; ULICNÝ 1982. 97.
56. Archiv AU SAV Nitra Nr. 110/59.
57. KAMINSKA 1966. 1978.; KRAUSE 1976., KAIZER 1986.
58. FELD, ENGEL, MIKLÓS, SÁNDORFI in der Zeitschrift Műemlékvédelem 1987. 1-23.
59. MIKLÓS 1982. 76.

A várépítés kezdetei Kelet-Szlovákiában

Az elmúlt évek régészeti kutatásainak és rendszeres terepbejáró munkának köszönhetően ma a Kelet-szlovákiai Kerület /1. kép/ a szlovákiai várak szempontjából legalaposabban feldolgozott területe. Tanulmányunkban elsősorban nem a nagymorva vagy a korai magyar fa-föld szerkezetű erősségekkel, hanem a kővárakkal foglalkozunk, melyek e területen először a nagykiterjedésű királyi birtoktestek biztosítására épültek.

A korábbi irodalom szerint a 12. század második felében illetve 1200 körül létrejött Szepesvár tíz évig tartó régészeti feltárása során a hegy legmagasabb pontján - a későbbi toronyfal alatt - egy 22,5 m átmérőjű, közel 4 m-es falvastagságú kerek torony maradványai kerültek elő, középen egy kerek pillérrel /2. kép/. Közeliében egy sziklába vágott ciszternára és egy, a toronnyal azonos szerkezetű, 1,5 m vastag falazatra bukkantak. Ezt az együttest a vár feltárói a 11-12. századra illetve a 12. század első felére keltezték, azonban a morvaországi Breclav tornya, s elsősorban a franciaországi analógiák inkább azt valószínűsítik, hogy építését III. Béla korában keressük, különös tekintettel a korabeli intenzív magyar-francia kapcsolatokra. A 13. század első harmadában új, 12 m átmérőjű hengeralakú torony épült a várban, s a hegyperemen egy román stílusú palota /3. kép b./, mely utóbbi jól beilleszthető a Szepesség II. András-kori művészeti emlékei közé.

A 13. század első feléből származik egy másik szepességi erősség, a káposztafalvi Marcellvár. A részleges régészeti kutatás egy 155 m hosszú és 100 m széles kiterjedésű, 2,3 m-es falvastagságú, ovális alaprajzú építményt határozott meg, kapuval és egy, az övezőfalba illesztett toronnyal. A belső területen a 19. század végén még további épületek álltak. Maga a várépítkezés Fügedi Erik szerint nem fejeződött be, félbeszakadása a közeli Menedékkő 90 hektár kiterjedésű, 1000 m hosszú fallal rendelkező mentsvárának építésével magyarázható /3-4 kép/.

Ugyancsak hosszú évekig folyt Sáros ispánsági várának régészeti kutatása, de eredményeinek közzétételére mindeddig nem került sor. A nagykiterjedésű erősség őskori előzményekkel rendelkezett, a 15. századi külső falöv bronzkori földsáncra épült. A plató közepét elfoglaló korai vármag - fellegrvár - kezdetei elsősorban történeti adatok alapján határozhatók meg. Az 1262. évi első okleveles említés, sőt az önálló Sáros vármegye létrejötte már itt volt a comes curialis székhelye, mint ezt egy 1217. évi adat bizonyítja. Egyértelmű régészeti megfigyelés mindezt nem támasztja alá, elsősorban a legalsó rétegekből és az álló torony falaiból előkerült román stílusú téglák utalnak egy feltehetően toronyszerű korai téglaeépületre. A tatárjárás után épült a hatalmas, 13,2 x 13,2 m-es alapterületű, 4,3 m-es falvastagságú négyzetes torony, melyhez egy egyemeletes palotaépület kapcsolódott, előtte egy sziklába vágott kettős ciszternával, s mindezt egy övezőfal foglalta egy 34 x 19 m-es, szabályos alaprajzú egységbe. A vármaghoz vezető utat egy, a hegyplató déli szélén épített hengeralakú, önálló torony ellenőrizte, melynek bejárata - a központi nagy toronyhoz hasonlóan - az első emeleten nyílt.

A négyzetes alaprajzú tornyokat a kutatás Itáliából, illetve a Duna-vidékről eredezteti. Innen terjedtek volna el Morvaországba s igen későn Csehországba. A Kárpát-medencén belül Szerednye és Sempte tornyait helyezik a 13. század elejére, míg Irencsén csupán 7,5 x 7,5 m-es - s 1260 körül téglaköppennyel körülvett - toronyépítményt Andrej Fiala egy 11. századi erődített udvarház részeként értelmezi. Az itt kiásott rotunda és a torony viszonya azonban még korántsem tekinthető tisztázottnak.

Sáros vármegye másik, még a tatárjárás előtti időből származtatható vára, Kapi ugyancsak királyi erősség, mellyel általában kapcsolatba hozzák Toboly egyértelműen nem azonosítható várát is. Az 1410 után újjáépített mai Kapivár bizonyára alapvetően őrzi a korábbi erősség alapelrendezését: a 34 x 13 m-es, nyújtott négyszögű, két torony és zárt palota alkotta együttes majdnem pontosan azonos Meggyes 12. század végén vagy a 12/13. század fordulóján emelt erődítményével, mely a király kezdeményezésére épült és a johanniták birtokában volt. Itt az udvarba benyúló bejáratú toronnyal szemben egy lakótorony /palota/ helyezkedett el, közöttük kerek ciszternaival /10. kép/.

Jóval kevésbé ismerjük Zemplén vármegye erősségeit. Az írásos forrásokban a 13. század elejétől szereplő vármegyeközpont szláv neve is a "földvár" jellegre utal, építése a nagymorva időszakára helyezhető, a magyar államalapítás után határvárként is szolgál. A sáncokon belül álló egykori Szt. György templom építésének ideje sírleletek alapján a 12. század elejére helyezhető, az erősség egyéb építményei, esetleges későbbi - 13. századi - kövőrfala még nem ismertek.

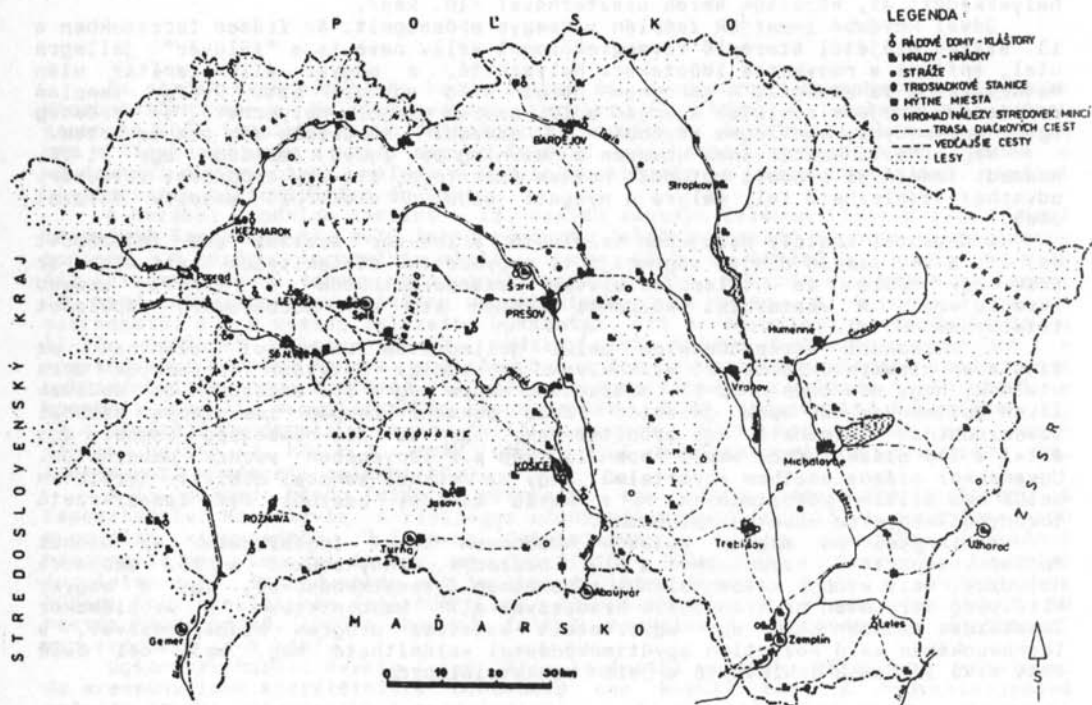
Nagymihályi kastélyának udvarán a jelenleg is folyó ásások egy 11-12. századi temetővel övezett rotundát hoztak felszínre, itt egy erődített földesúri udvarház tétélezhető fel, melyre a nyugati oldalon előkerült masszív falazat utal.

A terebesi kastély parkjában található Parics-vár ásata sem fejeződött be, itt a 14. század elején végrehajtott nagymértékű átalakítások miatt csak az árok egy része és településleletek származtathatók a 12/13. század fordulójáról. A várterület központi részén itt egy toronyszerű épületet tétélezhetünk fel.

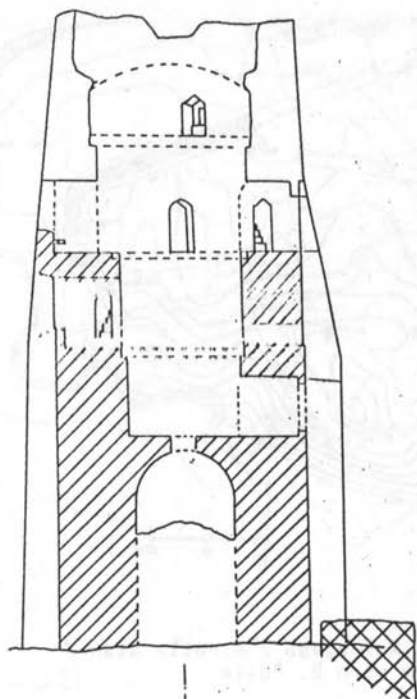
A középkori várépítészetben belül jellegzetes csoportot alkotnak az általában kisméretű földesúri székhelyek. Az eddigi kutatási eredmények arra utalnak, hogy nem csupán 12-13. században, hanem még a 15. században is épültek ilyen építmények, de ezek jelentős része sokszor csupán ideiglenes katonai támaszpontnak tekinthető. Más erődítmények, így az Aba-nemzetség Somosi ága által a 13. század végén emelt Abos /11. kép a./ lényegében várnak nevezhetők. Ugyanakkor számos esetben egyértelmű, hogy az árokkal-sáncokkal övezett területen belül nem álltak kőépítmények - a kevés ásatási adatból itt faszervezetű toronyépítményekre következtethetünk.

A lengyel és magyar kutatók különösen sokat foglalkoztak ez utóbbi építménycsoporttal, kezdeteiket a 12. századra, fénykorukat a 13. századra helyezve, mely utóbbi kétségtelenül a nemesség felemelkedésével, így a magyar királyság területén az Aranybulla kiadásával állt kapcsolatban. A problémakör tisztázása azonban csak egy egyeztetett kutatási program kidolgozásával, a terepmunkában való közvetlen együttműködéssel valósítható meg, mely cél felé tett első lépésnek tekinthető a jelen munkatalálkozó.

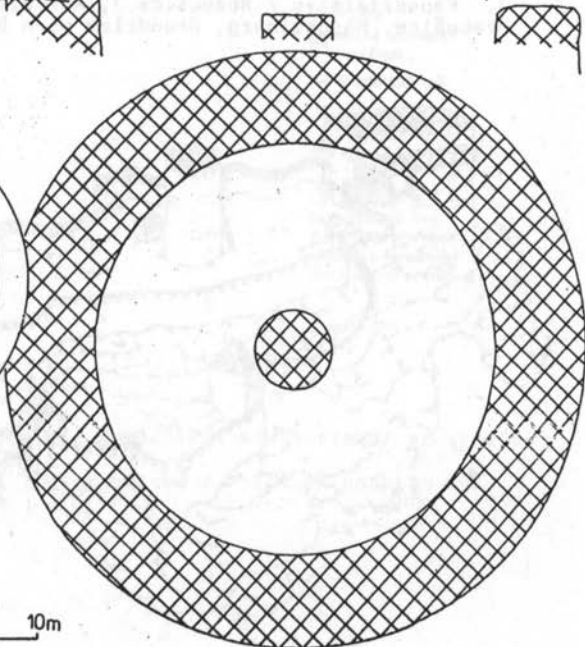
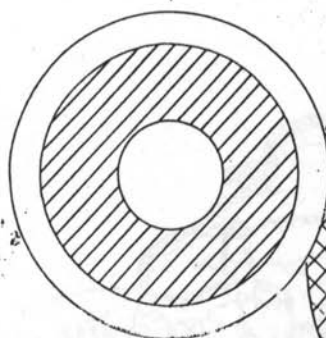
Michal SLIVKA
Cs-81300 BRATISLAVA
ul. Pracanska 29.

1. Kelet-Szlovákia vártérképe a fő közlekedési útvonalakkal
Die Burgenkarte der Ostslowakei mit dem Kommunikationssystem

ROMANISCHE PALAST

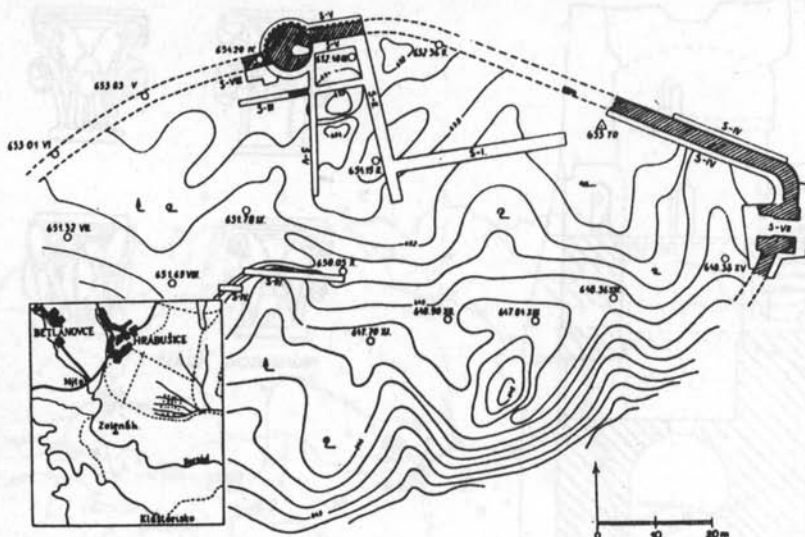
ENDE 12. JHR.

ANFANG 13. JHR.

0 5 10m

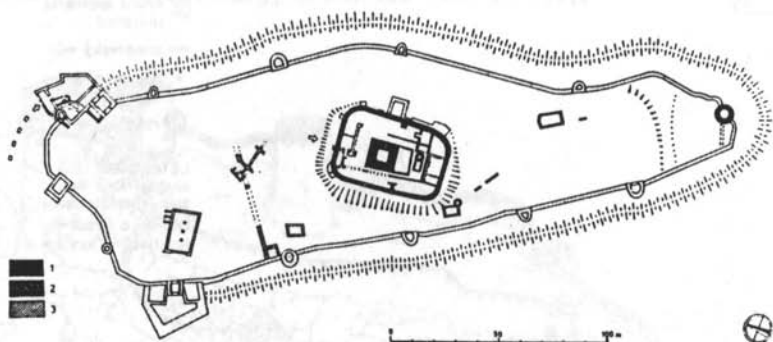
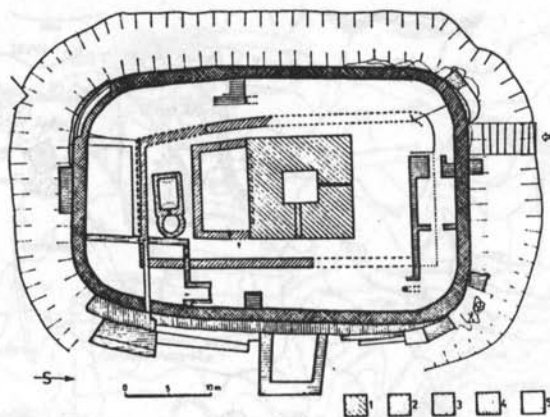
2. Szepesvár / Spišské hrad /, a két hengeralakú torony egymáshoz való viszonya és a románkori palota fejezetei
Die Zipser Burg / Spišské hrad /. Die Superposition der beiden zylindrischen Türme und die Kapitelle des Palastes

3. Káposztafalva / Hrabušice /, Marcelvár / B.Polla után /
Hrabušice, Marcellburg, Grundriss nach B. Polla

4. Szepesvár / Spišské hrad / a 13. sz. első harmadában, A. Fiala
rekonstrukciója
Die Zipser Burg / Spišské hrad / im 1. Drittel des 13. Jahrhunderts.
Rekonstruktionsversuch von A. Fiala

6. Sáros vára / Šariš /, a kutatási alaprajzok az építési periódusokkal illetve fázisokkal
Burg Šariš. Übersichtspläne mit den Bauphasen

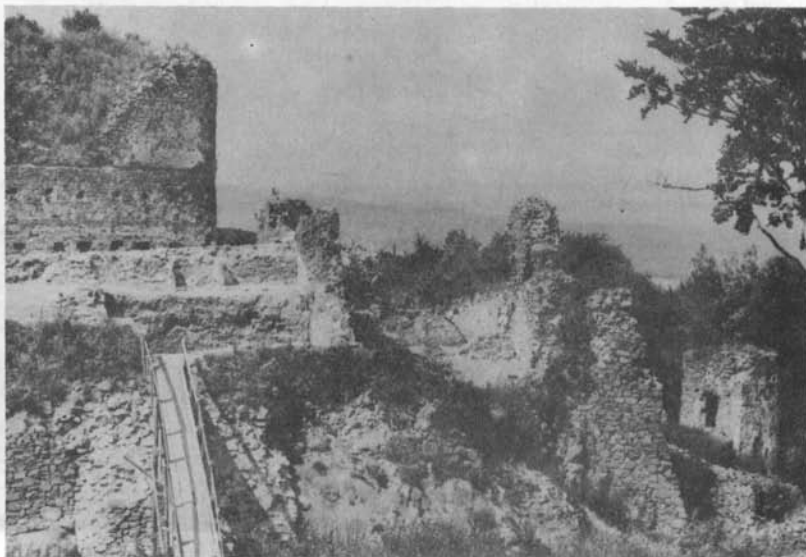

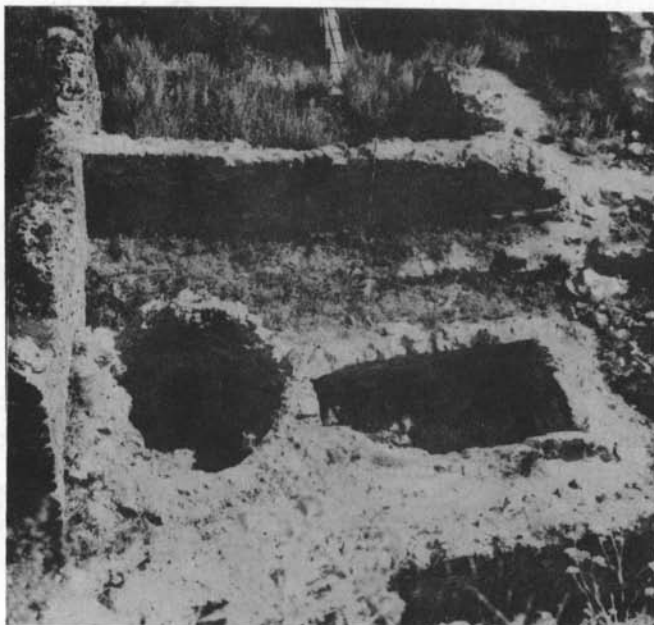
7. Sáros vára / Šariš /, a vár a kutatás idején ÉK-ről illetve
DNY-ről
Burg Šariš, während der Untersuchungen von NO bzw. von SW

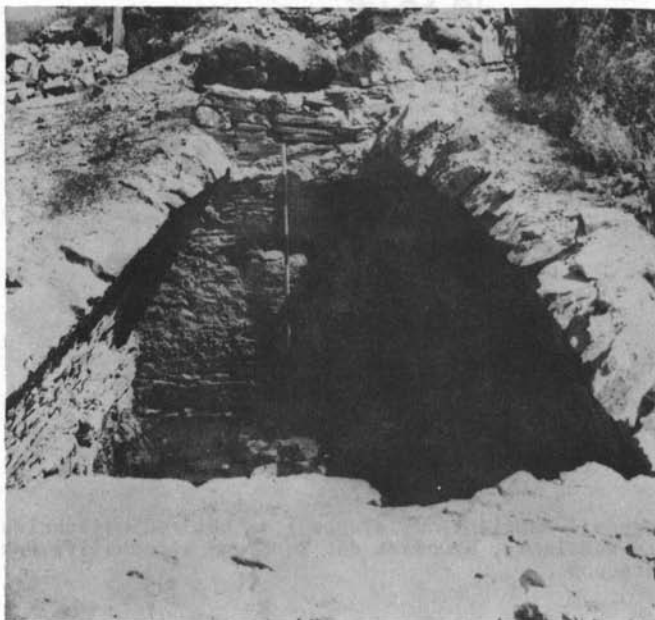

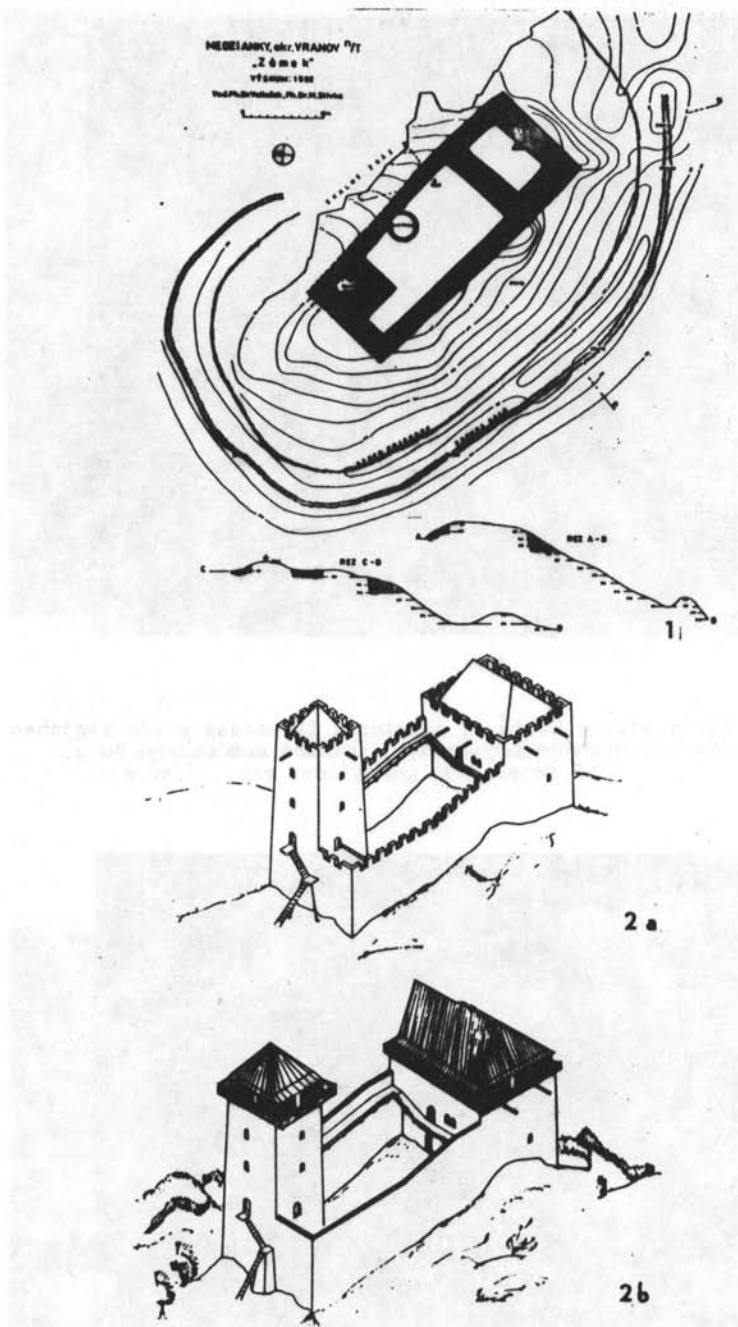
8. Sáros vára / Šariš /, a vár magjának kutatása
Burg Šariš, die Freilegung der oberen Burg

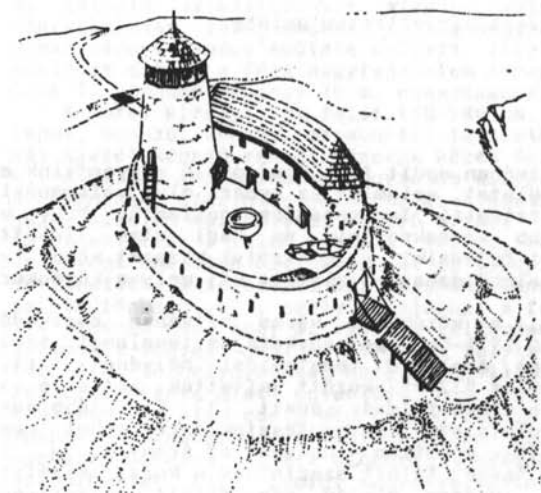

9. Sáros vára / Šariš /, ciszterna feltárása a vár magjában
Burg Šariš, die Freilegung der Zisterne der oberen Burg

10. Meggyes / Medzianky /, alaprajz és két rekonstrukciós alternatíva - Medzianky, Grundriss der Burg und alternative Rekonstruktionsversuche

11. Abos / Obišovce / , Somos / Drienov / várának rekonstrukciója / A. Fiala után / Obišovce, Rekonstruktionsversuch der Burg Drienov nach A. Fiala

12. Krasznahorka / Krásna Hôrka / , a vár építési korszakainak rekonstrukciója / A. Fiala után / Krasznahorka / Krásna Hôrka / Rekonstruktionsversuche

Siklói Gyula

A székesfehérvári korai és későbbi királyi vár, illetve palota

A középkori Fehérvár az ország szívében épült fel. Honfoglaló magyarjaink e helyütt mocsarak által jól védhető területet, valamint az emberi élet valamennyi feltételét megtalálták. Fehérvár stratégiai fontosságára jellemző, hogy a Magyarországon áthaladó legjelentősebb kereskedelmi- és hadi utak fölött ellenőrzést gyakorolhatott. (1) A korai fejedelmi, majd királyi központ körül a terepbejárások tanúsága szerint sűrű településhalmaz alakult ki, mely a középkor végére hozzávetőleg 30 falut számlált.

A püspöki székesegyház dombján, a középkori város szívében emelkedő legnagyobb magaslaton Kralovánszky Alán 1971-ben egy négykaréjos templomot tárt fel, melyet a hagyomány Géza és felesége, Adelheid temetkezési helyének tart. (2) Magát a templomot Kralovánszky szerint 972-997 között építették, mellette a fejedelmi központ állott, melyet ovális alakú földvár védett. (3) Ez utóbbinak nyomát azonban 1980-óta rendszeresen folytatott leletmentéseink során sehol nem találtuk. A Kralovánszky által rögzített - egyetlen - helyen, az Arany J. u. 1 sz. ház előtt, az úttest alatt, az ún. "sánc" fölött szerintünk a korai királyi vár fala állott. Hogy Fehérváron a 11. század elején már állott valamilyen erősség, azt történeti adatok egész sora bizonyítja. Vitatott csupán az volt az ásatások eredményeinek ismerete előtt, hogy kőfalak védték, vagy csupán földből készült sáncok és árkok. Valószínű, hogy királyi ház és ezzel együtt már erődítés is állott 1007-ben Fehérváron, hiszen itt született Szent Imre. (4) A Veszprémi püspökség alapítólevelében /1009/ (5), és a koronázási paláston Alba Civitas a város neve. Tudjuk, hogy ebben a korai időszakban a civitas szó várat jelent. 1015-ben, a bazilika alapításakor már állott "Alba" városa, (6) valószínűleg a vár is, hiszen 1018 körül István Esztergomból Fehérvárra helyezte székhelyét. (7) A jeruzsálemi zarándokút megnyitása /1030-1043 között/ Fehérváron át szintén vár létét bizonyítja. (8) 1044-ben háromszor is feltűnik a forrásokban a város német neve /Wzenburch, Vizenburg, Veyzburg/. (9) A Weissenburg elnevezés már egyértelműen vár létére utal. A Thúróczy krónika egy 1047-re vonatkozó adata Péter király menekülése kapcsán a város tornyait, bástyáit, kapuit említi. (10) Valószínűleg e vár erőssége is közrejátszott abban, hogy 1051-ben III. Henrik serege ugyan Fehérvárig vonult, ám megostromolni azt nem volt képes. A tihanyi alapítólevelben tűnik fel a város nevének első közzismert magyar nyelvű említése /Feheruuaru/, melyben szintén a vár szócska szerepel. Egy 1064-re és egy 1074-re vonatkozó adat erős várat említi. (11) 1081-ben a várban levő keresztbe villám csapott. (12) A 11-12. század fordulóján és a 12. század folyamán /1096, 1147, 1153, 1192/ a vár szláv elnevezése is feltűnik: Bellegrava, Balegrába. (13) 1153-ban a szicíliai arab Idrisi geográfiájában már a vár erős falait is említi. A várat először egy 1192-ből való adat nevezi castrumnak, ez az elnevezés azután 1239-ig többször is előfordul. (14) /castrum Albense, Castrum Belegraba/. Tamás spalatói főesperes és Rogerius visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a korai királyi vár a tatárok ostromának is ellenállt. (15) Ekkor Fehérvár az ország egyik legjobban erődített vára volt.

A korai királyi várban állott a királyi palota, melyet több okleveles adat is említ. Jogosnak tartjuk Kralovánszky feltételezését, miszerint a négykaréjos Szt. Péter templom mellett állhatott a fejedelmi palota. Bizonyos azonban az is, hogy a királyi vár feltárt maradványai mentén húzódhattak a palota egyes épületei. Egy királyi palota Szent István király korában már mindenképpen állhatott, hiszen itt született 1007-ben Imre herceg. Ugyancsak a királyi palotához építette Eufrozina királyné 1162-72 között a Szent Imre kápolnát. (17)

A palotát 1219-ben /"...curis nostre /regis/..." / és 1243-ban is említi oklevél. (18) A királyi várban mint láttuk, a palotán kívül a Szt. Péter templom és a Szt. Imre templom is helyet kapott.

A királyi vár a palota pusztulásáról egy 1249-es és egy 1250-es adat ad bizonyítékot. (19) Az oklevelek szerint IV. Béla király a várba telepítette be a tatárok elleni harcokban hősiessen helytálló latinokat.

A királyi várhoz tartozó falakat először Dormuth Árpád 1936-ban végzett feltárásai hozták napvilágra. (20) Az általa feltárt falakat az 1980-óta folytatott leletmentések során előkerült falak tették értelmezhetővé. Ezek és a ma látható szintviszonyok alapján valószínű, hogy a korai királyi vár négyszögletes, talán megközelítőleg négyzetes alaprajzú volt. Falai valószínűleg a mai Városi Tanács épülete mellett, illetve bizonyíthatóan a Kossuth L. u. 3. alatt és előtt, a Géza nagyfejedelem téren, az Arany J. u. 10. számú házban és a Csók I. utcában mintegy 70 m. hosszúságban kerültek elő. (1. ábra/

A korai királyi vár falai 160-180 cm. vastagságúak, sárgás habarcsba rakott lapos, hosszú, vékony, megmunkált felületű kövekből épültek. /2. kép/ A falak két szélét képező rakott kősorok között formátlan kövekkel, habarccsal töltötték ki. A belső, valószínűleg négyzetes alaprajzú várat - a jelenlegi feltérési eredményeink szerint - keletről és nyugatról keskeny udvar határolta, melynek külső oldalán valamelyest eltérő színű, inkább fehér habarcsba rakott falak futottak. Ezek a falak a belső várból délre félkör alakú teraszt alkottak. Jelenlegi adataink birtokában az is elképzelhető, hogy a várat északi irányba is bővíthették. A falszoros két falának alapozási szintje között átlagosan 200 cm. szintkülönbség volt, amely legalábbis a feltárt részeken szárazárok léteire utal. Itt jegyzem meg, hogy az 1936-os feltárások során a két fal között Dormuth vízműaszt figyelt meg. Az 1989-ben folytatott leletmentés a félkör alakú terasz területén tűzhelynyomokat hozott napvilágra. Ezek értékelésére azonban a teljes feltérési hiánya miatt egyelőre nem vállalkozhatunk. Figyelemre méltó, hogy Kralovánzky Alán eddig még csupán részletekben publikált feltérésén, melyet a püspöki székesegyház északi oldalán folytatott, hasonló jellegű építmények nyomaira bukkant. Az itt előkerült egyéb részletek is a korai királyi várhoz tartozhattak. (21) Eddigi megfigyeléseink szerint a korai királyi vár belső falai épülhettek először. Az ezt követően emelt külső falaknak pedig legalább két építési periódusuk volt. /3-4. kép/

A belső erődítéssel mentén a Géza nagyfejedelem téren folytatott feltérások során 160 cm. széles falakat és ezekhez tartozó terasz padlót találtunk. Feltételezhető, - az ásatásokon előkerült körmélekek is ezt látszanak bizonyítani - hogy a királyi palota egyes épületrészei a várfal belső oldala mentén húzódtak. A területen másodlagos helyen, középkori bontási törmelékben előkerült 11-12. századi faragott kőtöredékek: szalagfonatos mellvédők /5. ábra/, sarokbimbós oszloptalpaszat /6. ábra/, illetve akantuszos kettős oszlopfő /7. ábra/, palmettás ívtöredék /9. ábra/ (22) a királyi palota több építési periódusát látszanak bizonyítani.

A korai királyi várat - a feltárt területeken nyert adataink szerint - a 13-14. században elbontották. Pusztulási törmelékében 13. századi leletanyagot találtunk. Járószintje alatt, a falak kövei között Árpád-kori kerámia és tegezhez való megmunkált csont került elő. (23) /8 - 9. ábra/ A vár falaira, járószintjeire, pusztulási törmelékeire a 13-14. század folyamán középkori házak épültek. /Kossuth u. 3., 9., 11, 238; Géza nagyfejedelem téri házmaradványok, Arany J. u. elején talált falak./ A várfal pusztulási törmeléke fölött húzódtott a mai Csók I. u. középkori - törökkori útburkolata. A korai királyi vár pusztulását a fehérvári latinok betelepítésével /1249/ hozhatjuk összefüggésbe.

A Szent István király uralkodását megelőző időszakban Magyarországtól keletrre és nyugatra egyaránt épültek kővárak. Konstantinos császár munkájából például kiderül, hogy a kazár kagán kérésére Theofilos /829-842/ uralkodása idején bizánci építőmesterek emelték Sárkel /Fehérvár/ kővárát. (24) Ugyancsak Konstantinos szerint a besenyők egyik várát azért nevezték fehérrnek, "mert teljesen fehér kőből épült". Ezzel összefüggésben említette meg Gerő László Gyulafehérvár, Bolgárfehérvár illetve Székesfehérvár nevét. (25) Hogy ezek a várak valóban építőköveik színéről, vagy meszelt falaikról kapták nevüket, vagy más okból (26) - adatok hiányában - nem dönthető el. A 11-12. században a szláv területeken már több kővár állott. (27) Európa Ny-i felén viszont már a 10-11. században általában volt kővárak és városfalak építése. Az ez idő tájt épült várak négyzet és kör alakúak voltak. (28)

A korai királyi központok Nyugat Európában is a kialakuló városok középpontjában, legtöbbször azok legmagasabb pontján épültek fel.

Mivel ezek a mai városok szívében helyezkedtek el, legtöbbször nemhogy alaprajzukat, de részleteiket sem ismerjük. A karoling paloták topográfiai elhelyezkedése is sok esetben vitatott. (29) Kevés ismert adatunk alapján azonban nyilvánvaló, hogy alapterületükben, alaprajzi elrendezésükben több hasonlóságot mutatnak a fehérvári királyi várral.

A fallal körülvevett palotákat, templomokat /Domburg/ a 11-12. században különböző egyházi és világi épületekkel vették körül, az erődített központi építményt körülölelte a város. (30) A város szívében emelt építmények kőfalai megközelítőleg hasonló nagyságú, esetleg alaprajzú területet zártak közre mint a fehérvári korai királyi vár. (31) A fehérvári korai királyi vár falakkal és szintkülönbségekkel körülhatárolható belső, hozzávetőleg négyzetes területe kb. 0,6 ha. félköríves teraszával együtt kb. 1,2 ha. Amennyiben a Dormuth Árpád átadása során feltárt falak által körülhatárolt területeket is hozzászámítjuk, kb. 1,5 ha. Csak összehasonlítás képpen: Dreihausen várának területe 2 ha, Frankfurt am Main-é 5,4 ha. Ingelheimé 0,3 ha. Többségük alapterülete azonban meghaladja a 3 ha.-t.

A várak között több megközelítőleg négyzetes alaprajzú. Ilyen Babenhausen először 1236-ban említett vára, melyet művészetei és faszerkezeteinek évgyűró vizsgálata alapján 1176 körül építették. (32) Hasonló alaprajzi formával épült Dortmund karoling-kori királyi palotája és vára, mely a 10-11. században az egyik legfontosabb királyi központ volt. (33) A királyi várak azonban /ezt látjuk Fehérvár esetében is./ nem alkottak egyenlő vagy szabályos alaprajzú négyzetes vagy téglalap alaprajzú formát. Mindenkor alkalmazkodtak a terepszintek megszabta adottságokhoz.

A királyi várak területének többségét a paloták bővítése folytán már a 10-12. század folyamán sok esetben megnövelték. Jellemző a várfalak sejtyszerű növekedése, melyet már egyes földvárak esetében is megfigyelhettük /Gniezno, 11 sz. e./ (34) A sejtyszerű növekedés újabb, várfallal körülölelt területeket, teraszokat hozott létre. Ezeken a teraszokon fontos középületek, egyházi objektumok kaptak helyet. A teraszos bővítés jellegzetes példáját látjuk a prágai várhegyen, ahol a 10-11. sz.-ban épült fel a fából, földből és kőből készült királyi vár, melyet 1042-ben vettek körül habarcsba rakott kőfállal. (35)

Hasonló teraszos bővítést láthatunk a Christenbergben felépített Karoling-kori Kesterburg, (36) a 8. században épült, és a 9. század folyamán átalakított Hohensyburg, (37) a 11. század második felében gyakori királyi tartózkodási hely, Höfe /bei Dreihausen/ (38) és a 11. század végén kiépült grófi vár, Groitzsch (39) esetében. Ez utóbbi fővárat a fehérvári várhoz hasonlóan kettős fal vette körül.

Alaprajzi elrendezésében a 9-11. sz.-ban épült querfurti főúri vár /Residenzburg/, a Frankfurt am Main-ban, a 10-12. században kiépült palota erődítésfala, a 9. század elején alapított és a 12. században bővített ingelheimi palotát körülvevő vár, valamint az 1070-ig felépült, majd 1200-ig kibővített quedinburgi királyi- majd királynői palota és vár mutat /10. kép/ messzemenő hasonlatosságot a korai fehérvári vár alaprajzával. (40) Querfurt téglalap alaprajzú várát félköríves terasszal bővítették. Ugyancsak félköríves terasszal bővítették Quedlinburg várát 1070-1200 között, melyet 1001-ben már várnak, /castellum/ említettek és azt is tudjuk, hogy falait tornyok erősítették. Ingelheim várának félköríves bővítménye 11 m-el mélyebben feküdt a vár szintjénél. Ismerve a fehérvári korai királyi vár teraszának alacsonyabb szintjét, a hasonlóság szembeötlő. Nem volna meglepő, ha Frankfurt am Main erődítésfalai esetében is előkerülne egy olyan várfal, mely a vártól elválasztana egy félköríves teraszt.

Az Arany J. utca K-i oldalán a Szt. Anna kápolna előtt végzett leletmentés során egy, a 14. században elpusztult, a korai királyi várhoz tartozó kapu ??/ torny részleteit tártuk fel. Elhelyezkedése alapján elképzelhető, hogy egy kesterburgi - típusú kaputorony, vagy olyan, a várfalakon belül álló négyzetes alaprajzú torony lehetett, melynek a wimpfeni császári vár falain belül álltak. (41)

A királyi /fejedelmi/ palota Géza fejedelem korában és azt követően egy ideig a Szt. Péter templom mellett állott. Ezt a templom mellett feltárt falcsonkok is igazolni látszanak. Ugyanígy centrális templomok mellé épültek lednica, Giecz, Przemysl, Plock, Wislica, Pzut, (42) Goslar stb. fejedelmi palotái.

A fehérvári korai királyi vár négyzetes alaprajzú magvában terrazo padlós helyiségeket tártunk fel. Ezek az erődítésfalak mentén, azokkal párhuzamos vonalban épültek.

Fontos épületek állottak azonban a falak által határolt négyzetes tér középső részén is. A falak mentén húzódó épületszárnyakhoz kápolna, esetleg kápolnák is tartoztak /Paderborn. 10-11 sz., Goslar 11. sz./ Feltehetően hasonló helyen kereshetjük a fehérvári várban álló Szt. Imre kápolnát is. Az erődítésfalak mentén állottak Quedlinburg; 10-12. sz., Gelnhausen; 12. sz., Wimpfen; 12. sz., Babenhausen; 12. sz., Ingelheim; 9. sz., stb. palotaszárnyai, melléképületei. Általában a paloták épültek először és csak a 9. sz. közepe táján vált általánossá a hatalmi központok erődítése /először Aachen, Nimwegen és Frankfurt am Main erődítéseit illetik a források castrum, illetve castellum néven/. Fehérvár korai királyi vára esetében a belső, négyzetes alaprajzú erődítésfal együtt épült a palotaszárnyakkal. A négyzetes alaprajzú belső tér közepét a négykaréjos Szt. Péter templom, majd annak lebontása után az új, hasonló elnevezésű, keleti toronypáros templom foglalta el. Történeti adatok szerint előtte terült el a piacter. (43) Amennyiben Ulugoss adatait az 1249-et megelőző időszakra elfogadhatjuk, úgy érdemes megemlítenünk, hogy a piac hasonló elhelyezésével a fehérvári korai királyi vár nem áll egyedül. Duisburgban /ez más várak esetében is igaz/ a Salvatorkirche Ny-i homlokzata előtt helyezkedett el a piac.

A korai királyi várat mint láttuk, többször is kibővíthették. A közvetlen közelében felépített királyi bazilikát, a prépostságot és az ezekhez tartozó épületegyüttest is feltehetően fallal vették körül. (44) Az épületegyüttes határait a mai utcarendszertől eltérő beépítettségi viszonyok jelzik: a mai Lakatos utca - Szabadság tér - Kossuth L. utca és a Monostor bástya által körülhatárolt területen belül állott. a két épületkomplexum /a korai királyi vár és a prépostság/ egymáshoz való viszonyát jelenlegi adataink szerint birtokában nem határozhatjuk meg.

A latinok betelepítésével funkcióját veszített korai királyi vár helyett újabb védelmi rendszer kiépítése vált szükségessé. IV. Béla király uralkodása alatt épült fel a fehérvári belvárost körülölelő városfal, melyet a 13. század végéig téglalap alaprajzú tornyokkal tagoltak. (45) Mivel a 15. századig királyaink gyakran és azt követően is sok alkalommal megfordultak Fehérváron, szükséges volt az új fellegrvár és királyi palota felépítése. Ezt az erődítményt, a későbbi királyi palotát védő királyi várat /fellegrvárat/ a belváros ÉK-i sarkában, a Budai kapu mellett építették fel. Központi fekvésére, fontosságára először Nagy Lajos mutatt rá. (46) Ugyan ő hívta fel a figyelmet a budai vár É-i kapujának elhelyezésével, majd áthelyezésével kapcsolatos fehérvári összefüggésekre. Fehérvár belvárosának két kapuja közül az É-i /Budai/ kapu különösen a 13. századtól játszott fontos szerepet. Itt haladt át a Győr, Komárom, Esztergom, Tata, Buda illetve a Bécs felől érkező forgalom. Az 1601-es francia metszet és az ugyanakkor készült olasz alaprajzi vázlat alaprajzilag és nézeti rajzában is megőrökíti a minden oldalról védhető, a várostól falakkal elkülönített erődítményt. A fellegrvár ellenőrzése alá vonta a régi Budai kapu forgalmát, mellyel külön kapu kötötte össze. A fellegrvárat a város felől újabb kapun át is megközelíthették. A városból kivezető forgalom egy falszoroson át jutott a régi Budai kapuhoz, melyet a 15. században már rondella biztosított. A fellegrvár és a kapu a IV. Béla idejében kiépített városfalrendszer szerves része, azzal egyidőben épült.

A későbbi királyi palotát és fellegrvárat több írásos forrás is említi. A korai királyi vár és palota felhagyása után először 1252 körül tűnik fel az "Alba curia" elnevezés. (47) 1259-ben és 1270-ben a "castrum" elnevezés változatait: "...castri Albensis..." és "...castri nostri..." említi. (48) A királyi palotát 1264-ben és 1277-ben "...aule..regis..." 1273-ban "...nostre maiestatis domum..." néven említik a források. (49) 1273-ban a Gut-Keled nembeli Joakim Kaproncából Fehérvárra kísérte a későbbi IV. /Kun/ Lászlót. Itt néhány főúr Finta nádor és a Monoszló nembeli Egyed vezetésével megrohanta Erzsébet özvegy királyné házáat. Támadásukat a Csák nembeli Domokos vezetésével verték szét. (50) Károly Róbert 1332-ben közbélyt kapott Fehérváron és visszafordult Visegrádra. Ez az adat jelentheti azt, hogy a királyok már nem laktak rendszeresen, hosszabb ideig a fehérvári palotában, mely ekkora már elavulttá vált, (51) csakúgy mint az Anjouk idejére a budai királyi palota. A fehérvárit azonban adottságai miatt nem bővíthették, így valószínűleg egyre kevésbé használták. Kovács Péter véleménye szerint nem is létezett királyi palota Fehérváron, mivel a 16. században a királyok bizonyíthatóan a prépostnál laktak, illetve a palota /palatium/ szó nem szerepel az írásos emlékekben. (52)

Valószínűbb azonban, hogy a későbbi királyi palota és fellegvár továbbra is funkcionált, annak ellenére, hogy nem minden esetben /sőt egyre kevésbé/ lakták lakóyaink. Magát a város ÉK-i részén álló fellegvárat 1473-ban kétszer is megnevezik írásos források, amikor Mátyás király rondellával erősítette meg a Budai kapu védelmét: "castrum nostrum in civitate nostra Albaregali" (53) és "Castrum /regis/ in civitate /regis/ Alba regalis" (54) Berzeviczy Albert Eschenloer Péter boroszlói jegyző feljegyzéseire támaszkodva azt állítja, hogy 1476. december 12-én Beatrix koronázása után "A koronázást követő lakomát a királyok rendes szállóhelyén, mely a királyné lakásául szolgált, tartották meg, a boltíves teremben..." Eschenloer a "Königliche Herberge" kifejezést használta. A koronázási ceremóniát követően Mátyás Beatrixet "szobáiba kísérte, maga pedig a préposthoz szállt". (55) Mátyás Beatrix megérkezése előtt is a prépostnál lakott. (56) Ez azonban nem jelenti azt, hogy az újabb királyi palota nem állott, hiszen Beatrix is ott halt. A királyi ház létezését egy 1506. november 14-i adat is igazolja. Ekkor János, aki Mátyás király 1474-es kölcsönfelvételekor kezességet vállalt, pert vesztett. A forrásból megtudjuk, hogy Mátyást fehérvári lakása tette fehérvári illetőségűvé. (57) Az elhagyott királyi palotát később már egyáltalán nem lakták a források tanúbizonysága szerint: 1526. november 9. körül a főrendek Zápolyai lakásán, a prépostság épületében jöttek össze a királyválasztás alkalmával, míg 1527. október 31-én Ferdinánd "vacsora után a prépostság palotájában vett szállást". (58)

Azonban a palota továbbra is állt a fellegvár területén, hiszen tudjuk, hogy 1601-ben a bazilikában történt robbanást követő tűzvész a királyi palotát is pusztította. (59)

Montreux szerint maguk a törökök gyújtották fel a palotát. (60) 1664. körül a palota szobáit már a török őrség lakta. Egyéb célokra a tűzvész és az 1602-ben történt átalakítás /az olasz rendszerű ÉK-i ún. Királyi bástya - Evlia Cselebi elnevezése -/ miatt már amúgy sem lehetett alkalmas. Wathay Ferenc vízfestménye az újjáépített Király bástya mögött még láttatja az egykori fellegvár és palota maradványait, (61) melyről Evlia 1664 körül a következő leírást adta: "Belső vár. A belső vár a nagy várnak keleti oldalán, a kapukulik, dzsebedzik és topcsik által lakott kicsi erősség, mely azonban körös-körül nagyon erős. Minden oldalán őrszobák vannak... A Szulejmán khán idejéből lázadástól fogva a belső várbán keresztényeknek nem szabad lakni". (62) Evlia az erősséget fellegvárnak /hiszárpecse/ nevezte. (63)

Az 1601-es tűzvész, az 1602-es erősítési munkák és az azt követő török ostrom, valamint az 1688-ig tartó török hódoltság azonban nemcsak megkezdett egy pusztulási folyamatot, hanem csaknem be is fejezte azt. 1689-ben La Vergne kapitány felvételi rajzán a belváros ÉK-i pontján nevezte meg a királyi palota maradványait /10. Entienne Maison Rojalle/. Az 1738-ban készült német nyelvű városalaprajzon szintén a mai Gagarin tértől délre láthatók a királyi palota romjai, a régi Budai kaputorony alaprajzával. /M. das geweste Schlos/. (64) Béli Mátyás 1735-42 között papírra vetett leírásában ugyanerre a helyre lokalizálta a királyi palotát: "E /Budai/ kapu közelében, bal oldalt hátranyúló szögletben vannak a királyi palota romjai,... Ugyanezen a soron, dél felé körülbelül 300 ölnyre van a Szűz Máriáról nevezett prépostság épülete..." (65) Az 1800-1805 táján készült helyszínrajzok tanúsága szerint az egykori Király bástya területét /a fellegvár és a királyi palota maradványaival/ ez idő tájt bontották le és építették be véglegesen. (66)

A későbbi királyi vár és palota területén /a mai Gagarin tér - Március 15-e u. - Basa u. - Népköztársaság útja között háztöbrészletek/ fontos /és eredményes/ leletmentést egyedül Dormuth Árpád folytatott. (67) Felmérési rajzai ugyan nem maradtak ránk, ám pontos leírásai és a Bástya u. 15. területén ma is álló falcsonkok segítségével ásatásának eredményeit /két É-D-i irányú falszakasz/ felrakhattuk a városalaprajzra. A fellegvár és a palota további részleteit az 1601-es olasz alaprajzi vázlat, az 1689-es, az 1691-es és az 1738-as hadmérnöki felvétel segítségével rekonstruáltuk. (68) /11. kép/

A fellegvár hossza kb. 70 m., szélessége kb. 40 m. volt. A téglalap alaprajzú belső tértől délre egy kb. 25 x 10 m-es belméretű építmény állott, keletre két kaputorony között egy hosszú "zwinger" húzódott, mely a Budai kapu forgalmát vezette át. A kaput a fellegvár ÉNy-i sarkán álló, Mátyás király által épített rondella biztosította. A Budai kapu forgalmát a zvingeren keresztül a városba, illetve az attól és a külvilágtól minden oldalról elkülönített fellegvárba vezették annak Ny-i kapuján. A fellegvár D-i oldalán két kaput is nyitottak. Egy a városba, egy pedig az említett déli építménybe vezetett. A fellegvárat a várakók kiszélesítésével külön is védték. Díszes kapuépítményét az 1601-es francia metszet ábrázolta.

Alaprajzi elrendezése és a Dormuth Árpád említett feltárásán előkerült falak, illetve leletek tanúsága szerint a fellegrvár lakóépületei az erődítésfalak mentén húzódtak.

Ezt látszanak alátámasztani a fontosabb magyarországi és európai analógiák. A 12. század végén és a 13. században alapított várak és paloták már a városok egyik sarkában, rendszerint egy kapu mellett helyezkedtek el. (69) Lübeck, H. Münden, Wiener Neustadt, Dresden, Freiberg, Leoben, Bruck an der Mur, Marchegg, Domažlice, Kadan vagy a magyarországi Kőszeg, stb. Valamennyi a városfalon belül, annak egy sarkában így kialakított fellegrvárra jellemző, hogy a paloták az erődítésfalak mentén épültek fel.

Úgy érezzük, hogy Székesfehérvár középkori topográfiájának két jelentős objektuma az ismertetett történeti és régészeti adatok segítségével megnyugtatóan lokalizálható. Részleteik feltárását a következő évek leletmentéseinek fokozott figyelemmel szükséges feltárunk, esetleges bemutatásuk fontosságához nem fér kétség.

A korai királyi vár egyes részleteit rövidesen bemutatják, a folyamatosan végzett leletmentések során pedig lehetőség nyílik e becses történelmi emlékek alaprajzi bemutatására.

JEGYZETEK

1. KRALOVÁNSZKY 1967
2. FITZ-CSÁSZÁR-PAPP 1966
3. KRALOVÁNSZKY 1983
4. FITZ-CSÁSZÁR-PAPP 1966. 12.
5. Uo. 7.
6. FÜGEDI 1967. 38.
7. GYÖRFFY 1963.87. II. 363.
8. GYÖRFFY 1963-1987. II. 376.
9. GYÖRFFY 1967. 34.
10. FITZ-CSÁSZÁR-PAPP 1966. 14.
11. GYÖRFFY 1963-1987. II. 364.
12. Uo. 377.
13. Uo. 365-366.
14. Uo. 366-368.
15. FÜGEDI 1967. 39. 41.
16. Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig. Budapest, 1981. 350. 149.
17. FITZ-CSÁSZÁR-PAPP 1966. 12.
18. GYÖRFFY 1963-1987. II. 367.
19. GYÖRFFY 1963-1987. II. 369.
20. DORMUTH 1937.
21. KRALOVÁNSZKY 1970.
22. 1: ltsz.: 89. 500., 2: 85. 1., 3: az OMF. Székesfehérvári kirendeltségén ltsz. nélkül és 4: 85. 1000. Itt köszönöm meg Tóth Melindának és Bogay Tamásnak a kő 11. sz.-i kormeghatározásához nyújtott szíves segítségét, illetve Gáspár László szíves hozzájárulását a kettős oszlopfő dokumentálásához. A kettős oszlopfő 1160-1180 körüli meghatározása: TÓTH-MAROSI 1978. 161.
23. ltsz.: 80.125., 80.126., 80.127., 80.161., illetve 80.149., 80.150., 80.151., 80.152., 80.153., 80.162., 80.163.
- 23B. FELD-SIKLÓSI 1989.
24. GERŐ 1955. 509. 99.
25. Uo. 100
26. HORVÁTH 1967.
27. GERŐ 1955. 38-39.
28. Uo. 42-46.
29. HALL 1980. 159. 69.
30. Uo. 69-94.
31. Uo. 72-105. Minden, Halberstadt, Paderborn, Würzburg, Braunschweig, Naumburg, Aachen, Fulda, stb.
32. ARENS 1976-77.

33. STREICH 1984. 724. 176.
34. HERMANN 1986.
35. STREICH, 1984. 146.
36. GENSER 1975.
37. STREICH, 1984. 91.
38. Uo. 325.
39. Uo. 533.
40. Uo. 32-35, 37-38, 316-317, 356.
41. Uo. 611.
42. HERRMANN 1986.
43. GYÖRFFY 1963-1987. II. 363.
44. KRÁLOVÁNSZKY 1967-68.
45. SIKLÓSI 1985.
46. NAGY 1972. 207.
47. CSÁNKI 1890-1913. III. 696. 307.
48. GYÖRFFY 1963-1987. II. 369-370.
49. Uo. 370.
50. KÁROLY 1898. 717. 237. KOVÁCS 1971. 266.
51. GYÖRFFY 1963-1987. II. 381.
52. KOVÁCS 1971. 266.
53. BALOGH 1985. 476. 193.
54. CSÁNKI 1890-1913 III. 305.
55. KÁROLY 1989. 467.
56. Uo. 464.
57. Uo. 238.
58. Uo. 495, 500. Itt kell megjegyeznünk, hogy Bél Mátyás véleménye szerint Zápolyai élete végéig fehérvári szállásán élt. BÉL 1977. 97.
59. FITZ-CSÁSZÁR-PAPP 1966. 18.
60. "Lorsque la mine que les Turcs auoeint fait souz les fondaments d l' Église, fait son effort, la renverse par terre, iusques aux fondaments et toute - fois ne tue personne, tout estant hosr de l' Église." /Montreux: Histoire générale des troubles de Hongrie. Paris 1608. 743. alapján: RÁZSÓ 1977. 152.
61. Wathay Ferenc énekes könyve 1604. Sajtó alá rendezte: Nagy Lajos, Budapest, 1976.
62. Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai II. 1664-1666. ford.: Dr. Karácson Imre. Budapest, 1908. 272. 44-45.
63. FITZ-CSÁSZÁR-PAPP 1966. 25.
64. SIKLÓSI 1988. Agaben zur mittelalterlichen Topographie von Székesfehérvár aufgrund der Grundrisse und Karten über die Stadt. Budapest, 1988. Acta Archaeologica. Tomus XL. fasc. 1-4. 221-251.
65. BÉL 1977. 106.
66. SIKLÓSI 1985.
67. DORMUTH 1935.
68. SIKLÓSI 1988.
69. HALL 1980. 115-118.
HOLL 1981.
STREICH 1984. 575-591.

SIKLÓSI Gyula
MTA Régészeti Intézet
BUDAPEST
Uri u. 49.
1250

Die frühen königlichen Burgen bzw. Paläste in Székesfehérvár

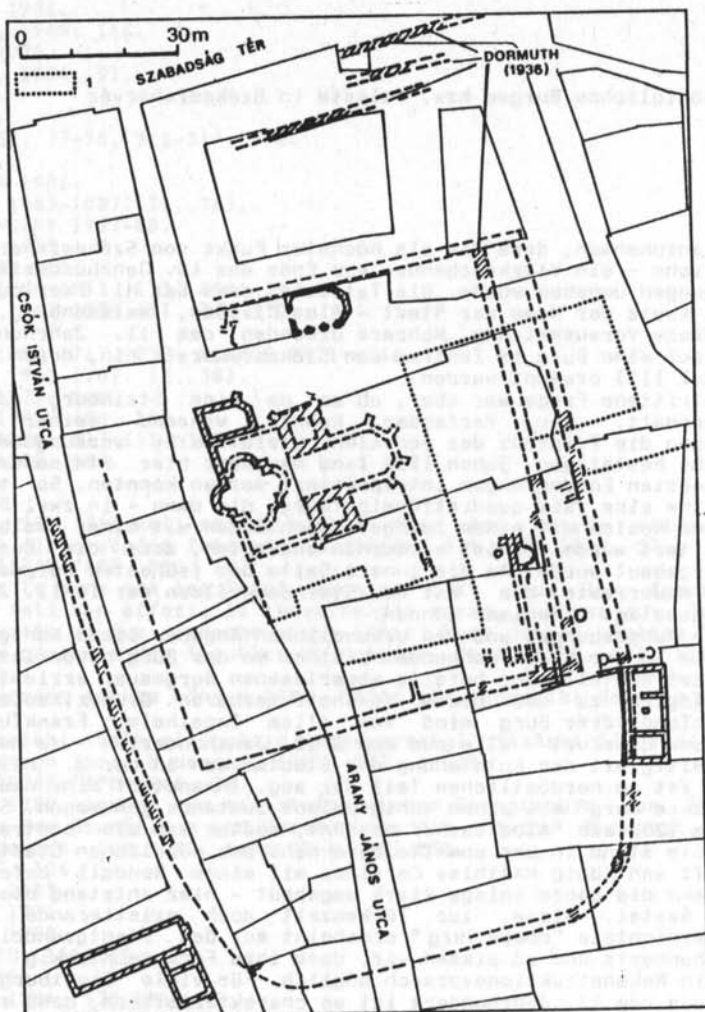
Es ist anzunehmen, dass die als höchster Punkt von Székesfehérvár geltende St. Peter-Kirche - ein Vierkonchenbau vom Ende des 10. Jahrhunderts - schon früh von Befestigungen umgeben wurde. Die Tatsache, dass der Hl. Emericus 1007 hier geboren ist, sowie der Name der Stadt - Alba Civitas, Weissenburg, Fehérvár - bestätigen diese Voraussetzung. Mehrere Urkunden des 11. Jahrhunderts weisen gleichfalls auf eine Burg im Zentrum von Székesfehérvár hin, deren "feste Mauer" zum ersten Mal 1153 erwähnt wurden.

Die umstrittene Frage war aber, ob es um eine Steinburg oder um einen Burgwall handelt. Der Verfasser konnte während seiner langjährigen Notausgrabungen die Existenz des von Alán Kralovánszky vorausgesetzten ovalen Burgwall nicht bestätigen. Schon 1936 fand man aber hier Steinmauer, die dann durch die neuesten Entdeckungen interpretiert werden konnten. So stand um die erwähnte Kirche eine fast quadratförmige Burg, die dann - in zwei Bauperioden - nach Osten und Westen mit einem Zwinger, nach Süden mit einer halbkreisförmigen Terasse erweitert wurde. Es ist weiterhin anzumuten, dass die Burg auch nach Norden weitergebaut wurde. An die innere Seite der frühesten Burgmauer schlossen sich weitere Mauerreste, die - mit den Steindenkmälern der 11-12. Jahrhunderte - auf den Königspalast hinweisen können.

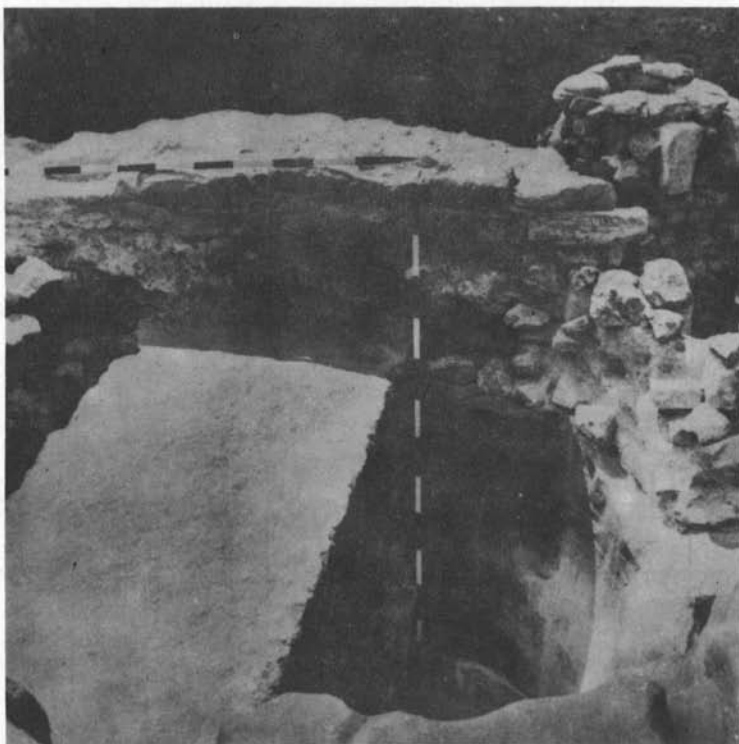
Nach den Ausgrabungen und den urkundlichen Angaben liess König Béla IV. im Jahre 1249 die in der Stadt wohnenden Latiner in der Burg niederlassen, die dann ihre Wohnhäuser anstelle der bereits abgerissenen Burgmauer errichtet haben.

Als Analogien zu der heute rekonstruierbaren Grundrissdisposition der frühen Székesfehérvärer Burg sind vor allem Ingelheim, Frankfurt am Main, Quedlinburg und Querfurt - alle aus den 9-12. Jahrhunderten - zu nennen.

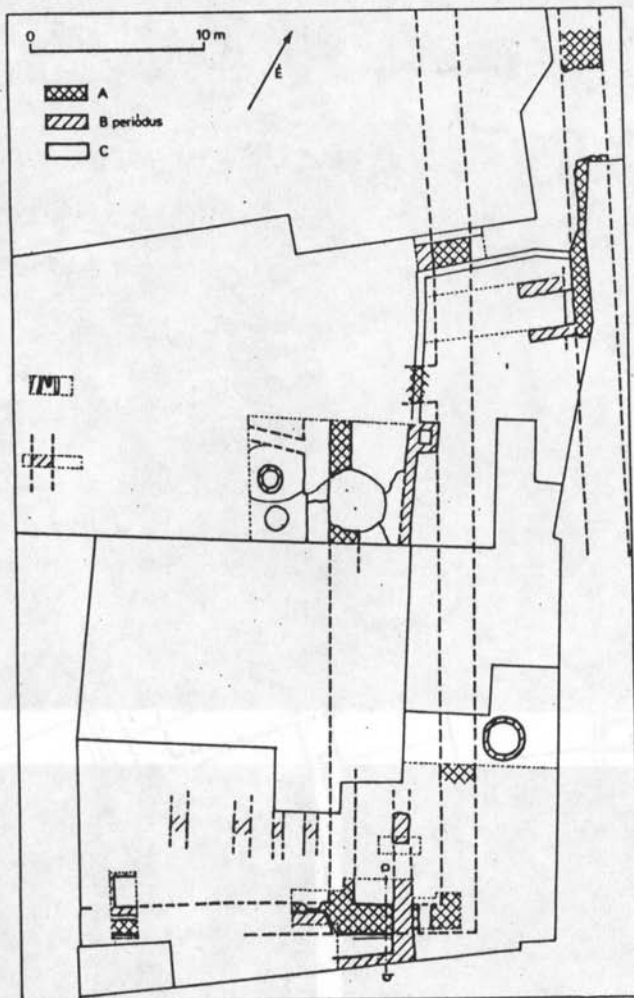
Gleichzeitig mit der Entstehung der Stadtmauern in der 2. Hälfte des 13. Jahrhunderts ist am nordöstlichen Teil der sog. Innenstadt eine neue königliche Burg, die "obere Burg" mit einem Königspalast zustande gekommen. Sie wurde zum ersten mal um 1252 als "Alba curia" erwähnt, später kam als "castrum" bzw. "aula regis" vor. Sie stand in der unmittelbaren Nähe des nördlichen Stadtores, das zur Regierungszeit von König Matthias Corvinus mit einem Rondell befestigt wurde. 1602 wurde dann die ganze Anlage stark umgebaut - hier entstand die sog. Király-/Königs/ - Bastei. Diese, zur Türkenzeit noch existierende aber später vollkommen vernichtete "obere Burg" erscheint auf den Stadtgrundrisszeichnungen des 17. Jahrhunderts und so wissen wir, dass ihre Form rechteckig war. Es ist sogar auch ein Rekonstruktionsversuch möglich. Für viele Stadtburgen vom Ende des 12. und aus dem 13. Jahrhundert ist es charakteristisch, dass sie in einer Ecke der Stadtbefestigung, neben einem Stadttor errichtet wurden.

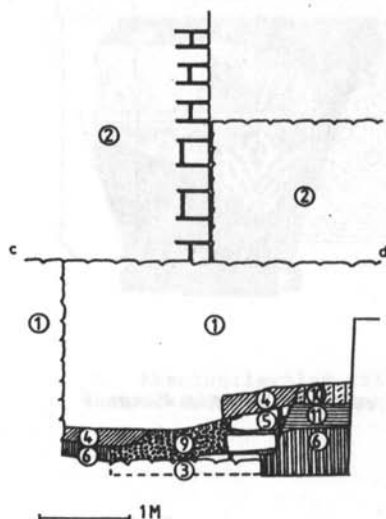
1. A fehérvári korai királyi vár és palota a mai városalaprajzban, későbbi középkori objektumok alaprajzával / 1: az 1689-es városalaprajz telekhatárai, c-d: az 5. szelvény metszetvonalala, vö. 4. kép / Die frühere königliche Burg von Székesfehérvár im heutigen Stadtgrundriss mit den späteren mittelalterlichen Bauten / 1: Parzellengrenze des Stadtgrundrisses aus dem Jahre 1689., c-d: Profil des Blocks 5., siehe Abb. 4. /

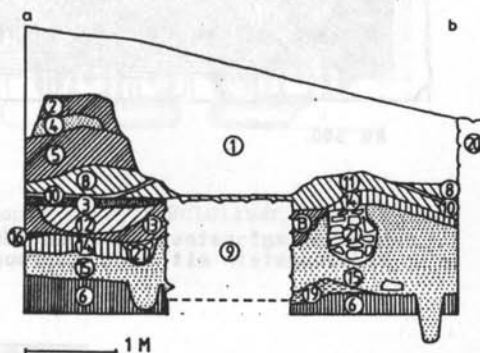
2. A királyi vár és palota maradványainak feltárása - Die Freilegung der Reste der königlichen Burg bzw. des königlichen Palastes

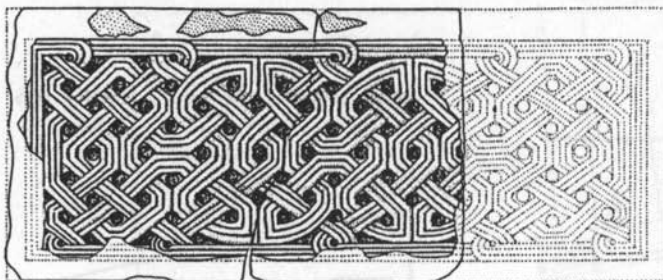
3. A vár DK-i részének részletes feltárási alaprajza / a-b: a 2. szelvény metszetvonala, vö. 4. kép / Die So-Ecke des Burggeländes / A,B,C: Bauperioden, a-b: Profil des Blocks 2. siehe Abb. 4. /

Géza nagyfejedelem tér 2. szelvény 1985

4. Az 5. szelvény metszete / jelmagyarázat: 1. újkori alapfal, 2. 14-15. sz.-i fal, 3. a korai királyi vár fala, 4. kevert barna föld, 5. 13.sz.-i fal, 6. fekete iszapolt réteg, 9. törmelék, 10. törmelékes fekete föld, 11. barna humusz /
 A 2. szelvény metszete / jelmagyarázat: 1. újkori feltöltés, 2. kevert szürke réteg, 3. habarcsos járószint, 4. homok, 5. kevert szürke réteg, 6. fekete iszapos réteg, 8. bontási törmelék, 9. a korai királyi vár fala, 10. lejárt iszapos réteg, 11. bontási törmelék, 12. építési törmelék, 13. kevert szürke réteg, 14. szürke homok réteg, 15. homok, 16. agyag járószint, 17. fekete kevert réteg, 18. szürke kevert réteg, 19. világos sárga homok, 20. késő-középkori alapfal, 21. köves szürke betöltés /
 Profil des Blocks 5. / 1. neuzeitliches Mauerwerk, 2. spätmittelalterliches Mauerwerk, 3. das Mauerwerk der frühen königlichen Burg, 5. Mauerwerk aus dem 13. Jahrhundert /
 Profil des Blocks 2./ 3. Gehriveau mit Mörtel, 9. das Mauerwerk der frühen königlichen Burg, 11. Abbruchschicht, 20. spätmittelalterliche Grundmauer /

89. 500.

10 cm

5. Szalagfonatos mellvédő részlete / rajz: Boldizsár Péter /
Brüstungstein mit Flechtbandmuster

10 cm.

Székesfehérvár

Géza nagyfejedelem tér 5. árok

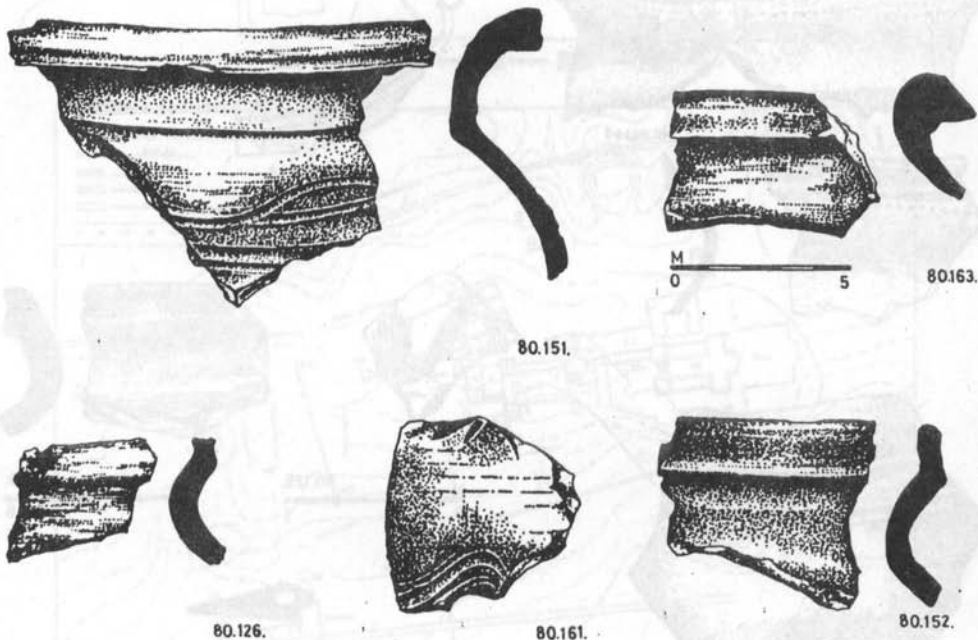

85.1.

6. Sarokbimbós oszloptalpaszt / rajz: Boldizsár Péter /
Basis mit Eckknospen

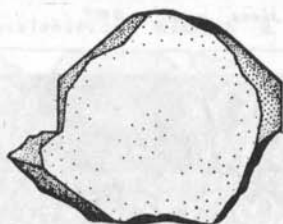

7. Akantuszleveles kettős oszlopfő / rajz: Boldizsár Péter /
Doppelkapitell mit Akanthusblättern

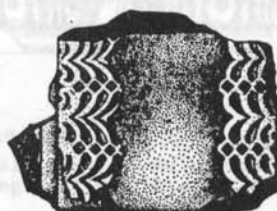

8. A feltáráson előkeült leletanyag - Fundmaterial aus der Ausgrabung

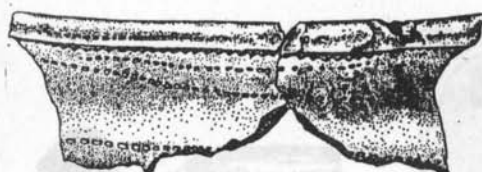

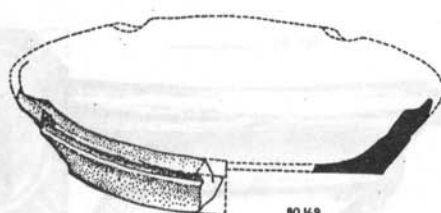
10 cm

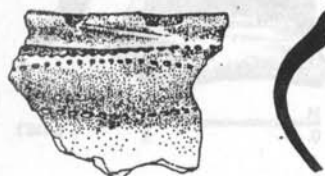
85. 1000.

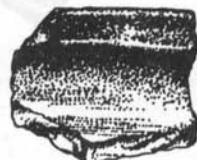
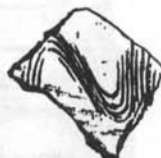
80.150.1-2-3

80.149

M
0 5

M
0 5
80.125.

M
0 5
80.153.

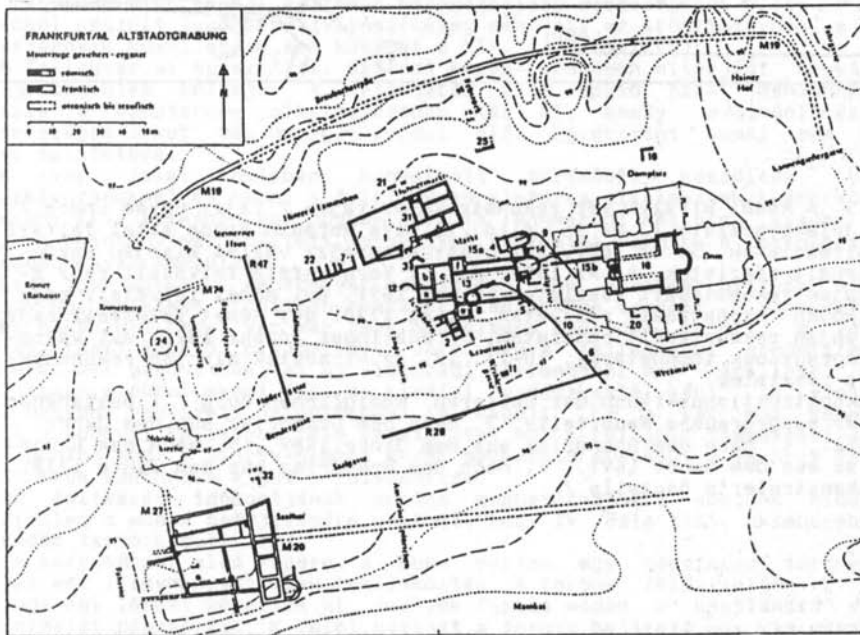

80.162.

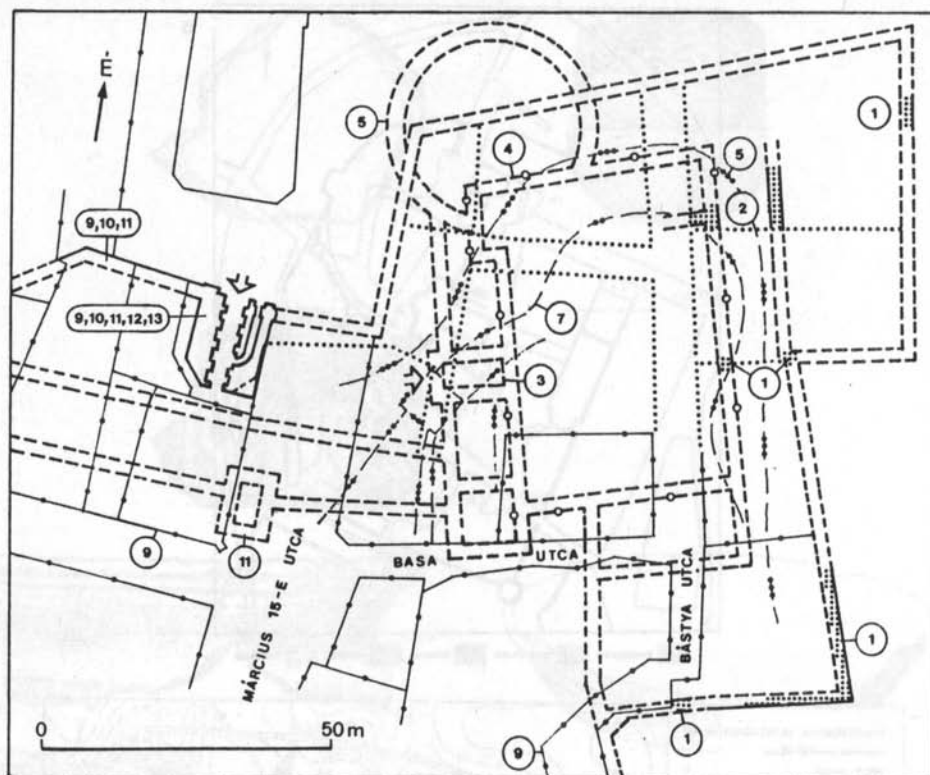

80 127

9. A feltáráson előkerült leletanyag - Fundmaterial aus der Ausgrabung

10.a. Ingelheim, b. Frankfurt am Main alaprajza / G. Streich nyomán /
a. Ingelheim und b. Frankfurt am Main nach G. Streich 1984. /

11. A késői királyi vár rekonstrukciós rajza / rajz: Egyed Endre /
/ jelmagyarázat: 1. Ma is álló, illetve Dormuth Árpád által feltárt
falrészletek, 3. Az 1601. évi olasz alaprajzi vázlat alapján rekon-
struált részletek, 4. Az 1689. évi La Vergne-féle felvételi rajz a-
lapján rekonstruált részletek, 5. az 1691. évi német felvételi rajz
alapján rekonstruált részletek, 7. az 1738. évi német felvételi rajz
alapján rekonstruált részletek, 9. Wüstinger József 1826. évi város-
alaprajzának tömbhatárai, 10-13. 19. sz.-i adatok alapján rekonstru-
ált részletek.

Rekonstruktionsversuch der späteren königlichen Burg / 1. bestehende
bzw. ausgegrabene Mauerteile, 3. nach dem Grundriss aus dem Jahre
1601., 4. nach dem Grundriss aus dem Jahre 1689., 5. nach dem Grund-
riss aus dem Jahre 1691., 7. nach dem Grundriss aus dem Jahre 1738.
rekonstruierte Bauteile /

Szőke Mátyás - Buzás Gergely

A visegrádi Alsóvár a XIII. században

Visegrád első - névadó - vára, a IV. századi római erődítményből kialakított Sibrik dombi ispáni vár, és a körülötte lévő település a tatárjárás idején véglegesen elpusztult.

Néhány évvel később Mária királyné, IV. Béla felesége saját ékszereinek árából a közeli hegy csúcsán új vár: a visegrádi fellegrvár (1) építésébe kezdett. A vár egy 1259-es oklevél szerint a Nyulak-szigeti dominikánus apácák számára készült menedékvárként (2). A kolostor építése valószínűleg 1246-47 után kezdődött, és az apácák 1252-ben költöztek be (3). A visegrádi vár építése ezzel párhuzamosan haladhatott, erre vall legalábbis az, hogy Mária királyné 1251-ben már itt bocsájtott ki oklevelet (4), ebben az időben Fülöp volt a pilisi ispán (5), ő valószínűleg már viselhette a visegrádi várnagyi tisztelet, amint 1285-ben Eyza ispánról ezt bizonyosan tudjuk (6). Már 1255 előtt említik a visegrádi várbirtokot is (7).

A fellegrvár legkorábbi épülete a hegycsúcs sziklatömbjét szabálytalan háromszög alakban körülölelő védőfalakból állt. A háromszögnek a hegygerinc felé néző, D-i csúcsába épült a kaputorony, felvonóhíddal és csapóraccsal védett, profilálatlan, félköríves kapuval, egyszerű, részsűs lábazattal (8).

A vár K-i, a támadásnak leginkább kitett oldalára emelték az öregtoronyt, amely négyszögletes magból és tömör háromszögletű sarkantyúból állt.

Köböl készült lakóépület valószínűleg nem volt az erődítményben, a ma álló palotaszárnyak közül egyik sem korábbi a XIV. századnál (9).

A fellegrvár az egész XIII. századi Közép-Európában elterjedt hegyi várak egyik jellegzetes példája. A tatárjárás után épülő hazai menedékváraktól mindössze a kaputorony alkalmazásában tér el, amely magánépítkezéseknél Magyarországon ekkor még nemigen fordul elő. Egyébiránt semmi sem utal a királyi építtetőre.

A vár falai helyben bányászott törtköből készültek, csak a sarokarmirozásoknál és néhol a falsíkokban elszórva alkalmaztak kváderkövet. A kaputorony É-k-i sarkában egy púposkváder is fennmaradt két sima kváder között (10). A kaputorony már említett faragottkő részletei szintén a legigénytelenebb kőfaragómunkával készültek.

Ezen igen egyszerű menedékvár befejezése után, most már nyilván maga IV. Béla egy új, hatalmas erődítményrendszer kiépítésébe kezdett. E rendszerben az először elkészült hegyi vár már csak másodlagos szerepet kapott, a védővonal felső lezárását képező "citadellává" vált. Míg a fellegrvárat eredetileg csak menedékhelynek szánhatták, az új visegrádi várrendszer már - amellet, hogy a pilisi ispán székhelyeként (11) és királyi "vadász kastélyként" is szolgált - sokkal nagyobb hadászati jelentőséget is kapott. Ez a vár már képes volt lezárni a Budáról Esztergom felé vezető utat egy K-ről jövő támadással szemben, azon a ponton ahol a Sibrik-dombot K-ről megkerülő országút a várhegy és a Duna közötti szűk szorosban kijut a folyópartra.

Az építkezés időpontjának pontos meghatározására adatunk nincs, de valószínűleg a munka befejezésére utalhat, hogy IV. Béla 1265. októberében már Visegrádon tartózkodott (12).

A várrendszer alsó végére, a Duna parton egy négyszögletes torony épült, amelyhez két irányban várfalak csatlakoztak. A torony földszintjén É. és D. felől egy-egy lőrést képeztek ki, amelyek furcsa módon a csatlakozó várfalak belső oldalát pásztázták. K felől nyílt a torony bejárata egy kis udvarról. Magát az udvart feltételezhetően a D-i völgyzárófal vonalának megtörésében kialakított kapun át közelíthették meg. Ez a terület ma az országút alá esik, ezért nem lehet kutatni. A torony első emeletéről is nyílt K. felé egy ajtó, nyilván egy külső lépcsőre. Később - ismeretlen időpontban - ezt az ajtót ablakká alakították.

Az emeletnek a Duna felé néző Ny-i oldalán is volt egy széles fülkédű, ismeretlen funkciójú nyílás. A toronyhoz kétoldalt csatlakozó vastag várfalak a toronnyal együtt épültek (13). Mindkettő tetején széles, lőréses pártázattal védett, lépcsős védőfolyosó húzódott. Ezek teremtetek kapcsolatot a dunaparti torony és a felette lévő teraszon épült lakótorony között. Ez a dunaparti erődítmény egyrészt az alsóvár vízellátása miatt volt fontos, másrészt lehetővé tette a dunai víziút ellenőrzését, harmadrészt pedig védelmet nyújtott egy kikötő számára.

A dunaparti toronytól kiinduló és egészen a fellegrvárig húzódó É-i völgyzárófal az alsóvár magját alkotó lakótoronyot sokszorosan megtörve kerüli meg. Ezen a falszakaszon egy kis, kívül-belül kőkerettel ellátott ajtó nyílik, a külső szintnél jóval magasabban elhelyezkedő belső járószintről. Árnyékszék ajtaja vagy kitörőkapu lehetett. Azon a ponton ahol az országot keresztezte a falat, sarkosan elhelyezett négyszögletes kaputorony épült. A torony külső oldalán részös lábazatot alakítottak ki. A kapunyílások profilálatlan csúcsíves záradékú kőkerettel épültek. A külső nyílást csapórács és kétszárnyú, retesszel lezárható kapu védte. A reteszgerendát a torony DK-i falába, illetve még azon túlnyúlóan is, kifalazott csatornába lehetett visszahúzni. Az első emeletre külső falépcső vezetett. Ezen a szinten a csapórács csörlőkamrája volt. Bejárata a DK-i oldalról nyílt. Egy hosszú, keskeny - a dunaparti toronyon lévő lőrésekkel azonos kiképzésű - kőkeretes lőrése az ÉK-i fal közepén nyílt a kapu fölé. Egy másik, hasonló lőrés ma a lépcsőházat világítja meg (14).

A második emeleti őrszoba Ny-i sarkában egy egyszerű falazott kandalló állt. Ennek a szintnek az ÉK-i és az ÉNy-i sarkában két csúcsíves, orrtagos mérművű ablakcsoka nyílt (15).

A kaputorony építéséhez kapcsolódó rétegből 1969-ben előkerült IV. Béla ezüstdénár biztosan keltezi a XIII. század közepére, nemcsak a kapu toronyot, hanem a vele egybeépült É-i völgyzárófalat, és ezáltal az egész alsóvárat is.

A völgyzárófalnak a torony K-i sarkához csatlakozó felső szakasza az első őrtoronyig az alsó falszakaszhoz hasonló kiképzésű volt. 2,5 m vastag, 5-7 m magas, koronáján pártázattal védett lépcsős gyilkjáró húzódott. E falszakasz közepe táján is, az alsó szakaszon lévőhöz hasonló ajtó nyílik, de itt megmaradtak az ajtó alatt, a várfal külső oldalához kapcsolódva, egy viszonylag vékony falú, négyzetes alaprajzú építmény maradványai is.

Az első őrtorony mind méretében, mind részleteiben a dunaparti toronyhoz hasonlít. Alapterülete 8,2 x 8,2 m, falvastagsága 2,3 m. Tömegének fele a várfal elé ugrik. Eredeti földszinti profilálatlan kőkeretű ajtaja D-felé nyílt, később - ismeretlen időpontban - Ny. felől, a völgyzárófal gyilkjárójáról is vágta egy bejáratot. A földszinti helyiség É-i - kifelé néző - falában egy, a többi toronyéhoz hasonló lőrés volt, ennek azonban a kerete elpusztult.

A torony első emeletére a K-i falban - a meredeken emelkedő hegyoldalról - nyíló, a földszinti D-i ajtóval azonos kiképzésű ajtó vezetett. A helyiség DNy-i sarkában kis kandalló állt, keskeny kőkonzolokra támasztott boltzattal. A kandalló mellett, a Ny-i falon ismeretlen funkciójú nyílás, talán egy retesszel elzárható nagyobb ablak, amelynek csak fülkéje és a reteszcsatornája maradt meg. A második emelet lőréses pártázatából csak a Ny-i oldalon maradt fenn néhány csonk. Az őrtorony felett a völgyzárófal az alsó falszakasz felére vékonyodik és csak közvetlenül a második torony előtt vastagodik meg újra. Itt semmi nyoma gyilkjáró-folyosónak.

Nem sokkal a torony felett kisméretű kapu nyílt a falon, ennek csak kiváltoíve és reteszcsatornája maradt meg, a keret kiromlott.

A második őrtorony méretei azonosak az elsővel. Ez a torony rosszabb állapotban maradt fenn: falsíkja ennek is nagyrészt kiromlott. Bejáratának nem maradt nyoma, de a földszinten ez is csak D. felől nyílhatott. Mind a földszinten, mind az első emeleten egy-egy lőrés néz Ny felé. A földszinti lőrés kőkerete - amelynek K-i szarköve épen maradt - teljesen egyezik a völgyzárófal többi tornyának lőréseivel. A torony K-i oldalánál, a völgyzárófalban kis kőkeretű, retesszel elzárható kapu nyílt. A kapu mellett falazott lépcső indul a fal tetejére. Abban a vonalban, ahol a lépcső elérte a falkoronát, a várfal újra elvékonyodik, és csak egy nagy sziklatömb előtt vastagodik meg újra. Ezen a szakaszon nyilván faszervezetű gyilkjáró húzódnak a várfal tetején. Az egyébként szinte teljesen épségben álló fal a szikla előtt teljesen lepusztult. Ez lehet annak következménye, hogy itt volt egy kis kapu, és talán a sziklán egy harmadik őrhely is elhelyezkedett. Ezeknek azonban semmi nyoma sem maradt, mint ahogy a völgyzárófal folytatásának sem. Az itt kezdődő sziklagerinc oldalát É felé függőleges sziklafal alkotja.

E gerinc végét - nem sokkal a fellegrvár XV. századi külső várfala alatt - vastag újkori feltöltés takarja. Valószínű, hogy eredetileg ez a gerinc a belső várig húzódott, de a vár középkori bővítése során több helyen megfaragták, feltöltötték, és a XIX-XX. századi helyreállítások alkalmával még a vár alatti szakasz is föld alá került. Ha a sziklán épült is várfal, ma már ennek semmi nyoma sem maradt. Az É-i völgyzárófal funkciója semmi esetre sem a fellegrvár és az alsóvár közötti közlekedés biztosítása volt, még az sem bizonyos, hogy a fal végig járható volt. A fal mögötti terület olyan meredek, hogy ott még gyalogutat sem lehet kialakítani, magukat az őrtornyokat is minden bizonnyal - legalábbis béke idején - a járhatóbb É-i hegyoldalon felhúzó külső útról közelítették meg, ezért lehetett szükség a tornyok melletti kapukra. Mivel D-ről nem számítottak váratlan támadásra, a meredekké váló hegyoldalon nem is folytatták a D-i völgyzárófalat, az erődítés csak kb. az É-i fal első őrtornyának magasságáig húzódott. Ezen a falon országút fölé épült kaput sem védte kaputorony, hanem csak egy falsarok. A kapunyílást egyszerű retesszel elrekeszthető kapuszárnyak zárták el. A retesz csatornája, az időközben erősen lekopott út mai szintje fölött magasan helyezkedik el.

Az erődítményrendszerre a legnagyobb veszélyt az alsóvár fölé magasodó Sibrik-domb jelentette. Ennek a tetejére felállított ostromgépekkel a támadók jól belőhették az É-i kaputorony környékét. Ez ellen jelentett hathatós védelmet a nagy lakótorony, amelynek egykori tetőterasa csaknem a Sibrik-domb platójának magasságáig emelkedett, így a védők ezen elhelyezett ballisztái és katapultái egyenlő feltételekkel vehették fel a harcot az ostromló útegekkel. A torony védelmi szerepe miatt is fel kell tételeznünk a fölső szinten egy tetőterasz kialakítását. A torony többi védelmi berendezése már arra az esetre szolgált, ha az ostromlók elfoglalták volna az É-i völgyzárófalat és a kaputornyot. A védők a toronyból még ekkor is ellenőrzésük alatt tarthatták az országutat, hiszen ez a tornyot megkerülve közvetlenül annak falai alatt haladt tovább D felé. A földszinten elhelyezett lőrések az ÉK-i oldalon pontosan a kaputoronyra néznek. A kapun betörő ellenségre lőhettek innen az íjászok. Ez az elrendezés is az É-i kapu és a torony egykorúsága mellett szól. A falak tövébe érkező ostromlók ellen készült a hatodik szintet körülölelő faszerkezetű védőfolyosó.

A torony alaprajzi elrendezését is speciális védelmi funkciója határozta meg: lesarkított négyszög alakú belső terét az ostromgépek lövedékeinek egyedül kitett É-i oldalon tömör háromszögletű sarkantyú fedezi. A D-i oldalon sem lehetett számításra kívül hagyni az ostrom lehetőségét, de erre - mint a völgyzárófalak kiképzése is mutatja - sokkal kevésbé számítottak, másrészt itt az ostromgépeket is sokkal hátrányosabban lehetett csak elhelyezni. Ennek megfelelően bár D-en is építettek sarkantyút a tornyoknak, de ez nem volt tömör, benne helyezték el a torony emeleteit összekötő csigalépcsőt (16). Erre vall a Schulek Frigyes féle lépcső kezdőfokaként megmaradt két eredeti lépcsőfok, valamint a második, a negyedik és az ötödik szinten a DK-i falban fennmaradt, falmagba helyezett folyosó nyoma. Az ötödik szinten megvan még a folyosóból a terembe nyíló ajtó egyik profilálatlan szárköve, illetve félköríves záradékának egy része is, továbbá a folyosót fedő, az ajtótól fölfelé emelkedő dongaboltozat maradványa. Az a tény, hogy a tornyoknak a D-i sarka ilyen mértékben elpusztult, önmagában is arra utal, hogy nem lehetett tömör kiképzésű.

A torony védett K-i és Ny-i falát az építők már bátran áttörhették nagyméretű, díszes ikerablakkal. Ide helyezték el az épület bejáratait is: A földszintet önálló, K felől nyíló kapun át lehetett megközelíteni. E szint D-i sarka fennmaradt, így tudjuk, hogy nem volt benne lépcső, csak lőrések. Csapos gerendafödémjét a terem hossz tengelyében három oszlop (17), illetve az általuk hordozott mestergerenda tartotta.

A torony főbejárata az első emeletre nyílt, ugyancsak a K-i falon. Eredetileg nyilván falépcsőn lehetett megközelíteni. Az ajtó mellett É felől egy kisebb ablakot építettek. A Ny-i oldalon is egy ablak helyezkedett el, az árnyékszék miatt a fal középtengelyéből D felé eltolva. E szint Ny-i falának nyílásait Schulek Frigyes teljesen átalakította. Ez a szint - akárcsak az első - egyetlen teremről állt, lefedése is hasonló megoldású volt. Az É-i falán nagyméretű kandallót helyeztek (18) el, ÉNy-i falán pedig kis fülkét képeztek ki, amelyből lejtős aljú csatorna vezetett a földszinti térbe. Funkcióját biztosan aligha lehet már meghatározni, de esetleg elképzelhető kézmosófülkéként, bár elég különös, hogy lefolyó csatornáját nem kifelé vezették.

A harmadik és negyedik szint a másodikéhoz hasonlóan volt kiképezve, de ezeknek mind a K-i mind a Ny-i falát egy-egy félköríves ikerablak törte át. Ezeket a termeket is kandalló fűtötte és ezekből is árnyékszékek nyíltak.

Az árnyékszékeket eredetileg a falmagban képezték ki, a harmadik és a negyedik szint között fenn is maradt egy hozzájuk tartozó kettős csatorna (19). E szerint az ötödik szintre is ilyen falmagba épített árnyékszéket terveztek. Körülbelül a negyedik szint félmagasságába érve azonban megváltozott a terv, és a lakótorony Ny-i falának é-i fele elé egy téglalap alaprajzú fióktornyot emeltek, és ebben helyezték el az árnyékszékeket. A már megépült fölkeket pedig a fióktorony megközelítését szolgáló folyosókká alakították. Valószínűleg már ekkor befalazták a falmagban lévő csatornának a harmadik szint alatti szakaszát, de ezt a részt Schulek Frigyes átépítése teljesen elpusztította, mindössze az alsó kiömlőnyílás küszöbje és két szarköve maradt meg. Az új fióktornyot alul természetesen nem köthették be a lakótorony falába, így egyszerűen csak mellé építették. Vastag, bár szintenként fölfelé visszalépcsőződő Ny-i falában képezték ki az árnyékszékek csatornáit. A fióktorony aljából egy nagy téglaboltozatos csatorna vezette ki a szennyvizet az országút alatt, az út túlsó szélén, a lejtő peremére érve azonban e csatorna véget ért. A fióktorony felső része, a negyedik szint közepe fölött már be volt kötve a lakótorony főfalába, csorbázata ma is látható. A tervváltozás azzal járt, hogy az ötödik szintre már nem került árnyékszék. A fióktornyot a negyedik szint felett félnyeregtetővel lezárták.

Azon a vonalon, ahol a tető a lakótorony falához csatlakozott, vízvezető párkányt helyeztek el. A tervváltozás nyilván azzal magyarázható, hogy az ötödik szint az eredetileg tervezett lakó funkció helyett, valamilyen reprezentatív szerepet kapott. Ezért nem került ide árnyékszék, és ezért képezték ki ablakait a többi szint félköríves keretezésétől eltérően csúcsívvá. Az ötödik szintet is a többivel megegyező fafödémrel fedték le (20). Ezt a termet is kandalló fűtötte.

A hatodik szint már védelmi funkciót látott el. Innen nyíltak a K-i és a Ny-i oldalon egy-egy ajtó a gyilokjáróerkélyre. A K-i ajtó fölkéjéből a falmagban lépcső vezetett fel a faltetőre. A Ny-i ajtónál ilyennek nem maradt nyoma. A hatodik szint minden bizonnyal fedetlen volt: itt helyezkedhetett el a tetőtérasz. Erre bizonyíték a hetedik szint mellvédfalának kiképzése: Ez egy mindössze 56 cm vastag fal. Alján nagyjából másfél méterenként kb. 25 x 25 cm-es gerendalyukak sorakoznak. Ezek nem állványzat számára készültek, mert ahhoz túl sűrűn helyezkednek el, de nem is földmerendák helyei, mert ahhoz meg túl ritkák. Az ilyen gerendasor a várépítészetben gyakori fapadozatú belső gyilokjáró tartógerendáinak felel meg (21). Ha ezek ilyen szerkezethez tartoztak, akkor ki kell zárunk, hogy velük egyidőben a hatodik szint földmívellett volna fedve. E mellett szól az is, hogy az ablaklan hatodik szint magassága a padlótól a főfalak koronájáig mindössze 2,75 m, ami jóval kevesebb a 2-5. szint 4,25 m-es belmagasságánál, de még a földszint 3,5 m-es magasságát sem éri el.

A hetedik szint gyilokjáróját körülvevő mellvédfal körülbelül 1 m magas. Ez egyértelműen a torony főfalaival együtt épült, eltérő falszerkezetét - toronyfal burkolatánál használt kváderek, illetve megmunkált nagy kövek helyett apró törtek - a jóval kisebb falvastagság magyarázza. A mellvédfal tetején falegyent képeztek ki, és erre építették a kissé vékonyabb - 48 cm-es - pártafokokat. A fokok sarkát és a beléjük helyezett lőrészeket faragott kövekből és közéjük rakott téglákból képezték ki. Lezárásukat téglából falazott nyeregtetővel oldották meg. Láthatjuk, hogy a mellvédfal és a pártafokok elválása az építési menetből következik. Nincsen semmi okunk arra, hogy a fokokat a XIV. századra keltezzük (22). XIII. századi datálásuk mellett szól az is, hogy az építésküzhöz felhasznált téglák mérete egyezik a torony vitathatatlanul XIII. századi részletein - például a kandallókürtők belésében - felhasznált téglák méreteivel. A pártafokok habarcsa sem tér el a mellvédfal habarcsától. A torony pártafokainak mérete jelentősen különbözik a toronyudvart övező XIV. századi belső várfal jóval szélesebb pártafokaitól, viszont szinte teljesen megegyezik az é-i völgyzárófal első őrtornyának XIII. századi pártafokaival, mindössze a falvastagságuk kisebb.

A lakótorony és a völgyzárófal falsíkjai szinte kvádereként megmunkált kövekből épültek. Valódi, szépen faragott kvádereket csak a sarokarmírozásoknál, a kandallóknál és a lakótorony ablakfölkéjénél használtak fel. A kvádereket a környékbeli kőbányákban fejtett andezittufából készítették.

A kandallók és az ikerablakok oszlopainak néhány részletéhez forrásvízi mészkövet is használtak. A törtkő a várhegyből is fejthető, rossz minőségű andezit konglomerátum. Az építkezéshez kőbányaként használták fel a szomszédos Sibirik-dombi római, kora Árád-kori vár, és a környező épületek - például a XI. századi esperesi templom - romjait. Ezek faragott kövei, és római feliratos kövek kerültek elő a lakótorony fióktornyának bontásakor (23), és néhány ma is látható a lakótorony falsíkjában. A torony építéséhez felhasználtak olyan köveket is, amelyeket a fellegrvár építkezésén faragtak még ki, de ott nem kerültek beépítésre. Így kerülhetett egy, a fellegrvár kaputornyán fennmaradottal azonos kialakítású púpos kváder a torony hatodik szintjén a Ny-i fal magjába, ahol D-i toronysarok leomlása után vált láthatóvá. Az építkezéshez szükséges nagy mennyiségű meszet talán azokban a mészegető kemencékben égették, amelyeket a Sibirik-dombbal É-ről szomszédos Várkert dűlőben, XIII. századi mellékletekkel együtt Schulek János tárt fel 1938-ban (28).

A lakótorony és a völgyzárófal tornyai csapos gerendafödémrel voltak fedve, csak a falakban kialakított fülkék, folyosók kaptak téglavagy kváderkő kiváltóboltozatot. Léglával bélelték a lakótorony kandallóinak kürtőit, és használtak téglát a várfalak védőpártázataihoz is. A völgyzárófal építménveinek és a lakótoronynak a falait a falmagba épített fagerendákkal erősítették. (25)

A visegrádi várrendszer a XIII. sz. második felének magyarországi várépítkezései közül messze kiemelkedik mind méretei, mind minősége tekintetében. A lakótorony faragott keretű, oszlopos béléstű ikerablakaival, oszlopos díszű kandallóival szinte egyedül áll a tatárjárás utáni Magyarországon, legfeljebb a szepesi és a lékai vár vethető vele össze.

A visegrádi vár átépítésére először Károly Róbert korában került sor (26), de jelentős munkák folytak itt I. Lajos (27), Zsigmond (28) és Mátyás uralkodása alatt, valamint a XV. század végén (29). Az alsóvár a törökök elején jelentősen megsérült (30), és ezután már csak a török településnek adott helyet (31).

Romjainak feltárását 1871-72-ben kezdte el Henszmann Imre, az alsóvár helyreállítását pedig 1872-82 között Schulek Frigyes. A munka ekkor pénzhány miatt félbeszakadt. 1916-22 között Lux Kálmán tervei szerint folytatták a lakótorony helyreállítását, majd 1927-40 között a várbeli kutatások és helyreállítások irányítását Schulek János vette át. 1950-ben a lakótorony leégett, és a helyreállítást csak 1957-ben kezdték el. 1959-65 között a régészeti feltárásokat Héjji Miklós, 1966-69-ben pedig Szőke Mátyás vezette. A műemléki helyreállítás tervező építésze 1958-60-ig Szanyi József volt, 1961-től pedig Sedlmayr János (32). Az É-i kaputorony helyreállítását 1988-ra fejezték be, Máthé Géza tervei szerint, 1987-89-ben pedig Oltai Péter tervei alapján újjáépült a D-i völgyzárófal alsó szakasza.

1. Nem csak az oklevelek szövege vall arra, hogy a Mária által építtetett vár a fellegrárral azonos, és nem az alsóvárral, hanem az a tény is, hogy az alsóvár védelmi rendszerének a fellegrár szerves része, nélküle az alsóvár teljesen védtelen, tehát a fellegrárnál korábban nem épülhetett.
2. Visegrád névszerint csak az oklevél 1263-64-es pápai megerősítésében szerepel THEINER 1859. 469. 262.o.
3. F. TÓTH 1971. 245.
4. Mon. eccl. Strig. I. 388.
5. 1251-ben említik /Wertner 1897. 660./
6. 1285-ben említik "Eyza ccomes de Pyllis et castellanus de Wisegrad" /Mon. eccl. Strig. II. 207./
7. Mon. eccl. Strig. I. 560.
8. A kaputorony együtt épült a körítőfalakkal, falaik bekötnek egymásba. A kapu védelmi berendezéseiről néhány eredeti helyén fennmaradt kőfaragvány és a kapukeretnek a farkasverembe hullott elemei áruklodnak.
9. Az É-i palotaszárny helyén nem zárhatjuk ki egy faépület létét. Emellett szól az ÉNy-i sarokban furcsán derékszögben törő várfal. Ha volt a várban lakóépület, annak elhelyezésére éppen ez a védett ÉNy-i sarok volt a legalkalmasabb.
10. Púpos kváder a kaputorony előtti árokból is előkerült. A kaputornyon lévő púpos kvádert említi MIKLÓS 1983 21-22., megfogalmazásában esetleg félreértésre adhat okot, hogy a belső vár kaputornyát K-i kaputornyoknak nevezi.
11. A már említett Fülöp ispán bizonyosan Visegrádon tartotta székhelyét, mert 1258. XII. 10-én, amikor felesége végrendekezett, Ábrahám szentgyörgymezei prépost ide szállt ki. /BAKÁCS 1982. 69./
12. 1265. IX. 13-án oklevelet keltez itt. SZENTPÉTERY I. kötet III. füzet 444. o. 1455.
13. A dunaparti tornyot Schulek János kutatta és állította helyre 1937-ben /SCHULEK 1944/
14. Elképzelhető, hogy a csigalépcső utólag a XIV. sz. elején épült be a toronyba, de ezt falkutatás nélkül eldönteni nem lehet. A lépcsőház egyszerű szemöldökgyámos ajtajai keltezésre nem igen használhatóak.
15. Semmi szemmel látható nyoma sincs annak, hogy ezeket az ablakokat később helyezték volna el, ellentétben ugyanennek a szintnek az üledékpadozás fülkéjű nagy ablakaival, amelynek utólagos ki- vagy átalakítása világosan megfigyelhető a külső falszöveten.
16. HÉJJ 1966. 4.
17. Az oszlopozásokat Héjj Miklós tárta fel: HÉJJ 1966. 2. az általa akkor hozzájuk tartozónak ítélt és XIII. századra keltezett oszloplábazatokat mi a királyi palotából származó Mátyás-kori faragványoknak tartjuk. Ennek formájuk sem mond ellent: gúlába metszett, kissé merev profilal szerkesztett attikái lábazatok, de anyaguk, ami hárshegyi homokkő, ezt szinte teljesen igazolja, ezt a kőanyagot ugyanis Visegrádon sehol sem alkalmazzák a Mátyás-kor előtt. Az alsóvár területéről egyébként igen nagy mennyiségben került elő biztosan a palotából származó faragottkő anyag. Egy ugyanilyen lábazatot talált másrészt Héjj Miklós a királyi palota D-i határfala mellett is.
18. A torony kandallóinak párkányát két-két szabadonálló oszlop tartotta, amelyeknek csak a falba bekötött lapos attikái lábazatai maradtak fenn, legjobb állapotban a negyedik szinten. Ugyanezen a kandallón látható még, hogy téglabéléses kürtőjét a terem felé faragott kővel burkolták.
19. A negyedik szinten még az üledeszka is az eredeti helyén van. Ezt Héjj Miklós XIX. sz.-inak tartotta. HÉJJ 1966. 3., de éppen az általa idézett Schulek Frigyes 1878 évi jelentésének részlete bizonyítja az üledeszka középkori voltát. Schulek ezt írja: "A nyugati oldal északi ablakfülkéje részben megújítandó lévén, boltíve leszedett, s ezen alkalommal kiderült, hogy a harmadik emelet megfelelő ablakfülkéje, mely részben befalazva találtatott, egy kisebb helyiséget tartalmaz, mely összeköttetésben állott a második emelet ablakfülkéjével is. - E fölfedezés következtében az itt talált üreg felhasználásával rejtett lépcsőösszeköttetést terveztem, a két emelet ablakfülkéje között." A szövegből kiderül, hogy

az árnyékszék részben be volt falazva, ma is látszik, hogy építését nem fejezték be - az árnyékszékatorony építése miatt - így soha nem is használhatták, ez pedig megmagyarázza, hogy a deszkán miért nincsenek kopásnyomok.

Másrészt Schulek az árnyékszék helyére lépcsőt akart helyezni - bár ebben mint ahogy az egész negyedik szint kiépítésében megakadályozta, a pénzhiány - teljesen értelmetlen cselekedet lett volna tőle, hogyha az

20. Ennek nyomait a XIV. századi átépítés során a belső falsíkok felső részének újrafalazásával nagyrészt eltüntették. Mindössze a K-i fal D-i felén vehető ki ma is a földemgerendák apró kövekkel befalazott helye, illetve ennek folytatásában a DK-i falban, a D-i sarok kiomlása által keletkezett metszetben látható egy, a torony hossz tengelyére merőleges gerendafészek.
21. Hasonló szerkezetű például az 1320-as évekből származó, torony körüli belső várfal gyilokjárójának kiképzése is.
22. Héjj Miklós ezeket indoka részletezése nélkül a XIV. sz-ra keltezte HÉJJ 1966. 2., 5.
23. Schulek Frigyes 1873 évi jelentésének megfelelő részletét idézi Héjj 1966. 3.
24. SCHULEK 1944.
25. Ilyen faragatlan kerek gerendák láthatók a lakótorony negyedik szintjének K-i falában, és az É-i völgyzárófal második őrtornyának K-i falában.
26. 1323-1328 között épül ki az alsóvár belső falöve, ezzel összefüggésben jelentősen átalakítják a lakótoronyt is. Az építkezést biztosan keltezik Károly Róbert korára, egy az átalakítással együtt épült kőház járószintje alatt, és padlóján talált Károly Róbert pénzék.
27. Valószínűleg az ő uralkodása alatt épül fel a fellegvár három nagy palotája és második falöve, bár ez utóbbinak, és az É-i palotaszárnynak egyenlőre nem zárható ki Károly Róbert kori datálása sem.
28. Zsigmond idején épülhet ki a fellegvár alsó falöve a K-i kaputoronnyal, és a belső vár É-i palotaszárnyának K-i fele.
29. Mátyás korában, az 1480-as években a palota átépítésén dolgozó kőfaragók közreműködésével építkeznek a fellegvár épületein. Akkoriban, de közelebből ismeretlen időben, épül meg az alsóvár Ny-i ágyúterasa és ciszternája is.
30. A vár 1544-es ostromáról Istvánffy emlékezik meg, és a lakótorony Reinhold von Lubenau leírása szerint 1587-ben már biztosan romos volt. HÉJJ 1966. 6.
31. Az alsóvár területén nagyszámú törökkori ház és gödör került elő.
32. Az alsóvár kutatásának és helyreállításának történetére vonatkozó legfontosabb adatok: SCHULEK 1944., HÉJJ 1966. 6-8., SEDLMAYR 1970. 318-333.

SZÓKE Mátyás
Mátyás Király Múzeum
VISEGRÁD
2025

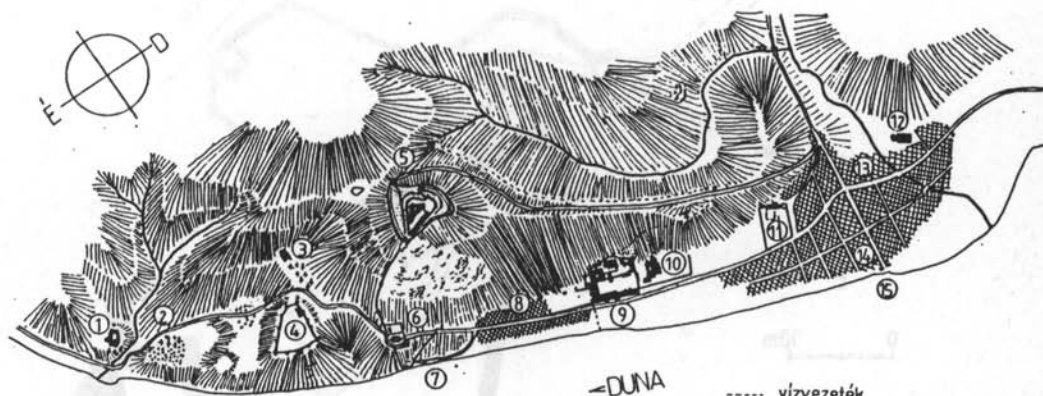
BUZÁS Gergely
Mátyás Király Múzeum
VISEGRÁD
2025

Die Untere Burg von Visegrád im 13. Jahrhundert

Visegrád liegt beim unteren Eingang des Donauknies, an der Landstrasse, die längs dem Flusse Buda mit Esztergom verbindet. Seine Gespannschaftsburg aus den 10-12. Jahrhunderten, die unter Verwendung eines römischen Kastells des 4. Jahrhunderts erbaut wurde, ging während des Mongolensturmes endgültig zugrunde. Auf einem Näheren, hohen Berggipfel hatte dann um 1247 Königin Maria, die Frau von Béla IV. /1235-1270/ mit dem Bau der neuen Visegráder Burg angefangen, um den Schwestern des neu gegründeten Dominkanerinnenklosters auf der heutigen Margarethen-Insel, darunter der Tochter des Königspaares, der Hl. Margarethe Zufluchtsmöglichkeit zu gewähren. Die etwa dreieckförmige Burg mit Torturm, mit Bergfried und wahrscheinlich mit einem Holzgebäude war bis 1251 fertiggebaut. Ihre Werkstatt aber arbeitete weiter, wahrscheinlich schon im Dienste des Königs. Jetzt entstand ein grossangelegtes Befestigungssystem, von der oberen Burg bis zum Donauufer wurde eine mit Wachtürmen befestigte Talsperre errichtet, die Landstrasse führte durch einen Torturm, dahinten bildete ein mächtiger, sechseckiger Wohnturm das Zentrum der nach Süden nur mit einer einfachen, turmlosen Mauer abgeschlossenen unteren Burg. Diese Anlage wurde also eindeutig gegen einen Angriff aus Richtung Buda erbaut, man rechnete aller Wahrscheinlichkeit nach mit einem neuen Mongolenstrom. Diese untere Burg verdankt ihre eigenartige Disposition ihrer militärischen Strassensperre-Funktion. Der grosse Wohnturm mit seiner unter den ungarischen Verhältnissen ungewöhnt reichen Ausstattung /Fenster, Kamine, usw./ hatte natürlich nicht nur militärische Aufgaben zu erfüllen. Er diente als Sitz des Gespanns des Komitats Pilis, der zugleich Kastellan von Visegrád war. Die Wälder um Visegrád gehörten im Mittelalter zum königlichen Jagdgebiet, so bat der Turm wahrscheinlich öfters auch dem König Unterkunft. Es ist eine Urkunde von Béla IV vom 13. Oktober 1265 aus Visegrád bekannt, zu dieser Zeit waren die Bauarbeiten wahrscheinlich schon abgeschlossen.

Visegrád war die stärkste Burg der mittleren Teile Ungarns in den 13-14. Jahrhunderten, deswegen wählte sie zu seinem Sitz im Jahre 1323 König Karl Robert von Anjou /1307-1342/. Er liess vor allem die untere Burg ausbauen, seine Nachfolger, Ludwig I. /1342-1382/, Sigismund Luxemburg /1387-1437/ und Matthias Corvinus /1458-1490/ führten eher in der oberen Burg Bauarbeiten durch. Im letztgenannten Bau befand sich seit der Zeit Karl Roberts der Aufbewahrungsort der ungarischen Krönungsinsignien.

Die Freilegung der durch die türkenzeitlichen Belagerungen beschädigten und im 18. Jahrhundert in Ruinen zerfallenen Burg begann 1871 Imre Henszlmann. Die Freilegungs- und die Wiederherstellungsarbeiten laufen mit kürzeren Unterbrechungen bis zu unseren Tagen.

1. Szt. András monostor
2. X-XII. sz-i település templommal
3. XI-XII. sz-i esperesi templom
4. X-XII. sz-i ispáni vár
5. fellegrvár
6. vizivár
7. kikötő
8. suburbium

9. királyi palota
10. Szűz Mária ferences kolostor
11. Szt. László kolostor
12. Szűz Mária plebánia
13. magyar város
14. német város
15. marosi rév

----- vízvezeték

X-XII. sz-i település

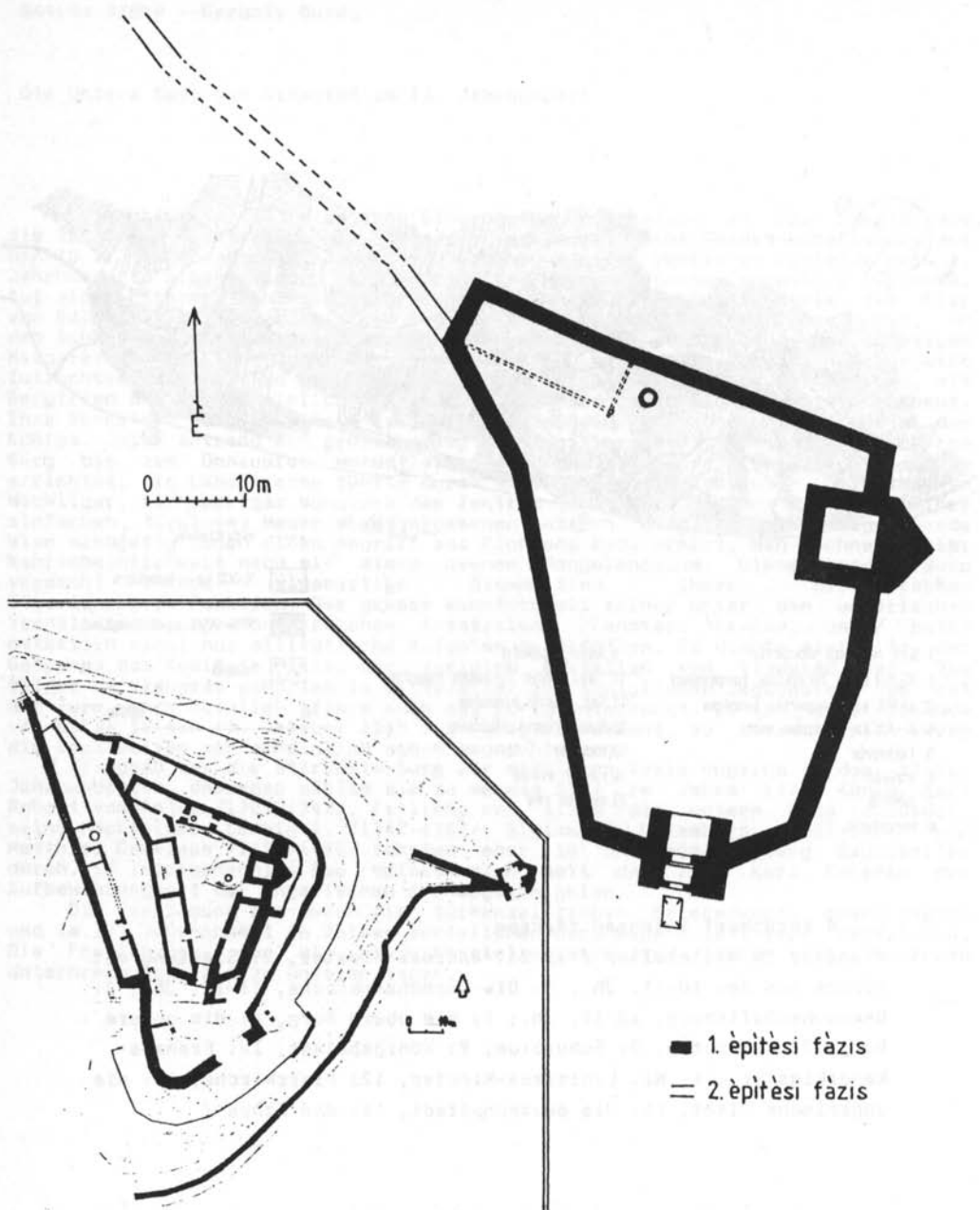
XIII-XVI. sz-i település

temető

0 500m

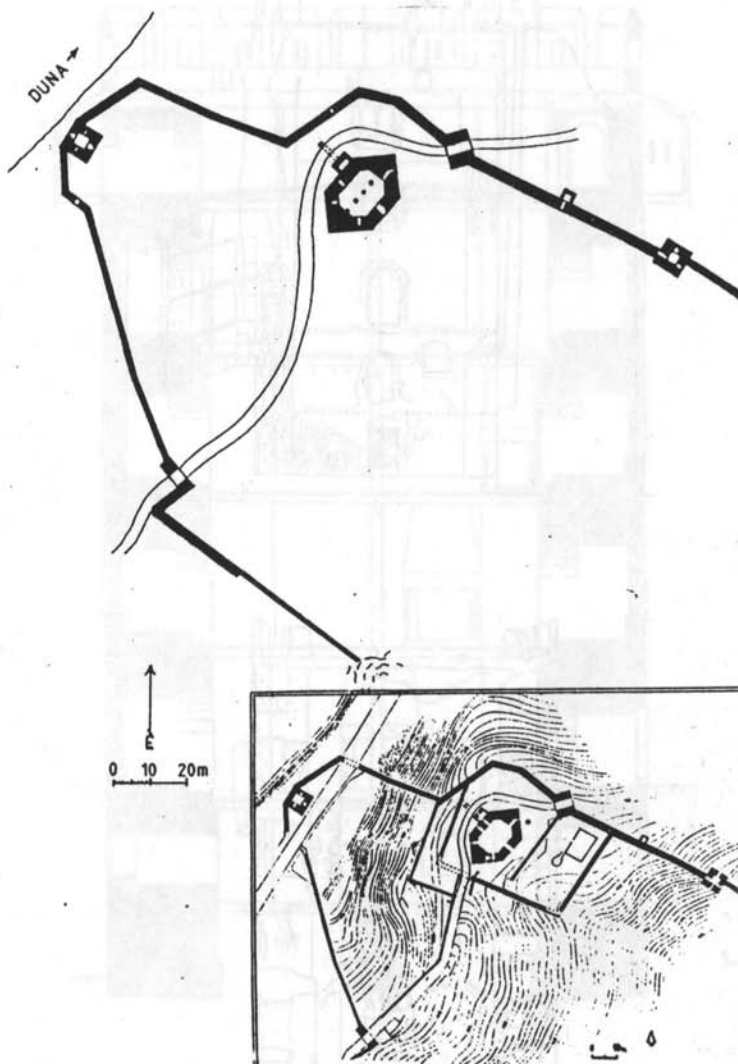
1. A középkori Visegrád térképe

Visegrád im Mittelalter / 1: St. Andreas-Kloster, 2: Siedlung mit Kirche aus den 10-11. Jh., 3: Die Dechanatskirche, 11-12. Jh., 4: Gespanschaftsburg, 10-12. Jh., 5: die obere Burg, 6: die untere Burg, 7: der Hafen, 8: Suburbium, 9: Königspalast, 10: Franziskanerkloster, 11: Hl. Ladislaus-Kloster, 12: Pfarrkirche, 13: die ungarische Stadt, 14: die deutsche Stadt, 15: die Föhre /

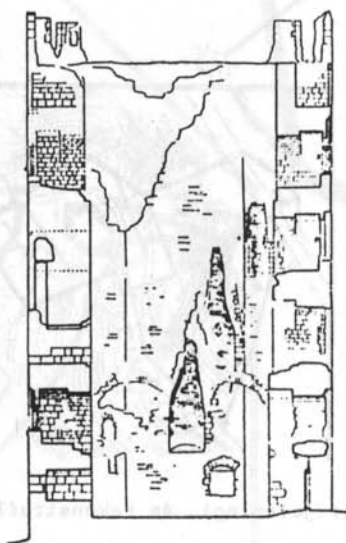
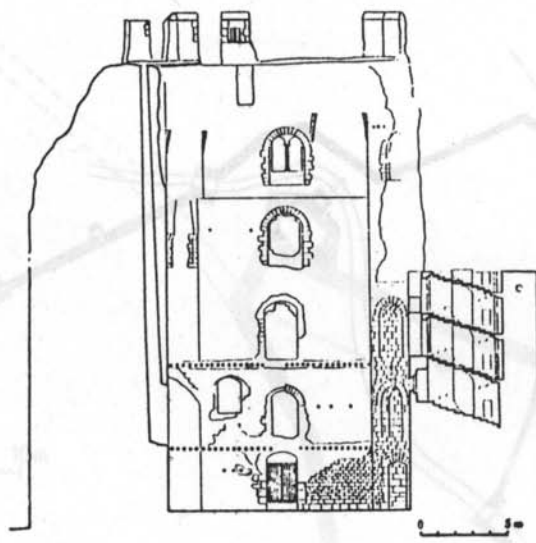

2. A visegrádi fellekvár jelenlegi, és rekonstruált XIII. sz.-i állapotának alaprajza

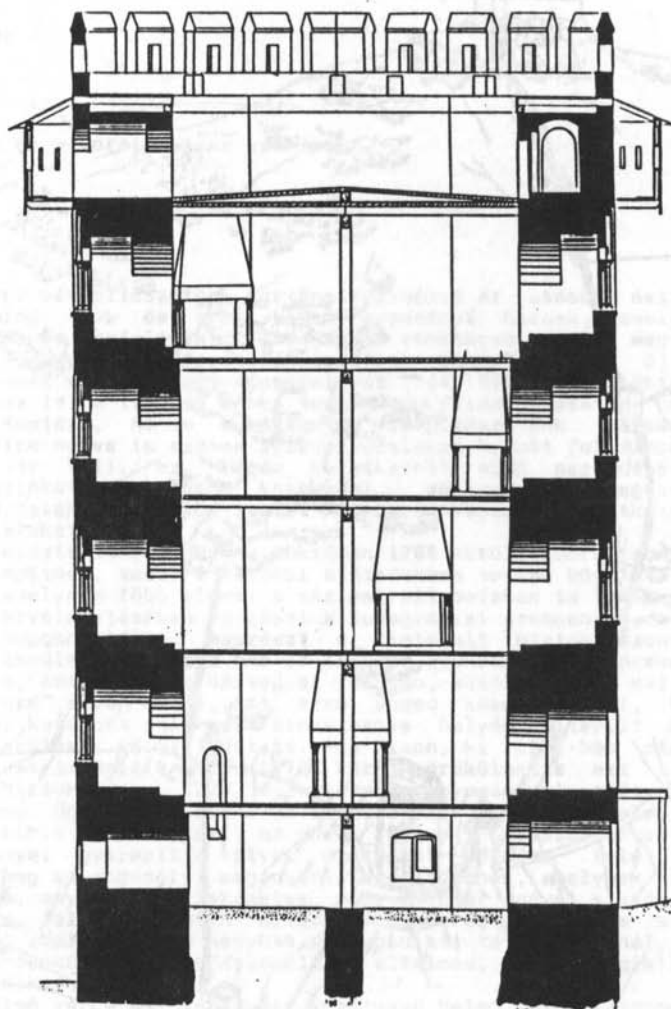
Visegrád, obere Burg, Grundriss des heutigen Zustandes, sowie Rekonstruktion des 13. Jh-s

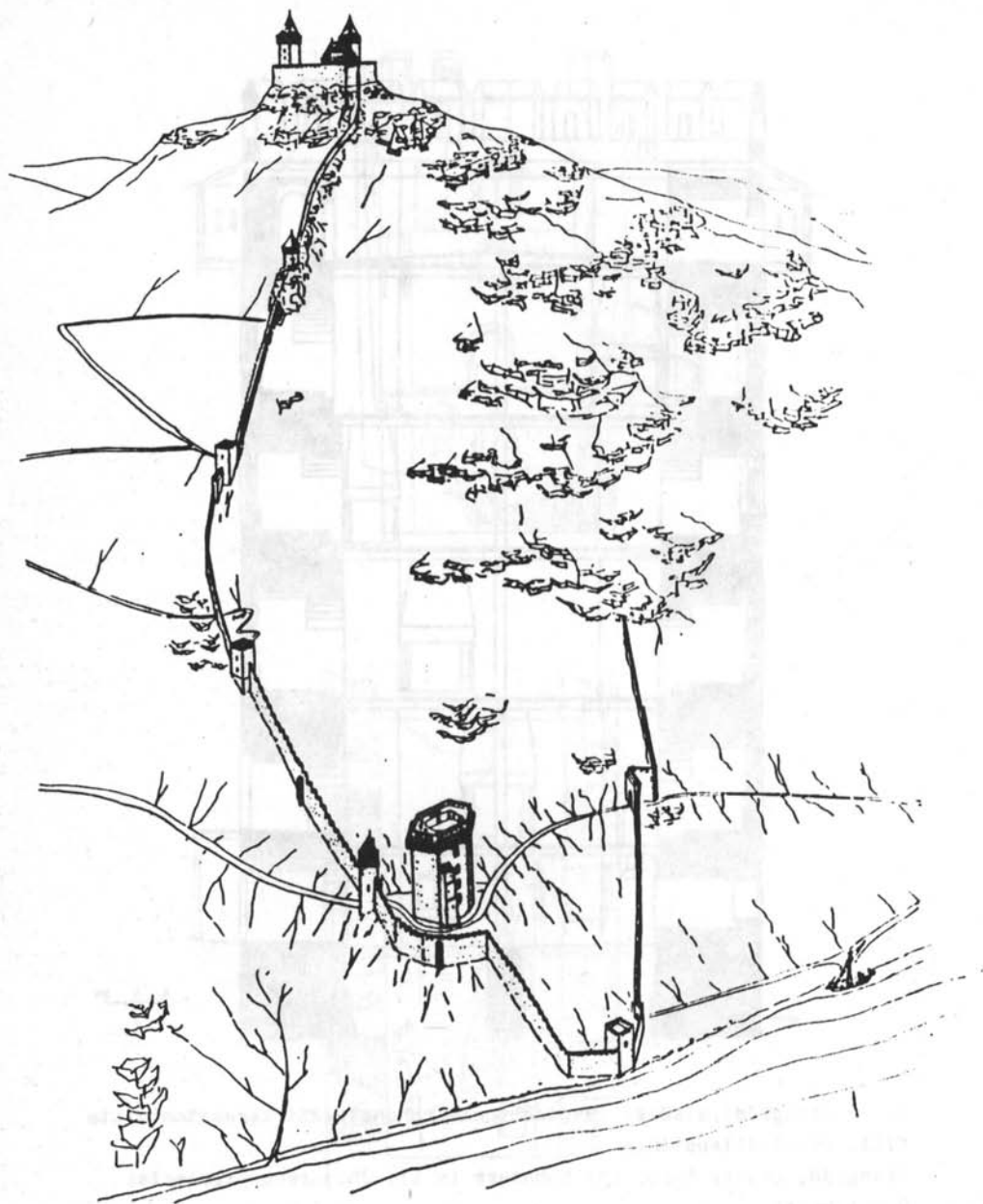
3. A visegrádi alsóvár jelenlegi, és rekonstruált XIII. sz.-i állapotának alaprajza
Visegrád, untere Burg, Grundriss des heutigen Zustandes, sowie Rekonstruktion des 13. Jh-s

4. A visegrádi alsóvár lakótornyának hossz- és keresztmetszete
Visegrád, untere Burg, Längs- und Querschnitt des Wohnturmes

5. A visegrádi alsóvár lakótornyának rekonstruált keresztmetszete
XIII. sz.-i állapotában
Visegrád, untere Burg, der Wohnturm im 13. Jh., rekonstruierter
Querschnitt

6. A visegrádi vár XIII. sz.-i állapotának rekonstrukciója
 Visegrád, das Befestigungssystem im 13. Jh. Rekonstruktion

Horler Miklós

A johanniták és a korai magyar vártípus

Középkori várépítészeti történetére nézve az utóbbi évtizedek műemléki kutatásai mind több és több olyan eredményt hoznak, amelyek alapján a periodizációra és morfológiai fejlődésükre vonatkozó korábbi megállapítások egy része felülvizsgálatra, továbbfejlesztésre szorul. Ilyen új eredményekkel szolgált egyebek között a simontornyai vár 1964-1975 között történt feltárása és helyreállítása is. A tízéves munka tudományos feldolgozása nem csupán magának a várnak történetére, hanem középkori várépítészeti történetének tágabb összefüggéseire nézve is számos érdekes adalékot hozott felszínre. (1) Ezekből itt most a vár XIII. sz. végén keletkezett első periódusával kapcsolatos megállapításainkat szeretnénk közreadni, amelyek a magyar várépítészeti történetének talán legkevésbé ismert korai szakaszára vonatkozóan vetnek fel újabb gondolatokat.

A birtoklástörténeti adatok tükrében 1280 körüli időre tehető annak az első várnak a felépítése, amely a későbbi századokban tovább bővített épület magjává szolgált, s amelynek főbb elemei a vár mai állapotában is felismerhetők.

A hely kiválasztásában egyrészt a topográfiai szempontok, ill. az építendő vár védelmi megfontolásai, másrészt a kialakult birtokviszonyok játszhattak szerepet. A terület birtokosa már az 1260-as években a Döröcske nemzetségbeli Salamon comes, később Fejér vármegyei főispán, akit egy 1264 évi oklevél "comes Salamon de Burd" néven említ, ami arra enged következtetni, hogy birtokának központja már korábban is a mai Simontornya helyén elterült Börd és Menyöd bessenyő települések körül lehetett. Fia Simon, ki 1264-ben már alországbíró, valószínűleg atyja halála után, 1270 körül örökölhette ezt a területet, és Dráván túli birtokait az 1273 évi lázadás nyomán elveszítve, maga is itt telepedett meg. Úgyesen kihasználva a Kun László uralkodása alatt egyre fokozódó feudális anarchia lehetőségeit, az udvar kegyeit visszanyerve 1277-ben újabb birtokadománnyal gyarapítja atyai örökségét Hügyész felé. Ezt követően szerezhette meg az engedélyt magánvára felépítéséhez, amelynek számára Börd és Menyöd vidéke, atyja régi lakóhelye, mely a Fejér megyei síkság déli részén a Sió és Sárvíz folyása mentén elterülő mocsaras vidék és a Mecsek északi nyúlványaként idáig terjedő Nagyhát dombvonulata találkozásánál, a mocsárnak a domb tövében fekvő szigetein települt, - alkalmas, és stratégiailag is kedvező pontként kínálkozott.

Ez az első vár a mai várudvart körülvevő belső falnegyszögnek megfelelő, 12 x 12 öl méretű szabályos négyzet alaprajzzal, 6 öl magas falakkal körülvett udvarból, ehhez az ÉK-i sarkon kívül csatlakozó 5 x 7 öl külső méretű, téglalap alaprajzú toronyból, valamint az erre merőlegesen az É-i oldalhoz illeszkedő 4 x 7 öl méretű kapuépítményből állott. A falnegyszög sarkait átlósan elhelyezkedő támpillérek erősítették, míg a kerítőfalakon minden oldalon 6-6 lőrés nyílt váltakozó magasságban, oly módon, hogy 3-3 lőrés V alakban elrendezve szimmetrikus rendszert alkotott. A lőréses védőfalak K-i szakaszát teljes magasságában megőrizte a később hozzáépített palotaszárny K-i és D-i homlokfala, míg a torony és a kapuépítmény falai az É-i szárny pincerendszerében maradtak ránk.

A körítőfalak belső oldalához minden valószínűség szerint faszerkezetű, kétszintes folyosók csatlakoztak, amelyekről a két színté sorakozó, merőleges és lépcsőzetes kávájú lőrészek, a nyíl és íjj használatának megfelelő, ún. "Schiesskammer"-szerű falfülkék elérhetők voltak. /Ezekből néhányat a meglévő falszerkezetben megtaláltunk/. A földszinten feltehetően ugyancsak faszerkezetű, félnyeregteretű építmények szolgálhattak a falak mentén lakásul, valamint istállók, terményraktár, stb. céljára.

A sarkon elhelyezett vaskos torony szolgálhatott a várúr és közvetlen környezete számára lakóhelyül, ahonnan a kapu ellenőrzését, ill. védelmét is el lehetett látni. Ennek felépítményére nézve semmi támpontunk sem maradt, egyetlen adatunk annyi, hogy a torony alatti pinceter K-i végfalában meglévő fülke, amely nyilván a pinceablak fülkéjének alsó része lehetett, a pince mai teréhez viszonyítva asszimetrikus elhelyezésű, míg a torony rekonstruált eredeti szélességi méreteinek középtengelyébe esik. Lehetséges, hogy az e fölött lévő felsőbb nyílások is ezzel azonos tengelybe estek.

Hasonlóképpen nincs támpontunk az északi kapuépítmény építészeti megoldásához sem. Bejárata minden valószínűség szerint a K-i oldalon nyílhatott, széles, szekerek számára is járható kapuval, ahonnan derékszögben fordulva lehetett az udvarra jutni. Tágas alapterülete a kocsik befordulására alkalmas teret adott, belső oldalán nyilván még egy kapu lehetett, míg oldalfalain lőrésnyílások a védelem céljára.

A falnégyyszög északi oldalához csatlakozó, erőteljesen kiugró építmények: a torony és a kapu, helyzetüknél fogva észak, kelet és nyugat felé erőteljes oldalvédelmet biztosíthattak az erőd számára, amely déli oldalával a Sióra támaszkodhatott.

A vár első építési periódusának ilyen elrendezése érdekes, és építészetiileg konkretizálható példáját nyújtja a XIII. sz. végi feudális magánvárak típusának, amire nézve mindeddig elég kevés hiteles morfológiai adat van birtokunkban. A kiemelkedő toronyból és erősített udvarból álló vár jellegzetes megjelenése érthető módon vált a helység névadójává, és első okleveles említésben szereplő "castrum seu Turrym" meghatározása is minden valószínűség szerint utalás volt funkciójának és építészeti megoldásának erre a jellegére. (2)

Mindezek alapján a simontornyai várnak az eddigi irodalomban történt említései korrekcióra szorulnak, amennyiben azok egyrészt a XIII. századi Simontornyát egymagában álló lakótoronyként értelmezték, másrészt ezt az ugynevezett lakótoronyt azonosítani vélték a ma fennálló épületkomplexum D-i oldalán emelkedő toronnyal, amely ezzel szemben a vár 1508 évi átépítésekor keletkezett, míg az ÉK-i sarkon állott XIII. századi toronynak ma már csak pincefalai vannak meg. (3)

A simontornyai vár legkorábbi állapotának a kutatások nyomán kirajzolódó alakja magától értetődően felveti azt a kérdést, hogy miként illeszthető be ez a kép a koraközépkori várépítézetünkre vonatkozó eddigi ismereteink rendszerébe, miként hozható összefüggésbe a XIII. századi várépítézetünket meghatározó társadalmi tényezőkkel és milyen tanulságokat kínál várépítézetünk fejlődéstörténetére nézve.

A simontornyai vár első építési periódusának alapelrendezése minden valószínűség szerint azzal a királyi elhatározással volt összefüggésben, mely a tatárjárás után felépíteni rendelt magánvárakkal egyben a környék népe számára kívánt támadás esetére biztos menedékhelyet létesíteni. Mint ahogy IV. Béla tatárjárás után intézkedéseinek egyike mondja, a király "elrendelte, hogy a koronájának alávetett egész területen az alkalmas helyeken várakat emeljenek, ahová a nép menedéket találva visszahúzódhat a fenyegető megpróbáltatás idején." (4)

A vár tehát nem csupán a birtokos főúr számára szolgált lakóhelyül, hanem egyszersmind a környező települések népének is menedéket adott, ami a korai várak építészeti elrendezésének, alaptípusának kialakulására nézve döntő, meghatározó tényező kellett, hogy legyen. (5)

A korai magyar várak két legfontosabb eleme tehát a torony és az udvar lehetett, amint hogy ez a legkorábbi állapot a legtöbb magyar vár mai alaprajzából kielemezhető. A vár, mint a feudális hatalom eszköze és kifejezője, egyrészt a hatalom birtokosának székhelye, ahol kellő biztonságban kényelemben élhet, s ahol vagyonát, iratait őrzi. Ennek leghalkalmasabb építészeti megoldása a torony volt, amely a várúr közvetlen személyes igényeinek kielégítését megoldotta, de amely nem adott teret a várúr közvetlen szolgálatát és védelmét ellátók elhelyezésére.

Erre szolgált az udvar, a tornyot körülvevő, vagy ahhoz csatlakozó zárt terület, amely megfelelő védőművekkel körülvéve már most alkalmas volt arra, hogy ott olyan egyszerűbb építményeket helyezzenek el, amelyek a várnép lakásául és istálló, terményraktár stb. céljára szolgálhattak.

Az udvar, amely békés időben a földesúr házanépének mindennapi életkeretét jelentette, nyújthatott veszedelem esetén menedéket a birtok közelben lakó jobbágynépének is, hiszen végső fokán ők is a földesúr vagyonát, gazdasági létének alapját jelentették, s épp ezért védelmükhöz közvetlen érdeke is fűződött. Nagyobb befogadóképességű udvar, tehát erődítéssel körülvett terület nélkül ez nem lett volna lehetséges. IV. Bélát nyilván a tatárjárás súlyos veszteségei késztették arra, hogy a népesség személyi védelmét is lehetővé tevő magánvárak építését kezdeményezze, és ezek a várak meg is kellett, hogy feleljenek építészeti értelemben ennek a követelménynek. (6)

A várak stratégiai jelentősége vagy egyszerű "mentsvár" jellege elsősorban elhelyezésétől függött, építészeti megoldásuk alaptípusát kevésbé befolyásolhatta.

E korai, egyszerű vártípus sajátosságaiból funkcionálisan is, építészeti megoldásokban és részleteikben is valószínűleg a legtöbbet megőriztek - s így alaposabb tanulmányozásra méltók volnának - az erdélyi templomerődök, melyek egyrészt megtarthatták vagy továbbfejleszthették a koraközépkori előzmények bizonyos erődítési szokásait, másrészt pedig a XV-XVI. sz. óta nagy részük, elkerülve a pusztulást vagy átépítést, változatlan formában áll fenn ma is. A simontornyai vár kétsoros lőréses, faszerkezetű gyilokfolyosós védőfalaihoz hasonló védőművek nagy részükön jelenlegi állapotukban is felismerhetők. (7) Az egy-egy település lakosságának közös menedékhelyül épült templomerődök típusa - mely ebben a formájában a középkor végéig tovább élt - valószínűleg lényegében analóg a tatárjárás utáni korszak korai vártípusával. Éppen ezeknek az eredetileg is kifejezetten "mentsvár"-nak épült erődítményeknek jellege, méretei és erődítési berendezései látszanak alátámasztani azt a feltételezést, hogy a korai földesúri magánvárak - ha elsősorban a birtokos családjának és közvetlen várnépének védelmére épültek is - alkalmanként a jobbágyok mentsváraként is kellett hogy funkcionáljanak.

A torony és az udvar szerves funkcionális összetartozásából, egymásrautaltságából alakulhatott ki, tehát a XIII. sz. második felében mind nagyobb számban épülő magánvárak alaptípusa. Ezt látszanak alátámasztani vár és társadalom Fügedi Erik által felrajzolt összefüggései is ebben a korban, melyek szerint a vár meghatározó eleme a hatalom, a vár a hatalom birtokosának székhelye, ill. a hatalom gyakorlásának támaszpontja. A XII. sz. végén meginduló fejlődés anyagi háttere a nagybirtok s a várépítés meghatározó tényezője a földesúr - jobbágy viszonya, amelynek ellentétét és egymásrautaltságát fejezi ki a torony és udvar kapcsolatára épülő korai vártípus. (8).

A simontornyai vár XIII. sz.-i alakjának külön érdekessége annak szabályos négyzet alakú alaprajza. A szabályos alaprajzú várak elterjedését építészettünkben az eddigi irodalom általában a XIV-XV. sz.-ra teszi és megjelenését az Anjouk itáliai kapcsolataival hozza összefüggésbe, eredetét olasz hatásokkal magyarázza. Mindezek a tényezők Simontornya első periódusa esetében aligha szolgálhatnak magyarázatul a szabályos négyszögű alaprajz megjelenésével kapcsolatban, hiszen a XIII. sz. végén ilyen hatásokról még nem beszélhetünk. Más úton kell tehát megkísérelnünk e szokatlanul korainak látszó szabályos forma gyökereinek felkutatását.

Az európai várépítészetben Itálián kívül a keresztes hadjáratok idején alakult lovagrendek építkezései azok, amelyek a keletről hozott hatások nyomán a szabályos négyszögű alaprajzú erődítmények típusát bizonyos területeken meghonosították. D. Menclóv a közép-európai szabályos alaprajzú várak kialakulását vizsgálva már korábban felvetette e kétféle eredet lehetőséget, de végül is határozottan az olasz hatás mellett foglalt állást. Kiemelte a lovagrendi váraknak azokat a jellegzetességeit, amelyek szerinte eltérnek a magyarországi várak sajátosságaitól, nevezetesen: hogy az udvar nincs mindig körülépítve, a torony megőrzi különálló helyzetét, az udvart fából készült tetővel ellátott folyosók veszik körül és az egész elsősorban erődítmény jellegű. (9)

Ugyanakkor, ha megvizsgáljuk Simontornya legkorábbi alakját, úgy találjuk, hogy az éppen ilyen kaszányaszerű erődítmény lehetett, mely négyzetes alapformáján túlmenően nem hasonlított még a zárt, szimmetrikus épülettömböt mutató négy saroktornyos későbbi várakra, a második beleépített palota is csak az udvar egyik oldalát foglalta el, a többi oldalon faszerkezetű védőfolyosók futhattak végig. Ez az épület: a várúr és egy kisebb védőcsapat befogadására alkalmas, egyszerű erődített hely, egy erős toronnyal, négyszögű alaprajzával, vízzel körülvéve, sokban emlékeztet éppen a lovagrendi várak említett sajátosságaira.

A XII. század végén keletről visszasztelepült lovagrendek: a johanniták, a templomosok és a német lovagrend közül ez utóbbinak poroszországi és baltikumi várai őrizték meg legnagyobb számban a rend XIII. századi épülettípusát. Közös vonásaik: négyzet alaprajzúak, magas falakkal körülvéve, amelyekhez belül körben vagy csak egyes oldalakon épületek csatlakoznak, belső udvart képezve. A falnégyyszög zárt, klugró saroktornyok nélkül, viszont egy részüknél a négyszög egyik sarkán erős torony helyezkedik el. /Mewe, Schlochau, Fellin, Arensburg, Reden/. Számos vízivár van közöttük /Bergelau, Mewe, Schlochau, Labiau, Heilsberg, stb./. Külső megjelenésük tömegében nem egységes, az egyes épületszárnyak, ill. toronyok különböző magasságúak, gyakran önálló oromzattal zárulnak. Bejáratuk előtt gyakran hosszúkas kapuépítmény helyezkedik el /Schlochau, Mewe, Schwetz, Allenstein, Narva/. (10)

Hasonló, szabályos négyszögalaprajzú vízivárak típusa terjedt el a XIII. sz. végén Németalföldön is /Brederode, Medemblick, Muiden, stb./, ahol a német lovagrendnek szintén jelentős birtokai voltak. (11)

Az Árpád-kori Magyarországon kezdetben mindhárom lovagrend megtelepedett, így a XII. század közepén a Johanniták Székesfehérváron, a Templomosok Dalmáciában és Horvátországban, majd a XIII. sz. elején a Német lovagok a Barcaságban. A három közül a Jeruzsálemi Szent János lovagrend volt az, amely végleg gyökeret vert Hazánkban és évszázadokon keresztül jelentős szerepet vitt az ország életében. A francia eredetű Templomosok rendjét 1312-ben feloszlatták és birtokaikat a Johanniták rendtartományának adták át, míg az 1211-ben behívott Német Lovagrendet rövid erdélyi működés után 1225-ben hatalmaskodásai miatt a király kiűzte az országból.

A Johanniták ezzel szemben számos királyi adománnyal támogatva mind jobban megerősödtek, és már 1187-ben 26 rendházukat sorolja fel II. Orbán pápa egy oklevele. Különösen a fehérvári konventház emelkedett nagy jelentőségre, amely kezdettől fogva a rend magyarországi főkonventje volt. A tatárjárás alatt a Johanniták fegyveresen segítették IV. Béla-t a védekezésben és a Sajó melletti csatában sokan ott veszték. A tatárok a fehérvári konventet is ostromolták, de nem tudták bevenni, így ez volt az egyetlen hely, ahol a hazatérő király megszállhatott.

IV. Béla 1254. nov. 11-én a pápához intézett levelében kiemeli a Johanniták szerepét Magyarország védelmében és jelzi, hogy őket részben a legveszélyeztetettebb területeken, így a kunok és bulgárok határvidékén a Duna túlso partján, részben pedig az ország középső részén a Duna mellett épített várak védelmére letelepítette. A tatárjárás után régi házaik helyreállítása mellett mind több új konventjük épül, melyek száma a XIV. sz.-ban a templomosok vránai perjelségének birtokaival gyarapodva 50 fölé emelkedett. Birtokaik súlypontja a Dunántúli vidéken Fejér, Tolna, Somogy és Esztergom környékére esett, ezen kívül a Drávan túli déli vidékekre, valamint az ország keleti részeire, Szabolcstól Biharig. (12)

Mindebből következtethető, hogy a lovagrendek és különösen a Johanniták, már a tatárjárás előtt számos erődített házzal rendelkezve az ország területén, saját építési gyakorlatukat már korán alkalmazhatták saját birtokaikon, ami minden bizonnyal nem volt teljesen hatás nélkül már a tatárjárás előtti építkezésekre sem. Ha a fehérvári konventház sikeresen ellenállhatott a tatárok ostromának, akkor feltehetően komoly színvonalú erődítménnyel rendelkezhetett. A rend várépítési tapasztalatai aztán a tatárjárás utáni újjáépítés során kerülhettek az érdeklődés előterébe, amikor nyilvánvalóvá vált a fejlett haditechnika tudáson alapuló kővárak építésének szükségessége.

A johanniták szerepének lehetőségét Magyarország tatárjárás utáni védelmi rendszerének kiépítésében építészettörténeti irodalmunk mindeddig általában figyelmen kívül hagyta.

Elsőnek Gerevich László mutatott rá a gótikus építészet történetének összefoglalása során (13), hogy "a várépítés tudományát és az ezzel járó stratégiát valószínűleg a Közel-Keletről áttelepült lovagrendek, így elsősorban a királyi hadsereg részét alkotó johanniták közvetítették"... és "talán velük hozhatjuk kapcsolatba a Mediterraneumból származó négy saroktornyos vártípus elterjedését". Ennek ellenére várépítészeti irodalmunk e kérdés közelebbi vizsgálataival mindeddig nem foglalkozott.

Kétségtelen, hogy a johannita építkezések és általában koraközépkori várépítészetünk nagyméretű pusztulása igen megnehezíti ennek a kérdésnek érdemi feltárását, de a simontornyai vár XIII. sz.-i alakjának konkretizálása olyan fontos támpontot nyújt, amelynek nyomán érdemesnek látszik tovább kutatni ebben az irányban.

Mindenekelőtt a simontornyai vár építésében a johanniták valamilyen közreműködését feltételezni azért sem látszik indokolatlannak, mert az építető Simon comes apja Salamon, fejér megyei főispán, tehát a fehérvári johannitákkal közvetlen kapcsolatban kellett, hogy legyen. A fehérvári johannita konvent jelentőségét a kor társadalmi és kulturális életében Mezey László vizsgálta fel (14), utalva arra, hogy "a harcias és művelt jánosvitézek...műveltségükkel, melyet Orleans, Paris, Bologna és még messzebb Rhodos tápláltak, szolgálták az országot" és "Építészetben, irodalomban, zenében, jogi és gazdasági kultúrában Európa talált otthonra" intézményeikben. Ugyanő mutat rá, hogy "A Fehérvárhoz közelebb eső vidékek nemes családjának /Simontornyai, Rosos, Szabady/ sarjairól feltételezhetjük, hogy a konventben nevelkedtek". Fejér és Tolna megyében a rend számos birtokkal rendelkezett a legkorábbi konventházai közül Aracs, Tamási és Regöly között, Gyánt pedig Simontornyával határos területen állott.

Mindezen összefüggések ismeretében igen valószínűnek látszik, hogy a XIII. sz. végén atyja régi birtokán építkezni akaró Salamon fia Simon várának felépítéséhez a johannitáktól kérhetett szaktanácsot és irányítást.

Valószínűnek látszik az is, hogy a szabályos alaprajzú várak típusa a XIII. sz. végén nem volt olyan ritka, mint az az emlékegyanyag pusztulása következtében ma látszik, és az Anjou kori szabályos alaprajzú várak előzményei már korábban jelen voltak a Kárpátmedencében. Ugyancsak Gerevich László hívta fel a figyelmet az óbudai királynői vár feldolgozása során annak szabályos alaprajzú típusára, rámutatva itt is a johanniták lehetséges közvetítésére, és az északkelet-európai lovagrendi várak típusával való valószínű kapcsolatára. (15)

A johanniták magyarországi telepeit a történelem viharai elpusztították, csak úgy, mint várépítészetünk számos más emlékét. Több mint félszáz, okleveles adatokból következtethetnénk fennállott épületük ismerete nélkül azonban nem tekinthetjük elintézettnak koraközépkori várépítészetünk kialakulásának kérdését, sem a szabályos alaprajzú várpaloták eredetének ügyét.

Az óbudai királynői várral kapcsolatban említhetjük meg azon kevés erődtípusaik egyikét, amelyekről valamilyen konkrét adat már napvilágra került, s ez a margitszigeti várak, amely a sziget déli csúcsán állhatott. A múlt század közepén, a vendéglő építése során bukkantak falmaradványára, amelyek alapján azt a megfigyelést jegyezték fel, hogy az szabályos négyszög alaprajzú lehetett. (16) A margitszigeti vár építése az okleveles támpontok alapján 1252-55 között épülhetett. Nem tekinthető elintézettnak a budafelhévi un. Császármalom eredetének kérdése sem. Az edigi kutatások és publikációk vagy a johanniták konventházának, vagy a szentjakabfalvi királyi várnak és vámszedőhelynek, (17) vagy középkori eredetű malomépületnek tartották. (18) A legutóbbi kutatások szerint felhízen nem a johannitáknak, hanem a francia eredetű Szentlélek-rendnek volt ispotálya, amelyet az oklevelek sűrűn említenek és ezek alapján a felhévi gyógyforrások ill. a Malomkő közelébe helyezhető. (19) A Szentlélek rendház és ispotálya a XIV. sz. elejétől a török hódoltságig működött itt és az okleveles említések valamint a XVI-XVII. századi ábrázolások alapján nagy valószínűséggel magával a Császármalom épületével azonosítható.

A XIX. sz.-i felmérések szerint 30 x 40 m körüli négyszögű épülettömb lehetett, négy sarkán kerek saroktornyokkal, belül a falakhoz két oldalon csatlakozó épületszárnyakkal. Alaprajza, méretei és jellege nem mondanak ellent az ispotályos ház funkciójának, saroktornyai származhatnak a XV-XVI. sz.-ból is.

Szabályos négyszögű alaprajzával, tömegelrendezésével jól beilleszkedik abba a képbe, amelyet a lovagrendi építkezések jellegéről az előzőekben felvázoltunk. Természetesen látszik, hogy az épület bizonyos védelmi követelményeknek is meg kellett hogy feleljen, ami indokolja zártságát.

Az a körülmény, hogy építtetői nem a johanniták, hanem a Szentlélek rendi ispotályosok voltak, egyáltalán nem mond ellent annak az építészeti megoldásnak, amelyet nemcsak a johanniták, hanem - mint említettük - a német lovagrendiek is alkalmaztak: a zárt négyszögű tömbbe való szerkesztésnek. Ez a megoldás nem csupán a johanniták privilégiuma volt, hanem a többi keresztések is ismerték és használták. Ha Magyarországra való közvetítését a johannitáknak tulajdonítjuk, ezt csak a rendnek történelmünkben a XII. sz. óta betöltött jelentős szerepe és széleskörű elterjedtsége indokolja.

Érdekes problémát vetnek fel a pozsonyi vár legutóbbi ásatásainak eredményei is. A feltárások egy 21,80 x 21,90 m méretű szabályos négyszög alaprajzú épület alapfalainak egy részét tárták fel, 2,35 m falvastagsággal. A falnégyszögön belül csupán egy ciszterna-találtak, belső szerkezeti falaknak nyoma nem volt. Az épületet a szakirodalomban mint lakótornyot publikálták, melynek feltehetően faszerkezetű belseje volt, négy emelettel, kb. 20 m magassággal.

Építésének idejét IV. Béla egy 1245. évi oklevelével hozzák összefüggésbe és a tőle 10 m-re álló, kb. 10 x 10 m alapterületű, 3 m körüli falvastagságú ún. Korona toronnyal kapcsolatban azt a feltételezést rögzítik, hogy az Roland ispán idején, 1248-99 között a német lovagok befolyása alatt épülhetett. (20)

A feltárt épületmaradványokat és a két épület összefüggését vizsgálva nehezen tudjuk elképzelni a 22 m körüli oldalhosszúságú 2,30 m falvastagságú épületet lakótornyként. Ha összehasonlítjuk akár Visegrád, akár a hasonló méretű Sárospatak 5 m körüli falvastagságával és belső szerkezetével, szinte kizártnak tarthatjuk, hogy az minden belső osztófal vagy pillérlap szerkezeti nyoma nélkül, ilyen falakkal 20 m magas lakótorny lehetett volna. Ettől eltekintve pedig funkcionális szempontból nézve sem találjuk magyarázatát a nagy torony és kis torony egymás melletti felépítésének.

Ezzel szemben sokkal inkább elképzelhető, hogy a simontornyai várral közel azonos alaprajzi méretű négyszögű vár egy egyszerű erőd volt, amelyen belül földszintes, a falakhoz támaszkodó faszerkezetű kaszárnya-szerű épületek valóban feltételezhetők. Ennek kiegészítőjeként már most értelmet nyer egy magas torony is, annak közvetlen közelében, és az egésszel kapcsolatban hihetőnek látszik azt Roland ispánnal és a német lovagok befolyásával kapcsolatba hozni.

E néhány adatnak és példának felidézése elégségesnek látszik annak a feltételezésünknek bizonyos mértékű alátámasztására, hogy a simontornyai vár első periódusának létrejöttében a johanniták várépítési módszereinek és tapasztalatainak valamilyen szerepe lehetett. Ezen túlmenő nagyobb léptékű építészettörténeti kérdések megoldására természetesen e munka keretében nem gondolhatunk, de talán nem érdektelen a jövő kutatás figyelmét ráirányítani a Szent János lovagrend magyarországi építési tevékenységének mindeddig feltáratlan területére és ezzel kapcsolatban újból felvetni a szabályos alaprajzú várak magyarországi eredetének és elterjedésének kérdését. Úgy tűnik ugyanis, hogy a művészettörténeti kutatás ezt a kérdést mindeddig néhány kiemelkedő jelentőségű várunk tükrében vizsgálta, mint Diósgyőr, Zólyom, Pozsony, Tata, Várpalota, amelyekből olyan olaszos típusú, szabályos négysaroktoronyos vártípust vélt kiolvasni, mint amilyenek azokat Giulio Turco idealizálva ábrázolta, s amit az azóta történt kutatások gyakorlatilag nem igazoltak. Egyforma négy tornya ezek közül kizárólag Diósgyőrnek volt, az olasz várakra jellemző kiugró saroktornya egynek se, zárt tömegükkel, komor négyszögű erődfalakkal körülvéve pedig sokkal inkább hasonlíthattak a lovagrendi várak megjelenésére mint az itáliaiakéra. Az a nagy számú fel nem dolgozott, kisebb jelentőségű középkori vár, castellum, templomerőd, amely ugyancsak szabályos négyszög alaprajzon épült, még inkább azokat az erődítmény-szerű vonásokat viseli magán, amelyeket Menclová az itáliai vártípussal szemben a lovagrendi várak sajátosságaként emel ki.

Mindezzel természetesen távolról sem a kérdésnek egy másik egyoldalú megközelítését akarjuk javasolni, és az összes szabályos alaprajzú váraink eredetét a Johannitáknál keresni, csupán arra szeretnénk volna a figyelmet felhívni, hogy a szabályos négyszög alaprajzú vártípus már a XIII. sz.-ban jelen volt Magyarországon, s elterjedésében a Johannitáknak sokkal több szerepe lehetett, mint azt az eddigi irodalom alapján gondolhatnánk. A rend építőtevékenységének nagy része még feltáratlan, és az ország életében hosszú évszázadokon átvitt jelentős szerepük alapján joggal feltételezhetjük, hogy az a helyi építő hagyomány, amelyen az Anjou kori királyi várépítkezések stílusa kifejlődik, éppen ezzel a tevékenységgel magyarázható.

A XIV-XV. sz.-i magyarországi szabályos alaprajzú várak és kastélyok kialakulásában valószínűleg többféle hatás összegződik, s a johannita várak típusa és az olasz zártudvaros várkastélyok és városi paloták típusa nem egymással szembenálló lehetőségek, hanem maguk is közös forrásokból származó rokon alapformák. A magyar várak zárt síkokkal határolt zárt tömbszerűsége mindenestre elég lényeges sajátosság, amely általánosabb, mint a négy szimmetrikus toronnyal jellemzhető sziluett. Ami pedig az építészeti formák kérdését illet, a Menclová által a lovagrendi várakon hiányolt keresztablakokat nem a Baltikumban kell keresni, ahol azok tényleg nincsenek meg, hanem a johanniták központjában Rhodoson. Hasonlóképpen feloldódik az a probléma is, hogy a német lovagrendi várak korban és földrajzilag távoli analógiának látszanak a magyarországi szabályos alaprajzú várak eredete számára, - ahogy azt Marosi Ernő felvetette (21) - mihelyt nem a Baltikumban kell mennünk egyedüli analógiáért, hanem a Magyarországon oly hosszú időn át gyökeret vert másik lovagrend hazai építkezéseit és befolyását helyettesíthetjük be a fejlődési folyamatba.

JEGYZETEK

1. A simontornyai vár teljes monografikus feldolgozását kandidátusi disszertációnk keretében készítettük el, amely az itt tárgyaltakon kívül még más vonatkozásban is foglalkozik a korai magyar vár típus kérdéseivel. Simontornya kapcsán: HORLER 1980., ld. továbbá a megjelent tömör összefoglalást: HORLER-TABAJDI 1988. A vár kutatását egyébként Lócsy Erzsébet kezdte el, aki 1960-ban, majd 1964-66-ban végzett itt feltárásokat. 1967-től megvált az ásatások vezetésétől és a további kutatások, megfigyelések és leletmentések irányítását, valamint az építészeti töredékek feldolgozását Mende Ferencsel közösen végeztük 1974-ig. Lócsy Erzsébet - aki kutatásait két ízben publikálta: LÓCSY 1974. és GERŐ 1975. 127-138. - a vár kialakulásának a folyamatát - a mi megállapításainkkal ellentétben - nem belülről kifelé, hanem kívülről befelé tételezte fel, tehát az általunk első periódusnak tartott belső falnegyszöveget a 14. századi palotával egyidősnek tekintette, amely utólag épült bele a szerintünk 15. századi külső falgyűrű középebe. A falnegyszög É-i oldalához csatlakozó torony és kapuépítmény maradványainak összefüggéseit a kutatás korai stádiumában még nem ismerhette, mivel azok csak a későbbi munkák során kerültek napvilágra.
2. FÜGEDI 1977. 10.
3. GENTHON 1959. I. 292-293., RADOS 1971. 124. GERŐ 1975. 20. /1324-ben még nem egymagában áll/.
4. ÁUO II. 320-321., RA 1244. - idézi: FÜGEDI 1977. 19., több más oklevéllel együtt
5. "az uralkodó elképzelése ezekből az idézetekből világos: nem a nagy területtel rendelkező ispánsági várakat kell átépíteni, hanem sok olyan várat kell említeni, amely a maga kisebb kiterjedésű hátországának népességét meg tudja védeni" - FÜGEDI 1977. 19.
6. E tekintetben nem egészen értünk egyet az idézett szerzővel - FÜGEDI 1977. 61. - aki szerint "az azonban sohasem tartozott a nagybirtokos céljai közé - ennek már csak a méretek is ellentmondanak - hogy birtokuk népét befogadassák a várba és ott megvédhessék". A várak fentemlített korai típusai sem jellegükkel, sem mértékükkel nem mondanak ennek ellent. Alátámasztani látszanak ezt a kifejezetten a lakosság mentsvárául keletkezett templomerődök is, melyekről későbbiekben szólunk. - Valószínűnek látszik, hogy az "udvar" szónak a hatalom közvetlen védelme, befolyása alatt élők, abban résztvevők közösségét jelentő átvitt értelmű használata is innen eredhet. A szó hasonló értelmezése utal GERŐ 1975. 41. a 39. jegyzetben, de az udvar létrejöttét ugyanott azzal a körülménnyel hozza összefüggésbe, hogy a 13. században a meggazdagodott nagybirtokosok lakásigénye számára a lakótorony már szűknek bizonyult - uo. 22., - Más helyen arra utal, hogy a lakótorony nem nyújtott lehetőséget az oldalazásra, valamint csak kisebb számú őrséget tudott befogadni s ez tette

- szükségessé később a fallal való körülvételét, a várépítéssel későbbi szakaszban az általa "belsőtoronyos"-nak nevezett várak korában - uo. 21.
7. Pl. Nagyajta, Nagydísznád /Heltau/, Nagycsűr /Gross Scheuern/, Asszonyfalva /Frauendorf/, Székelymúzsna /Meschen/, Homoród /Hameruden/, Lesses /Schönberg/, Földvár /Marienburg/, Szászhermány /Honigberg/, vagy a brassói Takács-bástya, stb. - vö. HORVÁTH 1931-32.
 8. FÜGEDI 1975. 72-73., 1977. 14-15.
 9. MENCLOVÁ 1958. 98.
 10. PIPER 1895. 613-614., STEINBERCHT 1920., CLASEN 1926., EBHARDT 1939. 478-504.
 11. EBHARDT 1939. 129-135.
 12. A johanniták magyarországi történetére: BOLTIZSÁR 1863., REISZIG 1901., 1925-1928. - A johannitákat nem IV. Béla hozta be Magyarországra - mint ez a "Magyarországi művészet története" Bp., 1970. 105. alatt félreérthető fogalmazásban olvasható - hanem azok már a tatárjárás előtt egy évszázad óta itt voltak. A félreérthetően fordított oklevél eredeti szövege: "Quod in tot rerum angariis a nullo christianorum Europae principis seu gentis, alicuius iuvaminis emolumentum recepimus, nisi a domo Hospitalis Hierosolymitani, cuius fratres ad requisicionem nostram nuper arma sumpserunt contra Paganos et Schismaticos ad defensionem regni nostri et fidei christianae, quos iam partim collocavimus in loco magis suspecto, videlicet in confinio Cumanorum ultra Danubium et Bulgarorum. Partim vero eosdem in medio regni nostri collocavimus, ad defensionem castrorum quae circa Danubium aedificare facimus" - CD IV/2. 218-221.
 13. GEREVICH 1970. 105., 115.
 14. MEZEY 1972. 30-34.
 15. GEREVICH 1962. 376-377.
 16. RADVÁNYI 1858. 136-137. - "A major udvartelkének lécezett kerítése képezvén a hajdani építményeket egyik határvonalát, ezen belül a sziget alsó csúcsa felé a keresztesek udvarán állunk. Az egész ezer négyszögölnyi területet most csak talapzatjaikban szemlélhető kőfalak tökletes négyszög alakban zárják, melyek nyugat és dél felől a föld színéig leszedettek, s keletről sűrű faültetvények között jókora magasságú kőhalmot mutatnak: ellenben északról csaknem az egész fal hosszát feltüntetik." - vö. még REISZIG 1925-1928. I. 28., II. 65-66., 97.
 17. CSEMEGI 1942.
 18. KUBINYI 1964. 137.
 19. KUBINYI 1964. 123-129. - a szerző tanulmányában ír a johanniták felhívízi jelenlétéről is - uo. 89-116 - de ezek épületei nem lokalizálhatók.
 20. STEFANOVIČOVÁ-FIALA 1966.
 21. MAROSI 1973. 26.

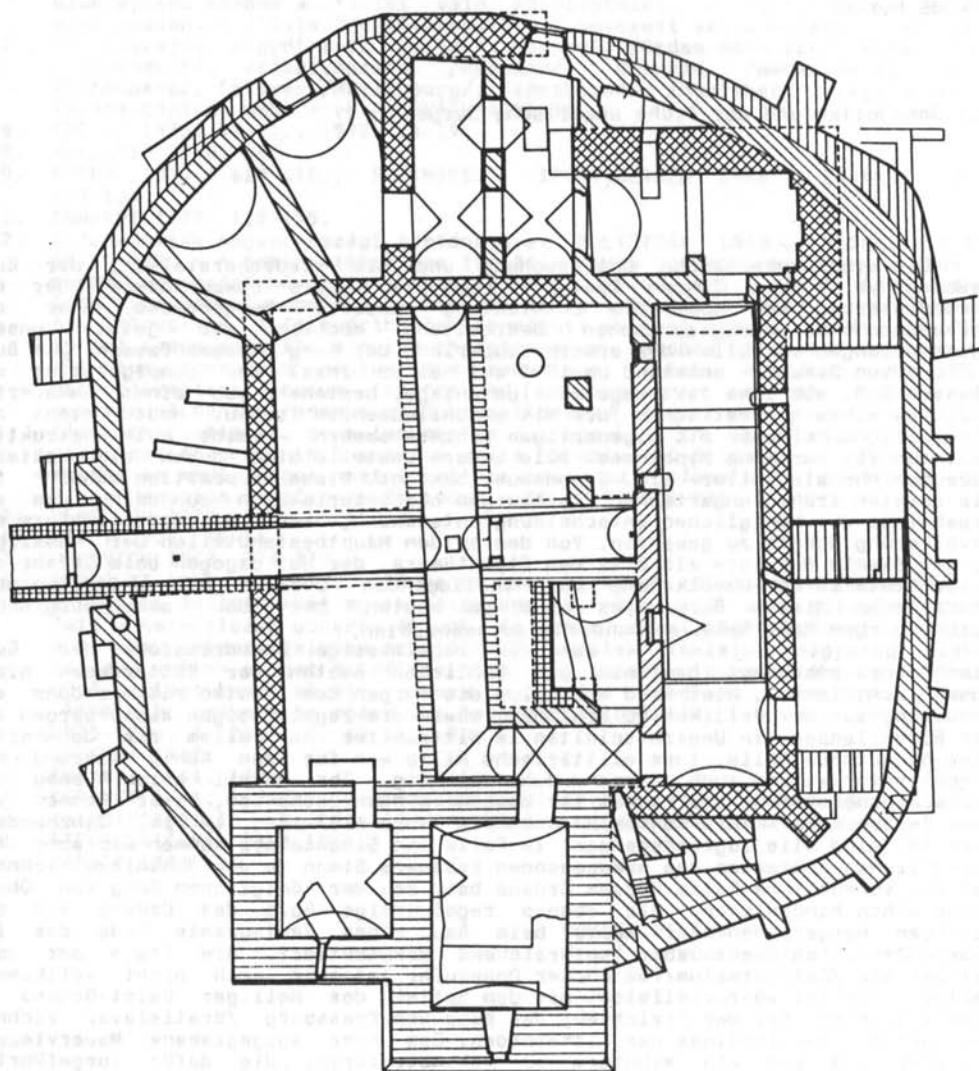
HORLER Miklós
Országos Műemléki Felügyelőség
BUDAPEST
Táncsics M. u. 1.
1014

Die Johanniten und der frühe ungarische Burgentyp

Die wissenschaftliche Untersuchung und die Wiederherstellung der Burg Simontornya in den Jahren 1964-1975 brachten viele Erkenntnisse über die Periodisierung und über die Entwicklung unseres Burgenbaues. Vor der vorausgesehenen monographischen Bearbeitung möchten wir jetzt unsere Feststellungen bezüglich der ersten Bauperiode der Burg zusammenfassen. Die Burg - "Turm von Simon" - entstand um 1280 auf einer Insel des Sumpfgebietes des Flusses Súd, als eine fast regelmässige Anlage, bestehend aus einem ummauerten Hof, aus einem quadratischen Turm mit anschliessendem Torbau. Heute steht nur die östliche Hofmauer mit eigenartigen Schiesskammern - eine Holzkonstruktion dahinten ist nur eine Hypothese. Alle andere Bauteile sind durch die späteren Umbauten nur als Keller- bzw. Grundmauer bekannt. Diese Disposition scheint für die meisten frühen ungarischen Steinburgen charakteristisch zu sein, die als Ergebnisse der königlichen Entscheidung entstanden, nach dem Mongolensturm der Bevölkerung Schutz zu gewähren. Von den beiden Hauptbestandteilen der damaligen Burgen diente der Turm als Sitz des Eigentümers, der Hof dagegen beim Gefahr als Zufluchtstelle der Bevölkerung der naheliegenden Dörfer. Die weiterlebenden Traditionen dieses Burgentyps sind am besten bei den siebenbürgischen Kirchenburgen der 15-16. Jahrhunderte zu beobachten.

Was die regelmässige Grundrissform der Burg Simontornya anbelangt, darf man die ähnlichen Bauten der Ritterorden nicht ausser acht lassen. Hier sind vor allem die Burgen des Deutschritterordens aus Preussen, aus dem Baltikum zu erwähnen, sowie die regelmässigen Wasserburgen aus den Niederlanden. In Ungarn spielten im Mittelalter vor allem die Johanniten eine bedeutende Rolle, ihre militärische Hilfe war für den König während des Mongolensturmes und auch danach sehr wichtig. Ihr Anteil beim Ausbau des Verteidigungssystems des Landes ist besonders hochzuschätzen, zwar kennen wir ihre Bauten kaum - ihre Konventshäuser /im Jahre 1187 26, im 14. Jahrhundert über 50/ sind alle zugrundegangen. Im Falle von Simontornya können wir aber mit persönlichen Kontakten des namegebenden Erbauers Simon zu den Johanniten rechnen, auf die vermutliche Rolle dieses Ordens beim Bau der königlichen Burg von Óbuda wurde schon hingewiesen. Die ebenso regelmässige Burg des Ordens auf der heutigen Margaretheninsel wurde beim Bau eines Restaurants Ende des 19. Jahrhunderts entdeckt aber unzureichend dokumentiert. Die Frage der sog. Kaisermühle /Császármalom/ am Budaer Donauufer ist zwar noch nicht vollkommen geklärt, sie ist aber vielleicht mit dem Spital des Heiliger Geist-Ordens zu identifizieren. Bei der Errichtung der Burg von Pressburg /Bratislava/ rechnet man auch mit dem Einfluss der Ritterorden. Das hier ausgegrabene Mauerviereck ist aber kaum als ein Wohnturm zu rekonstruieren, die dafür vorgeführten Argumente sind nicht überzeugend. Es ist eher als eine Hofanlage wie Simontornya zu bewerten, so ist Funktion des südlichen sog. Kronenturmes besser zu verstehen.

Zusammenfassend können wir feststellen, dass bei der Herausbildung des Typs der regelmässigen Burgen /Burgschlösser/ der 14-15. Jahrhunderte die älteren Traditionen und so auch die Bautätigkeit der Johanniten eine wesentliche Rolle spielen konnten.

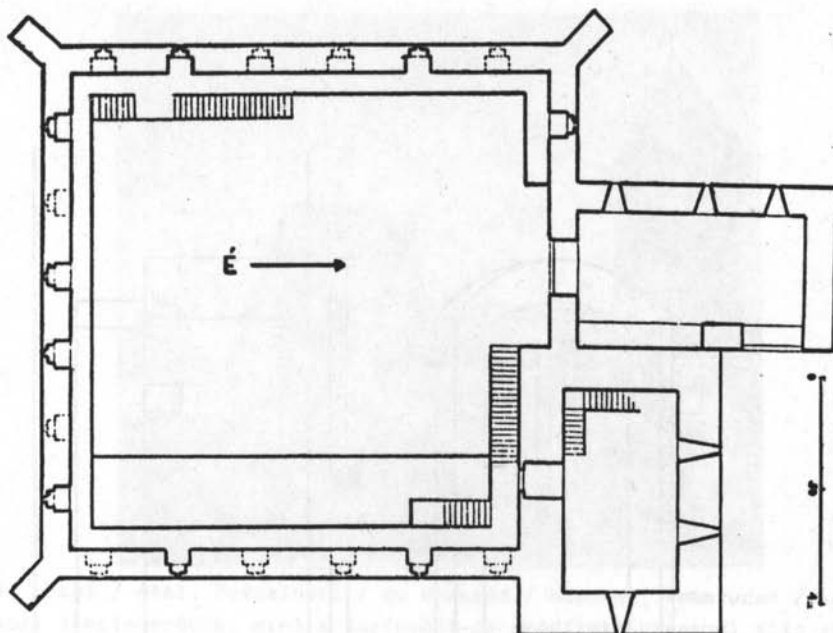

- XIII. SZ.
- XIV. SZ.
- XV. SZ.
- 1508
- 1702
- XVIII. SZ. 2. FELE

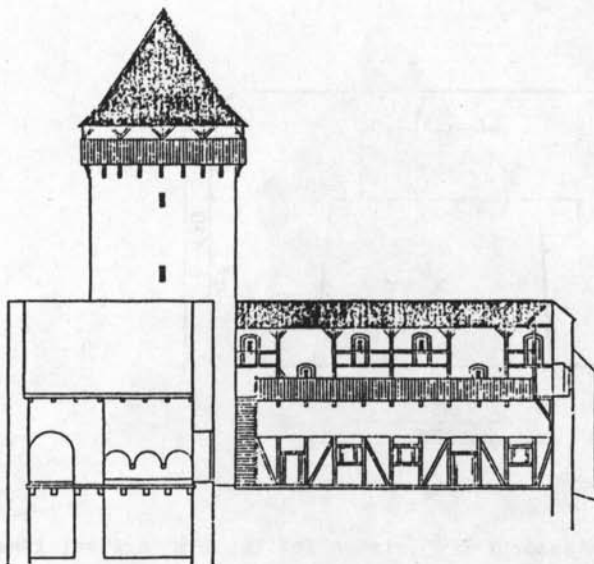
SIMONTORNYA, VÁR
PINCE ALAPRAJZ
ÉPÍTÉSI PERIÓDUSOK

0 10m

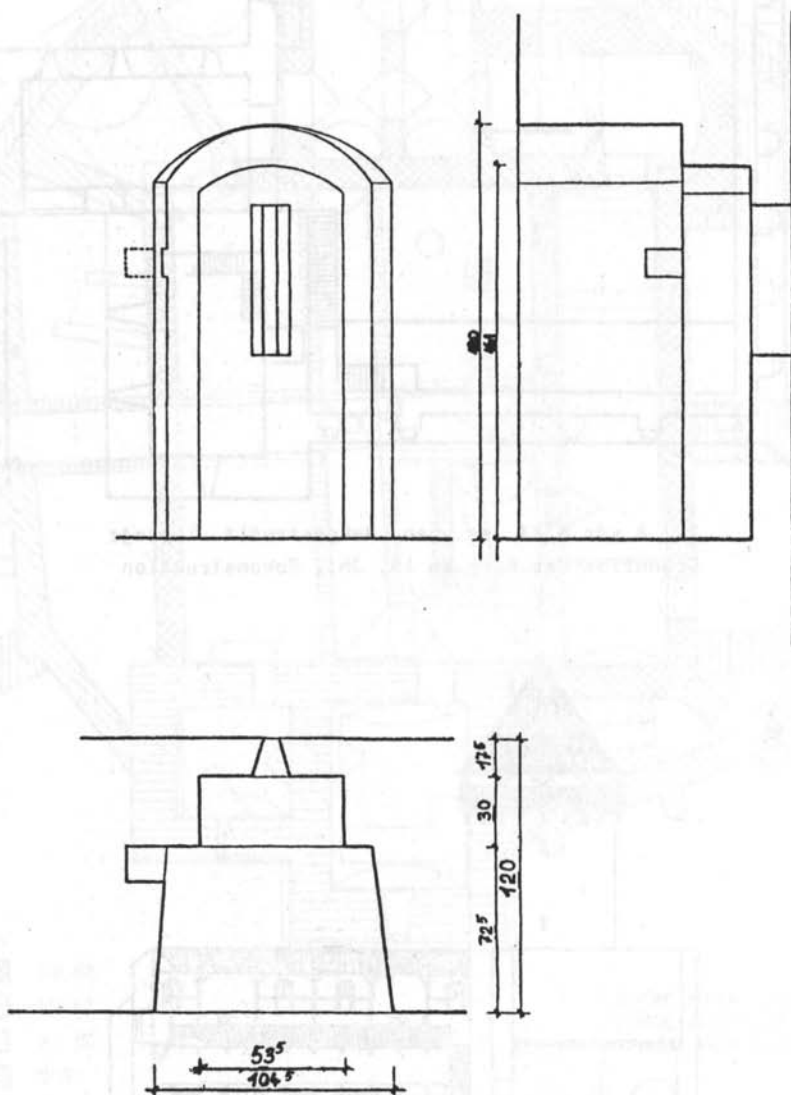
1. Alaprajz az építési periódusokkal
Grundriss der Burg mit den Bauperioden

2. A vár a 13. sz.-ban. Rekonstruált alaprajz
Grundriss der Burg im 13. Jh., Rekonstruktion

3. A vár a 13. sz.-ban. Rekonstruált É-D-i metszet
N-S-Schnitt der Burg im 13. Jh., Rekonstruktion

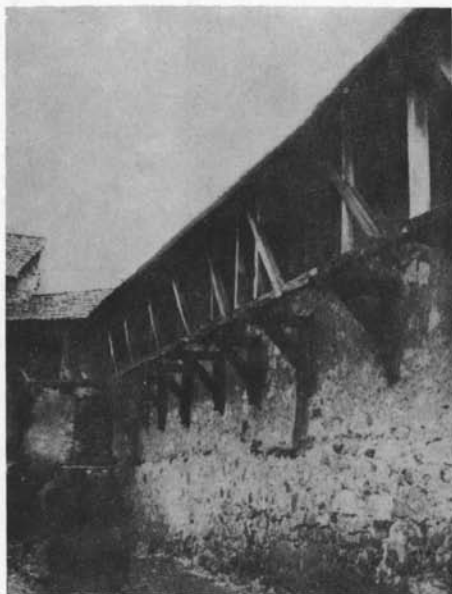

4. A palotaszárny K-i falában feltárt 13. századi lőkamra felmérési rajza /alaprész, belső nézet és metszet/ /Mendele F. 1971./ Grundriss, Innenansicht und Schnitt der Schiesskammer in der Ost-mauer des Palastflügels, 13. Jh.

5. Ecel / Atel, Hetzeldorf / és Homoród / Homorod, Hameruden / középkori templomerődök, mint a toronyból és erődített udvarból álló vártípus példája / Foto Mihalik I. / - Die Kirchenburgen Hetzeldorf /Atel, Ecel/ und Hamerunden /Homorod/ in Siebenbürgen, als Beispiele für der aus enem Turm und aus einem befestigten Hof bestehende Burgtyp

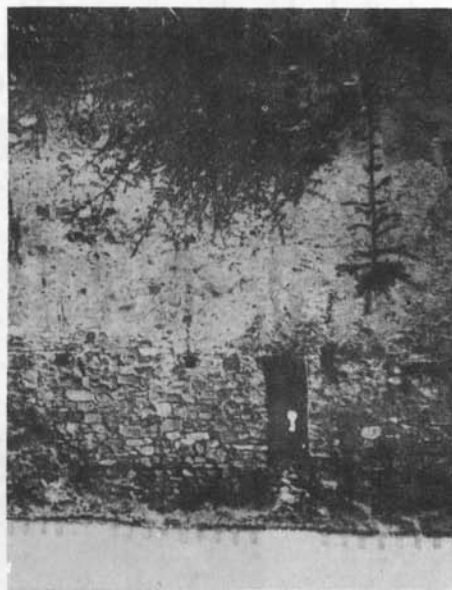

HOMORÓD

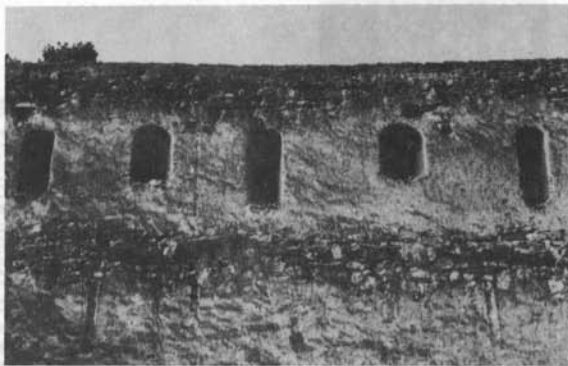

BÖLÖN

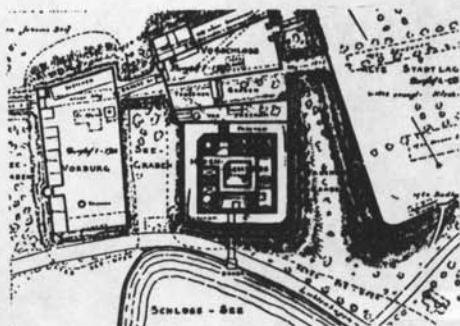

NAGYAJTA

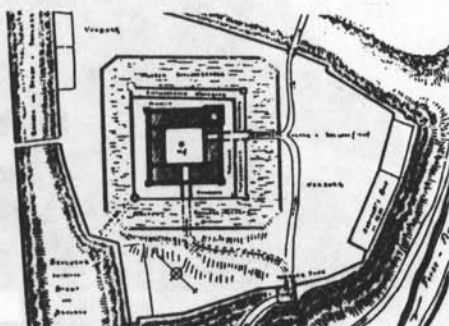
6. Homoród /Homorod, Hameruden/, Bölön /Belin/, Nagyajta /Aita Mare/ középkori templomerődök védőfalainak szerkezeti részletei /faszerkezetű gyilokfolyosók, lőrések/, 15.sz. - Mordgänge und Schiessscharten der Schutzmauer der Kirchenburgen des 15. Jh.-s in Hameruden /Homorod/, Berlin /Bölön/ und Aite Mare /Nagyajta/ in Siebenbürgen

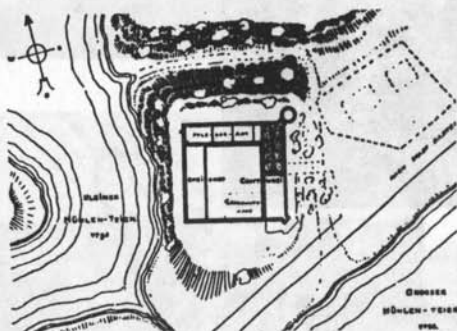
7. Földvár /Feldioara, Marienburg/. A német lovagrend által alapított erőd fenálló falainak szerkezeti részletei - lörések, gyilkofolyosók lenyomatai - 1457-ből. A mentsvár jellegű erdélyi erődítések szerkezeti részletei valószínűleg később is megőrizték a magyar várépítézet korai épülettípusainak bizonyos jellegzetességeit. - Marienburg /Feldiora, Földvár/ in Siebenbürgen. Morgang-Abdrücke und Schiessscharten der Schutzmauer der vom Deutschritterorden gegründeten Burg, 1457. Die siebenbürgischen Befestigungen Fluchtbürg-Typs bewahrten etlichen Eigentümlichkeiten des frühen ungarischen Burgentyps

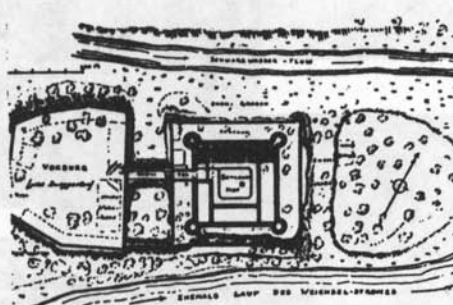
SCHLOSSCHAU

MEWE

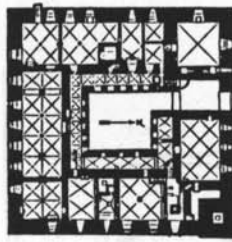
BARTEN

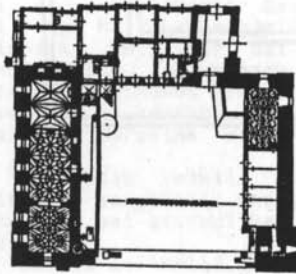
SCHWETZ

8. Schlosschau, Mewe, Barten, Schwetz lovagrendi várainak helyszínrajzai / EBHARDT 1939. 590-592. 594. után /

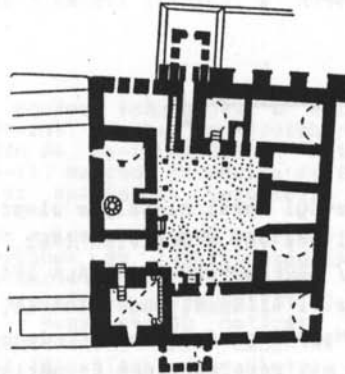
Deutschritterordensburgen Schlosschau, Mewe, Barten und Schwetz / nach EBHARDT 1939. 590-592., 594. /

ARENSBURG

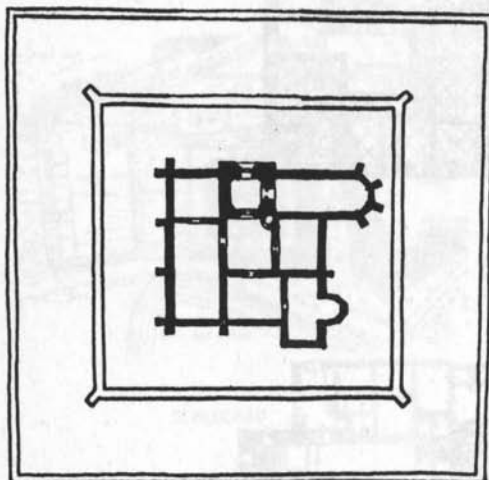
ALLENSTEIN

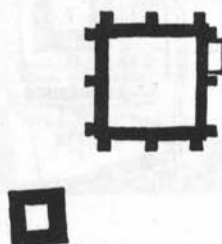
NARVA

9. Németalföldi szabályos alaprajzú várak / EBHARDT 1939. 152, 155., 159. után /

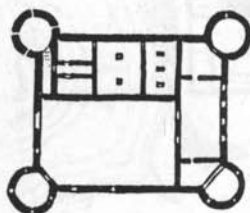
Burgen mit regelmässigem Grundriss in den Niederlanden /nach EBHARDT 1939. 152. 155, 159. /

ÓBUDA

POZSONY

BUDAFELHÉVIZ

SIMONTORNYA

10. Magyarországi korai szabályos alaprajzú várak

/ Óbuda, királynéi vár / GEREVICH 1962. után, vázlatosan kiegészítve /,
 Pozsony, vár / ŠTEFANOVIČOVÁ - FIALA 1966. után /, Simontornya, rekon-
 struált 13. sz.-i állapot, Budafelhévíz, ún. Császármalom / CSEMEGI
 1942. / és a Magyarország műemléki topográfiája 6. / 1962. / nyomán
 Frü he Burgen mit regelmässigem Grundriss in Ungarn
 / Óbuda, königliche Burg / nach GEREVICH 1962., ergänzt /, Bratislava
 / nach ŠTEFANOVIČOVÁ - FIALA 1966. /, Simontornya, Budapest-Budafel-
 hévíz, sog. Császármalom / nach CSEMEGI 1942. und nach " Magyarország
 műemléki topográfiája 6. / 1962. /

Izsóf József

A semptei vár kutatása

A semptei vár történetével és helyének megjelölésével a szlovákiai tudósok közül ez idáig senki sem foglalkozott behatóbban. Valójában az újabb kori szakirodalom sem fogalmazta meg egyöntetűen, hogy a jelenlegi szeredi klasszicista stílusú kastély a nagy területű parkerdő közepén tulajdonképpen a középkori semptei vizivár, illetve erődtítmény maradványa. Másszóval az említett szeredi kastély és a semptei vár egy és ugyanaz.

A történészek kutatásuk során többször találkoztak a semptei várral kapcsolatos eseményekkel, személyekkel, vagy birtokjogi összefüggésekkel, de soha nem foglalkoztak magával a várral, vagy helyének megjelölésével. Érvényes ez a jelenkori kutatókra is annak ellenére, hogy már Bél Mátyás 1742-ben, illetve Mednyánszky Alajos 1826-ban egyöntetűen ugyanannak nyilvánították a létező szeredi kastélyt a semptei várral. (1) Mindkét szerző külön foglalkozott a várral, mint a várispánság székhelyével, a későbbi semptei várbirtokkal, csakúgy a semptei- szeredi uradalommal. Felsorolták a fontosabb történelmi eseményeket és személyeket.

A szlovák kutatók közül először Š. Janšák vetette föl a semptei vár helyének pontosabb megjelölését, aki ismerve az ottani terepviszonyokat és a Vág folyó volt medreit, kétséget kizáróan a mai szeredi kastély helyét jelölte meg a középkori semptei vizivár helyéül. (2)

E ténymegállapítást átvették a különböző lexikális művek szerzői azzal a hibával, hogy a vár egyszer Sempte /Sintava/, másszor Szered /Sered/ címszó alatt szerepel. (3) Arról van ugyanis szó, hogy a Vág folyó évszázadok folyamán kelet felé változtatta medrét az ottani sík vidéken, illetve több ágra osztódott egyidejűleg. /1. kép/ A mai Szered bel- és külterületén régi térképek segítségével jól követhető ez a folyamat egészen századunk elejéig, a Vág folyó medrének szabályozásáig. /2-3. kép/ Egészen bizonyos, hogy a vár az említett folyó akkori bal partján épült, majd a 13. század végétől a 20. század elejéig határt képezve Szered és Sempte között, valamint Pozsony és Nyitra vármegye között. Miközben a Vág tovább húzódott keleti irányba, a határvonal megmaradt egészen 1918-ig.

A vár történetének áttekintése:

A semptei vár keletkezésének pontos időpontját a kutatás mai állása szerint nem tudjuk pontosan meghatározni. Azonban ha közelebről vizsgáljuk meg azt a tényt, hogy Szered belterületén és Ny-i határában hat honfoglalás kori temetőt tártak fel idáig, illetve 9-11. századi település és földmaradványokról is tudunk, feltételezhető, hogy a vár építésének kezdeteit a 11. sz. első felére kell helyezni. (4) /2. kép/

Stratégiai szempontból a térség kulcsfontosságú szerepet játszott, mivel a Vág folyón itt lehetett legegyszerűbben és legbiztonságosabban átkelni. A kereskedelmi utak Pozsony és Nyitra között, Buda /Visegrád/ - Nagyszombat - Prága, ill. Lengyelország felé itt szeltek át a Vág folyót /2. kép/. I. István idejében szükség volt Északnyugat - Magyarország határain a német katonai akciók ellen egy védő várvonal kiépítésére, amit éppen a Vág folyó tett lehetővé. A Vág mentén 1026-42 körül létesültek várkerületek. (5) E várakról Anonymus is említést tesz Gestájában, mint amelyeket a honfoglaló magyarok elfoglaltak /Stumtey/, ám az öt említett vár nem a földrajzi fekvésnek megfelelő rendben került elő. Mindenesetre Anonymus azzal a megfigyeléssel, hogy a magyarok a várakban őrköt /custodes/ helyeztek el, az erősségek határvédő jellegére utalt, ami szerint még a 13. sz. elejére sem ment feledésbe. (6) Az említett Vág-völgyi várkerületek közül a legdélebbik Sempte vára körül szerveződött. A vár korai voltára enged következtetni, hogy a 14. sz-i krónikakompozíció már 1074. évi esemény kapcsán szerepelteti, mikor Salamon király itt kelt át a folyón útban Pozsony felé. (7)

Sempte tehát várispánságnak lett székhelye, ispánjával első ízben 1177 körüli oklevélben találkozunk /Zemere comes de Simtei/. (8) Előfordul a forrásanyagban a sempte "curialis comes" és a hadnagy /major exercitus/, a váremberek közül pedig a várjobbágyok, valamint a várnépek /cives, populi sub castro/. (9) 1221-ben a Várad regestrum említi a sempte várjobbágyokat, akik ispánjukkal együtt próbálták királyi tárnokokat várnépeiké tenni. (10) 1234-ben egy okiratban szerepel Péter fia Cepan sempte várispán a pannonhalmi apátsággal a szomszédos birtok perében, ugyanitt saját bírót is említi. (11) A sempte várispánság nyilvánvaló határvédő feladata a tatárjárást követően megszűnt. IV. Béla király 1252-ben a túróci premonstré kolostornak adományozza Sempte vára és Vágsellye közötti várnagy részét, majd ugyanitt tesz említést Sempte melletti vámszedőhelyről - nagy fa és más árúlerakódó helyről, tutajosokról és fahídról. (12) Az említett uralkodó 1261 körüli okleveléből értesülünk arról, hogy Sempte várispánságot /comitatum de Sempte/ előbb hívének, Truslephnek, majd halála után testvérének Liupoldnak adományozza összes tartozékával együtt. (13) Az adományt követően még két alkalommal /1274-ben és 1275-ben/ bukkanunk sempte ispánra, akik aligha voltak a két testvér rokonai, valószínűleg IV. László uralkodásának idején a kormányzati zavarok közepette a bárók visszavétették az adományt a gyermek királlyal, s így rövid időre Sempte új életre kelt. (14)

Ezzel bomlott fel végérvényesen Sempte várispánsága, e dátumon túl sem ispánsággal, sem várföldjeivel nem találkozunk. A magánkézre került Sempte Nyitra megyébe olvadt, tartozékai pedig Pozsony vármegye állagába kerültek.

A 13. sz. vége és a 14. sz. eleje a vár története szempontjából eléggé homályos. Egy utalás szerint 1321-ben a vár birtokosa Csák Máté, majd halála után ismét királyi kézre került, várnagya Zách Felicián. (15) Feltehetően komoly birtokviszályok voltak a vár miatt, az sem zárható ki, hogy a vár lerombolódott. Ezt támasztaná alá Róbert Károly oklevele 1324-ből, amely csak sempte birtokot említi, vár nélkül. (16) Zsigmond király uralkodása idején a vár mozgalmasságát idézte, ő saját maga többször tartózkodott a várban, amit az ott keltezett levelei is bizonyítanak. (17) Az uralkodó aktívan kivette részét a husziták elleni harcban, a hadjáratokat a semptei várból irányította. 1417 és 1420 között a vár tulajdonosa Músticius lovag a lengyelországi Pozsonyból, aki zálogba adja 7 évre Bazini György grófnak 10 500 aranyért. (18) Három évvel később a birtok felére igényt tartanak Músticius örökösei, melyet az uralkodó jóvá is hagyott. Döntését a pozsonyi Káptalan írásba foglalta, melynek folytatán első ízben szerezhetünk tudomást a vár épületeiről: A semptei várnak két erődítmény fala volt - külső és belső... a belső vár nyugat-keleti irányban volt építve és két kapuja volt. Az egyik keletre, a másik nyugatra... három tornya volt, a legnagyobb középen és egy-egy a két kapu felett. A várnak van kápolnája Szent Margarétának szentelve, úgyszintén kútja is. A belső vár épületei két sorban húzódnak az északi és déli várfal mellett. A déli fal hosszában egy nagy helység van kamrával és pincével, majd további helység pincével... majd egy másik épület, amelyben kenyeret sütöttek... a másik pince átmege a másik oldalra is, középen kő oszlop /szobor?/ van, amelytől kezdődik az északi oldal. A külső vár déli oldala a keleti kaputól, amely felett torony áll... a nyugati kapuig /toronyig/ építményekkel van kitöltve, úgy mint az északi oldal, ahol a várkonyha volt... a kapuknak külön őrei voltak és két lakatra voltak zárva.

A semptei vár 1245-től a Rozgonyi család birtokába került (20). Korvin Mátyás halála után Rozgonyi László Jagelló Ulászló híve lett, és egyike volt azoknak a főuraknak, akik az új királyt a közeli Farkashidán fogadták magyar földön, majd a király és kísérete a semptei várban szállt meg. (21)

A Rozgonyiak 1523-ig, a nemesi család utolsó férfitagjának, Istvánnak haláláig voltak a vár urai, miközben a király beleegyezésével átruházta birtokait vejére, Báthory Andrásra. (22) I. Ferdinánd azonban 1530-ban Báthorynak hűtlensége miatt a semptei várat Thurzó Elek nádornak adományozta. (23) Báthory András, 1543-ban teljesen újjáépítette a várat. (24) 1563-tól, András halálától hosszú családi viszályok kezdődtek az özvegy és a Thurzók között, amely a vár erőszakos elfoglalásával végződött 1596-ban. (25) Thurzó Szaniszló az egész várat teljesen átépítette, a legkorszerűbb haditechnikai elveknek megfelelő olaszbástyás falóval és újabb vízesárokkal vetette körül a középkori magot, így a környéken portyázó török seregek sem tudták bevenni. (26) Az 1600-as év körül készült a vár és felszerelésének aprólékos leírása, melyet az 1622-es és 1639-es követ, nagymértékben segítségül szolgálva a kutatásban. (27)

A várat 1605-ben Bocskai serege harc nélkül foglalja el, éppúgy mint Bethlen Gábor csapatai 1618-ban. (28)

Az utóbbiak 1622-ig tartózkodtak a várban, kivonulásuk után készült a már említett leírás a hadifelszereléssel együtt.

1639-től a vár és erősség az Esterházyaké, akik a középkori vár Ny-i és D-i szárnyát emeletes kastéllyá alakították át, majd Esterházy József idején 1740 körül a teljes korai vármagot elbontották, árkaikat betöltötték s helyén parkerdőt alakítottak ki. /3. kép/

A vár ásatása:

A régészeti ásatás szükségességét a már említett szeredi kastély javítása és a körülötte elterülő parkerdő felújítása idézte elő. A levéltári kutatómunkák 1982-ben kezdődtek el, majd 1984-től a régészeti feltárás, mely a mai napig folytatódik. A véletlen folytán 1983-ban szereztünk tudomást a semptei vár és erődítmény alaprajzáról 1650-ből az NSZK-beli Karlsruhe-i Levéltár gyűjteményében /4. kép/. Jól kivehetők rajta a belső, középkori vár körvonalai, csakúgy mint a mai L alakú kastélyépületé. Egyébként a külső és belső vár létezéséről sokszor tesznek említést a várleírások már 1423-tól. A fent említett alaprajz döntő szerepet játszott az ásatási módszer megszabásánál. A kastélyudvart hosszú kutatóárokokkal szeltük át Ny-K-i, majd É-D-i irányban. Így sikerült behatárolnunk a lebontott objektumok területét, ami kb. 65 x 65 m tett ki. Ezután kezdődött az egész alapterület szisztematikus feltárása 10 x 9 m-es kutatóárkok segítségével. Idáig nagyjából 2300 m² területet sikerült feltárnunk, ami számításaink szerint a várterület felét teszi ki. /5. kép/ Az épületrészek feltárásán kívül különös figyelemmel kísérjük a vízárkok rendszerét, vízszigetelést és a víz elvezetését. Vizesárok létezését az írott forrásokon kívül rézmetszetek is bizonyítják /6. kép/.

A kutatás mai állása szerint röviden elmondható, hogy a középkori vár négyszögletes alaprajzú képeítmény volt, nagyjából 40 x 40 m-es kiterjedéssel. Építésének ideje a 13. századra tehető. Közepén kb. 12,5 x 12,5 m-es négyszögletű lakótorony állott, valószínűleg nagyméretű kváderkövekből. A torony alapozási maradványait jelenleg tárjuk fel. Figyelemre méltó az erődítménnyel és a lakótorony közti viszony, ahol egy 11. századi réteget találtunk /7. kép/. A középkori várat a 16. század legvégén kb. 65 x 65 m-es téglából készült védőöv vette körül, belső oldalán későbbi gazdasági épületekkel, kívül vizesárokkal.

A leletanyag főleg keramikakészítményekből, kályhacsempékből, legkülönbözőbb fém tárgyból, üveg- és csontkészítményekből, faragott kövekből, állatcsontokból, sokféle apróbb használati tárgyakból és nem utolsósorban pénzleletekből tevődik össze. A legrégebbi kerámiatöredékek a 11., a legújabb a 18. századtól valók, mennyiségben a 16. századi leletanyag van túlsúlyban.

JEGYZETEK

1. BÉL 1742. 390-392., MEDNYÁNSZKY 1826.
2. JANSÁK 1964.
3. Súpis pamiatok na Slovensku, Bratislava 1969. III. 95., 246., Vlastivedny slgovník obci na Slovensku, 1978. III. 25., 130.
4. TOČIK 1968. 40.
5. KRISTÓ 1988. 345.
6. KRISTÓ 1988. 345.
7. KRISTÓ 1988. 345.
8. MARSINA 1971. NUM 93. 89.
9. PESTY 1882. 404-411.
10. MARSINA 1971. NUM 257. 193.
11. MARSINA 1971. NUM 441. 320.
12. CD IV. 136-137.
13. AUO. IX. 244.
14. KRISTÓ 198. 355.1988.
15. LEHOTSKÁ 1968. 58.
16. CD VIII. 209.
17. AMB. Lad. 13. no. 897. és Lad. 13. no. 900-903.
18. OL D1. 9664.

19. SEDLÁK 1967.
20. AMB. Lad. 21. No. 833.
21. AMB. Lad. 21. no 2086.
22. PÚK 1983. 91.
23. PÚK 1983. 91.
24. LEHOTSKÁ 1968. 74.
25. PÚK 1983. 94.
26. PÚK 1983. 95.
27. PÚK 1983. 95.
28. Komáromi András: Sempte és Galgóc hadi felszerelése 1622-ben. In: Századok 23 /1889/ 403-412.

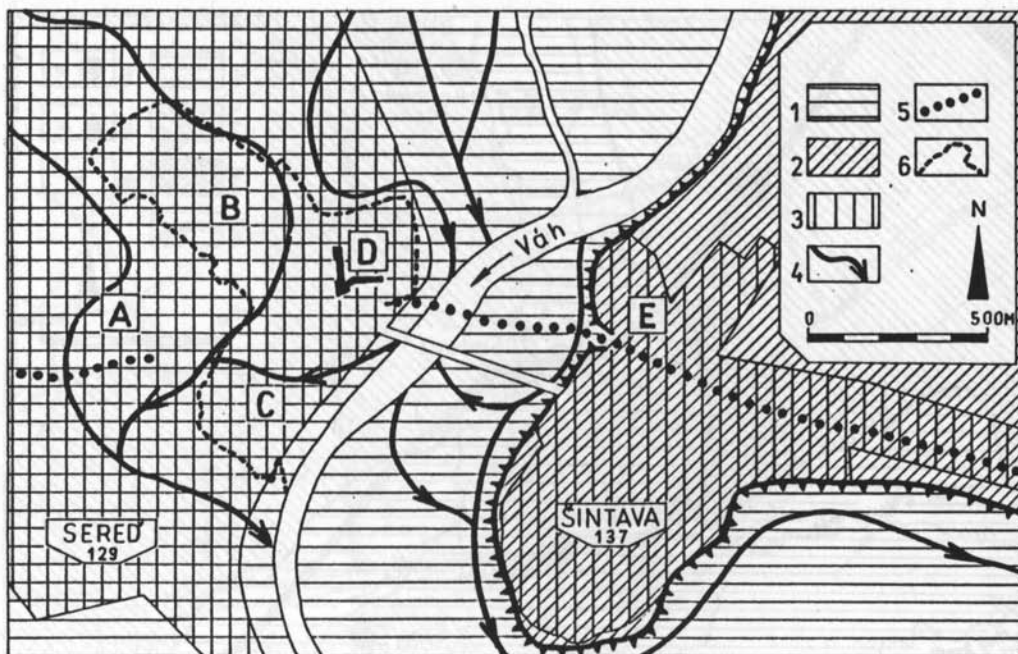
Jozef IŽÓF
Okresné Vlastivedné Múzeum
CS-92400 GALANTA

Jozef Izsóf

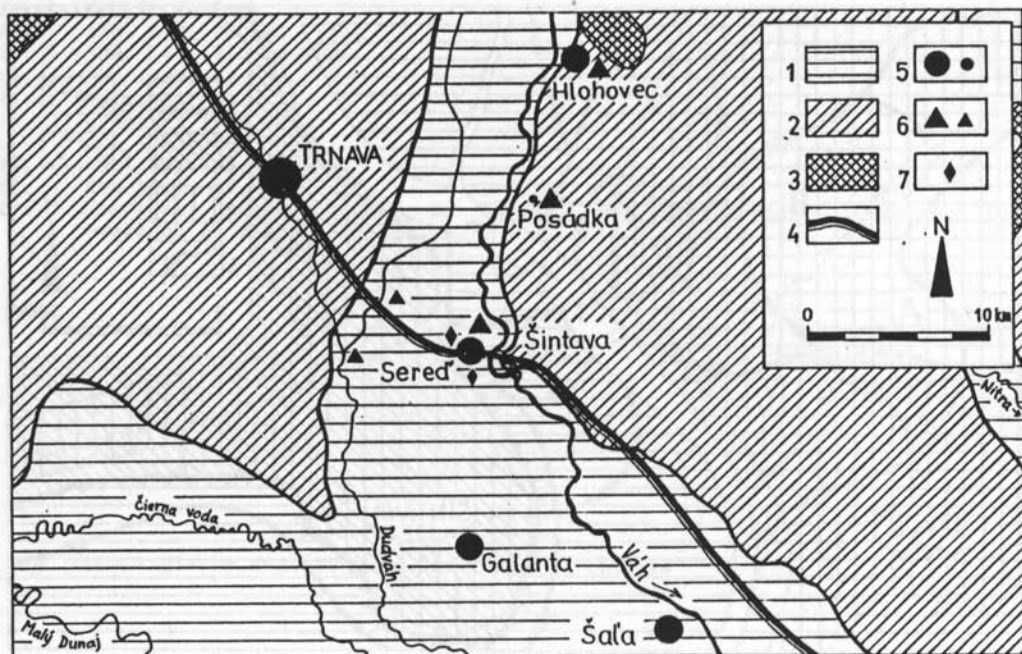
Die archäologische Untersuchung der Burg von Sintava

Der Name der Burg - in der Form "Stumtey" - kommt in der Chronik von Anonymus unter den Burgen vor, die landnehmenden Ungarn erobert hätten. Die Anfänge der Befestigung sind vorläufig in die 1. Hälfte des 11. Jahrhunderts zu setzen. In zeitgenössischen Quellen wird sonst der Durchgang des Flusses Váh bei Sintava zuerst im Jahre 1074 erwähnt. Der Gespan der Burg - "Zemere, comes de Simtei" - erscheint zuerst in einer Urkunde von König Béla III. aus dem Jahre 1177. Bis 1261 war die Burg der Sitz der Gespannschaft, später gelang sie in adelige Hände, ihr Schicksal im 14. Jahrhundert ist nicht vollkommen klar. Ihre bedeutendsten Besitzer waren im 15. Jahrhundert die Rozgonyis, dann die Báthoris. Zwischen 1595 und 1600 liess Szaniszló Thurzó die Burg vollkommen umbauen. Entsprechend den modernsten italienischen Befestigungsprinzipien bekam der auf der Insel des Flusses Váh aufgebaute mittelalterliche Burgkern eine bastionierte Befestigungslinie und neue Wassergraben. Die so entstandene Festung besaßen von 1639 bis Ende des 19. Jahrhunderts die Esterházy, die die West- und Südflügel der mittelalterlichen Burg zum Schloss umformen liessen. Um 1740 wurde der ganze frühe Burgkern abgerissen, das Burggraben zugeschüttet und entstand hier eine grosse Parkanlage. So ist auf uns nur ein L-förmiges, klassizistisches Schlossgebäude, mitten eines Parks, am Nordostrand der Stadt Sereď geblieben.

Die auch noch jetzt laufenden archäologischen Untersuchungen haben festgestellt, dass die mittelalterliche Wasserburg einen quadratischen Grundriss besaß. Diese, 40 x 40 m grosse Anlage stammt aus dem 13. Jahrhundert, in ihrer Mitte stand ein quadratischer Wohnturm mit einer Seitenlänge von 12,5 m. Der Umfassungsmauer stossen sich verschiedene Gebäude an. Die am Ende des 16. Jahrhunderts entstandene Befestigungslinie hatte eine Ausdehnung von 65 x 65 m, mit Wirtschaftsgebäuden und Wassergräben - als organischer Teil des durch die Thurzós ausgebauten Festungssystems gegen die Türken.

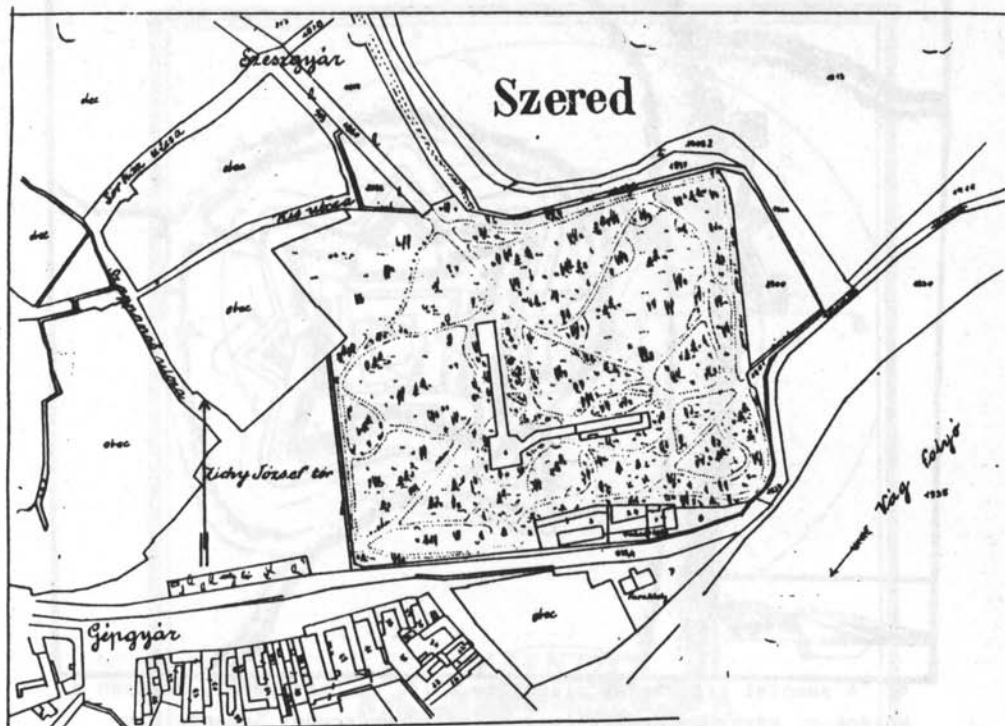

1. A semptei vár környezete / 1: A Dunamenti síkság, a Vág árterülete, 2: A Dunamenti dombvidék, Nyitrai róna, 3: Szered és Semp-te belterülete, 4: Vág volt medervonalai és folyásirányaik a középkortól 1850-ig, 5: A középkori kereskedelmi út - via Bohemica - vonala 6: Szered közigazgatási egységei a 19. sz. végéig, A: Szered, B: Katona utca, C: Újvároska, D: A kastély épülete, a semptei vár helye, E: útszoros, átmenet a dombvidékről a síkságra / Die Umgebung der Burg Šintava / 1: Flachland und Überschwemmungsgebiet des Flusses, 2: Hügellandschaft, 3: Das Innengebiet von Sereď und Šintava, 4: Die Flussbette vom Mittelalter bis 1850, 5: "Via Bohemica", mittelalterlicher Handelsweg, D: Das klassizistische Schloss von Sereď, die Stelle der Šintavaer Burg /

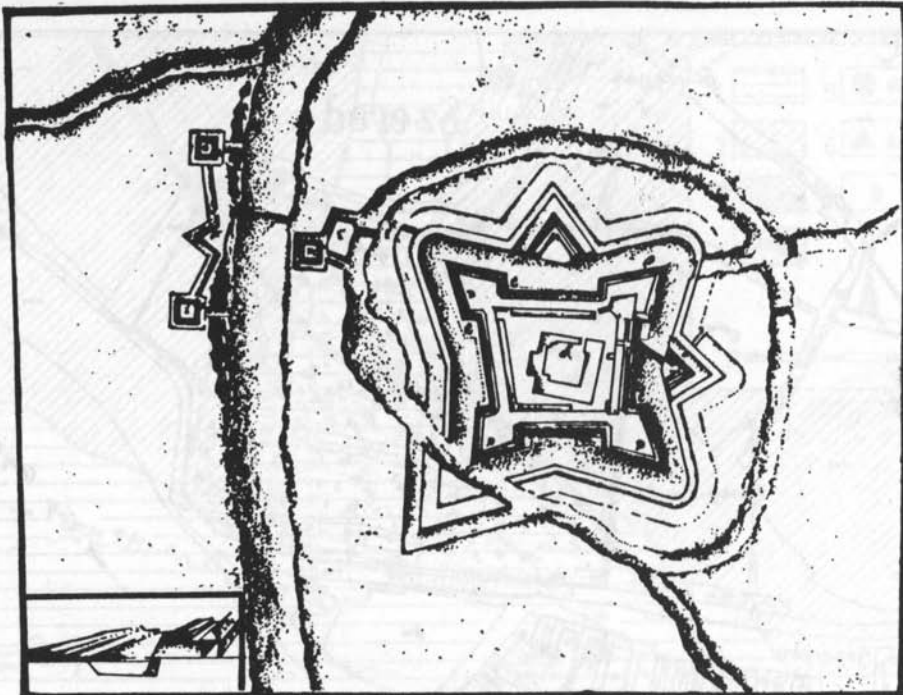

2. Sempite és Szered környéke / 1: A Dunamenti síkság, 2: A Dunamenti dombvidék, 3: Hegyvidék, 4: Via Bohemica, 5: Jelentősebb települések, 6: középkori várak, földvárak, erődítmények, 7: Honfoglaláskori temetők /

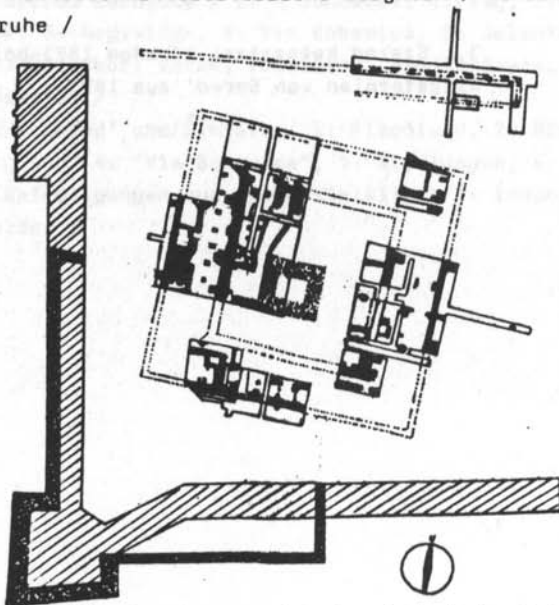
Die Umgebung von Sereď und Šintava / 1: Flachland, 2: Hügellandschaft, 3: Bergland, 4: "Via Bohemica", 5: Siedlungen, 6: Burgen, Burgwälle und Befestigungen aus dem Mittelalter, 7: landnahmezeitliche Gräberfelder /

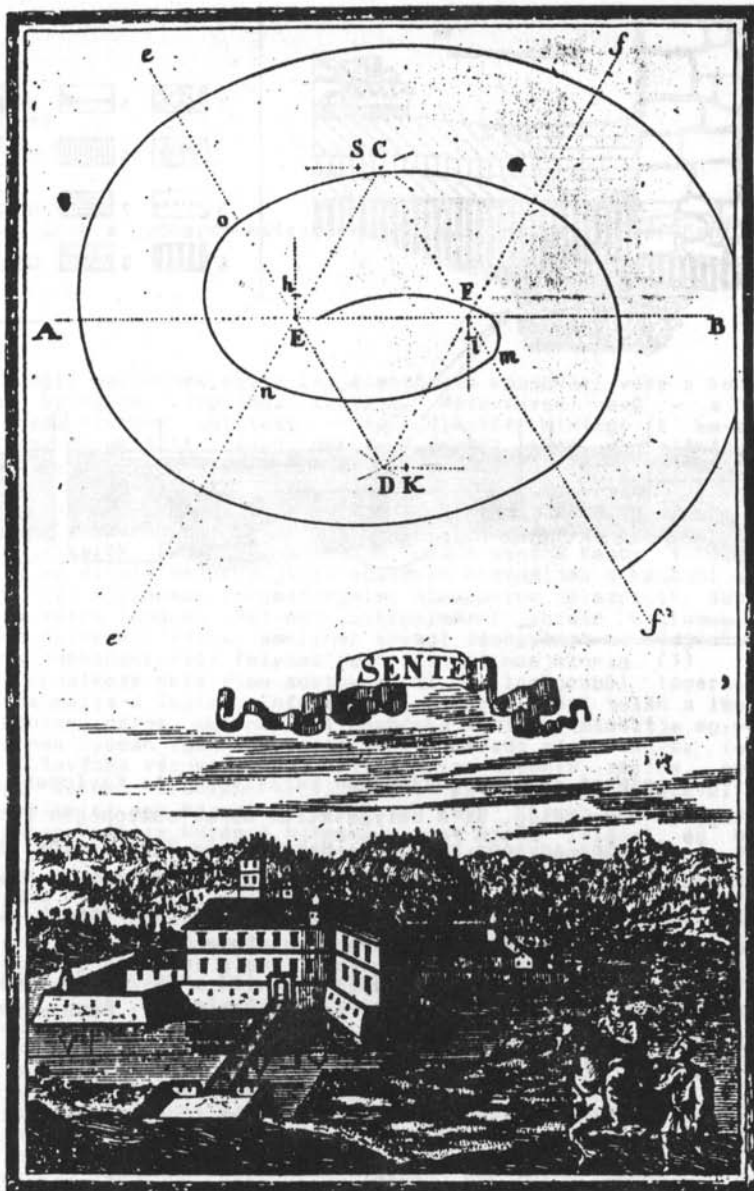
3. Szered kataszteri térképe 1893-ból
Katasterplan von Sered' aus 1893.

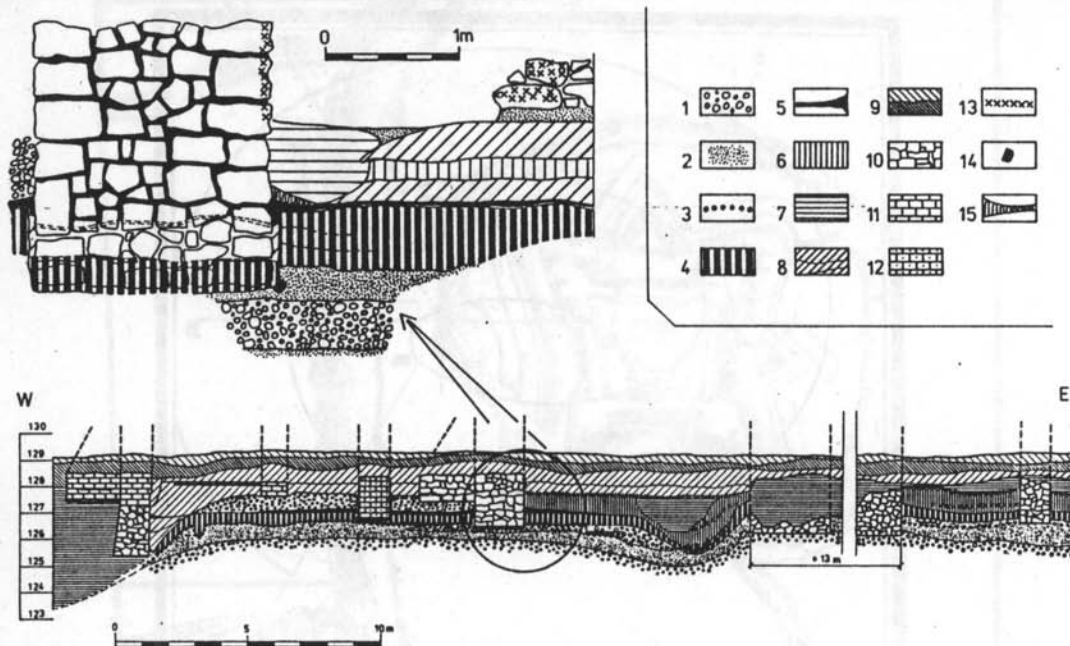
4. A semptei erődítmény alaprajza a 17. sz. közepéről, középen a középkori vármag / Generallandesarchiv Karlsruhe, Schinta-Sign. Hfk. XII-22. / - Plan der Festung von Šintava um Mitte des 17. Jh-s. In der Mittereder mittelalterliche Burgkern / Generallandesarchiv Karlsruhe /

5. Szered, a kastély és udvara - Sempetel várának ásatási alaprajza / 1989. évi állapot /
Sered', Schlosshof - Ausgrabungsplan der Burg Šintava, Stand 1989.

6. A semptei vár rézmetszete, 1686. J.v. Nypoort.
Die Burg Šintava, 1686. Kupferstich von J.v. Nypoort.

7. Ny-K-i metszet a vármaradványokon keresztül / 1: Kavicssos, homokréteg, 2: Homokréteg, 3: A bolygatatlan és az antropogén réteg határa, 4: Iszapos-agyagos réteg, 5: Habarcs, 6: Agyagos löszvályog, 7: Törmelékanyag, agyagmaradványokkal, 8: Agyaghordalék, 9: Humusz, 10: Kőfal, 11: Téglafal, 12: Vegyes fal, 13: Égetett rétegek, 14: 11. sz.-i kerámiatöredék, 15: Szerves lerakódás

W-O-Schnitt durch das Ausgrabungsgelände / 1-2. ungestörte Schichten, 4: Lehmschicht, 5: Mörtelschicht, 6: Lehm-Löss, 10-12: Mauerwerke, 13: Brandschicht, 14: Keramikbruchstück aus dem 11. Jh. /

Szabó J. József

Régészeti ásatások a gyöngyös-mátrafüredi Benevárban, 1982-1989-ben

A Mátra déli peremének egyik legjelentősebb középkori vára a Benevár volt, romjai a ma Gyöngyös városához tartozó, Mátrafüred nevű - a XVIII-XIX. században Benepusztaként említett - településtől mintegy 1 km-re északra találhatók, egy észak-déli irányú, dél felé enyhén lejtő andezitbérc tetején, 450-469 m-es tengerszint feletti magasságon. A Várberc keleti lábánál a Csatorna-patak, a nyugatinál a Somor-patak folyik, ezek a vár helyétől délre egyesülnek Bene-patakká /1. kép/.

A várral kapcsolatos kutatásokat szinte kezdettől fogva turisztikai szempontok motiválták, ebben a szellemben fogant Kandra Kabos tanulmánya (1), túlnyomórészt az általa összegyűjtött adatokat használják a későbbi utikönyvek, ismertetések. (2) Ugyancsak idegenforgalmi szempontok játszottak abban közre, hogy Gyöngyös Város Tanácsa 1982-ben szorgalmazni kezdte a romok régészeti feltárását és helyreállítását, amelyhez anyagi támogatást is nyújtott, így az ásatások és a romkonzerválás folyamatosan tartott napjainkig. (3)

A várra vonatkozó okleveles adatok közül a legkorábbi ismert, 1301-ből származó tartalmazza a legtöbb információt, s éppen ezért talán a legbecsesebb. Az akkor birtokos, három, Aba nembeli Csobánka testvér felosztja egymás között a várat, s ennek nyomán igen részletes leírás maradt ránk; magyar fordítása a következő: "...Továbbá várukat felosztották három egyenlő részre, amelyből az egyik rész az északi oldalon található a palota harmadrészeivel és három fatoronnyal valamint egy házzal és a keleten levő kisebb helyiséggel Sámuel. Továbbá ugyanezen palota középső harmada a nagy szoba felével és más kisebb épületekkel ugyanazon oldalon László mesteré; ugyanennek a palotának a harmadik, déli része pedig az említett nagy szoba felével ugyanazon oldalon Dávidhoz került. Továbbá az említett vár kapuja mögötti kisebb rész, amely keletről, ugyanettől a kaputól egészen addig a helyig terjed, ahol a fal végződik, ugyanezen László mesteré; azonban a másik részből, tudniillik a nyugati területől bizonyos kisebb rész ugyanezen vár közepén levő fatorony felével Sámuelhez került; a harmadik kisebb rész pedig - az említett palotának azon részénél, amely tudvalevőleg Dávid osztályrészeül jutott - ugyanezen torony maradék felével Dávidhoz került, és utódaira szállnak örök birtoklásra; az említett várban levő kápolnájuk azonban és ugyanezen vár kapuja közös birtokukban maradtak..." Az oklevélben nemcsak a várról, de a vár körüli birtokokról is szemléletes képet kapunk. (4)

A vár sorsában további mérőöldkövet jelent 1327, amikor Szécsényi Tamás tulajdonába kerül a birtok, (5) 1411, amikor a Szécsényiek osztozkodása kapcsán említik, illetve 1497, amikor már romként szerepel. (6) A várra vonatkozó írásos forrásokat legutóbb Draskóczy István gyűjtötte egybe, összevetve a 1301-es oklevél adatait a régészeti feltárás tapasztalataival illetve megkísérelte közelebbről meghatározni a pusztulás időpontját. (7)

A régészeti feltárások előtt, 1982-ben csak egy ponton láthattunk falmaradványt, a többi részt vastag kőhalmaz, erdő és bozót borította. Jól kirajzolódtak viszont a vár magját körülvevő sáncok, sáncárcok nyomai: az északi és a déli részen, ahol enyhe lejtő miatt könnyebben támadható volt a vár, két sáncárcok is nehezítette a behatolást, míg keleten és nyugaton a meredek hegyoldal miatt csak egy árcok, ill. sánc készült, ez utóbbi tehát teljesen közrefogta a védeni kívánt, mintegy 50 x 45 m-es, nagyjából téglalap alakú terület /2. kép/.

A Várbercen megfigyelhető felszíni formák és a helyenként fellelhető, kövezett útmaradványok tanúsága szerint a várhoz a nyugati völgyből, a Somor-patak völgyéből vezethetett út, erre utal a nyugati sánc nyugati oldalán látható, több méter széles plató, amely több mint 10 m-rel mélyebben fekszik a sánc koronájánál. A keleti oldalon ma csak egy keskeny turistaút halad, az is a sánc tetején. A vár bejárata azonban az 1301-es oklevél szerint a keleti oldalon volt, ennek a bejáratnak a helyét jelzi a véleményünk szerint farkasveremre utaló, az alapsziklába vájt, felülnézetben négyszögletes, egyenlőre csak részben feltárt mélyedés, a X/f szelvényben /3. kép/.

A régészeti kutatások egyik fontos célja volt a fallal körülvett terület meghatározása. A belső sáncárok belső peremén több helyütt megtaláltuk az övezőfal maradványait, azonban azokon a helyeken, mint pl. az I/k, XI/d-XI/e, X/h, X/i szelvényben, ahol ezt az árok lejtőjébe alapozták, olyannyira lepusztult állapotban, hogy a külső falsík nem is maradt meg. A X/k szelvényben mindössze a legalsó kősor jelezte az egykori fal helyét. A déli övezőfalnak nem találtuk nyomát a II/k-II/l, VIII/k-VIII/l szelvényben. Az északi övezőfal az alapozási szintől számítva 112 cm magasán megmaradt, ehhez talán az is hozzájárult, hogy mintegy fél m-rel beljebb alapozták a sáncárok pereménél, vastagsága 1,8 m.

A nyugati oldalon az övezőfal egyben az itteni épület fala is volt. Sajnos, ebből az épületről csak az alsó szint falai maradtak meg, igen változó magasságig. Ennek az épületnek a legészakibb, a vár északnyugati sarkán levő, trapéz alaprajzú helyiségét helyzete és falvastagsága /1,90-3,70 m/ miatt torony maradványának véljük (I. helyiség/, belső terének mérete 4,5 x 4,5 m. Az északnyugati sarkán támpillérré utaló falcsontot figyelhettünk meg. A terem délkeleti sarkán nyíló, 1 m széles bejáratának küszöbkövé megtaláltuk az eredeti helyén. A bejárat élszedékes díszű szárköve a padlón feküdt, felülete vörösré égett.

Ehhez a toronyhoz dél felől csatlakozott, vele egybeépült, amelyet meggyőződésünk szerint az oklevélben is említett palota alatti térrel azonosíthatunk /II-III. helyiség/, oldalfalainak vastagsága 1,42 - 2,10 m között ingadozik, két nagyobb részre oszlik. Az északi, nagyobb, 11 m hosszú terem /II. helyiség/ ugyancsak két részre tagolja egy falpillérpár, amelyből eddig csak a keletit találtuk meg, a nyugati pillér helyén még nem fejeztük be a feltárást. Előkerültek viszont a két falpillért összekötő boltív maradványai a pillérek közötti nyílás küszöbére beomolva. Az északi, II/a jelű helyiség járószintjét a többszöri bolygatás miatt csak kis részen sikerült megfigyelni, jól kirajzolja viszont ezt a szintet az északi, a toronnyal közös falon megfigyelhető, erőteljesen átégett felület alsó szintje. A fal mellett, az északkeleti saroknál volt a helyiség 1,65 m széles bejárata, amelynek déli oldalán, kis helyen megmaradt eredeti helyén a faragott kő, ugyancsak erősen megpörköldött állapotban. A terem déli részében /II/b helyiség/, amely kevesebb újkori bolygatást szenvedett el, ugyancsak találtunk tűzvészre utaló nyomokat, a padlószinten vörösré égett agyagdarabok közé beágyazódva elszenesedett famaradványokat, amelyek minden bizonnyal a beszakadt síkmennyezet maradványai. Az épület legdélebbi, 5,60 x 5,95 m belső terü., III. helyiségének ezen a szinten nem volt bejárata. Magát az épületet dél felől várakozásainkkal ellentétben végig zárt falsík határolja. A dél felé tovább haladó sáncárok, illetve az I/k szelvényben megfigyelt falmaradványok alapján feltételeztük, hogy valamilyen épületnek, de legalábbis övezőfalnak a III. helyiség délnyugati sarkához, ennek egyenlőre nem találtuk nyomát. Valószínűleg tartjuk, hogy az övezőfal később épült meg, mint az I-III. helyiség falai, így mivel nem voltak egybekötve, az itteni az övezőfalszakasz kiemelhetett.

Mind az övezőfalak, mind a torony és a palota falának anyaga tört kő, a helyszínen található andezit, de az I. és a II. helyiség fentebb említett bejárataihoz használt, sárgás színű, faragható kő, a hipersztén augit andezit is fellelhető a közelben. A falakat borító törmelékhalomban előfordultak még másfajta kőzetből faragott kövek is, de ezek is, a vöröses színű, salakos hipersztén andezit és a szürke, erősen hólyagos, riolit ignimrit is megtalálható a környéken. (8)

Fontos következtetések levonására adott lehetőséget az ezekben a helyiségekben és a környékükön megfigyelt rétegek elemzése. A vár több pontján bukkantunk egy közvetlenül a humuszréteg felett húzódó, vékony, fekete, faszenes rétegre, benne elszórtan jelentkeztek apró, atipikus, ennek következtében keltezhetetlen középkori edénytöredékek.

Egyre löre nem világos, hogy ezek a faszénmaradványok valamilyen korábbi, elpusztult faépítményekből származnak, vagy a vár építését közvetlenül megelőző erdőirtás nyomai. Erre a faszenes rétegre, illetve a humuszra váltakozó, helyenként 70 cm-es vastagságban apró kőveket, sziklamálladékokat hordtak, minden bizonnyal azért, hogy a terület déli irányú lejtését mérsékeljék. Ilyen feltöltés csak az I. helyiségében, a toronyban nem jelentkezett, itt a járószintet közvetlenül a humuszon alakították ki.

A IIb helyiségben húzott, észak-déli kutatóárkunkban pl. a feltöltésen belül is különböző rétegeket észlelhettünk, némelyikből szürke és fehér anyagú, csigavonalas díszű kerámiatöredékeket, állatcsontokat gyűjthettünk. Különös figyelmet érdemel a két, vékony, fehér mészhabarcos réteg, amelyek az építés egyes fázisait jelezhetik, a felső zárja a feltöltést is, s egyben a fentebb említett, elszennesedett gerendamaradványokkal és vörösrre égett agyagrögökkel borított padlót is jelenti.

Ezeknek a mészhabarcos rétegeknek a megfelelő előjüttek a helyiségen kívül, a fal tövében és attól keletre, a III/e - III/f - III/g szelvényekben is, ahol talán a legszemléletesebb a rétegsor, mintegy az egész vár sorsát tükrözi. A kettő közötti részben cserepeken, csontokon kívül megtalálhattuk a nyílásokhoz szükséges, faragott kővek előállítását során keletkezett hulladékokat is, III. Béla rézpénzével együtt. (9) A felső, a feltöltés tetején húzódó, mészhabarcos szinten találtuk a legtöbb leletet, ezek a vár "virágkorában" kerültek ide, az eddig közzétett, XIII-XIV. századi leletek (10) zöme innen származik. Az edények díszítésében túlnyomó többségben van a csigavonal, elvétve fordul elő bekarcolt hullámvonal illetve fogaskerek minta vagy sűrűn bekarcolt párhuzamosok. Erre a 20-30 cm vastag "kulturális rétegre" több mint 2 m vastag, nagy kővekből álló omlás rakódott, benne mintegy középtájon meghúzódik még egy szerény XV. századi réteg is. Ezen a helyen kívül XV. századi leletek csak a vár közepén, a II/g szelvényben levő ciszterna betöltésében fordultak elő jelentősebb számban. A palotától távolodva kelet és dél felé egyre kevesebb a lelet, igaz a rétegek is egyre vékonyabbak, majd egyre inkább összefutnak.

Korábban a felszíni nyomok alapján a vár délkeleti sarkán is feltételeztünk egy tornyot, (11) kutatóárkainkban azonban erre utaló jelenségeket nem észleltünk.

Jelenleg a vár keleti részén folyik egy 8,90 m x 5,40 m belső terű, kőalapozású faépület /IV. helyiség/ maradványainak feltárása. Bár nem a vár mértani közepén került elő, mégis lehetségesnek tartjuk, hogy ez lehet az 1301-es oklevélben a vár közepén említett fatorony. Érdekes viszont, hogy a környékéről és a belsejéből is kerültek elő tégladarabok. Innen szinte kizárólag XIII-XIV. századi kerámiát ismerünk, a vastárgyak többsége itt is kovacsoltvas szög, de előfordulnak kések, nyílhegyek, patkók, sarkantyúk töredékei is. Padlóján III. Béla réz pénzérméje került elő. (12)

A régészeti leletek lényegében az írásos forrásokkal egyező keltezési lehetőséget adnak, az előkerült pénzérmék kibocsátóinak sora III. Bélától IV. Bélán, V. Istvánon, I. Lajoson át Zsigmondig terjed.

Említést érdemel még, hogy sáncaitól délre mészégető kemence maradványaira bukkantunk, amelyhez a nyers mészkövet - ilyen a közelben nem lévén - távolabbi vidékről kellett szállítani. (13)

A feltárások és a restaurálás előrehaladtával ill. befejezésével, az okleveles adatokkal való egybevetés valószínűleg módot ad a magyarországi várkutatás egésze számára hasznosítható következtetések levonására is.

1. KANDRA 1890.
2. Felsorolásukat DÉNES 1985. 85.; SZABÓ 1984. 129.
3. A régészeti kutatások feltételeinek megteremtésében, az állagmegóvási munkák megszervezésében oroszlanrészt vállalt DALA LÁSZLÓ erdőmérnök, fáradozásaiért ezúton is szeretnék köszönetet mondani. Ugyancsak köszönettel tartozom FELB ISTVÁN-nak a helyszíni konzultációk során adott, hasznos tanácsaiért, MÁTHÉ GÉZÁNAK a helyreállítási programjavaslat elkészítéséért, KISS GÁBOR gyöngyösi geodétának a szintvonalas felmérésért. Az ásatások eddigi eredményeiről SZABÓ 1984.; SZABÓ 1986.
4. Az oklevélnek a várra vonatkozó, eredeti, latin nyelvű szövegét /közvetítve in AO. I. 4-5/ 1. tanulmányunk német nyelvű összefoglalójában.
5. AO. II. 280-284.
6. CSÁNKI 1890. 52., 124.
7. Tanulmánya sajtó alatt az Agria XXIV. kötetében. Ezúton köszönöm a mű szerzőjének, hogy a kéziratba betekintést nyerhettem.
8. A kőzetek meghatározását CSILLAG JÁNOS, egri geológus végezte el, a vizsgálati jegyzőkönyvek az egri Dobó István Vármúzeum régészeti adattárában találhatók, 401. sz. alatt.
9. CNH. I. 101., HUSZÁR, 73. A feltárás során előkerült érmék meghatározását V. Székely Györgynek köszönöm.
10. SZABÓ 1984. 11-15. kép.
11. SZABÓ 1984. 3. kép A.
12. CNH. I. 98., HUSZÁR, 72.
13. Publikációja sajtó alatt az Agria XXIV. kötetében.

SZABÓ J. József
Dobó István Vármúzeum
EGER
Vár u. 1.
3 3 0 0

Archäologische Ausgrabungen in der Burg Bene in Gyöngyös-Mátrafüred, 1982-1989

Die Ruinen der Burg Bene befinden sich in der Gemarkung der Siedlung Mátrafüred /früher Benepusztá/, die heute zur Stadt Gyöngyös /Nordungarn, Bezirk Heves/ gehört/Abb. 1/..

Die erste schriftliche Erwähnung über die Burg stammt aus dem Jahre 1301 und diese Urkunde beinhaltet zugleich die wertvollsten Informationen. Drei Gebrüder aus der Familie Csobánka aus dem Geschlecht Aba, teilen die Burg untereinander und so bekommen wir eine ausführliche Beschreibung über die Anlage: "Item castrum eorum in tres partes equales diuissent ex quibus vna pars existens a parte aquilonali cum tercia parte pallaciij et tribus Turribus ligneis ac vna domo et camera versus orientem Samueli. Item medium eiusdem pallaciij tercia cum dimidietate magne stube et alijs minutis edificijs ad eandem plagam magistro Ladislao et tercia pars eiusdem pallaciij meridionalis simul cum dimidietate dicte magne stube eandem plagam prefato dauid. Item quaedam particula retro portam dicti castri ab oriente existens ab eadem porta vsque ad locum vbi murus terminatur eidem magistro Ladislao, ab alia autem parte scilicet a plaga occidentali quedam particula cum dimidietate lignee Turris in medio eiusdem castri site Samueli et tercia particula a parte dicti pallaciij scilicet porcionis eiusdem dauid sita cum reliqua dimidietate eiusdem Turris prefato dauid et suis heredibus in perpetuum cessissent possidende, Capella vero eorum de dicto castro et porta eiusdem castri eisdem communiter inhabitande remansissent."

Die Güter der Familie Csobánka kamen 1327 in die Hände von Tamás Szécsényi, seine Abkömmlinge besaßen die Burg noch im Jahre 1411. Aus dem Jahre 1424 kennen wir den Namen des königlichen Burgvogtes, dann berichtet eine Urkunde aus 1497 schon über die Ruinen der Burg.

Die Reste der Burg findet man etwa 1 km nördlich vom bewohnten Gebiet der Siedlung, auf einer 450-469 m hohen Bergfirst. An der südwestlichen Seite des Berges sind die Spuren eines gepflasterten Weges zu beobachten, der wahrscheinlich zur Burg führte. Ein Wall- und Grabensystem umgibt die 45 x 50 m grosse, etwa rechteckige Buranlage /Abb. 2./. An den inneren Rändern des inneren Grabens fanden wir die Reste der Umfassungsmauer, in einigen Fällen nur die Spuren derer.

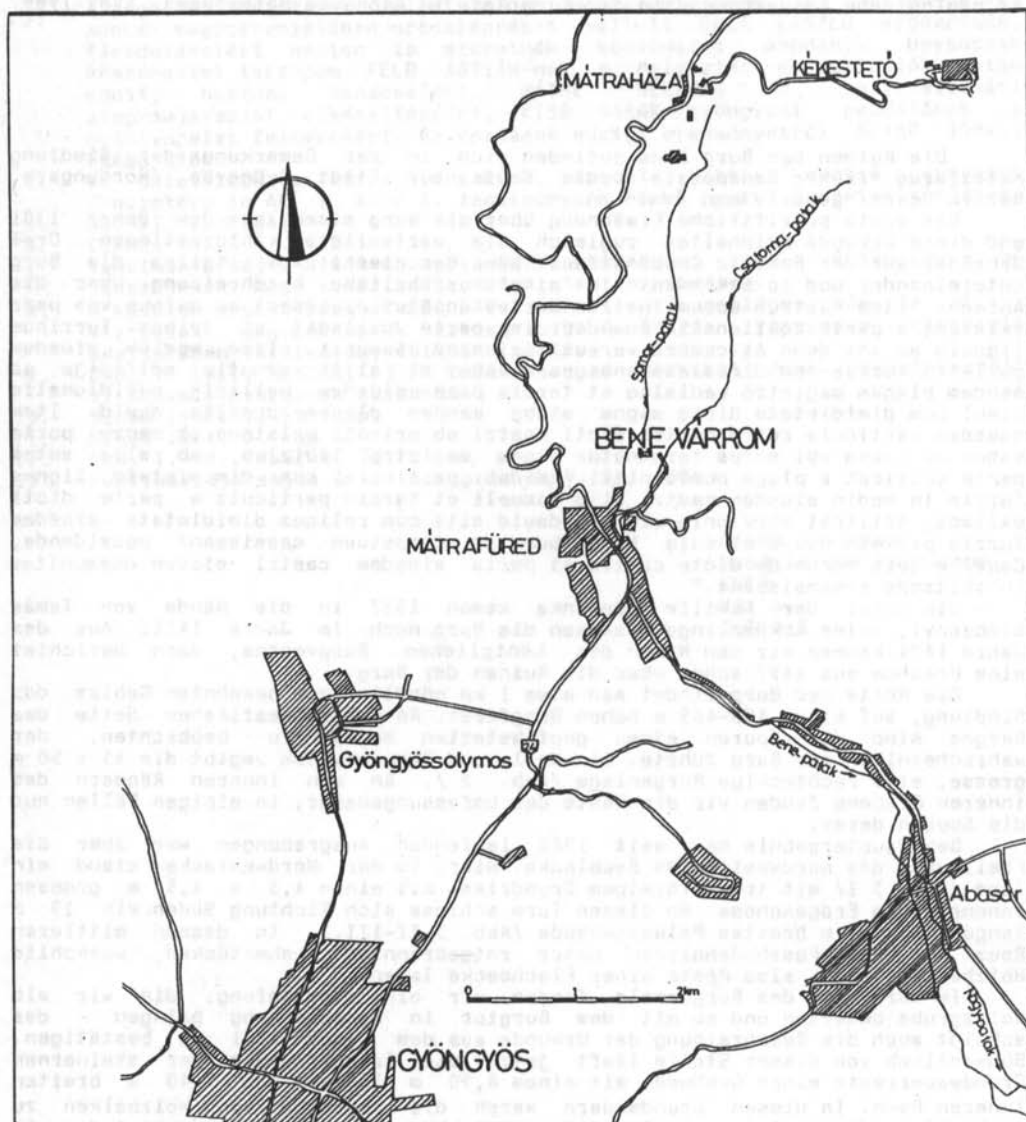
Das Hauptergebnis der seit 1982 laufenden Ausgrabungen war aber die Freilegung des nordwestlichen Baublocks. Hier, in der Nordwestecke stand ein Turm /Abb. 3 I/ mit trapezförmigem Grundriss, mit einem 4,5 x 4,5 m grossen Innenraum im Erdgeschoss. An diesen Turm schloss sich Richtung Süden ein 19 m langes, etwa 9 m breites Palastgebäude /Abb. 3 II-III./, in dessen mittleren Raum auf dem Fussbodenniveau unter rotgebrannten Lehmstücken verkohlte Holzbalkenstücke, also Reste einer Flachdecke lagen,.

Im Nordosten des Burgareals fanden wir eine Vertiefung, die wir als Wolfsgrube bewerten und so mit dem Burgtor in Zusammenhang bringen - das scheint auch die Beschreibung der Urkunde aus dem Jahre 1301 zu bestätigen. Südwestlich von dieser Stelle läuft jetzt die Erschliessung der steinernen Grundmauerreste eines Gebäudes mit einem 8,90 m langen und 5,40 m breiten inneren Raum. In diesen Grundmauern waren die Abdrücke von Holzbalken zu beobachten, diese steinernen Grundmauerreste können vielleicht zu einer der in der Urkunde aus 1301 erwähnten Holztürme gehören.

Eine anderen Vertiefung in der Mitte des Burghofes bewerten wir als eine Zisterne.

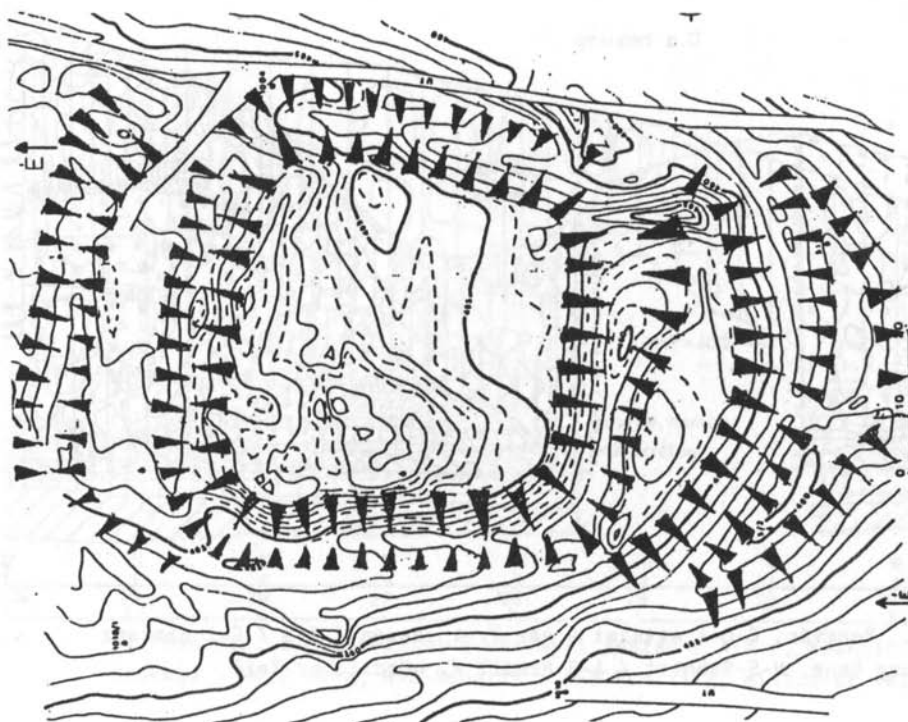
Südlich von den Wallanlagen der Burg fanden wir noch Reste eines Kalkbrennofens.

Die archäologischen Funde harmonisieren im wesentlichen mit den Urkunden, die gefundenen Münzen stammen von den Königen Béla III., Béla IV., István V., Ludwig I. und Sigismund von Luxemburg.

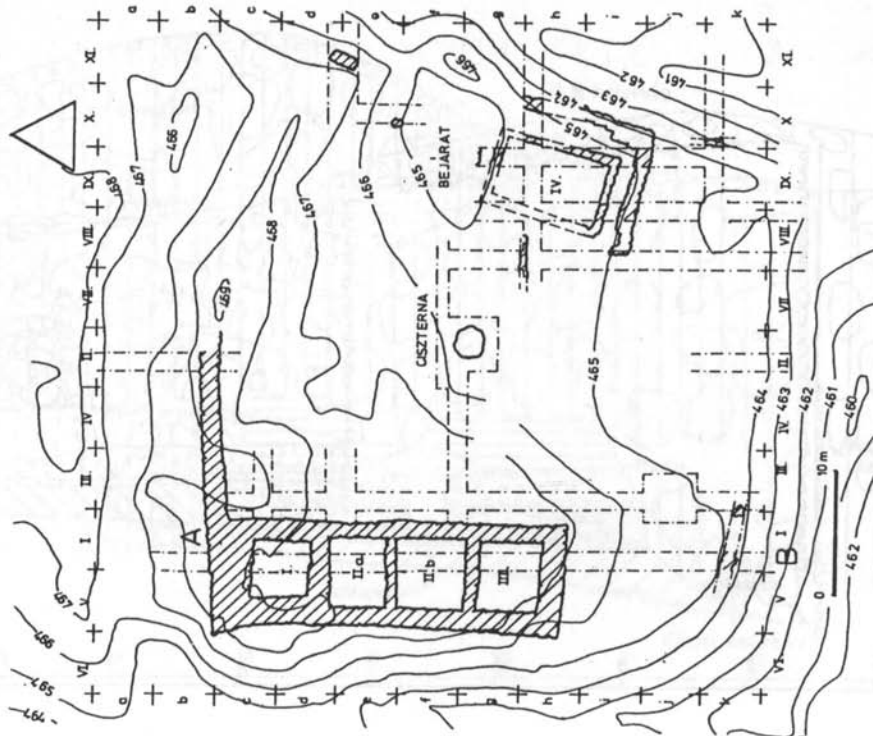

1. Gyöngyös-Mátrafüred térképe a Benevárral

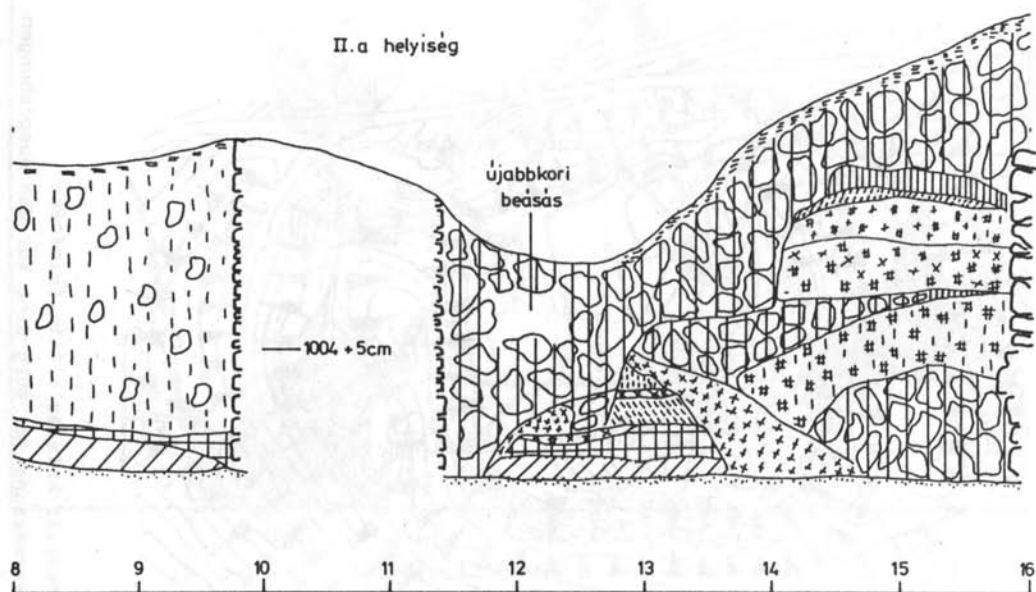
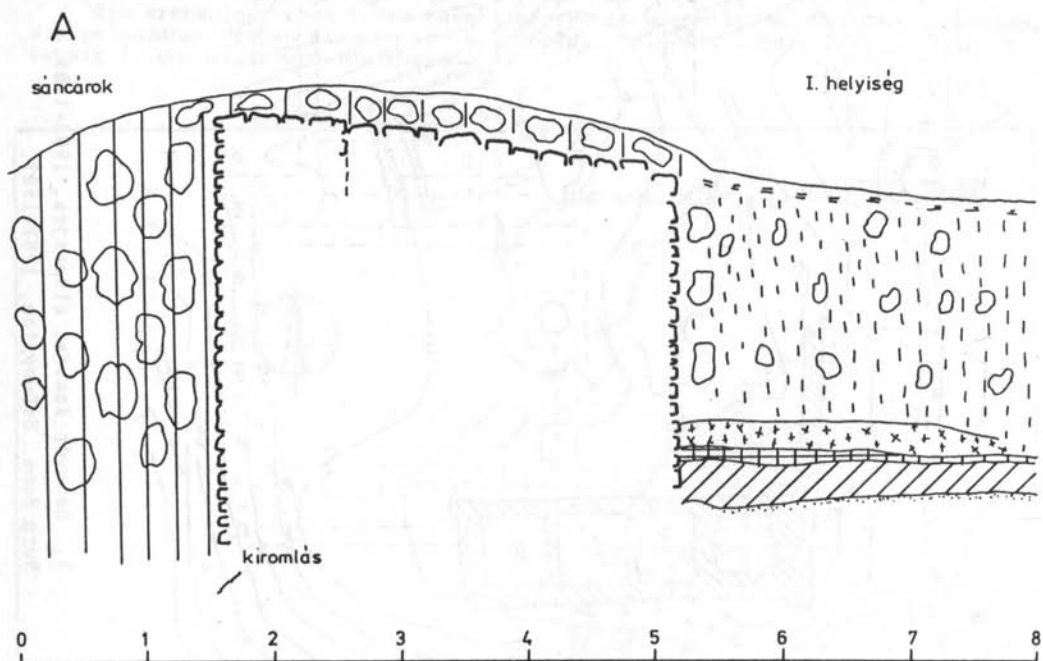
Die Umgebung von Gyöngyös-Mátrafüred mit der Burg Bene

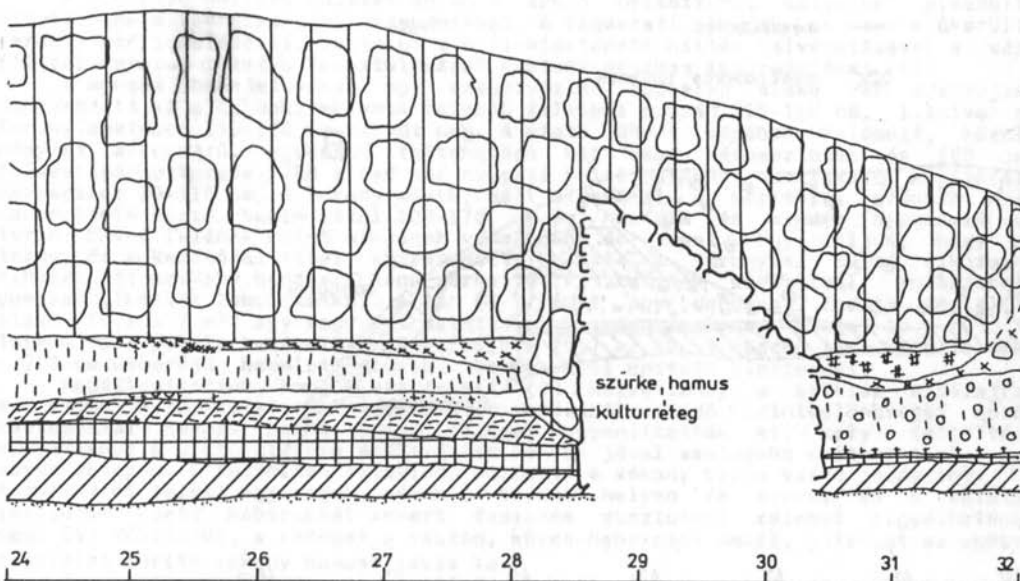
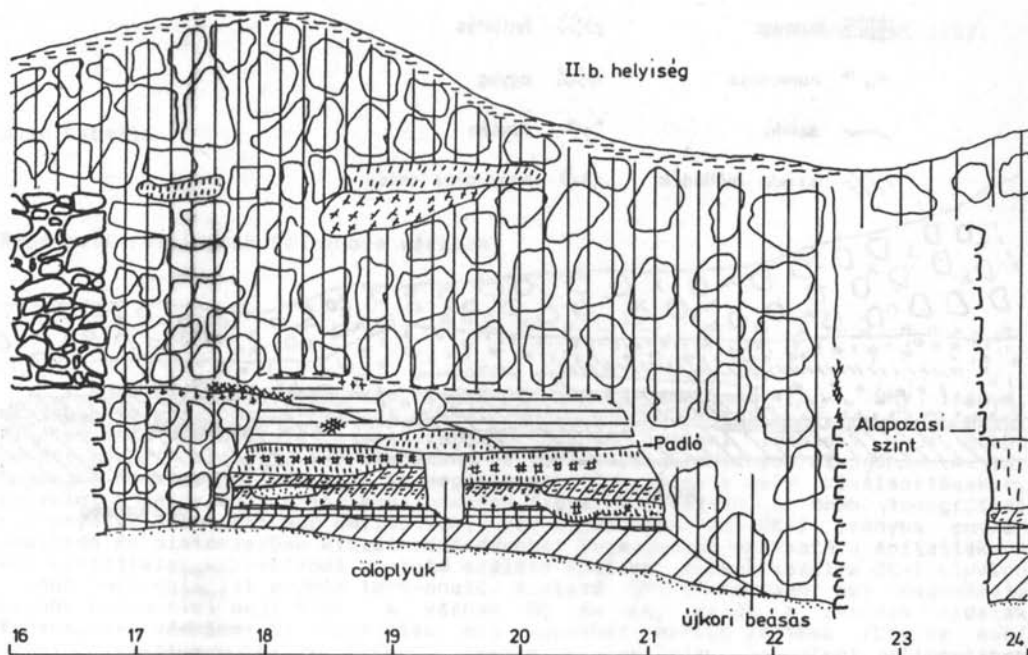
2. Benevár kutatás előtti felmérése
Die Vermessung der Burg Bene vor den Ausgrabungen

3. Benevár ásatási alaprajza, 1982-1989.
Burg Bene, Befundplan, 1982-1989.

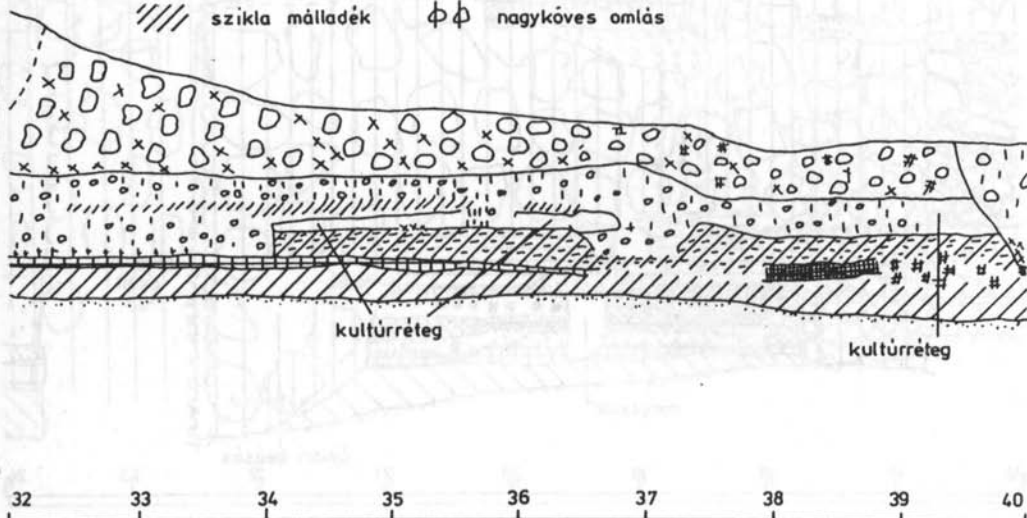

4. Benevár, É-D-i metszet a vár Ny-i részén / A-B / É-i szakasz
Burg Bene, N-S-Schnitt / A-B Profil / , nördlicher Teil

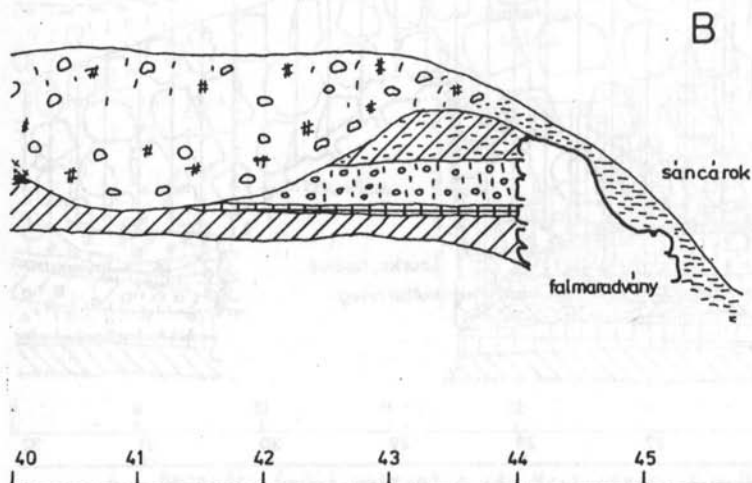

5. Benevár, É-D-i metszet a vár Ny-i részén / A-B / , középső szakasz - Burg Bene, N-S-Schnitt / A-B Profil / , mittlerer Teil

### humusz	feltöltés
# # humuszos	//// agyag
— szikla	+ + faszén
/// szikla málladék	φ φ nagyköves omlás

••• apróköves omlás	vörösre égett
— mészhabarcs	••• hamu
xxx mészhabarcs törmelék	

6. Benevár, É-D-i metszet a vár Ny-i részén / A-B / , D-i szakasz
Burg Bene, N-S-Schnitt / A-B Profil / , südlicher Teil

Juan Cabello

Régészeti feltárások Sztrahora várában

A Hollókőről Nógrádsípekre vezető út mentén emelkedő ÉK - DNY irányú, mintegy 340 méter magas dombhát kiszélesedő végén épült fel a 43,6 x 12,7 méter alapterületű vár. A kutatás megkezdésekor csupán sejteni lehetett - a sűrűn benőtt felszín alól itt-ott kibukkanó törtköves falmaradványok alapján - a vár formáját és kiterjedését. Így is megállapíthattuk, hogy a hely kiválasztásakor, valamint a falak építésekor messzemenően figyelembe vették a domb topográfiai viszonyait. Amint azt már említettük, az objektumot az ÉK-i irányba enyhén emelkedő és platószerűen kiszélesedő dombhát legmagasabb szakaszára építették. A vár kerítőfalai közvetlenül a plató szélére épültek, melyek közül a DK-i oldalon húzódó hosszanti fal enyhén törtvonalú. A plató DNY-i végében egy nagyméretű torony körvonalai sejlettek. A várnak DK és Ény felől a meredek oldalak természetes védelmet biztosítottak, míg a dombhát enyhébb lejtésű /DNY-ra eső/ többi részéről egy ÉNy-DK irányú, ívesen kialakított, jelenlegi állapotában 100-130 cm széles és 100-150 cm magas, valamint 0,5-100 cm mély sáncárok választja el, mely DK-i oldalon a meredek domboldal közepe táján megszűnik. Az ÉK-i oldalon a várat egy rövid, íves sánc, valamint egy kisebb sánc-árok zárja le. Megjegyezzük, hogy ezek az erősítések a kőfalaknál 9-12 méterrel lejjebb húzódnak.

A szondázó jellegű kutatás során 7 árkot nyitottunk, melyekkel sikerült tisztáznunk a vár alaprajzi elrendezését. A régészeti rétegek és az előkerült kerámia kiértékelésével, valamint a birtoktörténeti háttér felvázolásával a vár építési korára, illetve "pusztulására" kaptunk értékes információkat. (1)

A munka befejezésekor egy szabálytalan téglalap alakú vár alaprajza bontakozott ki előttünk, melynek felmenő falaiból csupán 110-120 cm, illetve a torony esetében 150-170 cm maradt meg. A plató DNY-i végében felépült, közel négyzet alaprajzú, egykoron feltehetően két vagy háromszintes és 120 cm falvastagságú torony /780 x 680 cm/ nyugati belső sarkához csatlakozó kerítőfal vastagsága 10-110 cm. A torony másik, déli oldalánál a kerítőfal azonban nem kapcsolódik hozzá, hanem attól 100-170 cm-re húzódik és minden bizonnyal a torony DNY-i falának külső síkjának vonalában ér véget. Úgy véljük, hogy a torony és a kerítőfal által közrefogott szorost a toronyfal külső síkjában elhelyezett keskeny bejárati kapu zárhatta le, melynek méreteiről, formájáról nem rendelkezünk ismeretekkel. A vár ÉK-i végét egy dongával fedett téglalap alakú /10,6 x 7 m/, egy vagy két szintes helyiség /palota/ zárja le. (2) A torony és a palota határolta udvar /26,9 x 12,7 m/ DNY-i részén tártuk fel a 220 x 210 cm átmérőjű, beomlott oldalú, törtkövekből épített ciszternát.

Megállapítottuk, hogy a vár falait (3) közvetlenül a sziklás altalajra építették. A sziklafelszín természetes eséséből adódó szintkülönbséget apró kavicsokkal kevert barna színű földdel egyenlítették ki, mely feltöltés közvetlenül a plató szélére épült falak mentén jóval vastagabb volt mint pl. az udvar közepén. E feltöltés felszínén húzódtott a vékony barna színű járószint. A járószint felett egy igen vékony, számos helyen /a torony és a palota területén/ égett, habarccsal kevert faszénes pusztulási réteget figyelhetünk meg. (4) Végezetül, a réteget a vastag, köves-habarcsos omlás, valamint az egész területet borító vékony humusz zárta le.

A kutatóárokban előkerült feltűnően csekély, azonban egységes kerámia és néhány zsindelyszeg, valamint a nagyon vékony járószint nemcsak a vár rövid használatáról, hanem egy aránylag rendezett és tervszerű kivonulásról is tanuskodik. A kevés leletanyag közül is említésre méltó a torony pusztulási rétegeből előkerült kisméretű, fehér anyagú bögre. (5)

A zömök, aránytalan testnél szélesebb szájú edény erősen domborodó vállát körbefutó kettős hullámvonal, míg kettős tagolású, szélesen hornyolt peremének alsó tagját körbefutó bevagdósás díszíti. Zömök testének felső kétharmadán egyenletesen körülfutó vonal húzódik. A hurkatechnikával - nehezebb típusú kézikorongon - készült edény kissé asszimmetrikus. Falának külső felülete erősen megégett. Kétségtelen, hogy a bögre a 11-12. századi edénytípus számos formai jegyét magán viseli /zömök testű, erősen domborodó vállú stb./ (6), azonban fehér anyaga, kettős tagolású pereme, egyenletesen körbefutó vonaldíszítése, valamint a nehezebb kézikorong alkalmazása edényünk készítését a 13. század utolsó harmadára valószínűsíti. Hasonló, fehér anyagú bögrék kerültek elő Sopronban (7) és a budai várpalota ásatásain (8), de ugyanennek a korszaknak termékei azok a fehér anyagú fazekak, melyek díszítése és peremképzése megegyezik a fentiekkel. (9)

Végezetül felmerül, hogy a várat ki és mikor építette, illetve - aránylag rövid használat után - mikor és miért hagyták el. Pálmány Béla mutatott rá kitűnő munkájában (10) arra, hogy a történeti irodalom által sokáig nem ismert, majd Fülek mellé (11), utóbb Felsőesztergály határába /Horné Sztrahre/ (12) lokalizált Sztrahora várat Hollókő közvetlen környékén kell keresni. (13) Meggyőzően bizonyította a két helységnév - Sztrahora és Esztergály /középkori alakjukban "Ztrahura", illetve "Stregar", "Strugar", "Estergur"/ - nemcsak alak, hanem jelentésbeli különbségét is. (14) A területről először 1265-ben hallunk, amikor is István ifjabb király Ágasvárt, Kutasót, Bárkányt, Tart és a pásztói apátság kegyuraságát a Rátót nembeli Domokos fia /Porch/ Istvánnak adományozza. (15) Bizonyosnak látszik, hogy a vár ebben az időben még nem épült fel. 1324 május 8-án kelt oklevélben a Kacsics nemzetség Illés ágából származó Péter fiait /Mihály, Péter, Leusták, Mikus és Jákó/ "hűtlen és gonoszítottakat, elrettentő hűtlenségeket" elkövető embereknek nevezik. (16) Hűtlenségük oka az volt, hogy 1310-ben csatlakoztak Csák Mátéhoz, átadva négy várukat is /Baglyaskő, Somoskő, Hollókő és Sztrahora/, sőt a rozgonyi csatában Máté oldalán vesznek részt. (17) Ezért a király megfosztotta őket a négy vár és tartozékaik birtoklásától és azokat Szécsényi Tamásnak adta. Végezetül, 1327-ben Szécsényi Tamást a birtokba iktatják. (18) Ekkor a várról mint "egykoriról" beszélnek (19) - feltehetően Hollókő tartozéka lehetett. Építési idejét azonban források hiányában nem tudjuk ily pontosan meghatározni. Ennek ellenére - Pálmány Béla történeti kutatásaira támaszkodva - ezzel kapcsolatban a következőket állapíthatjuk meg. 1271-ben Illés fia Péter ispán csupán egy vár, Baglyaskő ura volt, amiből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ekkor sem Sztrahora, sem Hollókő, sem Somoskő nem állott. Azt is tudjuk, hogy Csák Máté idejében Baglyaskő Péter legkisebb fia Péter birtokolta. Következésképpen a három várat 1271 után, de feltehetően még a századforduló előtt építette fel Illés ágbeli Péter négy fia - mégpedig, Pálmány Béla szerint, Sztrahorát Mihály, Hollókőt Mikus és végül Somoskőt Leusták és Jákó. (20)

JEGYZETEK

1. Mindenekelőtt köszönettel tartozom Pálmány Bélának, aki sikerrel azonosította Sipek és Hollókő között emelkedő "Pusztavárhegyet" Sztrahora várával és aki a hely régészeti kutatására ösztönözött. Kutatóárkainkat - tekintettel arra, hogy teljes, az egész területére kiterjedő feltárássra nem nyílt lehetőségünk - oly módon igyekeztünk kijelölni, hogy azokkal a torony, a kerítőfal, a palota, valamint az udvar méreteire, elrendezésére vonatkozó legfontosabb adatokat tisztázassuk.
2. Úgy a torony, mint a palota esetében csupán feltételezzük, hogy azok eredetileg több szintesek lehettek.
3. A kerítőfalak és a torony 40-50 cm magasan húzódó alapozása 20-30 cm-rel ugrik a felmenő falak síkja elé.
4. Véleményünk szerint, a szinteket elválasztó leégett gerendás mennyezet maradványairól van szó.
5. Az edény magassága 8 cm, talpátmérője 7,2 végül szájátmérője 12,7 cm
6. HOLL 1963. 336-339.
7. HOLL 1973. 198., 25. kép 8.
8. HOLL 1963. 67. kép 3.

9. GEREVICH 1966. 127-129., 166. kép 4. /A 47 sz. gödörből 13. századi edények kerültek elő, a gödör betöltése a 14. század első éveiben történt./ E kormeghatározásnak az sem mond ellent, hogy az edény a vár pusztulási rétegéből került elő, melynek keletkezését a 14. század 20-as éveire datáltuk, hiszen a konyhai edények akár 30-40 évig is használatban lehettek. Vö. HOLL 1963. 66. kép 2.
10. PÁLMÁNY 1985.
11. NAGY 1907. 14., 57., 68.
12. KARÁCSONYI 1901. II. 273., REISZIG 1911. 38., FÜGEDI 1977. 102. stb. Ezzel kapcsolatban lásd bővebben: SIMON 1987. 150.
13. SÁNDORFI 1979. 250. /A dolgozatban történeti név nélkül szerepel a várhely/
14. PÁLMÁNY Béla kéziratos munkája. Itt köszönöm meg, hogy a rendelkezésemre bocsájtotta. /Sztrahora vagy Ztrahura jelentése "Üreghegy" /Stara Hora", míg Stregor, Stregur vagy Estergur /magyar alakja Esztergály/ jelentése pedig faesztergályos. Akár van vár mellett, akár nics - megállapíthatjuk, hogy Sztrahora vára semmiképpen sem lehet azonos a szlovák műemléki topográfiában /Supis pamiatok na Slovensku. Bratislava. 1967. I. 433./ Felsőesztergály határában lévő objektummal/.
15. CD IV/3., 289-294., RA I. 1840. Az ekkor megejtett határjárás során Kutasó határában említik meg a közvetlenül szomszédos Sipek földet, a toldi patakot/.
16. AO II. 134-136.
17. Minderre ld. PÁLMÁNY 1985. 215-219.
18. PÁLMÁNY 1985. 219. /Úgy tűnik, hogy 1324-ben már egyik fiú sem él/
19. PÁLMÁNY 1985. 219-220.
20. PÁLMÁNY Béla kéziratos munkája, 9.

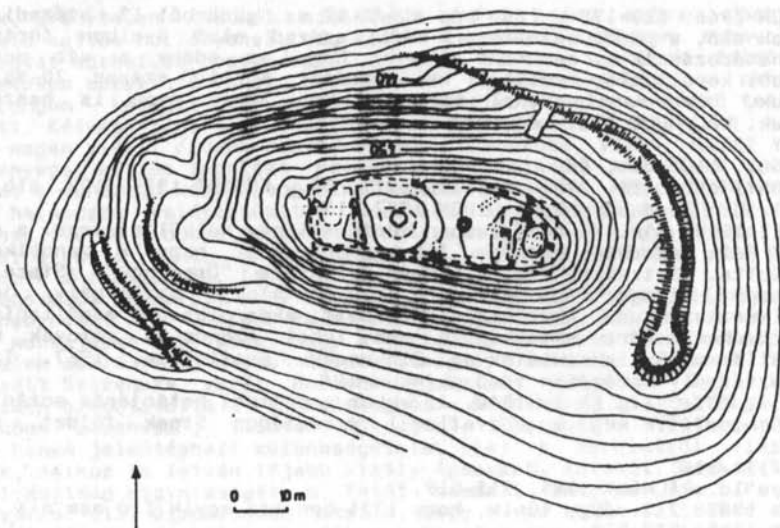
Juan CABELLO
Országó Műemléki Felügyelőség
BUDAPEST
Táncsics M. u. 1.
1250

Juan Cabello

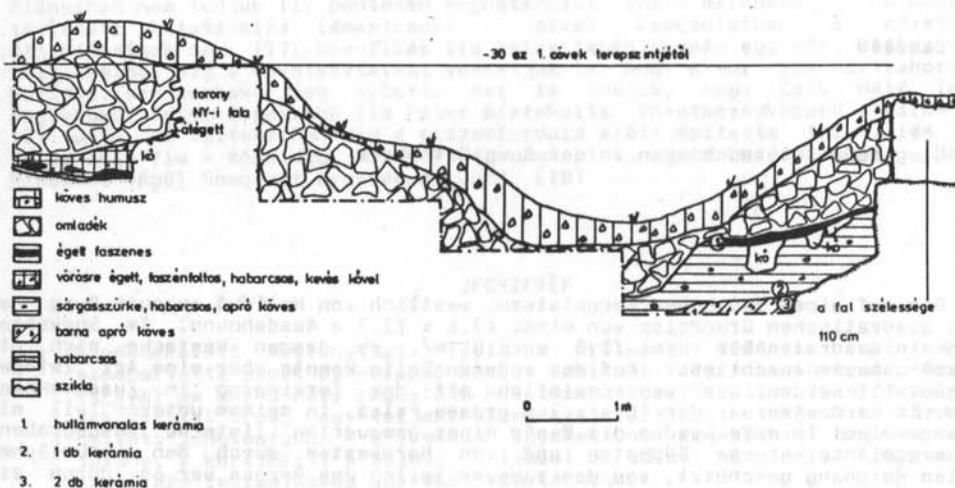
Archäologische Untersuchungen in der Burg Sztrahora

Die auf einem 340 hohen Bergplateau, westlich von Hollókő erbaute Burg hat einen quadratischen Grundriss von einer 43,6 x 12,7 m Ausdehnung. Im Südwesten stand ein quadratischer Turm /7,8 x 6,8 m/, an dessen Westecke sich die Umfassungsmauer anschliesst. Auf der anderen Seite konnte aber eine Art Zwinger festgestellt werden, der wahrscheinlich mit dem Toreingang im Zusammenhang stand. Im Nordosten war der 10,6 x 7 m grosse Palas, in seinem unteren Teil mit Tonnengewölbe. Im Hofe wurden die Reste einer gemauerten Zisterne ausgegraben. Das Burggelände war von Südosten und von Nordwesten durch den natürlichen steilen Berghang geschützt, von den anderen Teilen des Berges war es durch ein bogenförmiges Graben abgetrennt.

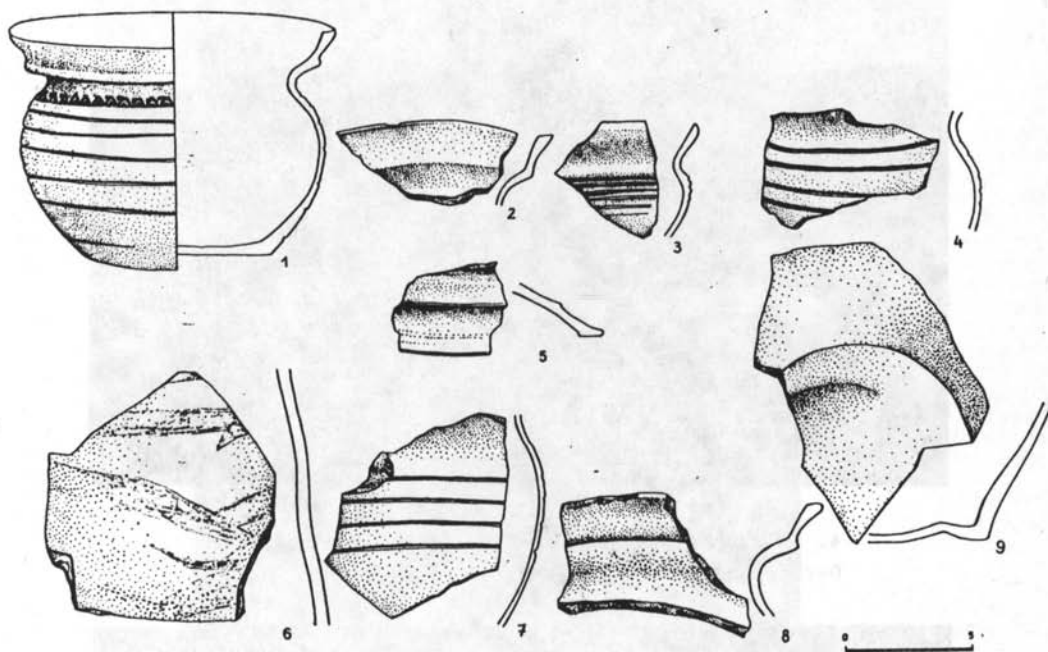
Das während der hier durchgeführten kurzen Ausgrabung gewonnene Fundmaterial, die Auswertung der sehr schmalen und so auf ein kurzes Lebensdauer hindeutenden Kulturschichten sowie die besitzgeschichtlichen Angaben ermöglichen die nähere Bestimmung der Bauzeit sowie der Zeit der Auflassung. Dementsprechend waren die Söhne Peters aus dem Zweig Illés des Geschlechtes Kacsics die Erbauer der Burg und sie stellten dann diese Befestigung um 1310 Máté Csák zur Verfügung. Als die Burgen der Umgebung um 1320 vom König Karl Robert Anjou erobert wurden, gelang Sztrahora in den Besitz von Tamás Szécsényi, im Jahre 1327 erscheint sie aber in einer Urkunde als verwüstet.

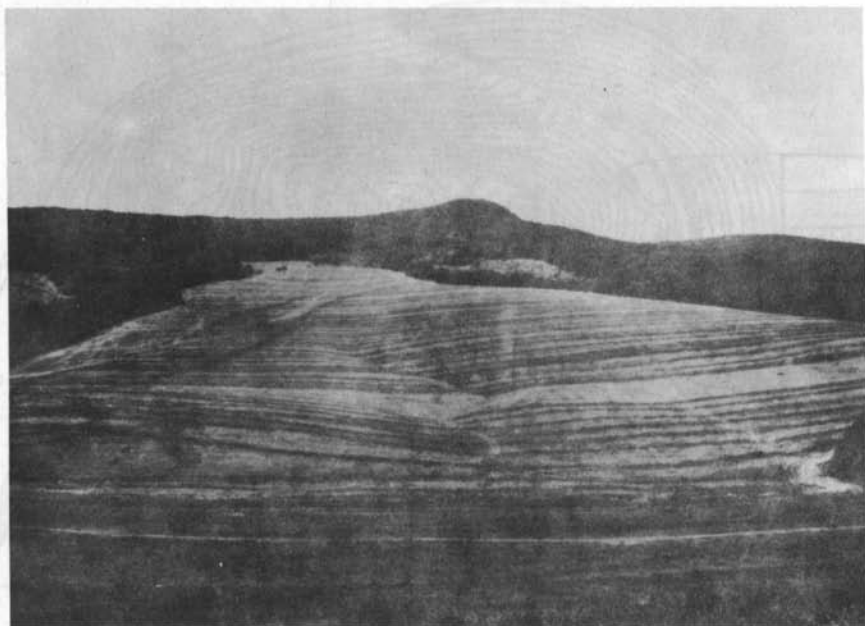
1. Sztrahora, a vár kutatási alaprajza
Der Ausgrabungsplan der Burg Sztrahora

2. K-Ny-i metszet a toronyépületen keresztül / 1. árok /
O-W-Schnitt durch den Turm / Südpfprofil /

3. Leletanyag a várból: 1. Bögge a torony pusztulási rétegéből,
2-9. Az 1. és 2. árkok leletei
Funde aus der Burg

4. A várhegy Hollókő felől - A sáncárok részlete
Der Burgber von Osten - Der Burggraben

5. A torony DNY-i fala
Die SW-Mauer des Turmes

Bodnár Katalin - Juan Cabello

A Zagyvafői vár

Zagyvarózna mellett egy 423 m magas dombtető 32 x 17 m alapterületű, K-Ny irányú keskeny, elnyújtott platóján építette fel várát a Kacsics nemzetségből származó köznemesi Zagyvafői család őse.

Az 1986. évi szemle során csupán a terepalakulat utalt a platót magába foglaló egykori kőfalakra. A plató alatt 6-8 méterrel egy 9-10 m széles, enyhén lejtős sáv veszi körbe a dombtetőt, mely K-i, a DK-i, valamint a D-i oldalon a szabálytalan ovális alakú sáncárok szélét is jelöli. A sánc jelenlegi formájában 100-150 cm magas, míg az árok 100-130 cm mély, mely azonban az É-i oldalon valószínűleg az erózió következtében már elpusztult. A sáncárok É-i oldalán egy 170 cm széles nyílást alakítottak ki, mely minden bizonnyal a várba való bejárást biztosította. A vártól ÉNy-ra, a hosszan elnyúló hegygerinc végében egy másik, kisméretű, nagyjából ovális alakú erősség található. Vízzintes, kicsiny platóját - a meredek DNY-i oldalt kivéve - aránylag mély /100-180 cm/ sáncárok övezi. Alakja és mérete alapján az objektumot a korai kisméretű várak csoportjába soroltuk. A terepbejárás során csupán néhány, a késő középkorra datálható kerámiát találtunk.

A két erősség szondázó jellegű kutatását 1987-ben kezdtük meg, majd 1988-ban az objektumok teljes feltárása mellett döntöttünk. A munkálatokat - egy évi kényszerű szüneteltetés után - előreláthatólag 1990-ben fogjuk befejezni. Eppen ezért, jelen publikációknak célja csupán az eddigi eredmények tömör, előzetes közlése lehet - hiszen az általunk felvázolt kép a teljes feltárás után még jelentős mértékben módosulhat. A munkálatok során a két erősségben 4 kutatóárkot és négy szelvényt nyitottunk, melyekkel sikerült meghatároznunk a két objektum alaprajzi elrendezési periódusait.

Feltehetően már a 13. század második felében felépült egy négyzet alaprajzú, közvetlenül a sziklás altalajra alapozott, törtköből falazott torony. A 100 cm falszélességű, 250-260 cm belméretű, a plató nyugati végében felépült toronynak csupán első kőszára maradt ránk. Úgy véljük, hogy a dombtető északi és keleti részén feltárt sziklába mélyített cölöplyukak valószínűleg a toronyhoz csatlakozó, a keskeny platót lezáró palánk maradványai. A torony pontos építési idejét - források hiányában - nem ismerjük. Azonban elképzelhetőnek tartjuk, hogy a Rátótok és a Kacsicsok ellenségeskedését lezáró egyezség idején - mely egy 1290-ben keltezett oklevél szerint /a vár említése nélkül/ Zagyvafőn kötöttet meg - az általunk feltárt, palánkkal erősített torony már állt. Feltehetően ebben az időben alakították ki a dombtetőt övező sáncárkot is.

A 14. század közepétől több oklevélben is említett, de már 1420 előtt kihalt Zagyvafői család a szűknek és kényelmetlennek bizonyuló torony megtartásával, a teljes platót magába foglaló várat épített. A szabálytalan téglalap alaprajzú vár ÉNy-i és DNY-i sarkait, a dombtető topográfiai viszonyait figyelembe véve erősen lekerekítették, míg É-i és DK-i sarkait - feltehetően az itt húzódó síkmennyezetes palotaszárny miatt - sarkosan képezték ki. A törtköves kerítőfalat, valamint a plató északi és keleti részén húzódó több osztatú és többszintes "L" alakú palota falait közvetlenül a meredeken eső sziklás altalajra ültették.

A palotát lezáró keskeny nyugati fal, mely a torony falához támaszkodik, a kerítőfal, valamint a torony által határolt udvarban helyezték el a sziklába vésett, illetve törtkőből falazott ciszternát. A bejárást a palotába a keleti szárny udvari falában kiképezett ajtó biztosította. A vár bejáratát egyenlőre még nem leltük meg, de úgy véljük, hogy azt a kerítőfal DNy-i szakaszán, a torony magasságában kell keresnünk.

A Zagyvafői család után, a király a birtokába került várat 1420 és 1430 között elzálogosítja. Azonban, 1434-ben már elhagyottnak mondják. Egészen 1457-ig nem hallunk többet a várról, amikor is a husziták kezén tűnik fel. 1460-ban Andrisko és Uhlik csapatai innen kiindulva foglalják el Salgó várát. Mátyás a husziták ellen indított hadjárata során még ugyanabban az évben visszafoglalja Zagyvafő várát, melyet a források szerint földig rombolt. Ez a korabeli megállapítás azonban a régészeti eredmények tükrében helytelennek bizonyult. Kétségtelenül megállapítható, hogy az ostrom jelentős károkat okozott, melyre a kerítőfal déli szakaszán megfigyelt égett, faszenes pusztulási réteg, valamint a palota keleti szárnyának leszakadt és leégett famennyezete is utal. Azonban az is megállapítható, hogy az ostrom után a várat, kisebb-nagyobb javítások elvégzése után tovább használták. E munkálatok során az égett pusztulási réteget elplanírozták, majd az alapozási kiugrás magasságáig vörösesbarna színű agyagos földet hordtak rá. Ugyanezen építkezéshez köthetők a palota keleti szárnyában elvégzett javítások is. Ennek során már nem helyezték vissza a két teret elválasztó famennyezetet, hanem a terepberendezés után a már egy helyiségként működő térbe a planírozáson egy kályhát helyeztek el. Minden bizonnyal még további javítási munkákat is végeztek ekkor a váron. A küszöbök előtti lejárt agyagos járószint alól, valamint a kerítőfal déli szakasza előtti feltöltésből előkerült 3 db 1465. évi hamis Mátyás denár minden kétséget kizáróan bizonyítja a vár további használatát. E feltevésünket erősíti egy 1469-ben kelt oklevél, melyben még "fortalicium" Zagyva-ként említik. Lassú pusztulása valószínűleg a 70-es években indul meg. 1478-ban egy oklevélben már csak "puszta" várként szerepel.

E munkákkal egyidőben - formai megjelenése alapján korai típusú erősségként meghatározott - kisméretű várban is folytattunk feltárást. Ennek során egy árokkal, valamint egy szelvénnnyel szondáztuk meg területét. /Megjegyezzük, hogy a további kutatás elmaradt, mivel 1988 őszén az objektum teljes területét feldúlták- megsemmisítve az értékelhető vékony régészeti réteget./ Azonban, az első évben előkerült leletanyag, a feltárt csekély régészeti jelenségek, valamint a hasonló céllal épült analógiák nyomán leszűrt következtetések meggyőzően bizonyítják építési idejét és az erősség rendeltetését.

A sáncárokkal erősített ovális platót egykoron palánk határolta, mely a DK-i oldalon egy rövid szakaszon megszakadt. Feltehetően ezen a helyen alakították ki a bejáratot kaput. A plató területét vékony pusztulási réteg borította. A humusz eltávolítása után nagymennyiségű paticsot figyeltünk meg, valamint számos - egymáshoz képest rendszertelenül elhelyezkedő - kisebb-nagyobb cölöplyukat tártunk fel, melyek valószínűleg egy faépület maradványai lehetnek. A pusztulási rétegből előkerült leletanyag a két 1465. évi, szintén hamis Mátyás denár a 15. század második felére datálta. Az erősség formai megjelenése és az előkerült régészeti leletanyag közötti látszólagos ellentmondást a csehországi analógiák segítségével oldottuk fel. Kalich várának alaprajzi elrendezése, valamint az ott is meglévő, erősségünkhöz hasonló kisméretű vár egyértelmű rendeltetése alapján joggal feltételezzük, hogy a zagyvafői kis sáncvár is husziták által épített ágyúállás lehetett, mely az 1470-es években pusztult el.

/A történeti adatokra lásd SIMON 1987. a várra vonatkozó feltárás előtti irodalom: SÁNDORFI 1979., a cseh analógiákra: DURDIK 1984. 219./

BODNÁR Katalin
Kubinyi Ferenc Múzeum
SZÉCSÉNY
3170

JUAN Cabello
Országos Műemléki Felügyelőség
BUDAPEST
Táncsics M. u. 1.
1250

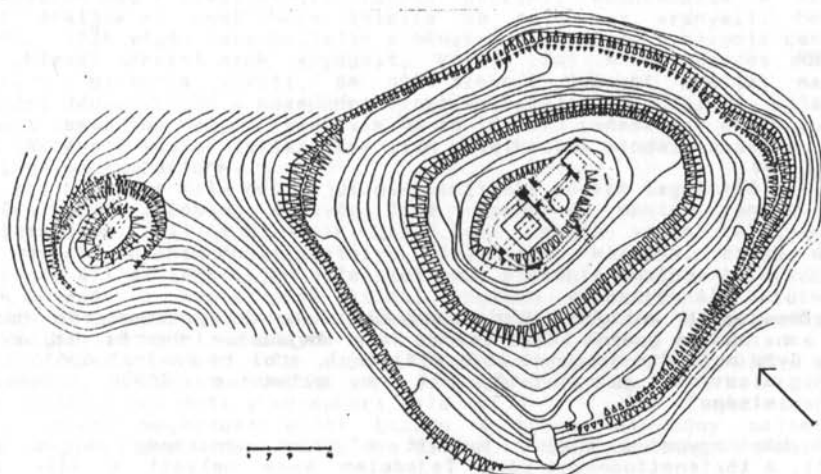
Katalin Bodnár - Juan Cabello

Zagyvafő

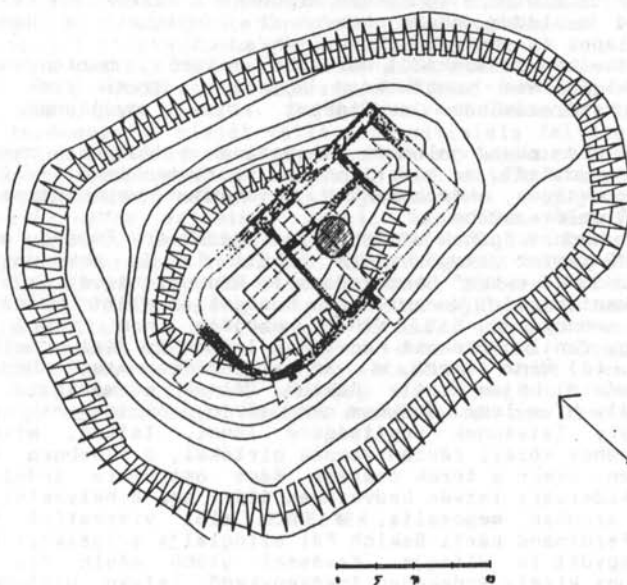
Über das Dorf Zagyvaróna, auf dem Plateau eines 423 m hohen Hügels liess die Familie Zagyvafői aus dem Geschlecht Kacsics ihre Burg erbauen. Aufgrund der noch nicht abgeschlossenen archäologischen Forschungen entstand wahrscheinlich schon in der 2. Hälfte des 13. Jahrhunderts ein quadratischer Turm am Westrand des Plateaus - es ist mit mehreren Stockwerken zu rechnen -, der mit Palisade und Graben befestigt war. Weil dieser Turm schon bald als zu eng und unbequem erwies, entstand Anfang des 14. Jahrhunderts eine Steinburg auf einem unregelmässigen quadratischen Grundriss, in ihrer Nordostecke mit einem L-förmigen Palastgebäude, das sich dem älteren Turm anschloss.

Nach dem Aussterben der Familie Zagyvafői war die Burg zwischen 1420-30 im königlichen Besitz, im Jahre 1434 aber erwähnen sie die Urkunden als verlassen. Mitte des 15. Jahrhunderts wurde sie dann durch die Hussiten erworben 1460 nahm aber König Matthias Corvinus von ihnen durch Belagerung zurück. Es ist danach mit einer Wiederherstellung der Burg zu rechnen, um 1470 war aber die Anlage schon wieder und endgültig verlassen.

Am nordwestlichen Hügelhang befindet sich eine andere Befestigung. Hier stand wahrscheinlich ein Holzgebäude, mit Graben und Palisadenzaun. Das während der Freilegung hier gewonnene Fundmaterial spricht für eine Bauzeit um Mitte des 15. Jahrhunderts, aufgrund der zeitgenössischen böhmischen Parallelen hatten sie die Hussiten als Vorwerk der grösseren Burg erbaut.

1. Zagyvafő vára - kutatási helyszínrajz
Burg Zagyvafő - Situationsplan

2. Zagyvafő vára - a vármag ásatási alaprajza, 1989.
Burg Zagyvafő - Befundplan der Kernburg, 1989.

László Csaba

A hédervári vár

"Németországból Wolfger jött öccsével, Henrikkel, háromszáz páncélos vitézzel; a hainburgi grófok közül valók. Géza fejedelem Küszén hegyét adta nekik és a Győr melletti szigetet örök szállásul, ahol is favárat épített, ama hegyen pedig klostrot is rakatott, ott van eltemetve. Tőlük származik a Héderiek nemzetsége". (1)

A krónikás hagyomány ekként tudósít a Héder nemzetség magyar földre érkezéséről. A történettudomány Géza fejedelem kora helyett a XII. század közepére, II. Géza király uralkodásának idejére helyezi a testvérpár érkezését. Héder comes 1146-ban kerül először elénk a forrásokból. (2) 1210-ben már leszármazottja szerepel egy határjárásban, mint Novák településsel szomszédos birtokos. (3) A falunak is nevet adó vár első hiteles említése 1314. Nyolc esztendővel később a mai Lipót - Hédervárral szomszédos kis falu - néhány lakosa a "hédervári szigetről" származónak vallja magát. (4)

A várra és a településre vonatkozó Árpád-kori adatok csekély sora ezzel lezárul. Magára a családra nézve haszonnal forgatható a Héderváry család oklevéltárának alapos és adatgazdag tanulmánya. (5)

A középkor további időszakából már több említés, birtokösszeírás maradt meg, várra és településre vonatkozóan egyaránt. Mivel ezek adatai a vár topográfiai meghatározásához segítséget nem nyújtanak, eltekintünk felsorolásuktól.

Nem érezzük jelen rövid jelentés feladatának a Héderváry család középkori történetének feldolgozását, az ismert adatok részletes ismételését. Ezért csupán a feltétlenül szükséges, későbbiekben hatásukban megmutatkozó eseményeket idézzük az olvasó emlékezetébe.

A család un. nádori ágának utolsó sarja, Héderváry Ferenc, nándorfehérvári bán 1521-ben 4.000 forint zálogösszegre lekötötte István rokonának szigetközi, közöttük "in oppido Hederwara" birtokrészeit; Nándorfehérvár szükségleteire. Az áprilisban a székesfehérvári keresztesek konventje előtt kötött egyezségben kimondja, hogy amennyiben Szt. Mihály napjáig nem tudná a kölcsönt visszafizetni, úgy fenti birtokait Héderváry István és fiai, Lőrinc és György birtokba vehetik. (6) Mint ismert, a vár elvesztése miatt Héderváry Ferenc birtokainak egy részét Lajos király Bakich Pálnak adományozza. Mohács után Ferenc János király híve lesz. Örököse nem lévén, birtokainak megszerzésében igyekszik Héderváry Istvánnak segítségére lenni. István, mivel az ország nyugati, Ferdinándhoz közeli részén vannak birtokai, a Habsburg király hívévé szegődik. 1529-ben, mikor a török császár Bécs ostromára indul, kíséretében János híveivel, Héderváry István kedvezőnek ítéli meg a helyzetet az átállásra. Politikai érzelme azonban megcsalta, a Bécs alól visszatérő török seregek nyomában érkező Ferdinánd párti Bakich Pál elfoglalja szigetközi birtokait, sőt őt magát fiával együtt is elfogja. Kevéssel utóbb másik fia felváltja őt fogságában. A János király érdekében tevékenykedő István birtokait időközben Ferdinánd király Bakichnak adományozza. A fogságukból szabadult két fiú, Lőrinc és György után 1541-ben apjuk is visszatér Ferdinánd hűségére. Az évtized végére visszaszerzik elkobzott birtokaikat, sőt elérik, hogy azt a 4.000 forintot is kifizessék nekik a Bakichok, amelyet Ferencnek 1521-ben adtak, és melynek fejében zálogul lekötötték a Lajos király által a nándorfehérvári vár elvesztése után Bakich Pálnak adott birtokrészeket. (7)

A század derekára a Héderváry család ismét megerősödik, míg nem a felemelkedésnek véget vet 1658-ban a nemzetség utolsó férfitagjának váratlan halála. (8)

A középkori vár története előbb véget ért, mint építtetőinek magva szakadt. Mint írtuk, 1529-ben Bakich fogságba veti Héderváry István gyermekeit. Nem elégedvén meg a kiváltásukra szabott pénzzel, megpróbálta a testvéreket rávenni, árulják el neki hova falazta be apjuk az aranyait. Nem járván sikerrel, 1534 végén leromboltatja a hédervári várat és a szigeti castellumot. (9) Az oklevél szerint azok anyagait, követ, fát a szomszédos Ráró - ma Ásványráró - birtokra viteti, és ott azokból tornyot emeltet magának. A visszatérő Hédervárynak a középkori várat felhagyják, nem építik újjá, míg a lerombolt castellum helyén felépítik ma is látható reneszánsz kastélyukat. (10)

A történeti adatok felvázolása után következnek mindaz, amit a várról a helyszínen megtudhattunk.

A mai Hédervár falu négy, jól elkülöníthető részre tagolható /1. ábra/. A település keleti felében, a Győr felé vezető út mentén van a középkori plébániatemplom. (11) Az út másik, Darnó felé vezető végén találjuk a XVI. század második felében épült kastélyt. (12) A falu közepén, észak déli utca felső végén áll az 1681-től befejezett mai plébániatemplom. A község északi felének közepén, a kastélypark keleti végében vízesárok körülvett domb emelkedik ki a terepből. Ez a mindössze néhány méterre kiemelkedő, fákkal, bokrokkal benőtt közel szabályos kör alakú domb rejtje magában a Héderváry család középkori várát. Az egykor mocsaras környezetben ülő várat az északnyugati, lankásabb oldalról sánc is védte. A sánc előtt az északi és nyugati oldalon húzódtott a középkori falu. (13)

Az ásatások megkezdése előtt csupán a helyi hagyomány sejtette és a vízesárokkal körbevett domb szabályos alakja, a sánc utalt Árpád-kori eredetre. (14)

Teljes körű feltárássra nem került sor a vár területén. Az 1980 évi szondákat a domb északi oldalán nyitották. (15) A feltárt mintegy 100 m² területen a vár gazdasági épületeinek maradványait sikerült meghatározni. Több periódusból származó kemencék, egyéb gazdasági épületek maradványaival együtt konyhai kerámika töredékei: cserépüst, fazék, fedő stb. kerültek elő. Sikerült meghatározni a vár övező kőfalának egy részletét.

A következő esztendőben a domb középső részén folytatódott az ásatás. (16) Többszöröse megújított járófelületű, kőalapozású téglapépület falait, küszöbét tárták fel. Alaprajzi tisztázására nem kerülhetett sor.

1985 nyarán, a kastély helyreállításához kapcsolódóan ismét áshattunk az un. Zsidódombon. (17) Későbbiekben szelvényekké bővíthető árokrendszert tűztünk ki a domb déli, délnyugati oldalán. A kutatóárkok szomorú tanúsága szerint Bakich 1534-es tevékenysége elejét vette azon optimista feltételezésünket, hogy egy esetleges teljes feltárással megismerhetjük a középkori Hédervár várát. A gondos bontás során legtöbbször az alapozási árok aljáig kisérték a téglákat. A több helyen megfigyelhető rétegsorokat, járószintek megújítását stb. falak hiányában rendkívül nehéz valamihez kötni, kapcsolni. Ezért nem tudunk a lakóépületekben korokat, periódusokat elkülöníteni. A falhelyekben kevert, leletanyagban gazdag törmelék található. (18) A közölt rétegvonalas rajzon /2. ábra/ csupán a falcsontok, falhelyek szerepelnek, időbeni elválasztás nélkül. Mindezek ellenére állíthatjuk, hogy - noha alaprajzi rendszerünk nincs - a középkori vár lakóépületei a domb középső és déli, délnyugati sarkában voltak. A gazdasági rendeltetésű épületek pedig a domb külső oldalán, belülről a várfalhoz tapasztva helyezkedtek el. Ezen általános képet nem tudjuk tovább szűkíteni, nem tudjuk meghatározni jelenleg az Árpád-kori vár formáját, és tartunk tőle, hogy egy esetleges későbbi ásatás során sem lesz rá mód.

JEGYZETEK

1. SRH. I. 296.
2. HÉDERVÁRY 1922.325.
3. GYÖRFFY 1987.601.
4. 1314-ben: Petro medico de Castro Hedrici; GYÖRFFY 1987.601.
5. HÉDERVÁRY 1922. I-LXXXIII.
6. HÉDERVÁRY 1909.572.
7. Bakich elfoglalja Ferenc birtokrészeit is 1529-ben, ezekre már Lajos királytól donációt kapott, most Ferdinánddal is megerősíteti. Kiegyezés Héderváry Lőrincel és Györggyel 1548 végén. HÉDERVÁRY 1922.166.

8. HÉDERVÁRY 1922. LXXXI.; Lőrinc 1658 decemberében, 16 éves korában hal meg. Nővére, Katalin, Viczay János felesége már ekkor. Fiúsítása révén jut a birtok Viczay kezére.
9. HÉDERVÁRY 1922.61., 139. "castrum Hederwara et castellum Zygeth"
10. A történelem igazságtétele, hogy míg az újjáépített hédervári kastély ma is megvan, addig a Rárón felépített toronyból kialakított barokk kastélynak már csak a helye van meg.
11. Titulusa Boldogasszony: kutatását 1989. nyarán végeztük.
12. A kastély kutatását Dávid Ferencsel közösen végeztük, építéstörténetének feldolgozása folyamatban van.
13. Cserépbogrács és egyéb középkori kerámiatöredékeket találtunk a szántásban.
14. A rétegvonalas felmérés Virágh Dénes munkája.
15. Kutatást vezette Pusztai Rezső és Tomka Péter. Mindkettőjüknek köszönettel tartozom.
16. Pusztai Rezső ásatása. A két szezonban végzettekre ld. a Régészeti Füzetek ásatási beszámolóit.
17. A községben közismert Zsidódomb elnevezés eredete: a múlt század végén a domb alatt, a mai Fő utcán lévő nádtetős házban volt egy zsidó imaterem.
18. Az eddig végzett három ásatás leletanyagának restaurálása 1989. év végén fejeződött be. Feldolgozása az elkövetkezendő évek feladata.

LÁSZLÓ Csaba
Országos Műemléki Felügyelőség
BUDAPEST
Táncsics M. u. 1.
1250

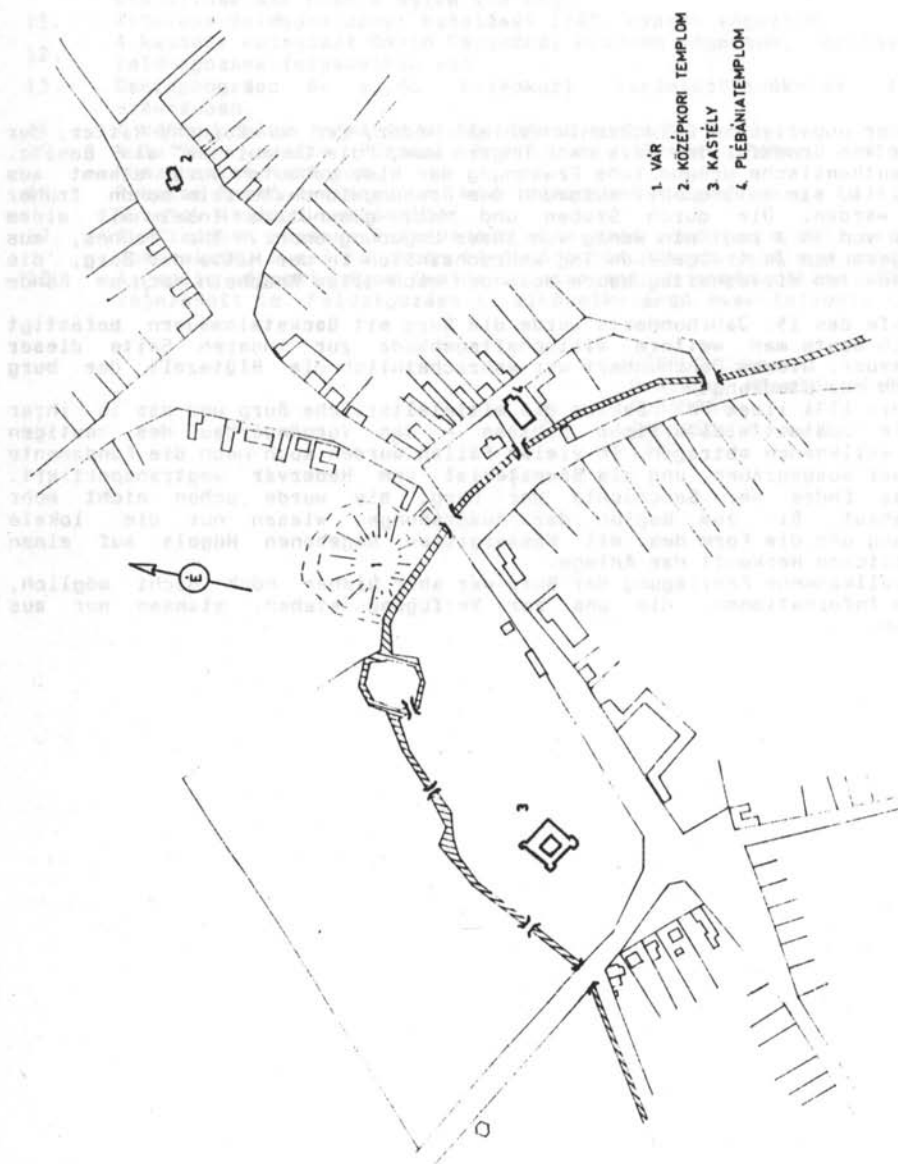
Die Burg Hédervár

Nach der ungarischen Bildchronik erhielt Héder, der schwäbische Ritter, der in der Zeit von Grossfürsten Géza nach Ungarn kam, "die Donauinsel" als Besitz. Die erste authentische urkundliche Erwähnung der hier gebauten Burg stammt aus dem Jahre 1314, sie sollte aber aufgrund des Grabungsfundmaterials schon früher aufgebaut werden. Die durch Graben und Wall geschützte Insel mit einem Durchmesser von 35 m ragt ein wenig von ihrer Umgebung empor. Ihr frühes, aus Backstein gebautes Zentralgebäude lag wahrscheinlich in der Mitte der Burg, die aus Holz gebauten Wirtschaftsgebäude befanden sich allem Anschein nach am Rande des Hügels.

Im Laufe des 15. Jahrhunderts wurde die Burg mit Backsteinmauern befestigt und zugleich baute man weitere Wirtschaftsgebäude zur inneren Seite dieser Umfassungsmauer. Dieses Jahrhundert war wahrscheinlich die Blütezeit der Burg und zugleich der Siedlung.

Im Jahre 1534 liess Pál Bakics die mittelalterliche Burg und das in ihrer Nähe gebaute spätmittelalterliche Schloss - den Vorgängerbau des heutigen Gebäudes - vollkommen abtragen. In vielen Fällen wurden auch noch die Fundamente der Burgmauer ausgegraben, und als Baumaterial vom Hédervár wegtransportiert. Das war das Ende der Geschichte der Burg, sie wurde schon nicht mehr wiederaufgebaut. Bis zum Beginn der Ausgrabungen wiesen nur die lokale Überlieferung und die Form des mit Wassergraben umgebenen Hügels auf einen arpadenzeitlichen Herkunft der Anlage.

Eine vollkommene Freilegung der Burg war aber bisher noch nicht möglich, die wenigen Informationen, die uns zur Verfügung stehen, stammen nur aus Sondierungen.

1. Hédervár község helyszínrajzi vázlata
Situationsplan des Dorfes

2. Hédervár-Zsidódomb, ásatási alaprajz
Ausgrabungsplan der mittelalterlichen Burg

Miklós Zsuzsa

IPOLYDAMÁSD - ZUVÁR

Ipolydamásd község a Börzsöny hegység DNY-i szélén, az Ipoly-parton települt. Határának ÉK-i peremén található a Zuvár romjai. /1. kép/

A Zuvár elnevezés a II. katonai felmérés térképén szerepel elsőként. (1) Az irodalomban Kormos Ottó említi először, (2) majd Benkóczy Béla közöl róla rövid leírást. (3) Részletes ismertetése a börzsönyi várak monográfiájában jelent meg. (4)

A Zuvár nevű hegy a falu ÉK-i határszélén, a Misaréti és a Damásdi /Üregdamásdi/-patak völgye között emelkedik. Tszfm. 313, a két völgy feletti rel. mag. átlag 140 m. A környezetéből kimagasló hegykúp egy alacsony fennsík D-i végében emelkedik, attól erősen bemélyedő nyereg választja el. Másik három oldala igen meredek.

A mintegy 30x50 m-es /0,12 ha/, szabálytalan négyszög alakú, domború tetőt kőfal, valamint árkok és sáncok övezték. A fal a felszíni nyomok alapján a peremet követte. Legépebben az ÉK-i oldalon maradt meg, ahol 12 m hosszan látható a külső síkja, és az ÉK-i sarkon 1,75 m-re kiugró pillérhez csatlakozik. Pillér erősítette a falat a DK-i oldalon is.

A hegytető alatt kb. 5 m-rel - Ny, É és K felől ovális alakban - mintegy 5-6 m széles árok, és annak külső szélén kb. 2 m magas sánc védte a várat. É-on és K-en még egy védelmi vonal figyelhető meg: a belső sánc alatt kb. 5 m-rel 5-10 m széles terasz, annak külső szélén pedig többször is megszakadó árok és sánc húzódik. Az így védett terület mintegy 100x100 m /1 ha/. /2-3. kép/

A várat öreg tölgyerdő borítja, amely a hegytetőn ritka állású. A belső sáncárokban több helyen legurult faltömbök láthatók; a domború hegykúpot különböző méretű kincskereső gödrök tagolják. A vár részleges feltárására a Magyarországi Régészeti Topográfiaja Pest megyei 2. kötetének /MRT XIII/2. kötet/ munkálatai során kerülhetett sor.

A felszínen nem kerültek elő leletek. A szondázó ásás során kutatóárokokkal tisztáztam az egykori lakóépület és a körítőfal alaprajzát, a sáncárok mélységét, a sánc szerkezetét. (5)

A tető legmagasabb pontján 10-20 cm humusz alatt szálban álló szikla bukkant elő. A perem közelében körben mintegy 3-6 m széles, lapos terület húzódik. Ezen a részen került felszínre É-on a lakótorony, D-en egy faszerkezetű épület részlete, ÉNy-on pedig két kemence maradványa. E laposabb terület külső szélére épült a hegy formájához alkalmazkodó, durván eldolgozott kövekből készült fal. Vastagsága változó: 140-300 cm.

A hegytető ÉK-i részén, a leginkább támadható oldalon kerültek elő az ovális alaprajzú, 6,30x7 m-es belméretű épület, valószínűleg lakótorony maradványai. A durván megmunkált kövekből épült fal vastagsága kb. 150 cm lehetett. A várnak ezt a részét újkori bolygatások szinte teljesen elpusztították, ezért az alapfalnak csak 1-2 kőora maradt meg. Az épület É és K felől érintkezik a körítőfállal. Padlósíntje elpusztult. Területén néhány XIII. századi edénytöredék és két kis üvegtöredék került elő. Faragott köveket, építészeti tagozatokat nem találtunk.

A vár területén valamennyi falat durván megfaragott kövekből, meszes habarccsal építették. A körítőfal és az ovális épület esetében is jól megfigyelhettük az építésmódot: a fal helyét letisztították a sziklaig; a szikla egyenetlenségeit kiegyenlítették sárga agyaggal /az agyag idegen a hegytetőn, tehát máshonnan hozhatták/, majd erre a rétegre helyezték az első kősort.

A hegytető D-i részén, a körítőfal belső oldala mellett faszerkezeti épületekre utaló nyomok /elszenesedett gerendamaradványok, cölöplyukak, 20-30 cm vastag paticsréteg/ láttak napvilágot. A házat é felől 20 cm széles, 12-14 cm mély, sziklába vágott árok határolta. Az enyhén ívelődő, ÉNy-DK-i irányú árkot 4 m hosszúságban tártuk fel. A 20-30 cm vastag, kormos, faszenes pusztulási réteg szerint az épületet tűz pusztította el.

A körítőfal ÉNy-i, belső sarkánál egy ovális alakú, 110x140 cm alapterületű kemence sütőfelületét és egy másik - vele azonos szinten levő - kemence részletét tártuk fel. Tapasztásukból és a felettük levő rétegből is XIII. századi leletek bukkantak elő.

Az ÉK-i szakaszon átvágtuk a belső sáncokat, amelynek belső, a vár felőli részét habarcsos kötőrmelék töltötte fel. Az árkot a sziklába vágták, alja - az átvágott szakaszon - lapos. A sáncot az árok mélyítésekor keletkezett sziklatörmelékéből hányták fel. Sáncszerkezet nem mutatkozott.

A leletanyag zöme XIII. századi. Ennél korábbi emberi településre csupán 1 obszidián penge, 1 kvád és néhány VIII-XI. századi edénytöredék utal.

A XIII. századi kerámia zöme szürkésbarna, kavicsos anyagú /közülük egy kettősen tagolt peremű fazekat sikerült kiegészíteni/. Sok a szürke, redukált égetésű cserép is. Igen kevés a sárgásfehér edénytöredék. A cserepek többsége fazekakhoz tartozik. Ezeken kívül egy fehér csésze, egy redukált égetésű korsótöredék, nagyméretű tárolóedény töredéke és több redukált égetésű kályhaszemdarab került elő. A kettős tagolású peremeken kívül gyakori a lekerekített vagy ferden levágott szél is. Az edények oldalát többnyire széles, vízszintesen körbefutó sűrű vagy ritkább bekarcolás, néhány esetben ferde bevágódás díszíti. Ez a leletanyag a XIII. századra keltezhető. Ugyancsak XIII. századi a redukált égetésű fazékperem, keresztalakban bevágott bélyeggel. Néhány vékonyabbfalú, sekélyen hornyolt ill. festett oldaltöredék a XIV-XV. századra keltezhető.

Az ásás során felszínre került fémleletek közül említést érdemel az egyenes hátú, nyéltűskés kés, a késtok merevítő, a vasnyárs, 3 lópatkó, 2 sarló, kengyeltöredék, tornyos lakat részlete és egy bronzdísz. Valamennyi a XIII-XIV. századra tehető. (6) /4-5. kép/

A vár területén felbukkant állatcsontok közül leggyakoribb a szarvasmarha, ezt követi valamivel kisebb számban a sertés és a juh. Néhány házityúk- és lócsonttöredék is előkerült. A vadászott állatokat egy őz és néhány gímszarvas csonttöredék képviseli. (7)

A fentiek alapján a lelőhelyen a XIII. században épült, egyrészes, körítőfállal, sáncsal, árokkal védett lakótornyos vár volt, amely még a XIII. században, vagy legkésőbb a XIV. század elején elpusztult. A faszerkezeti épületnél és a kemencék közelében előkerült néhány XIV-XV. századi edénytöredék nem utal a vár későközépkori, állandó lakottságára.

A vár XIII. század végi - XIV. század eleji pusztulására lehet következtetni Gyöngyösi Gergely pálos szerzetes feljegyzése alapján is: eszerint a nostre-i /Márianosztra/ kolostor, amelyet I. Lajos király 1352-ben alapított, a közeli Nostre nevű vár köveiből épült, (8) A Zuvár e kolostortól nem egészen 2 km-re emelkedik, így ez az adat minden bizonnyal erre a várra vonatkozik. A XIV. század közepére tehát már elpusztult ill. elnéptelenedett az erődítés.

A várra vonatkozó okleveles adatot nem ismerek. Tulajdonosa, építtetője a környék birtokosa lehetett, aki családjá, vagyona védelmére készítette az erődítést. Neve - Gyöngyösi Gergely alapján - esetleg Nostre lehetett a középkorban, az a legvalószínűbb, hogy a közeli Nosztra falu birtokosa lehetett a vár építtetője és tulajdonosa. 1262-ben Nostre-i Jakobot, (9) 1270-1272 között Noztroy Mihályt említik. (10) 1281 előtt - az akkor már valószínűleg lakatlan - Noztroe földet Konrád esztergomi polgártól szerzi meg, csere útján a király. (11) Később, az I. Lajos által alapított pálos kolostort az egykori falu helyén építik fel. A vár feltehetően a faluval egyidejűleg jutott a királyi birtokába, s ezt mint királyi tulajdont akadálytalanul felhasználhatták a kolostor építkezéséhez.

1. HÁLA 1977, 620
2. KORMOS 1956, 5.
3. BENKÓCZY 1969, 69
4. NOVÁKI-SÁNDORFI-MIKLÓS 1979, 47-49. old., 44-45. kép. Az itt közölt felmérés vázlatos, ezért adódik némi eltérés a műszeres felméréshez képest.
5. MNM Adattára 104/1984. XII.; Régészeti Füzetek Ser. I. No. 37, 113. A leletek a Szobi Bőrsőny Múzeumba kerültek. Lelt. sz. 84.7.1.-171.
6. Vö. MIKLÓS 1989, 7-10.
7. Az állatcsontok meghatározását Bartosiewicz Lászlónak köszönöm.
8. GYÖNGYÖS 1530 körül/1983, 79.
9. MON.ECCL.STRIG. 1874. 471.
10. BAKÁCS 1982. 137. reg.
11. AUD 9. köt. 324-325.

MIKLÓS Zsuzsa
MTA Régészeti Intézet
BUDAPEST
Uri u. 49.
1250

Zsuzsa Miklós

Ipolydamásd-Zuvár

Die Reste der Burg Zuvár befanden sich am nördlichen Rand der Gemarkung des Dorfes Ipolydamásd, auf dem Gipfel eines, vom Bachtal steil hinaufsteigenden Berges von 140 m relativer Höhe. Der gewölbte Berggipfel wurde von drei Seiten durch doppelte Wälle und Gräben geschützt, von Stüden bot der sehr steile Bergabhang einen natürlichen Schutz. Am Rand des Bergplateaus zog sich eine 140-300 Zentimeter breite, gemörtelte Steinmauer entlang, welche an der nordöstlichen und südöstlichen Seite auch noch durch je einen Pfeiler gestützt war. Das ganze geschützte Gesamtgebiet der Burg war von Grösse eines Hektars. Auf der durch die Steinmauer umgebene Fläche /0,12 Hektar/ haben wir Reste von zwei Gebäuden freigelegt: an der nordöstlichen Seite, die den Angriffen am meisten ausgesetzt war, stand das steinerne Wohngebäude - 6,3 x 7 m, wahrscheinlich ein Turm - das aber durch die Gruben der Schatzsucher beinahe gänzlich zerstört wurde. An der Südseite, in der Nähe der Umfassungsmauer wurden Reste eines Holzgebäudes freigelegt /Pfostenlöcher, Strohlehmbruchstücke, verkohlte Balken sowie im Nordwesten fanden wir zwei Backöfen. Die Gräben wurden in den Fels eingeschnitten. Ihr Boden war - auf dem durchgeschnittenen Teil - flach. Der Wall wurde von Felsenbruchstücken der Gräben aufgehäuft. Auf Holzwerk deutende Spuren wurden hier nicht beobachtet.

Auf dem Burggebiet tauchten sporadisch eine Klinge aus Obsidian, und einige Topfbruchteile aus den 8-11. Jahrhunderten auf. Den Grossteil der Funden bilden Keramik- und Metallfunde aus den 12-13. Jahrhunderten.

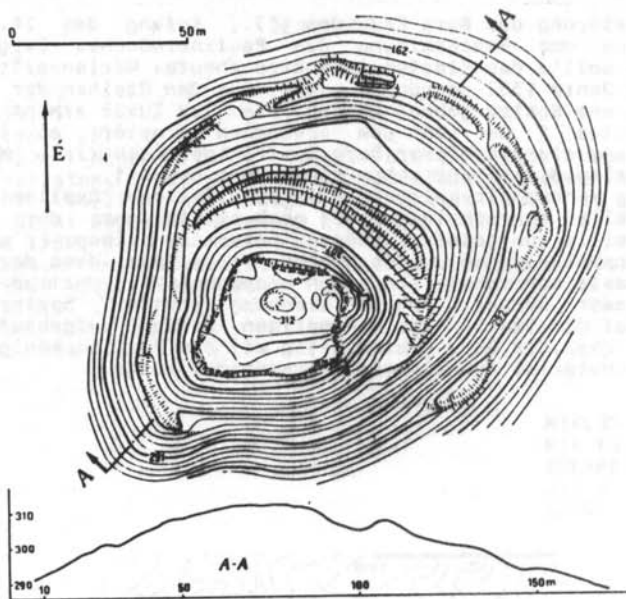
Die Ausgrabungen zeugen also davon, dass auf diesen Fundort eine in den 12-13. Jahrhunderten gebaute einteilige, mit Umfassungsmauer, Wall und Graben geschützte Burg mit Wohnturm stand, noch im 13. Jahrhundert oder spätestens am Anfang des 14. Jahrhunderts zugrundeging. Die wenigen Keramikfunde aus den 14-15. Jahrhunderten weisen kaum darauf hin, dass die Burg im Spätmittelalter ständig bewohnt war.

Auf eine Zerstörung der Burg Ende des 13., Anfang des 14. Jahrhunderts können wir auch aus der Beschreibung des Paulinermönches Gergely Gyöngyösi folgern. Nach ihm sollte das Kloster in Nostre /heute: Márianosztra/, das durch König Lajos I. im Jahre 1352 gegründet wurde, aus den Steinen der in der Nähe gelegenen Burg namens Nostra gebaut werden. Die Burg Zuvár erhebt sich in einer Entfernung von etwa 2 km von dem erwähnten Kloster, es ist also sehr wahrscheinlich, dass sie mit dieser Burg Nostre identisch ist. Mitte des 14. Jahrhunderts war also die Anlage schon nicht mehr bewohnt.

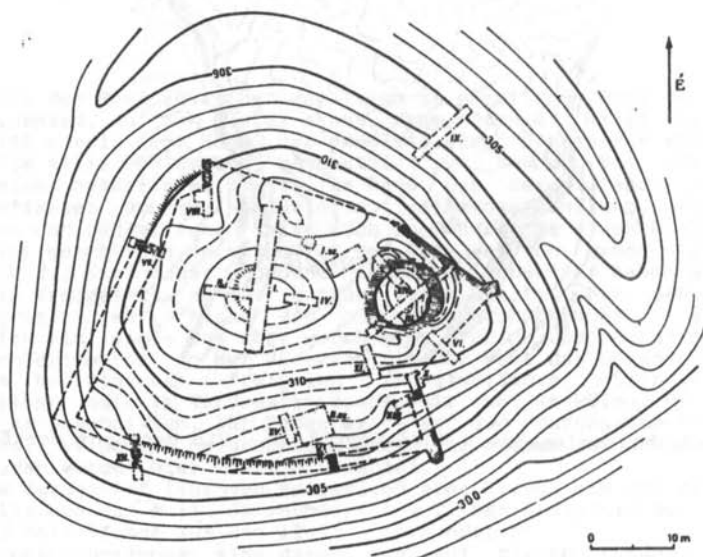
Über die Burg kennen wir keine direkte schriftliche Quellen. Ihr Erbauer und Besitzer war aller Wahrscheinlichkeit nach ein Adliger, der den Berg zum Schutze seiner Familie und seines Vermögens befestigen liess. Er war vielleicht der Besitzer das naheliegenden Dorfes Nostre. Wir wissen, dass der König vor dem Jahre 1281 das damals wahrscheinlich schon ungewohnte Gut Noztrue durch Tausch von dem Esztergomer Bürger, Konrad erworben hatte. Später wurde der Paulinerkloster auf der Stelle des ehemaligen Dorfes aufgebaut. So ist es durchaus möglich, dass die Burg gleichzeitig mit dem Dorf in königlichen Besitz gelang und ihr Baumaterial zum Klosterbau verwendet wurde.

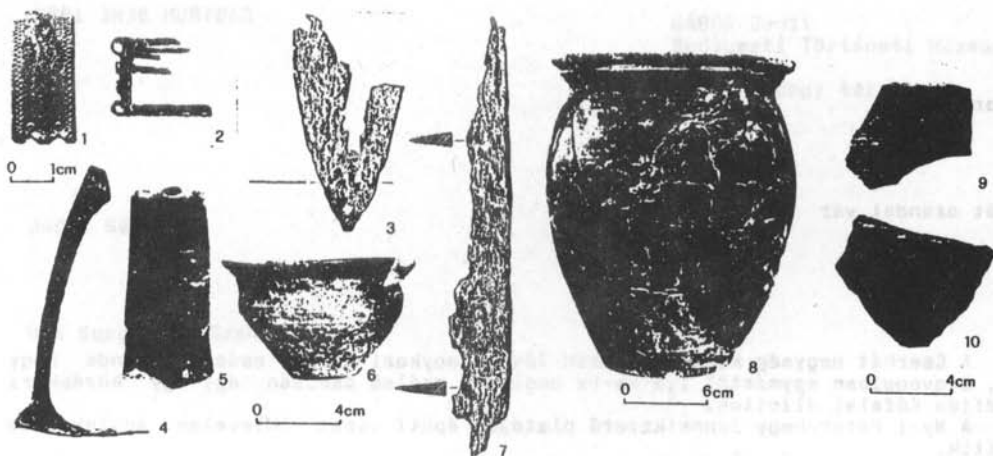
1. A vár helyszínrajza / MORT XIII/2. / - Die Umgebung der Burg

2. A vár feltárás előtti felmérése / Sándorfi György, 1980. /
Die Vermessung der Burgruinen vor der archäologischen Untersuchung

3. A vár kutatási felmérése / Sándorfi György, 1980. /
Der Ausgrabungsplan der Burg

4-5. Leletanyag a várból / Kádás Tibor, Szathmáry Gézáné /
Fundmaterial aus der Burg

Gábor Judit

A két szandai vár

A Cserhát hegység középső részén lévő - egykori hármas csúcsú Szanda hegy két, légvonalban egymástól 1,5 km-re emelkedő szélső csúcsán egy-egy középkori erődítés kőfalai állottak.

A Ny-i Péter-hegy fennsíkyszerű platóján épült várat okleveles adatok nem említik.

Egyetlen lakóépülete a DK-i oldalon álló 8 x 4,5 m belméretű, 1,2 m falvastagságú négyszögletes épület. Ennek keskenyebb oldalaihoz középtájon kerítőfalak épültek, melyek nagyjából 30-32 m átmérőjű területet határoltak szabálytalan ötszög formában. Az Ény-DK irányú fal É-i harmadában egy 2,5-2 m széles, kifelé szűkülő kapunyílást találtunk. A vár Ny-i lezárását pontosan nem ismerjük, csak falcsonkok, illetve egy szárazon rakott kőfal részlete mutatkozott. A falak által határolt területen egy patkóíves szentélyű rotunda állt, hossza 6 m. A templom hajóját később nyugat felé egy 5 x 5 m-es belméretű térrel bővítették. A két periódusban épült templomrész között tengely-elérés mutatkozik. A templomban és körülötte nem találtunk sírokat. Az előkerült leletanyag zöme Árpád-kori kerámiatöredék, melyek között 12. századra keltezhető fazéktöredékek is előfordultak. A kisebb mennyiségű későbbi leletanyag: fehér anyag vörösfestéssel díszített korsó és fazéktöredékek, belül mázas töredékek, vörösré égett kehely alakú kályhaszem a vár 14-15. századi használatát jelzik.

A K-i, kiemelkedő sziklaszírtén épült erődítmény az oklevelekben a 14. század első harmadától előforduló Szanda - Zonda - várral azonosítható. Az eredetileg királyi várként épült erődítmény többször cserélt gazdát. A 15. sz. első felében királyi birtok, később magánkézre került, majd a Szandai uradalom központja. 1546-51 között török kézen volt. Használatáról a 16. század végéig vannak adataink.

A sziklaszírt legmagasabb részén legkorábban egy köralakú, kb. 5 m átmérőjű építmény állhatott, melyet négyszögletes, 5 x 5 m-es belméretű átlagosan 2 m falvastagságú toronnyá alakítottak. A sziklaperemet követve védőfal épült a toronyhoz. A torony alatt egy 4 m átmérőjű, sziklába vágott, köralakú, falazott ciszterna van, melynek Ny-i és D-i oldala mellett a toronyhoz csatlakozó és a felső vár területét lezáró falak nyomai figyelhetők meg. Ezen a területen belül a természetes sziklafalat felhasználva 10 és 5 m széles helyiségeket alakítottak ki. Ezek lakóhelyiségként való használatát a téglából készült padlóburkolat nyomai és kályhaszemtöredékek mutatják. A helyiségek D-i oldala előtt 3 m széles, keskeny falakkal elválasztott folyosó zárta le a területet. A fent leírt keskeny, 41 x 10 m átmérőjű, két szintben kialakított területen létesülhetett a vár korai magja, mely a felső toronyból és egy-két helyiséges ún. palota-részből állhatott. Erre a cisztertnához D felől csatlakozó falon belül előkerülő nagyobb mennyiségű Árpád-kori kerámiatöredékből következtethetünk, melyek között hullámvonalas díszítésű, 12. századra keltezhető fazéktöredékek is előfordultak. Így a vár építésének idejét a 12-13. századra becsülhetjük.

A várhegy lejtőjén megmaradt, csak részben megfigyelhető falszakaszok és részlegesen feltárt építmények, valamint az előkerült leletanyag a vár folyamatos továbbépítését tanúsítják a 16. század végéig.

A két vár rövid leletmentő és félbeszakadt ásataibaiból megállapíthatjuk, hogy mindkét erődítmény egyidőben, egymás mellett létezett a 12-14. század folyamán, kialakításuk módjában kitűnő különbségek eddig még tisztázatlan jogállásukban keresendők.

Judit Gádor

Die Burgen in Szanda

Auf zwei, voneinander 1,5 km entfernten Gipfeln des Berges Szanda /Cserhát-Gebirge, Komitat Nógrád/ befanden sich Reste von je einer mittelalterlichen Befestigung. Die erste, auf dem Plateau des Peter-Berges gebaute "Burg" kommt in den Schriftlichen Quellen nicht vor. Sie besass ein Wohngebäude mit einem Innenmass von 8 x 4,5 m und mit einer Mauerstärke von 1,2 m. Zu diesem schlossen sich die Umfassungsmauer, die in der Form eines unregelmässigen Fünfecks ein Gebiet mit einem Durchmesser von etwa 30-32 m umgaben. Die NW-SO-Mauer wurde durch eine, 2-2,5 m breite Toröffnung durchgebrochen. Der Abschluss der Burganlage im Westen ist nicht näher bekannt. Auf dem von der Umfassungsmauer geschützten Gebiet stand eine Rotunde mit einer hufeisenförmigen Apsis, ihre Länge beträgt 6 m. Das Schiff der Kirche wurde später nach Westen mit einem Raum von 5 x 5 m Innenmass erweitert, zwischen den beiden Kirchenteilen ist eine Achsenabweichung zu beobachten. In der und um die Kirche fanden wir keine Gräber. Das Fundmaterial bestand vorwiegend aus arpadenzeitlicher Keramik, es kommen auch in das 12. Jahrhundert datierbare Topffragmente vor. Die nicht sehr bedeutenden späteren Funde - unter anderem glasierte Keramik, Topfkachel - beweisen, dass die Burg auch in 14-15. Jahrhunderten existierte.

Die andere, auf dem östlichen Felsengipfel gebaute Burg ist mit dem aus den Urkunden seit dem ersten Drittel des 14. Jahrhunderts bekannten castrum Zonda /Szanda/ zu identifizieren. Sie wurde als königliche Burg erbaut, in der 1. Hälfte des 15. Jahrhunderts war im Besitz der Königin, später kam in Privatbesitz. Zwischen 1546-1551 war sie in der Hand der Türken. Ihr Leben endete wahrscheinlich Ende des 16. Jahrhunderts.

Auf den höchsten Teil des Felsenblocks stand ein zylindrisches Gebäude mit einem Durchmesser von 5 m, das dann zu einem Turm mit einem Innenmass von 5 x 5 m mit einer Mauerstärke von 2 m umgebaut wurde. Am Rande des Felsenblocks baute man zum Turm eine Schutzmauer, die ein Gebiet mit einer Ausdehnung von 41 x 10 m umgab, dessen südlicher Teil viel tiefer lag. Hier befindet sich - unter dem Turm - eine Zisterne /Durchmesser 4 m/. Unter der Verwendung des natürlichen Felsen gestaltete man 10 und 5 m breite Wohnräume, mit einem 3 m breiten Gang vor ihnen. Wie die in grosser Menge vorgekommenen arpadenzeitlichen Keramikreste beweisen, die vor allem zwischen der Zisterne und der Südmauer gefunden wurden - unter denen in das 12. Jahrhundert datierbare Topffragmente mit Wellenlinienmuster - war die beschriebene Anlage - ein Turm oben und ein Palas mit ein-zwei Räumen - der frühe Kern der Burg, deren Bauzeit in die 12-13. Jahrhundert zu schätzen ist. Die Burg wurde dann bis zum 16. Jahrhundert ständig erweitert.

Aufgrund der nicht vollkommen abgeschlossenen Rettungsgrabungen in den beiden Burgen können wir feststellen, dass beide Anlagen gleichzeitig nebeneinander existierten. Die Unterschiede, die in ihrer Ausbildung zu beobachten sind, kann man in ihrer noch nicht aufgeklärten Rechtsstellung suchen.

Kiss Gábor - Tóth Endre

SORKIFALUD-ZALAK ÁRPÁD-KORI VÁRA

A zalaki földvár létezésére a korai magyar gyepűrendszer kutatásával kapcsolatban figyeltünk fel, amikor a vasvári sánc lehetséges folytatását, ill. további gyepűelemek nyomait kerestük a Rábától északra (1.).

A vár először és utoljára 1278-ban szerepel az írott forrásokban, amikor a zalaki várhelyet a Hermán nembéli Balduin és Márton eladta Rubin alvajdának. Az oklevél várra vonatkozó része a következőképpen hangzik:

"... locus castris in terra Zalac cum fossatibus et indaginihus antiquis ..." (2.).

Zalak birtok eredetileg vasvári várföld volt, amelyet 1269-ben IV. Béla a Hermán nembéli Dész comesnek adományozott, hogy jóvedelméből a királyi parancsra felépített körmendi tornyot fenntartsa (3.).

Az egyéb írott források alapján Zalak falu helyét már Csánki Dezsd a mai Sorkifalud és Sorkikápolna vidékére lokalizálta (4.). A várat azonban csak légifelvétel segítségével tudtuk azonosítani. A vár kerek, árokkal körülvett dombját találóan "csikófutató"-nak nevezi a néphagyomány.

A pontos geodéziai felmérés /1. kép/ után határoztuk el, hogy a várhelyet pontosabb adatok nyerése végett megszondázzuk (5.), annál is inkább, mivel azon kevés korai várunk közé tartozik, amelyről okleveles említés, vagy krónikaadat maradt fenn. 1987 és 1989 között elvégzett és még ma sem teljesen befejezett kutatásunk eredményei közül itt, előzetes jelentésként, csak a vár építéstörténetére, építési technikájára vonatkozó megfigyeléseinket foglaljuk össze. Reméljük, ezzel is jó összehasonlító anyagot szolgáltatunk az Árpád-kori kis várak kutatásával foglalkozó kollégáknak.

A vár a Sorok-patak nyugati oldalán, annak holtágakkal szabdaltsíkos árterületén áll, alig 150 méterre a Csikorgó-ér torkolatától. Az erősség helyül tehát egy vízenyős, szükség esetén könnyen elárasztható részt választottak ki. Az árteret nyugatról kísérő dombokon /a Csikorgó-ér két oldalán/ terület el egykor a forrásokban először 1256-ban említett Zalac nevű település (6.). Ennek néhány földbemélyített objektumának a feltárását szántáskor meg lehetett figyelni (7.).

Az ártéri, eddig még soha fel nem szántott ösnyepen az egykori vár földművei szinte teljesen ép állapotban maradtak ránk. A nagyjából kör alakú vár belső átmérője kb. 20 méter, külső átmérője pedig /az árokkal együtt/ kb. 40 méter. A védett terület nagysága tehát kb. 0,03 hektár. Dombjának magassága a jelen felszínhez viszonyítva 30 cm, árka pedig, amelyet a benne tenyésző vizet kedvelő és élénkebb színű növényzet még jobban hangsúlyoz, 40 cm mély /1. kép/.

1987-1989 között a várat egy nagyjából ÉK-DNy-i irányú, 50 méter hosszú és 1,5 méter széles kutatóárokkaal vágtuk át. Munkánk során jelentős mennyiségű kerámia és vaslelet került napvilágra. Ásatási megfigyeléseink és a metszetalak tanúbizonysága alapján pontosan rekonstruálhatjuk a vár építésének egyes mozzanatait, a vár helyének kitűzésétől annak elkészültéig, sőt még azon túl is, felhagyásáig, ill. szétbontásáig.

A vár építése a következő lépésekben történhetett

1/ Legelőször a kijelölt, nagyjából 20 méter átmérőjű terület közepére a természetes humusz fölé nagyobb mennyiségű kavicsot hordtak, a terep egyenetlenségeinek, lejtésének kiküszöbölésére és az építendő vár belső területének /és főként központi épületének, tornyának alapjául szolgáló rész/ emelésére és jó megalapozására.

A kavicsot nyilván szomszédos domboldalak valamelyikéből nyerték. A vár területének déli széle, az őshumusz lejtése alapján holtág lehetett. Itt cölöpökkel való megerősítésre is szükség volt. Kutatóárkunkban három vastag cölöpöt találtunk. A vár másik oldalán, ahol ilyesfajta megerősítésre nem volt szükség, természetesen ezek a cölöpök hordták a felettük épített faépítmény /"sánc"/ súlyát.

2/ A következőkben körben kiásták a 2 méter mély, lapos aljú árkot. Eképpen egyben a talajvíz szintje alá jutottak és így az árokban még a legszárazabb időben is legalább fél méter magas víz állott. Az árokból kikerülő sárgás-szürkés agyag javarészával felmagasították a belső védett területet. Jutott azonban a kiásott földből az árok külső oldalára is, ahol 30 cm magas töltést emeltek belőle.

3/ Ezek után az árokkal körülkerített és már kellően előkészített /elplanírozott és tömörített/ részen kijelölték a készíthető fa épületek helyét és ezek tervezett falainak vonalát sekély "alapozási árkokban" kövekkel és téglákkal alapozták meg. Mivel ezek többsége csatári kő, római téglá és tetőfedőcserép volt, aligha kétséges, hogy ezeket az alig 400 méterre levő római villából hozták, miután az ott állt épületek anyagát kitermelték.

4/ Ezt követően láttak hozzá a vár boronaszervezetű faépületeinek elkészítéséhez. Ezek boronaszervezetű voltára utal az a körülmény is, hogy földbe mélyedő függőleges gerendának, cölöpnek nyomát sem találtuk. Először talán a legmagasabb részen álló központi épületet, a kb. 6x9 méter alapterületű tornyot építették fel, amely egy emelet magasságú lehetett. Ebben lakott később a vár ura. A DNY-i sarokban megtaláltuk egy kemence vagy egy tűzhely várársra égett nyomait. A torony belsejében, ill. körülötte több vasszüget találtunk és egy vaspánt darabját, ami talán ajtóvasalás volt.

5/ Ekkor még hátra volt a védett területet kerítő "sánc" ácsolása, amelynek hossza közel 70 métert tett ki. Ennek a boronaszervezetű kamrasornak a szélessége, a két alapozási árok egymástól való távolságából ítélve kb. 2,5 méter volt. A kamrák hosszúságára eddig még nincs adatunk. Ez a boronaszervezetű "sánc", amely kiképzésében és funkciójában megegyezett az un. szélestalpu sáncok legbelső, földdel ki nem töltött kazettasorával (8.), igen fejlett ácsmunka volt. Bizonyítja ezt az a számos tölgyfa/?/ gerenda, ami a várárokból a talajvíz szintje alatt ma is jó állapotban megvan. Többségük lehajazott és négyszögletesre bárdolt. Az egyiket /kutatóárkba eső szakaszán/ csapolás is van, ill. abban egy rögzítést szolgáló faszeg csomója. Ezen gerenda kiemelésével és a rajta mutatkozó többi csapolás egymástól való távolságának rögzítésével talán rekonstruálni tudjuk majd a kazetták hosszúságát is, ami persze változó is lehetett. Ez a szóbanforgó várat kerítő építmény védelmi szerepe mellett egyben több más funkciót is ellátott. Nyilván itt kaptak helyet az istállók, raktárak, műhelyek, stb.

A vár kulturrétege 40 cm vastag, ami hosszabb ideig tartó lakottságra utal. Pusztulási réteget nem találtunk, ami valószínűleg arra utal, hogy a már funkcióját veszített, lakatlanul álló, dűledező építményt, vagy annak legalább is nagyrészt lebontották. Megújításra vagy újjáépítésre utaló nyomot nem találtunk. A "sánc" bontásakor, a kazetták szétütésekor csúszhatott jónéhány gerenda a vízesárokból, amelynek kiemelésével már nem vesztődtek. A még használható vagy csak tüzelésre alkalmas faanyag elhordása után a vár helyét sorsára hagyták, amely az évszázadok alatt kissé lepusztult, árka betöltődött, de még jelen állapotában is őrzi egykori formáját. A vár mellett elterülő Zalak falu még a vár elhagyása után is tovább létezett, 1453-ban találkozunk vele utoljára az írott forrásokban (9.).

Az előkerült leletanyag feldolgozása még nincs abban a stádiumban, hogy annak pontos keltezésére és elemzésére itt vállalkozhatnánk. Az anyag javarésze a 13. századból való. Sajnos érmet mindeztáig nem találtunk, de ennek ellenére várunk igen szerencsés adottságokkal rendelkező egy pontos abszolút kronológiai keltezéshez. Az előkerült nagy mennyiségű faanyag dendrokronológiai vizsgálatával elvileg pontosan meg lehetne határozni a vár építésének időpontját. Pusztulásának évét ugyan nem ismerjük, de 1278-ban már csak "locus castris" /a kérdés már csak az, hogy mióta!/.

Azonban még az így megkapható két időpont is kiváló időbeli fogódzót adna és lehetővé tenné az előkerült régészeti leletanyag /elsősorban különféle kerámiatípusok/ eddiginél jóval pontosabb keltezését.

Várunk az Árpád-kori kis várak síkvidéki, pontosabban ártéri típusába tartozik, amelyek alaprajza többnyire a mértani kört közelíti meg. Ilyenek eddig túlnyomórészt csak az ország nyugati feléből ismertek, ott is szinte kizárólag a Rába és mellékfolyói árteréből. Javarészüik nyilván földesúri magánvár volt, pl. Ostffyasszonyfa-Kigyókő, Kám-Vár árka. Másrészüik viszont királyi vár volt, a nyugati gyeperendszer tagja, melyeket a krónikák is megemlítenek, pl. Ikervár-Pókadomb (10.) és Fazékdomb /1073/, (11.) Babót-Fekete-vár /1044/ (12.).

A felsorolt várak geodéziai felmérésével és régészeti megszendázásával minden bizonnyal feleletet kapnánk arra a kérdésre, hogy az ilyen típusú várak mikor honosodtak meg és meddig voltak használatban Magyarországon.

JEGYZETEK

1. KISS - TÓTH 1987 131, 8. j.
2. ÁUD IX 153; UB II 177.
3. HO VII 87; UB I 532.
4. CSÁNKI II 809. 1894
5. Tóth E. - Kiss G., Régészeti Füzetek I/41/1986/71, No 149.
6. HO VII 50.
7. Derdák F. és Mayer L. terepbejárása 1987.
8. TOMKA 1987 150.
9. CSÁNKI II 809. 1894
10. SÁNDORFI 1986 3.
11. Képes Krónika 114. fejezet - SRH I 379.
12. Képes Krónika 76. fejezet - SRH I 331; Kézai 50. fejezet - SRH I 176.

KISS Gábor
Savaria Múzeum
SZOMBATHELY
Kisfaludy u. 9.
9701

TÓTH Endre
Magyar Nemzeti Múzeum
BUDAPEST
Múzeum krt. 14-16.
1088

Die arpadenzeitliche Burg in Sorkifalud-Zalak

Das im 15. Jahrhundert verwüstete Dorf Zalak - heute in der Gemarkung von Sorkifalud, in der Nähe von Sorkikápolna, Komitat Vas - kommt in den schriftlichen Quellen seit 1256 vor, seine Burg wird im Jahre 1278 urkundlich erwähnt, aber schon als "locus castrí in terra Zalak cum fossatis et indaginibus antiquis".

Im Jahre 1987 gelang uns auf dem Überschwemmungsgebiet des Flusses Sorok durch Luftaufnahme die kleine, kreisförmige Buranlage zu identifizieren, deren Innendurchmesser 20 m, Aussendurchmesser 40 m beträgt, das geschützte Gebiet war also 0,03 ha gross.

In den Jahren 1987-1989 haben wir dann die ganze Buranlage mit einem 50 m langen Suchgraben durchgeschnitten, aus dem beträchtliches Fundmaterial - Keramik und Metallfunde, vorwiegend aus dem 13. Jahrhundert - zutage kam. Aufgrund der Auswertung der Grabenprofile ist die Baugeschichte der Burg folgendermassen zu rekonstruieren:

1. Auf der feuchten Wiese des Überschwemmungsgebietes markierte man einen kreisförmigen Platz mit einem Durchmesser von 20 m, trug Kies in seine Mitte, um dem inneren Teil der künftigen Burg zu erhöhen. Dabei war in dem tieferen südlichen Teil auch eine Pfostenbefestigung nötig.

2. Man grub den Graben aus, 2 m tief, tiefer als das Grundwasserniveau, um darin ständig Wasser zu haben. Mit dem ausgehobenen Material erhöhte man einerseits das innere, geschützte Gebiet, andererseits kam das auf die äussere Seite des Grabens.

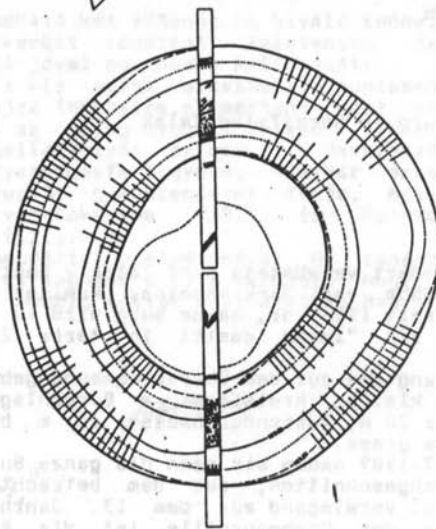
3. Innerhalb des kreisförmigen Platzes fundamentierte man mit Steinen und römischen Ziegeln die Mauerflucht der geplanten Holzgebäude.

4. Man baute das zentrale, wahrscheinlich ein Stockwerk hohe, quadratische Gebäude /6 x 9 m/ in Blockbauweise auf - hier wohnte später offenbar der Burgherr.

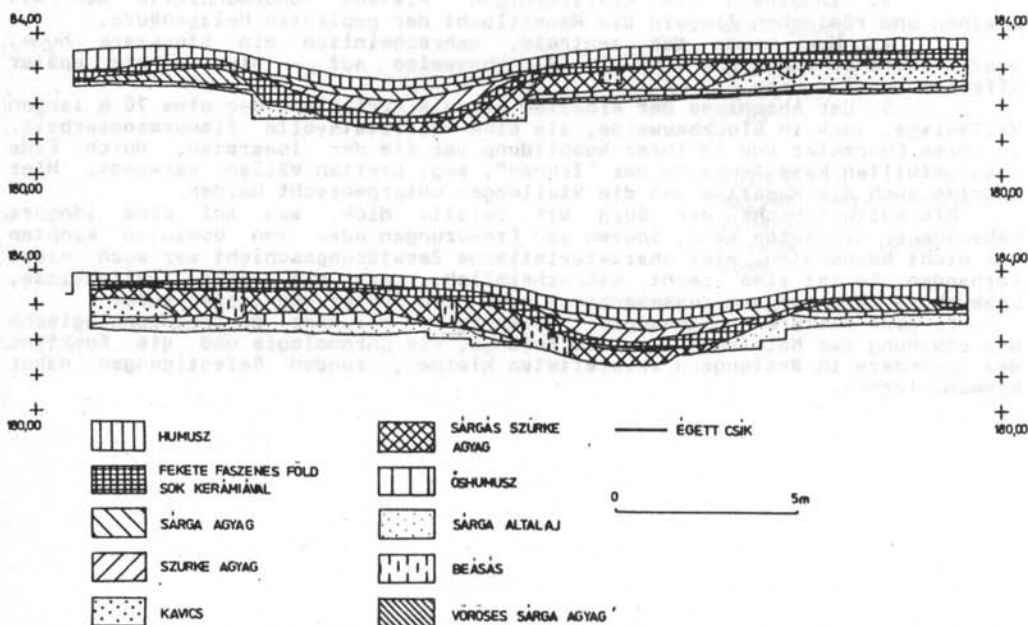
5. Der Abschluss der Arbeiten war die Errichtung der etwa 70 m langen Wallanlage, auch in Blockbauweise, als eine qualitätsvolle Zimmermannsarbeit. In ihrem Charakter und in ihrer Ausbildung war sie der innersten, durch Erde unausgefüllten Kasettenreihe der "frühen", sog. breiten Wällen verwandt. Hier konnten auch die Magazine und die Stallungen untergebracht werden.

Die Kulturschicht der Burg war relativ dick, was auf eine längere Lebensdauer hindeuten kann, Spuren von Erneuerungen oder von Umbauten konnten wir nicht beobachten, eine charakteristische Zerstörungsschicht war auch nicht vorhanden. Es ist also recht wahrscheinlich, dass die schon funktionslose, unbewohnte Burg langsam zusammenbrach oder noch früher abgetragen wurde.

Es sind weitere Forschungen notwendig - darunter dendrochronologische Untersuchung der Holzfunde - um die Anfänge, die Chronologie und die Funktion der besonders in Westungarn verbreiteten kleinen, runden Befestigungen näher kennenzulernen.

1. Sorkifalud-Zalak. A vár geodéziai felmérése
Sorkifalud-Zalak. Die Vermessung der Burg

2. Sorkifalud-Zalak. A kutatások K-i profilja
Sorkifalud-Zalak. Das O-Profil des Suchgrabens

Dénes József

ÁRPÁD-KORI VÁR GÓR-KÁPOLNA-DOMBON

Gór község Vas megyében, a történeti megye É-i határán, a Répce folyó partján található, Sárvártól 22 km-re ÉNy-ra, Szombathelytől pedig 29 km-re ÉK-re helyezkedik el. A falu Ny-i szélén emelkedik a 183 m tszf. magasságú Kápolna-domb, amely nevét a rajta álló Szt. Imre kápolnáról, a falu templomáról kapta. Azonban nem erről nevezetes igazán, hanem arról a nagyméretű /2,5 ha-os/ bronzkori sáncvárról - több bronzlelet lelőhelyeként számon tartott magaslati telepről -, amelynek erődítésmaradványai ma is láthatók. (1.). Amikor ennek felmérését előkészítendő - még 1985-ben - bejártuk a dombot Nováki Gyulával, lettünk figyelmesek arra, hogy a Kápolna-domb É-i sarkában egy 20 m hosszúságú és 16 m szélességű ovális alakú - jellege alapján középkorinak tartható - kis vár található. Amikor a következő évben Sándorfi György felmérte a várat, még nem sejtettük, hogy hamarosan egy teljes körű feltárás helyszíne lesz.

A vár ovális területének tengelye ÉK-DNy irányú. Azt ÉNy és ÉK felől meredek lejtők övezik. Az ÉNy-i oldalon egy korábbi gátépítési célú földkitermelés, egy sejtethetően 2-3 m-es részt elpusztított, így a mai állapotában ovális terület - mint ráncmaradt alakja is utal rá - eredetileg inkább kerek lehetett. A DNY-i és DK-i oldalon egy - felszínén mért, ásatás előtti formájában - 2 m mély, DNY-on 17 m széles, DK-i végéig 11 m-nyire keskenyedő árok védi.

1988-ban egy három hetes szondázó jellegű ásatással kezdtük meg a kutatást a várban. Elsősorban azzal a céllal, hogy felmérjük egy esetleges teljes körű feltárás lehetőségeit. Ennek az igénye először a Nyugat-Dunántúli KÖVIZIG részéről jelentkezett, tudniillik ők indították el a Répce folyó mederrendezése keretében egy nagy árvízi szükségeltározó kialakítását. Ennek elhelyezésére domborzati okokból a Kápolna-domb vonalában létesíthető völgyzáró gát a legalkalmasabb. Ezt csak úgy lehet biztonságosan megvalósítani, ha a gát a Kápolna-domb még érintetlen D-i feléhez köt be, mert az É-i dombrészt az utóbbi száz évben folytatott földkitermelésekkel erősen megcsonkították - az egykori dombtető kb. 1/3-a napjainkra már elpusztult -, így az É-i dombrész napjainkban szigetszerűen emelkedik ki a Répce 15 m-rel mélyebb fekvésű árteréből. 1988-ban úgy állapodtunk meg, hogy a szondázó ásatás eredményének ismeretében fogjuk eldönteni, melyik utat válasszuk. Ha szakmailag megoldhatónak ítéljük a teljeskörű leletmentést a rendelkezésre álló 3 szezon alatt /1991. dec. 31-ig/, akkor erre kötünk megállapodást, ha a próbaásatás alapján ez a feladat megoldhatatlannak tűnik, akkor át kell terveznie a beruházónak a gátat és más anyagnyerőhelyet kell találnia. Végül az első év eredményeinek ismeretében a három éves ásatás mellett döntöttünk. A dombon a bronzkori sáncvár leletmentése az igazi nagy feladat - amelyet, mint eddigi kutatásunk eredménye bebizonyított, a neolitikumtól a késő-középkorig szinte minden korszakban laktak -, hozzá képest a kis Árpád-kori vár nagyságrendje eltörpül /várakkal együtt 700 m² az 5.000-ból/.

Az 1988. évi ásatás során egy 2 m széles kutatóárokkal vágtuk át a vár területét a hossz tengely mentén, úgy hogy a K-i peremet nem érte el a kutatóárok /a közlekedési lehetőség megtartása miatt/. Előkerült egy erősen átégett, tapasztott felület sarka; átvágtuk egy 170 cm széles kavicsozott sáv /járdát?/ vonalát. A középső szakaszon, az egykori vár közepén mutatkoztak egy épület /torony?/ helyét jelző talajfelszíneződések. A belső terület peremén átvágtuk a palánk 50 cm széles, 1 m mély alapárkát.

Kronológiai szempontból a legfontosabb a várakok átvágása volt. Itt bizonyosodott be, hogy a felszínen is látható árkot, bronzkori objektumokat részben megsemmisítve mélyítették, úgy, hogy mélyen beleástak a sárga löszhomokba - a szűz talajba - is. A várakok az évszázadok során 3 m vastagságban töltődött fel, vagyis eredeti mélysége elérte az 5 m-t. Alakja lekerekített aljú "V".

1989-ben egy nagy összefüggő területet bontottunk ki, gyakorlatilag a kis vár területének 50 %-át - egész D-i felét - ismertük meg vele. A legfontosabb eredménynek a palánk vonalának tisztázása tartható. A vár felszíni ovális alakja ellenére a palánk - úgy tűnik eddigi megismert szakaszából következtetve - egy négyzet alakú területet vett körül a sarkain háromnegyed-kör alaprajzú kitüremlésekkel. A palánkvár közepén állott épület további alaprajzi tisztázása a jövő évi ásatás feladata lesz.

Az 1988-ban talált égett felület, mint kiderült 150 x 120 cm-es és a K-i sarokvédmű belsőjében van, mint ahogy ott végződik a kavicsozott sáv is. A leletanyag elsősorban kerámia, kisebb mértékben vastárgyakból áll. Részletes feldolgozása még nem történt meg, zömmel 12-13. századi. Egyértelműen 14. századnak tartható anyag - pl. kályhaszem - nem került elő.

Sokáig úgy tudtuk, hogy Gőr első okleveles említése 1279. évi (2.). Ekkor Kőszegi Iván és Miklós osztottak egymással a család Vas megyei birtokain. Érdekes, hogy míg várak és falvak hosszú sorát egy az egyben kapta az egyik vagy a másik testvér, eddig Gőr és Ablanc birtokot elfelezték. Csak az idén jutott el hozzám - Varga Ferenc simasági esperes jóvoltából - egy még kiadatlan IV. Béla kori oklevél szövege (3.). ez valamelyik várföldek visszavételére indított királyi akciónak köszönhető létrejöttét /1238? 1255?/. Az oklevél kezdő és befejező sorai sajnos nem maradtak ránk és a szöveg egy része is olvashatatlan, azonban - sok egyéb értékes adat mellett - apnyi kiderül, hogy az egyik vasi várföld határjárásában szerepel "castrum Guor" majd "ad aquam Rabucha" a Répce mellett folytatódik a terület határa. Abból a tényből, hogy a Kőszegiek birtokfelosztó oklevele Górt csak faluként említi - annak ellenére, hogy a felosztásra került castrumokat név szerint felsorolja - "terminus ante quem"-et vélek felismerni a vár használatával kapcsolatosan. Számomra a két rendelkezésre álló adat együttesen azt a következtetést sugallja, hogy míg a 13. század közepén létezik a góri kisvár, 1279-ben már nem. Ez esetlegesen kronológiai fogódzó lehet az oly bizonytalan kerámia-keltezéshez is.

Remélhetőleg jövő évi kutatásunk választ fog adni a még nyitott kérdésekre, és a munka befejeztével elmondhatjuk majd, sikerült egy Árpád-kori várat a maga teljességében - az utolsó négyzetméterig feltárva - megismerni.

JEGYZETEK

1. Magyarország őstörténelmi térképe. Bp., 1977. /Tervezte: dr. Rómer Flória Ferenc/ KÁROLYI 1978. 45-76.
2. KARÁCSONYI. 1901. 150. p. CD V/2. 593-94, 597.
3. Ezúton mondok köszönetet baráti szívesességéért Varga Ferenc esperes úrnak, a középkori Sopron megye lelkes kutatójának, aki a Solymosi László által legépelt oklevél-szövegét a rendelkezésemre bocsátotta.

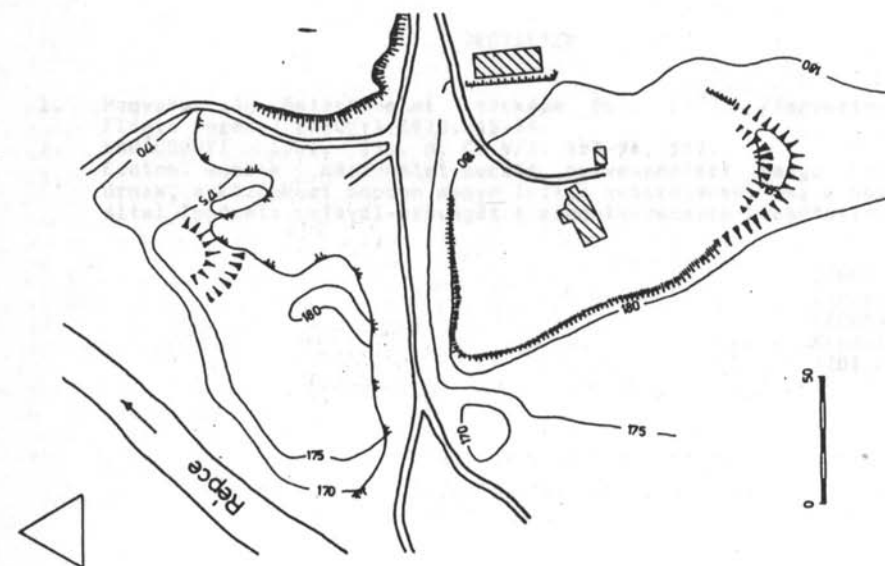
DÉNES József
Savaria Múzeum
SZOMBATHELY
Kisfaludy u. 9.
9701

Árpadenzeit Burg in Gôr-Kápolnadomb

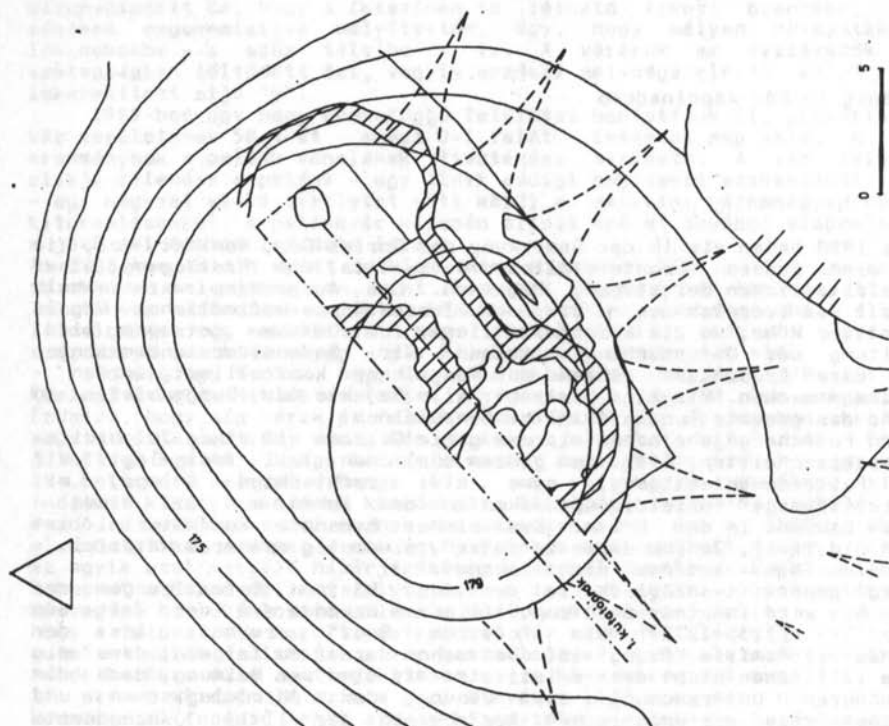
Im Jahre 1988 haben wir in der Gemarkung des Dorfes Gôr, Komitat Vas, in der Nordecke eines grossen, bronzzeitlichen Burgwalles, die Freilegung einer kleinen mittelalterlichen Befestigung begonnen. Die Ausgrabung war deshalb notwendig, weil das Erdreich des am Ufer des Flusses Répce befindlichen Hügels von 15 m relativer Höhe, wo die Burgstelle liegt, zum Dammbau getragen wird. Zur Vorbereitung der Untersuchung liessen wir Bodenwiderstandsmessungen durchführen - deren Ergebnisse während der Ausgrabung kontrolliert werden - und Luftaufnahmen machen. Wir sind bestrebt, alle Objekte des Burggebietes zu beobachten und das gesamte Fundmaterial kennenzulernen.

Im ersten Forschungsjahr haben wir das ganze Gelände mit einem 2m breiten Suchgraben durchgeschnitten, 1989. den ganzen südlichen Teil freigelegt. Wir fanden eine Palisadenbefestigung, eine etwa rechteckige Anlage, mit dreiviertelkreisförmigen Verteidigungswerken an den Ecken und mit einem - turmartigen? - Gebäude in der Mitte. Das bisher bekannte Fundmaterial ist vorwiegend in die 12-13. Jahrhunderte zu setzen, eindeutig späteres Material - wie z.B. Kachelkeramik - ist noch nicht bekannt.

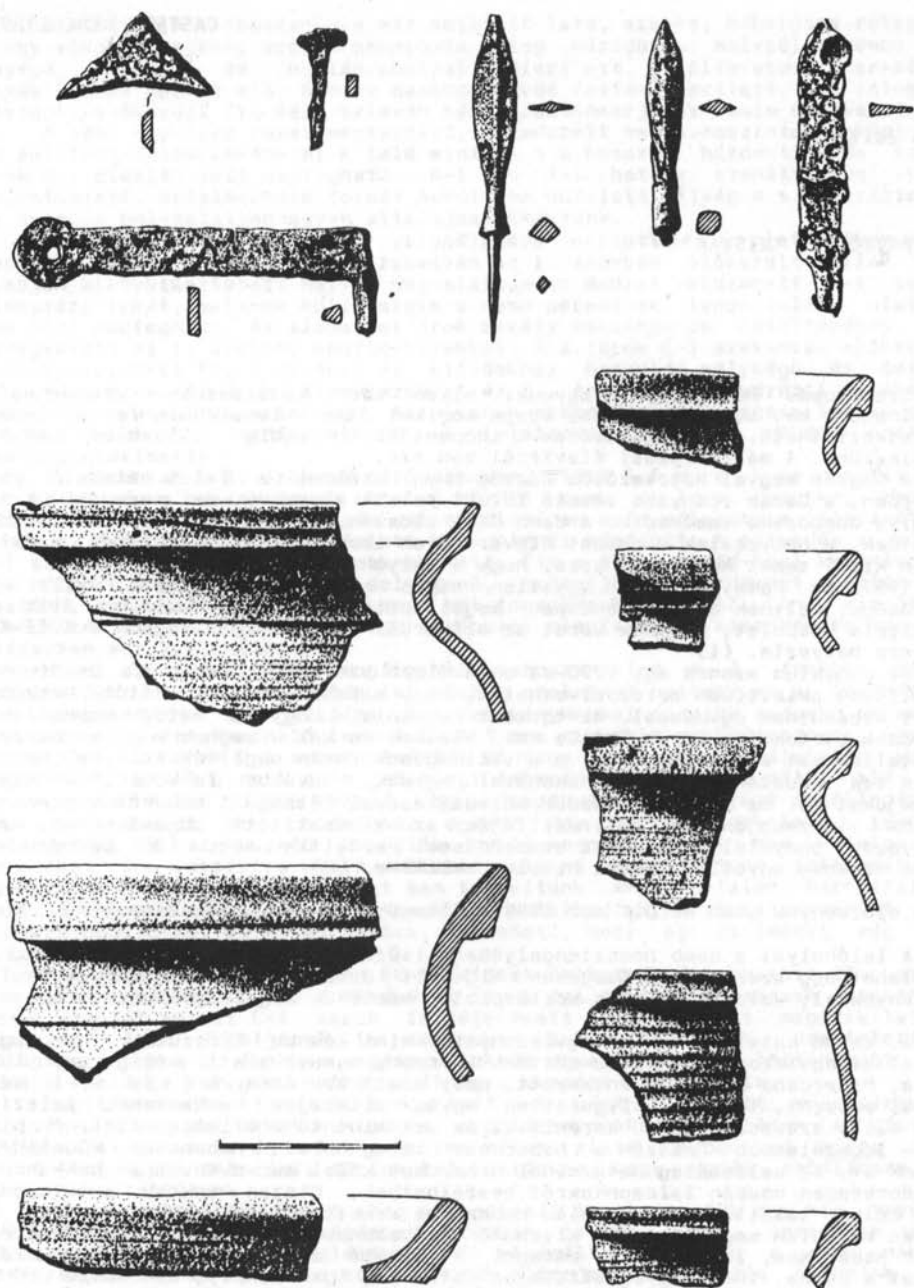
Die Burg gehört typologisch zu den sog. kleinen Befestigungen der Árpaden-Zeit. Sie wird in einer noch unpublizierten Urkunde aus der Zeit des Königes Béla IV. /1235-1270/ als "castrum Guor" erwähnt. Aus der Teilungsurkunde der Familie Kőszegi ist aber schon darauf zu folgern, dass die Burg im Jahre 1279 schon nicht mehr existierte. Wir sind der Meinung, dass die Ergebnisse unserer Untersuchung zur Lösung der chronologischen und terminologischen Fragen der ungarischen Adelsburgen der 11-13. Jahrhunderte beitragen werden.

1. Gőr-Kápolnadomb, helyszínrajz
Gőr-Kápolnadomb, Situationsplan

2. Gőr-Kápolnadomb, a középkori vár ásatai alaprajza,
1989. évi állapot
Gőr-Kápolnadomb, Ausgrabungsplan der mittelalterlichen Burg
/ Stand 1989. /

3. Gőr-Kápolnadomb, leletek a középkori várból
 Gőr-Kápolnadomb, Funde aus der mittelalterlichen Burg

Simon Zoltán

A MÁTRASZŐLŐSI "KISVÁR"

Szerencsés helyzetben vagyunk: olyan vár kutatásának eredményeiről számolhatunk be, melynek építési ideje logikai úton - legalábbis feltételeken - kikövetkeztethető, pusztulásának időpontjáról pedig okleveles adattal rendelkezünk. A mátraszőlősi Kisvárról van szó.

A Nógrád megyei Mátraszőlős község ÉNy-i szélén, a falut átszelő patak közelében, a Garáb irányába vezető földút felett alacsony, de meredek, K-Ny-i tengelyű dombocskára emelkedik. A domb DK-i oldalán erősen lepusztult sánc nyomai láthatók. A helybeliek a dombot Kisvár néven ismerik - bár a kutatás előtt a sáncra kívül semmi sem utalt arra, hogy e helyen egykor vár állott.

1957-ben Patay Pálnak egyetlen napos szondázó kutatásra nyílt itt lehetősége, melynek eredményeképpen megállapíthatta, hogy valóban állt itt valamiféle kőépület, melynek korát az előkerült leletanyag alapján a XIII-XIV. századra helyezte. (1)

Az objektum azonos egy 1290-es oklevélben szereplő "Zeuleus" castrummal. Az említett oklevélben arról olvashatuk, hogy a Kacsics és a Rátót nemzetség tagjai kibékülnek egymással. Az történt ugyanis, hogy a Rátót nembeliek a Kacsicsok birtokaira törve Szőlös nevű várukat és két - sajnos meg nem nevezett - castellumukat elpusztították, s a villongások során megölték Kacsics nembeli Miklós fia Leustákot három rokonával együtt, továbbá felkoncolták számos szolgájukat is. Az Aba Amadé nádor közvetítésével létrejött békekötés szerint a Rátótok visszaadják és helyreállítják az elpusztított objektumokat, s a megegyeztet bonyolult házassági szerződéssel erősítik meg. (2) Ez az adat Szőlös várának egyetlen ismert hiteles említése. (3)

Ilyen előzmények után került sor 1988. júliusában a vár kutatására. (4)

A lelőhelyet a domb hossz tengelyében kitűzött 1. számú kutatóárokakkal, az erre lehetőség szerint merőlegesen kijelölt árkokkal és hozzá kapcsolódó szelvényekkel, valamint a sánc korlátozott mértékű megvizsgálásával kutattuk meg.

1. számú kutatóárkunk rétegviszonyai - mint később kiderült - az egész terület rétegviszonyait jól tükrözték. A vékony humusz alatt végig egy laza, szürke, habarcsos réteg jelentkezett, mely alatt az árok K-i és Ny-i végén azonnal a barna, tömör, bolygatatlan agyag altalajra bukkantunk, felszínén kevés XIII. századi jellegű kerámiával és valamint több állatcsonttal. A plató Ny-i - legszélesebb - részén a habarcsos réteg alatt habarcsos kőomladékok vágunk át. Az omlásréteg határainál habarcsos kőfal maradványaira bukkantunk. Tulajdonképpen csupán falcsonkokról beszélhetünk, hiszen inkább a kiszedett falak helyét találtuk meg, in situ habarcsba rakott kőfalak csupán az árok D-i oldalán maradtak meg. Igen jól kivehető volt azonban a kiszedett falak helyének erősen habarcsos, laza szürke réteggel kitöltött árka. A 95-100 cm széles falakat a barna, tömör agyag altalajba ásták le, igen sekély, mindössze 30 cm mélységig. A még álló falakat is erőteljesen visszabontották: felmenő részük max. 20-25 cm magas volt. A falmaradványok által határolt területen - és csakis ott! - 2-3 cm vastag faszenes égéscsík fedte az itt is jelentkező altalaj felszínét, mely az épület belső járószintjét képezte. A falakon belül itt egyáltalán nem került elő leletanyag. Annál bővebben kárpótolt bennünket az ÉK-DNy-i falról közvetlenül K-re eső terület.

Itt, mintegy 2,5 m hosszan - a már említett laza, szürke, habarcsos réteg alatt - egy vékony, szürke, erősen habarcsos réteg húzódott, melyből számos fehér anyagú, csiga- és hullámvonallal díszített, változatos peremformájú fazéktöredék került elő. Néhány darabot vörös festés díszített. E réteg alsó részéből előkerült IV. Béla szlavón báni ezüstdénárjának hamis utánverete is.

A pénz egy igen rossz megtartású, töredezett terrazzosinten feküdt, mely az említett falmaradványtól K felé mintegy 4 m hosszan húzódott, de csak az árok D-i oldalán volt megfogható. K-i és É-i határa szabálytalan vonalban jelentkezett, értelmezhető formát sehol sem mutatott. Átvágva a terrazzot itt is nyomban bolygatatlan agyag alattajba ütköztünk.

A köépület kiterjedésének vizsgálatára nyitottuk a plató legszélesebb részén 2. számú árkunkat. D-i szakaszán az 1. árokban előkerült falak iránya alapján kikövetkeztetett helyen megtaláltuk az épület kiszedett D-i sarkának alapozási árkát, melynek külső széle a domb peremének lepusztulása miatt már nem volt megfogható. Az alapozási árok sekély mélysége és betöltésének anyaga megegyezett az 1. árokban megfigyelttel. A 2. árok É-i szakaszán előkerült az épület kiszedett ÉNy-i falának az előzőekhez hasonló mélységű és betöltésű alapozási árka. Az árok rétegviszonyai az 1. árok falak közötti szakaszának rétegviszonyaival egyeztek meg. Az omladék alatt húzódó égéscsík itt is csak a falakon belül volt megfigyelhető. A leletanyagot csupán néhány összeégett vasszeg képviselte.

3. árkunkat a 2. árokkal párhuzamosan, attól 5,5 m-re K-re jelöltük ki. D-i szakaszán a humusz és az altalaj között csak a laza, szürke, habarcsos réteget találtuk. É-i szakaszán már a felszínen erős mélyedés mutatkozott. Itt a humusz csaknem az altalaj felett közvetlenül húzódott. A mélyedés a köépület K-i sarkának kiszedésekor keletkezhetett. Itt a szőrt Árpád-kori kerámia között egy hófehér anyagú, finom kidolgozású, erőteljesen bordázott vállán vörös festésű, XVI. századi jellegű korsó két töredéke került elő. Ennek alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy az épület alapfalainak kiszedésére már a XVI. században sor kerülhetett.

Mivel az 1. árokban megfigyelt terrazzosint a 3. árokban már nem folytatódott, árkunk és a köépület között szelvényt nyitottunk a terrazzosint D-i kiterjedésének vizsgálatára. Bár szelvényünkkel elértük a domb peremét, a terrazzosint értelmezhető lezárását itt sem sikerült meghatároznunk, ugyanis a terrazzo az 1. árok D-i metsztfalától mintegy 1 m-re szabálytalan vonalban megszakadt. Ettől D-re a domb jelenlegi felszíne a középkori szint alá bukik, és meredeken halad tovább lefelé. Végül csupán annyit sikerült megállapítanunk, hogy a köépület DK-i oldalához egykor egy terrazzoburkolatu, ismeretlen kiterjedésű és szerkezetű toldalék csatlakozott. Mivel sem kőfalra utaló omladékok, sem vertfalra utaló patiscstörmeléket nem találtunk, feltehető, hogy faépítmény - mivel cölöplukákat sem figyeltünk meg - talán boronafalú ház volt. Azonban e területen égésnyomok sem mutatkoztak, a terrazzosintet sem a tipikus pusztulási réteg borította, feltehető, hogy az építményt még a vár pusztulása előtt elbontották.

A köépület még ismeretlen ÉK-i falának felkutatására nyitott II. szelvény nem hozott eredményt. Bár a kiszedett ÉNy-i fal árkát 3 m hosszan követhettük, ennek vonalát még az É-i sarok feltételezett helye előtt megszakította az alapozási árok szintjénél is mélyebbre bukó lepusztult dombfelszín. A rétegviszonyok a 2. árokban megfigyelttel egyeztek meg. A leletanyagot csupán néhány fémtárgy /szegek, patkó, nyílhegy, vaspánt/ jelentette.

Negatív eredményt hozott a dombtető K-i végén kitűzött kutatóárkunk és szelvényünk is, melyekkel esetleges erődítésnyomokat kerestünk a plató K-i szélén. Itt a humusz és a laza, szürke réteg alatt csupán az agyag altalaj enyhén hepehupás felszínét tártuk fel, palánkra, vagy egyéb erődítésre utaló nyomot nem találtunk.

A dombot DK felől övező sánc vizsgálatát is elvégeztük egy kis területen. A 2 m hosszú, 1 m mély átvágásban azonban csupán nyers, lemezesen elváló, vörös sziklatörmeléket találtunk. E vizsgált szakaszon a sánc nem tűnt mesterségesnek, ám biztos eredményt csak kiterjedtebb kutatás hozhatna. Egyéb erődítés nyomát itt sem figyeltük meg.

A köépület még mindig ismeretlen ÉK-i falának kutatására a 2. és 3. árok között - azokkal párhuzamosan - jelöltük ki 6. árkunkat. Ezzel, illetve a hozzá kapcsolódó 7. árokkal érdekes objektumot tártunk fel: kirajzolódott egy a köépület DK-i falához belülről csatlakozó, annak falával kötésben álló, téglalap formájú, 1,65 x 1,25 m belméretű építmény, melynek belső járószintje a köépület szintjénél 1 m-rel mélyebben helyezkedett el.

Az objektum ÉK felé nyitott, a nyílás két oldalán - egy-egy 50 cm magas csonka kőhasáb - szarkó állt. A szarkók egy 65 cm belméretű nyílást fogtak közre. A szarkók külső síkjánál egy-egy 50 cm hosszú 40 cm széles pillérszerű falazat csekély maradványai álltak. E mélyebben fekvő objektum betöltésének rétegvizsgálatai elütöttek az eddig megfigyeltéktől: az egész épületet borító humusz és omladék alatt itt 40 cm vastag, élénkszürke, tömör agyagréteg töltötte ki az objektum felső részét, mely alatt újabb omlásréteget vágtunk át. Ezután vékony, habarcsos agyagcsík, majd 3-4 cm vastag habarcsos kavicsréteg következett. Ez alatt bukkant fel a barna, tömör agyag altalaj, mely itt 1 m-rel van mélyebben a kőépület egykori belső járószintjénél.

Eme objektum funkciója kérdéses. Háromféle megoldás jöhet számításba:

3/a. Árnyékszékakna: e variációt jelentősen gyengíti az árnyékszékaknákra jellemző gazdag leletanyag teljes hiánya, valamint az, hogy belső elhelyezkedésű árnyékszékaknák léteire várakban csupán igen késői adatokkal rendelkezünk, s azok is csak jóval igényesebb épületeknél fordulnak elő. Ez esetben sem volna indokolt a kivezető nyílás kőkerettel való ellátása.

3/b. Kívülről fűtött tüzelőberendezés: ennek cáfolatára a XIII. századi párhuzamok hiánya mellé felsorakoztathatjuk azt az ellenérvet is, hogy itt egyáltalán nem találtunk tüzelőberendezésre utaló égésnyomokat.

3/c. Legvalószínűbben a vár kapuépítményeként foghatjuk fel ezt a furcsa objektumot, bár ez ellen is felhozhatók ellenérvek, elsősorban a szarkók által közrefogott nyílás rendkívül szűk volta, valamint az, hogy ilyen megoldású kapura nemhogy XIII. századi, de későbbi váráépítészettől sem találhatunk példát. Az első ellenvetést valamennyire gyengítheti, hogy korai várainkra igenis jellemző a roppant szűk kapunyílás. (5) Amennyiben mégis a kapu funkció mellett tesszük le a voksot, úgy további problémák merülnek fel annak működését illetően. Belső falépcső feltételezése esetén az objektum kis méretei kizárják befelé nyíló kapuszárny létét, de legalábbis igen meredek, minimálisan 45°-os lépcsőt követelnek meg. Esetleg értelmezhetjük az objektumot belső farkasveremként, mely egy fakonstrukción álló külső lépcsőhöz kapcsolható, billenős megoldású felvonóhíd belső részét fogadta volna magába a híd felvont állapotában. Az ilyen kapukra azonban egyáltalán nem találunk XIII. századi példákat. A kérdés tehát továbbra is nyitott, e kétségek ellenére mi mégis az objektum kapuépítmény voltát tartjuk valószínűnek.

Összefoglalva eredményeinket, megállapíthatjuk, hogy egy részben sánccal erősített, kisméretű domb platójának legszélesebb részén egy 9,5 x 6,8 m külső méretű, 95-100 cm falvastagságú, szabálytalan téglalap alaprajzú kőépület maradványaira bukkantunk, melyet az okleveles említés, a leletanyag és a datáló értékű pénz alapján egyértelműen XIII. századnak tarthatunk, mely legkésőbb 1290-ben végleg elpusztult. Mielőtt építési idejének közelebbi meghatározását megkísérelnénk, néhány további következtetést is megkockáztathatunk az épület egykori külső megjelenését illetően. A falak relatíve vékony volta, illetve az alapozás sekély mélysége arra utal, hogy az épület nem volt kifejezetten toronyszerű, véleményünk szerint csupán egyetlen emelet lehetett. A paticstörödékek teljes hiánya és a belsőben feltárt csekély vastagságú égésréteg kizárják vertfalú, illetve tiszta fakonstrukciójú szintek létét /az égésréteget csupán a fafödém pusztulása eredményezhette/. E kőépülethez OK felől ismeretlen kiterjedésű és szerkezetű - talán már a vár pusztulása előtt elbontott - toldalék csatlakozott. E "várat" tapasztalatunk szerint egy sáncon kívül nem védte más erősítés - bár a domb peremének jelentős pusztulása miatt egyértelműen nem zárható ki palánk, vagy más rendszerű védőöv egykori léte. A vár 1290-ben, vagy közvetlenül előtte elpusztult, újjáépítésére - az oklevélben olvasható szerződés ellenére - nem került sor.

Nehezebb probléma a vár építési idejének megközelítőleg pontos meghatározása. A csekély mennyiségű, egységes leletanyag és az igen vékony, egy periódusú kulturréteg arra enged következtetni, hogy a vár rövid ideig állt fenn. Szőlős föld nevével 1265-ben, Tar és Bárkány határjáró oklevelében találkozunk első ízben, (6) azonban a birtokos említése nélkül.

Mivel Szőlős földje közvetlenül határos volt a Kacsics nem Illés-ágának földjével /Illés fia Péter comes utódainak hollókői birtoka (7)/, másrészt pedig Szőlős a későbbi századokban Illés másik fiától, Simontól származó Szőlősi és Salgai családok kezén volt, bizony köthetjük a vár építését a Kacsics nem Illés-ágához. (8) Feltehetjük, hogy a XIII. század első felében a Szőlőstől a mai Hollókőn, Sztrahorán, Baglyaskón, Tarjánon át a mai Somoskő É-i határáig terjedő terület Illés comes kezében volt. Ha Illés comes maga is várépítésbe fogott volna, nem tartjuk valószínűnek, hogy erre a hollókői és sztrahorai várhegynél sokkal előnytelenebb szőlősi dombocskát választotta volna ki. Illés comes halálát 1243-46 közé tehetjük. (9) Ekkortájt történhetett meg fiai: Péter és Simon között birtokainak felosztása, mely területünkön úgy valósulhatott meg, hogy a mai Hollókő Péter, Szőlős pedig Simon kezébe került. (10) Úgy gondoljuk, hogy Szőlős várának felépítését legjobb esetben is csupán Illés comes fiához, az 1280 előtt meggyilkolt Simonhoz köthetjük. Ez esetben az építkezés közvetlen kiváltó oka az ellenséges és erős konkurenciát jelentő Rátót nemzetség birtokszerezése jelenthette Szőlős közvetlen közelében /Pásztó, Tar, Bákány, Kutasó, Ágasvár (11)/. Ezt a feltevést erősíti a várból előkerült hamis szlavón dénár. V. Székely György bizonyítja, hogy e pénznem, melynek verését 1248-55 között kezdték meg, csupán az 1270-es évek elején terjedt el országosan. (12)

Ezek alapján a mátraszőlősi Kisvár létének intervallumát a XIII. század harmadik harmadára szűkíthetjük. (13) Úgy érezzük, hogy ennek fényében különösen felértékelődik e várból előkerült leletanyag jelentősége, s nem kevésbé értékes adatokat nyerhettünk egy bizonyosan XIII. századi vár formájáról is.

JEGYZETEK

1. Régészeti füzetek, 1958.60., GAJZÁGÓ-PATAY, 1961. 85-86.
2. CD VI/1.69-70.
3. Ismeretes egy hamis említés is: 1291-ben Kacsics nembeli Simon fiai: Miklós és Simon Gömör /ma: Gemer, Csehszlovákia/ nevű birtokukat minden tartozékával együtt sógoruknak, Márkus fia Nagy /Magnus/ Batiz ispánnak adják cserébe az ő Szőlős nevű váráért, melyet /IV./ László királytól kapott. ÁUO X.17-18., 52-56. Az oklevél hamis voltára: RA I. 1961., I. 3773.
4. A kutatás eredményeinek részletes publikálása már megtörtént: SIMON 1989.
5. V.ö.: MÜLLER 1913.9. FELD 1984. 224. FELD- CABELLO: 1980., 18.
6. ÁUO XI.545.
7. AO II.285-290.
8. Simon leszármazottaira részletesen: SIMON 1989 4.sz.lj.
9. 1243-ban Illés comes földje Pelsőc /Gömör m., ma: Plešivec, Csehszlovákia/ határosa. CD IV/1.290-292., 1246-ban Ragyolctól /Nógrád., ma: Radzovce, Csehszlovákia/ D-re Illés fia Péter birtokol. CD IV/1 401-408.
10. Jó példa erre Tarján esete. A korábban egységes Tarján föld É-i része magába foglalta a mai Somoskő területét is. Ezt a részt 1246-ban még Tarjánnak nevezték és már Illés fia Péter comes földje volt. /CD IV/1. 401-408./ Itt épült fel utóbb Péter fiának Somoskői vára. Tarján D-i része /a mai Salgótarján/ Illés másik fiának juthatott, mert Simon, unokáját, Illést 1327-ben Tarjáninak nevezik. /AO II.290-194./ E. D-i részen épült fel Simon utódainak salgói vára.
11. ÁUO XI.545.
12. V. SZÉKELY 1984., 1984., 73.76. A mátraszőlősi pénzlelet meghatározását is neki köszönhetjük: Rendjeo 108-117. típus XIII. századi utánverete.
13. Megjegyzésre érdemesnek tartjuk, hogy az első ízben csupán 1341-ben említett Salgó várát Illés fia Simon távoli leszármazottai még 1448-ban is közösen birtokolták, s így feltehető, hogy azt közös őseik, Illés fia Simon fiai: Miklós és Simon közösen is építették, talán éppen elpusztított szőlősi várak pótlására, nem sokkal 1290 után.

Zoltán Simon

Die Burg "Kisvár" in Mátraszőlős

Nach einer Urkunde aus dem Jahre 1290 wurde die Burg "Zeuleus" - heute am NW-Rand des Dorfes Mátraszőlős, Komitat Nógrád - die im Besitz des Kacsics-Geschlechtes war, durch die Mitglieder des benachbarten Rátót-Geschlechtes zerstört. Im Jahre 1988 wurden die Reste dieser kleinen Burg zum Teil freigelegt und wir konnten feststellen, dass am W-Ende des Plateaus des kleinen, an seiner SO-Seite durch Wall geschützten Hügels einst ein Steingebäude stand, mit einem quadratischen Grundriss, mit einem Aussenmass von 9,5 x 6,8 m, sowie mit einer Mauerstärke von etwa 1 m. Dieses Gebäude war nicht zu tief fundamentierte - also es war höchstens ein Stockwerk hoch -, an seine SO-Seite schloss sich ein näher unbestimmbarer Anbau mit Terrazopflasterung. Allem Anschein nach war das Gebäude von keiner weiteren Befestigung umgeben. In NO-Ecke des Steingebäudes - etwa 1 m tiefer, als das innere Gelniveau - legten wir ein quadratisches Objekt frei, seine Steinmauer waren in Verbindung mit dem Mauerwerk des Gebäudes und es hatte eine nur 0,65 m breite Öffnung nach aussen. Eine eindeutige Interpretation war nicht möglich, wir halten es für Torbau. Nur über das innere Gelniveau des Steingebäudes lag eine schmale Brandschicht, aber selbst die meisten Mauern wurden während der Jahrhunderte fast vollkommen ausgebaut.

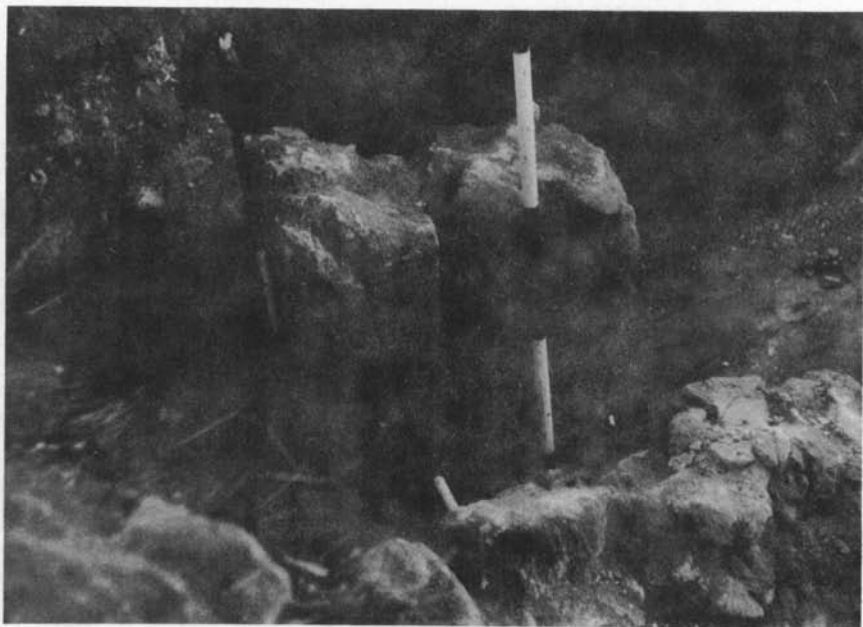
Das Fundamentmaterial ist sehr homogen und weist eindeutig auf das 13. Jahrhundert hin. Es besteht vorwiegend aus mit Wellen- und sog. Schneckenlinien, vereinzelt mit roter Bemalung verzierter weisser Keramik der Umgebung. Auf der Terrazopflasterung des Anbaues fanden wir ein gefälschtes Exemplar der Münze Bélas IV. /1235-1270/, ein Denar des Banus von Slawonien. Diese Münzen - und vor allem ihre Fälschungen - verbreiteten sich erst vom Anfang der 1270-er Jahre. Die geschichtlichen Angaben, das Fundamentmaterial und die schmale Kulturschicht deuten darauf hin, dass die Burg nur eine kurze Lebensdauer hatte. So ist ihre Bauzeit kaum vor 1242 zu setzen, wir rechnen mit ihrer Existenz erst ab etwa 1265. Ihr Erbauer war wahrscheinlich Simon, Sohn von Illés, nach dem dieses Zweigs des Kacsics-Geschlechtes benannt wird. Die Burg wurde dann schon vor 1290 zerstört und nicht wiederaufgebaut, ihre letzten Reste wurden schon im 16. Jahrhundert abgetragen.

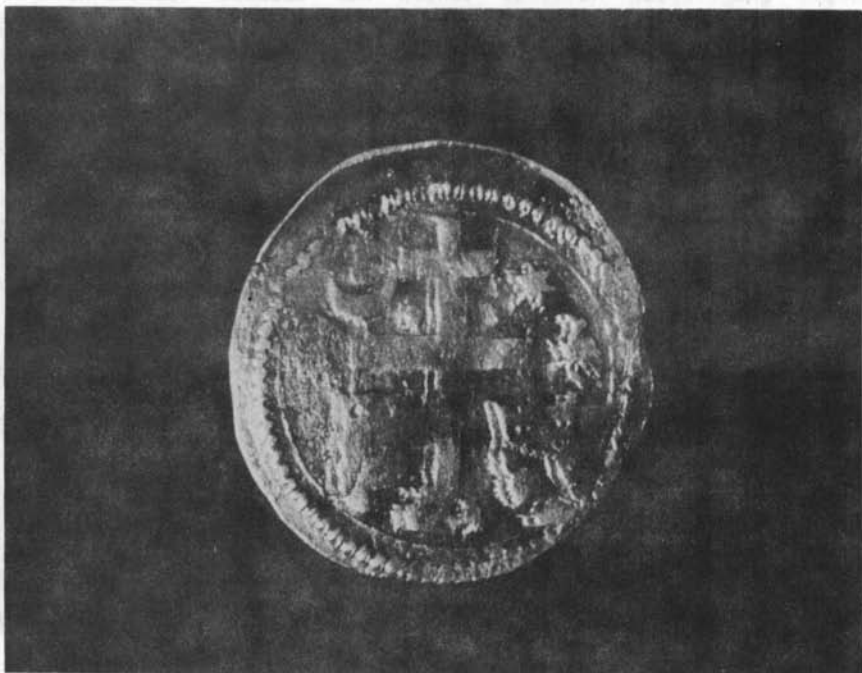
1. A várhegy D-ről - Die Burg von S

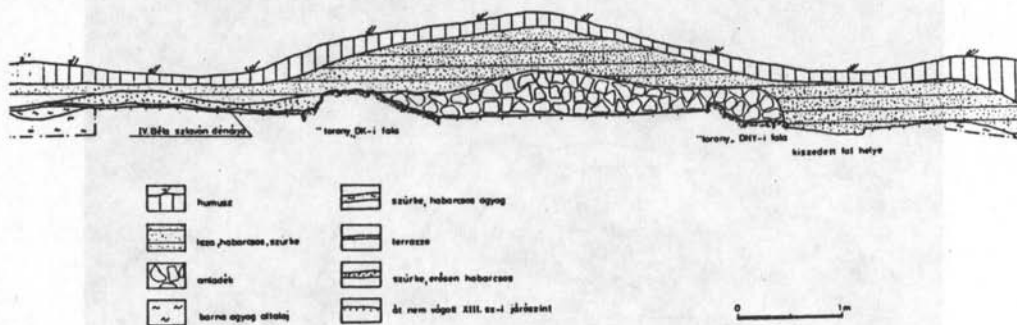
2. A kőépület DK-i falának maradványai, háttérben a belső járósínttel
Die Reste der SO-Mauer des Steingebäudes, im Hintergrund das innere
Gehniveau

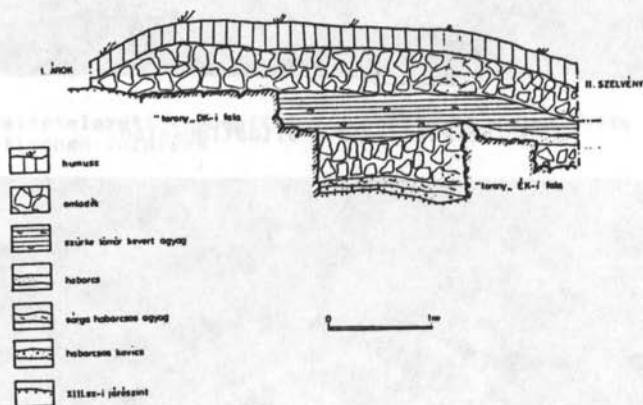
3. A feltételezett kapuépítmény maradványai - Die Reste des hypothetischen Torbaues

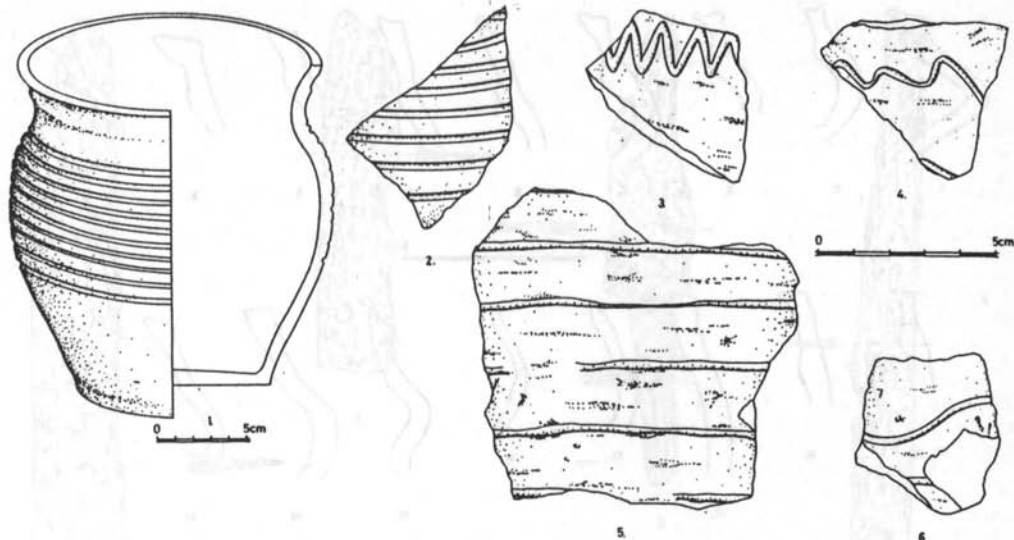
4. A várból előkerült hamis báni denár - Gefälschtes Denar aus der Burg

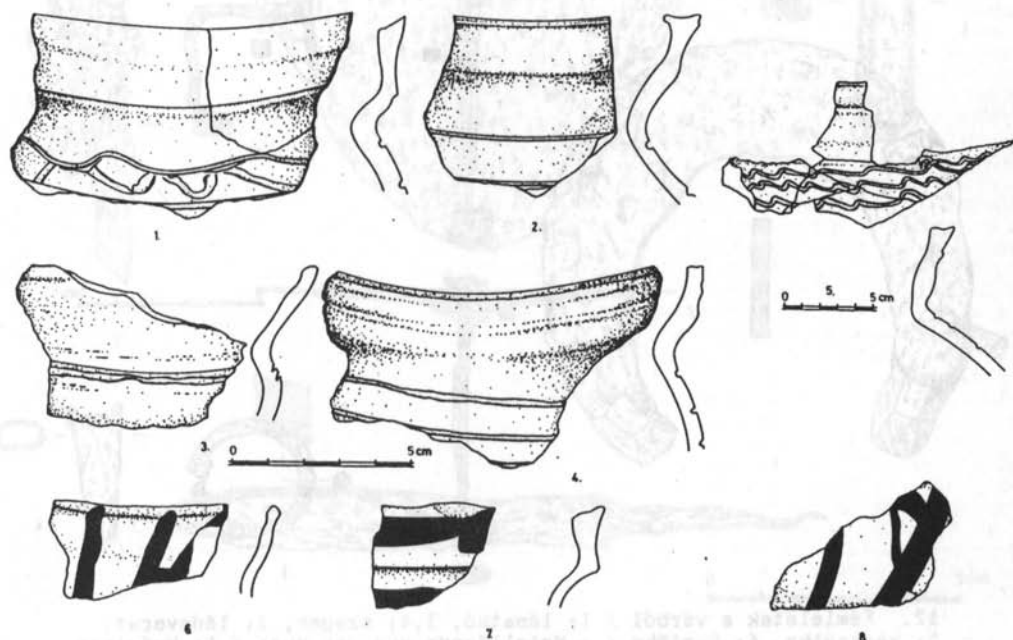
7. Az 1. árok D-i metszetsfalának részlete - Detail des Südprofils des Suchgrabens 1.

8. A 6. árok ny-i metszetsfala - Westprofil des Suchgrabens 6.

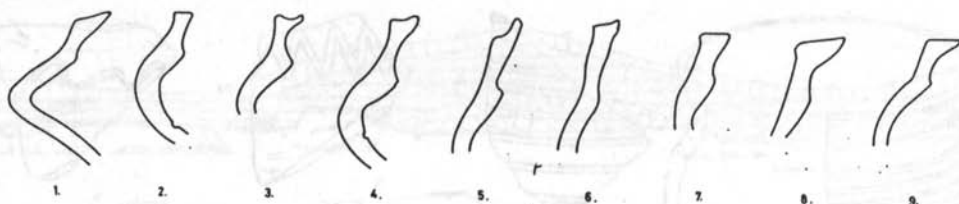

9. Kerámialeletek a várból - Keramikfunde aus der Burg

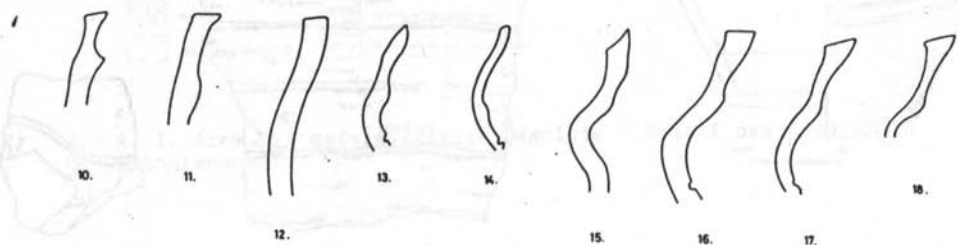

10. Kerámialeletek a várból / 6-8: vörösfestésű kerámia /
Keramikfunde aus der Burg / 6-8: bemalte Keramik /

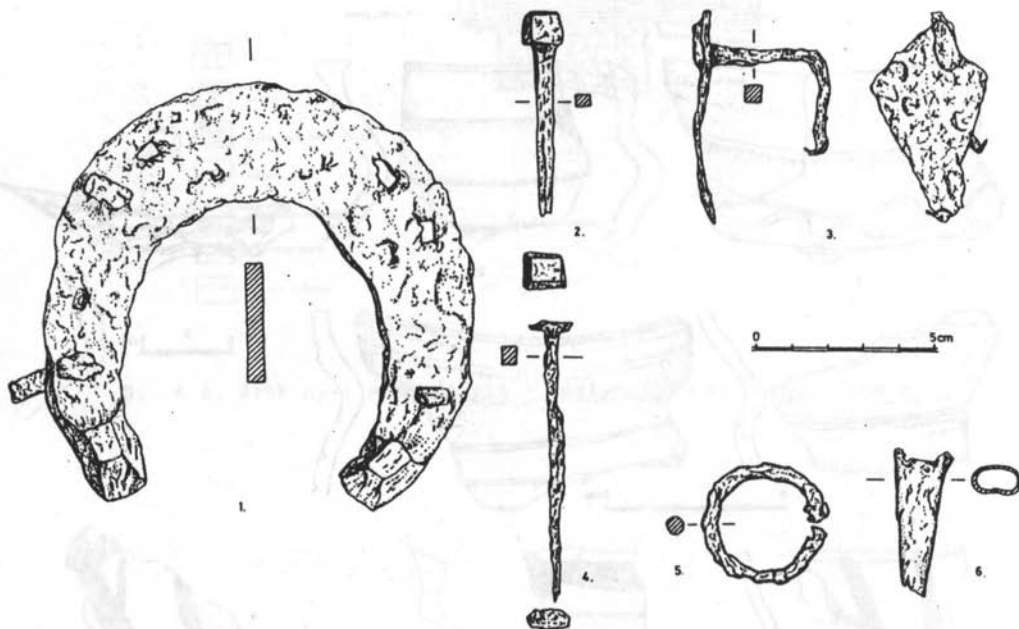

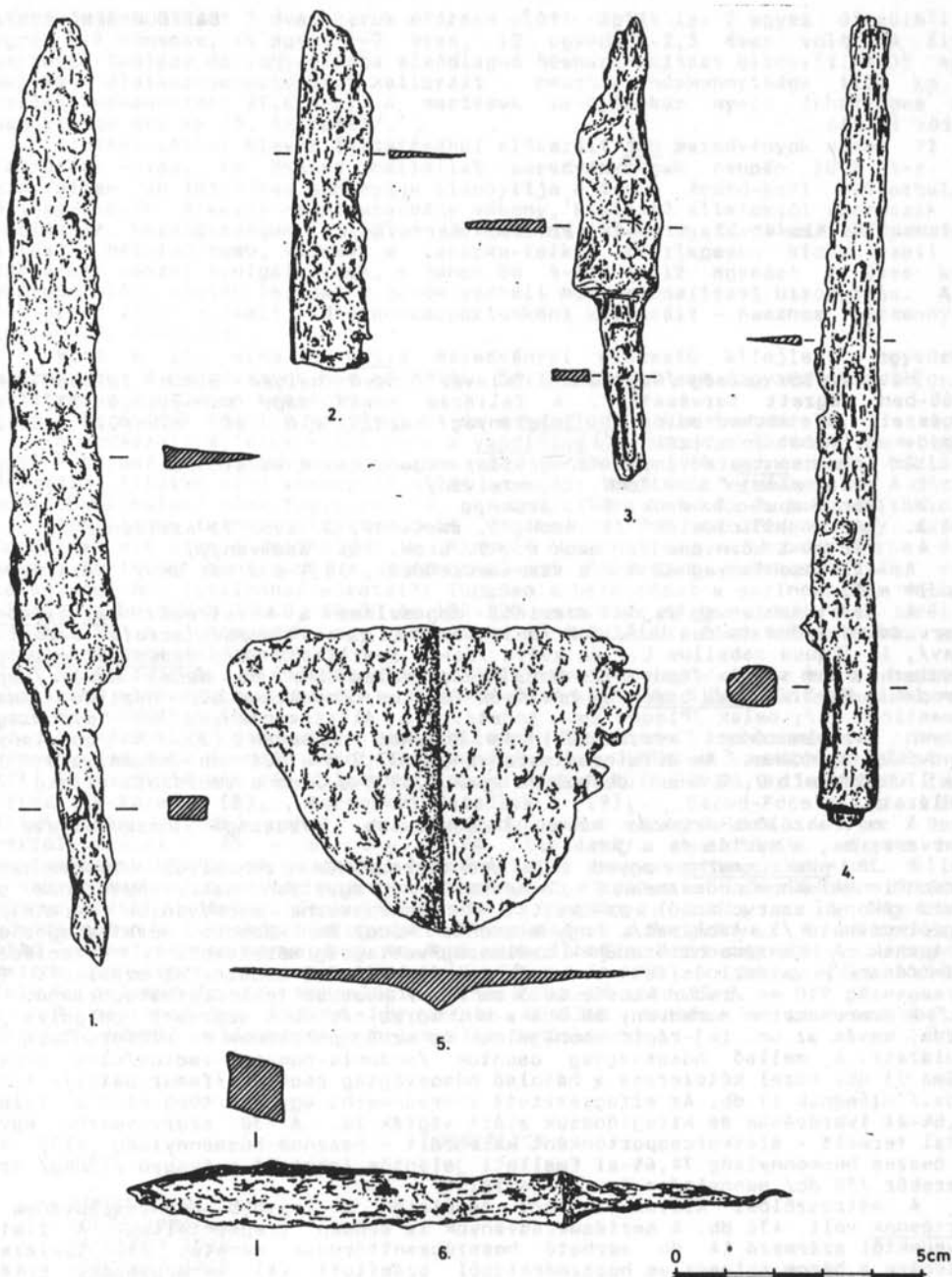
0 5cm

11. Kerámiaprofilok - Profile der Keramikfunde

12. Fémleletek a várból / 1: lópatkó, 2,4: szegek, 3: ládaveret, 5: vaskarika, 6: ösztöke / - Metallfunde aus der Burg / 1: Hufeisen, 2,4: Nagel, 3: Beschlag, 5: Eisenreif, 6: Stachel /

13. Fémleletek a várból / 1-4: kések, 5: ásótöredék, 6: szászeríj-nyílhegy / - Metallfunde aus der Burg / 1-4: Messer, 5: Spatenbruchstück, 6: Armbrust-pfeilspitze /

Vörös István

Mátraszőlős Kisvár 13. századi állatcsontmaradványai

Mátraszőlős község /Nógrád m./ "Kisvár" nevű helyén SIMON Zoltán /DMF/ 1988-ban végzett tervásatást. A feltárás során nagy mennyiségű 13. sz-i régészeti és archeozoológiai leletanyag került elő, és sikerült Szőlős Árpád-kori várát lokalizálni (1).

Az állatcsontmaradványok topográfiai megoszlása a következő:

1. Vár "belseje" /1. árok, II. szelvény/,
2. Vár "kapu" /3. árok, 6-7. árok/,
3. Vár DK-i "toldalék" /1. árok, I. szelvény, 3. árok I. szelvény/,
4. Vár DK-i környéke /1. árok K., 5. árok, III. szelvény/.

Az állatcsontanyag 62 %-a a vár területéről, 38 %-a a vár DK-i környékéről került elő.

Az állatcsontanyag fajok szerinti megoszlása a következő: háziállatok: szarvasmarha /Bos taurus L./, juh /Ovis aries L./, sertés /Sus scrofa domestica Gray/, ló /Equus caballus L./ és kutya /Canis familiaris L./; vadászott állatok: vaddisznó /Sus scrofa ferus L./, borz /Meles meles L./ és mezei nyúl /Lepus europaeus Pall./; házi baromfi: házityúk /Gallus domesticus L./ házilúd /Anser domesticus L./; halak /Pisces sp. indet/. Az állatcsontanyag un. másodlagos helyen felhalmozódott mészkőszéki és konyhai hulladékok (2). A csontanyag rendkívül töredékes. Az állatcsontmaradványok 97,2 %-a 906 db háziállat; 1,8 %-a 17db baromfi 0,68 %-a 6 db hal és csak 0,32 %-a 3 db vadászott állat /1. táblázat/.

A mátraszőlősi Kisvár három legfontosabb gazdasági haszonállata a szarvasmarha, a sertés és a juh.

A 38 szarvasmarha egyed 374 csontmaradványa rendkívül fragmentált, konvencionálisan mindösszesen 25 db mérhető. Az egyetlen szarvcsapötredék egy rövid vékony szarvcsaphóból származik. A szarvasmarha maradványok méreteiből megállapítható /5. táblázat/, hogy a csontok kicsi és közepes méretkategóriába tartoznak. A hosszúcsonttöredékek szélesség/vastagság méreteiből - korrelációs számítással - valószínűsített hossz méreteiből MATOLCSI módszerrel számított (3) marmagasság 950 mm /rad./ kicsi; 1025 mm /mt./ közepes testméretkategóriájú.

A szarvasmarha maradvány 58,3 %-a un. törzs-régióból származó csigolya és borda; kevés az un. fej-régió csontjainak és az újjperceknek az előfordulása /2. táblázat/. A mellső húsovégtag csontok /scapula-humerus-radius/ulna prox./ száma 33 db, közel kétszerese a hátulsó húsovégtag csontok /femur-patella-tibia prox./ számának 17 db. Az elfogyasztott szarvasmarha egyedek több mint a felét, 57,8%-át ivaréretük és kifejlődésük előtt vágták le. A 38 szarvasmarha egyed által termelt - életkorcsoportonként kalibrált - hasznos húsmennyiség 4150 kg, az összes húsmennyiség 74,6%-a! Emellett jelentős lehetett a faggyú /270kg/ és a nyersbőr /38 db/ mennyisége is /4. táblázat/.

A mátraszőlősi Kisvár feltárt területén a legtöbb csontmaradványa a sertésnek volt, 436 db. A sertésmaradványok is erősen fragmentáltak. A fiatal egyedektől származó 14 db mérhető hosszúcsonttöredék méretei /5. táblázat/ ellenére a három astragalus hosszúságából számított (4) marmagassági érték: 734, 752 és 805 mm, ami közepes és magas testméretet indikál.

A csontok egységes méretű és testalkatú, fajtájú sertésállomány meglétét igazolja. A sertésmaradványok 50 %-a az un. törzs-régió csontjai. Fogyasztásra a húst az oldalas /bordák/, a rövid- és hosszúkaraj /csigolyák/, a részben kicsontozott lapocka /scapula-humerus/ és a comb /femur-tibia/, kisebb részben a mellső és a hátulsó csülök csontjai reprezentálják /2. táblázat/. De jelentős a fejcsont /arckoponya-mandibula/ előfordulása is.

A sertéseket mindet 3 éves koruk elérése előtt vágták le: 2 egyed újszülött, 3 egyed 6-8 hónapos, 18 egyed 1-2 éves, 12 egyed 2-2,5 éves volt. A fiatal sertések leölése és fogyasztása elsődleges húshasznosítást bizonyít. A 35 egyed sertés - életkorcsoportonként kalibrált - hasznos húsmennyisége 1206 kg, az összes húsmennyiség 21,6 %-a. A sertések levágásakor nyert lehetséges zsír mennyisége 660 kg /3. táblázat/.

A mátraszőlősi Kisvár feltárásából előkerült juh maradványok száma 92 db, feltűnően kevés. Az összes háziállat maradványoknak csupán 10,2 %-a. Egy szarvatlan juh töredékes koponyája bizonyítja a típus Árpád-kori előfordulását Mátraszőlősen. A kevés csontmaradvány vékony, kistestű állatoktól származik /5. táblázat/. Marmagasságuk (5) 593 mm /calc./ és 613 mm /astragalus/. Fogyasztásra a húst a hátulsó comb, illetve a lapocka-felkar részlegesen kicsontozott /2. táblázat/ részei szolgáltatották. A juhek 80 %-át 12 egyed 2 éves koruk elérése előtt vágták le, ami a juhek várbeli húshasznosítást bizonyítja. A 15 juh egyed által termelt - életkorcsoportonként kalibrált - hasznos húsmennyiség 205 kg /3. táblázat/.

Mind a ló, mind a kutya maradványai kistestű kifejlett egyedektől származnak. A maradványok nem mérhetők. Egyik állatot sem fogyasztották. Egy ló metatarsus hosszában hasított.

A baromfiak közül a háztitok is és a háziúd is kis testmértékű.

A vadászott állatok közül csak a vaddisznó /agykoponya töredék/ és a mezei nyúl /radius/ 1-1 maradványa került a vár területére. A borz mint háziállat dézsmáló, illetve mint vadászott állat egyaránt terítékre kerülhetett. A nőstény borz /borz-malac/ húsa fogyasztható, gereznája több féleképpen hasznosítható.

Az állatok feldarabolására utaló vágási-hasítási sérülések nagy számban fordulnak elő ezen a lelőhelyen is. Mindkét haszonállat, a szarvasmarha és a sertés esetében bontáskor a gerincoszlopot hosszában ketéhasították, és a lefejtendő hús /szalonna/ méretétől függően a bordarészt a gerincoszlop mellett, illetve a bordákat 30-60, 60-80 és 100-120 mm széles sávban hasították szét. A sertés és a juhcsontok egy részének a felületén főzéstől-sütéstől eredő csontsérülések találhatók.

A mátraszőlősi Kisvárból előkerült állatcsontanyag - a juh és a baromfiak kis számú előfordulását kivéve - a Mende-leányvári vár állatcsontanyagával mutat nagy hasonlóságot (6)

A középkori gazdasági haszonállatok esetében 1 szarvasmarha hasznos húsmennyiségének /bontás utáni tiszta hús/ 6 juh, illetve 3 sertés felelhet meg (7). Az említett két vár állatcsontanyaga élesen különbözik az alföldi falvak /Tiszaölk-Rázom (8); Kardoskút-Hatablak (9); Sarud-Pócsztöltés (10)/ állatcsontanyagától, ahol a lómaradványok előfordulása - az összes háziállatcsont - 25 - 67 %-a ! /4. táblázat/. Úgy tűnik, míg a három legfontosabb középkori gazdasági haszonállat a szarvasmarha-sertés-juh, illetve a szarvasmarha-juh-sertés sorrendje, mennyiségi aránya a települések földrajzi környezetének, a települések jellegének a függvénye; addig a ló fogyasztása elsődlegesen a lakosság húsfogyasztási szokásának a függvénye. A rendelkezésre álló lelőhelyek csontanyagának további vizsgálatával kell meghatározni, hogy az extrém mennyiségű lócsontmaradvány - lóhúsevés ?? - topográfiai /alföldi falvak, falvak/ és/vagy kronológiai /11-12. sz-i/ eredetű-e.

A mátraszőlősi Kisvár környezete ideális sertés és szarvasmarhahatártó terület, közeli halászatról a halcsontok tanúskodnak.

JEGYZETEK

1. SIMON 1988.
2. VÖRÖS 1988.a.
3. MATOLCSY 1970.
4. TEICHERT 1969.
5. TEICHERT 1975.
6. BÜKÖNYI 1981.
7. VÖRÖS 1988.b.
8. BÜKÖNYI 1974. 412.
9. BÜKÖNYI 1974. 372.
10. MATOLCSY 1975.

István Vörös

Tierknochenreste aus der Burg Mátraszőlös-Kisvár aus dem 13. Jh.

In der Ortschaft Mátraszőlös /Ungarn, Komitat Nógrád/, der Fundstelle "Kisvár" führte Zoltán Simon /Landesinspektorat für Baudenkmalpflege/ eine archäologische Ausgrabung durch. Im Laufe der Erschliessungen kam eine grosse Menge von archäologischem und archäozoologischem Material aus dem 13. Jh. zum Vorschein.

Das Tierknochenmaterial verteilt sich nach den folgenden Arten: Rind /*Bos taurus* L./, Schaf /*Ovis aries* L./, Schwein /*Sus scrofa domestica* Gray/, Pferd /*Equus caballus* L./, Hund /*Canis familiaris* L./, Wildschwein /*Sus scrofa ferus* L./, Dachs /*Meles meles* L./, Feldhase /*Lepus europaeus* Pall./, Huhn /*Gallus domestica* L./, Gans /*Anser domestica* L./ und Fische /*Pisces* sp. indet/. /Siehe Tabelle 1/.

Die drei wichtigsten wirtschaftlichen Nutztiere in Mátraszőlös-Kisvár waren das Rind, das Schwein, und das Schaf /Tabelle 2-3/.

Das Tierknochenmaterial aus Mátraszőlös-Kisvár weist mit Ausnahme des niedrigen Vorkommens der Schafe und Geflügel eine grosse Ähnlichkeit mit dem von der Burg Mende-Leányvásár auf. Im Falle der mittelalterlichen, wirtschaftlichen Nutztiere kann die (be)nutzbare /nach der Zerstückelung gerechnete Fleischmenge/ von 6 Schafen, bzw. von 3 Schweinen die (be)nutzbare Fleischmenge von einem Rind entsprechen. Das Tierknochenmaterial der beiden Burgen unterscheidet sich scharf von dem der tiefländischen Dörfer /Tiszalök-Rázom, Kardoskút-Hatablak, Sarud-Pócsötölés/, wo sich das Vorkommen der Pferdsknochen auf 25-67 % der sämtlichen Tierknochenreste beläuft /Tabelle 4/. Es scheint, dass die Reihenfolge, die quantitative Proportion der drei wichtigsten, wirtschaftlichen Nutztiere Rind-Schwein-Schaf, bzw. Rind-Schaf-Schwein von der geographischen Lage der Siedlungen, und dem Charakter der Siedlung abhängig sind, der Verzehr des Pferdes aber hängt von den Gewohnheiten der Bevölkerung ab. Mit Hilfe weiteren Untersuchung des Knochenmaterials von dem zur Verfügung stehenden Fundstellen, muss bestimmt werden, ob die extreme Menge von Pferdsknochenmaterial, - Verzehr von Pferdefleisch /?/ - eine topographische /tiefländische Dörfer/ (und) oder chronologische /11-12. Jh./ (Begründung) hat.

Die Umgebung von Mátraszőlös-Kisvár ist ein ideales Gebiet für Schweine und Rinderzucht, die Fischknochen zeugen für den Fischfang in der Nähe.

1. Táblázat Mátraszőlős Kisvár 13. sz.-i állatcsontleletei /db/ 1908.

	V Á R				Összesen
	"Belseje"	"Kapu"	"DK-i Toldalék"	"DK-i környéke"	
Szarvasmarha	5	103	99	167	374
Juh	6	19	39	28	92
Sertés	30	134	126	146	436
Ló	2	-	-	1	3
Kutya	-	-	-	1	1
	43	256	264	343	906
Vaddisznó	-	-	1	-	1
Mezei nyúl	-	-	-	1	1
Borz	-	-	1	-	1
	-	-	2	1	3
Házityúk	-	2	3	2	7
Házilúd	2	-	-	8	10
	2	2	3	10	17
Hal	-	3	1	2	6
ÖSSZESEN:	45	261	270	356	932

2. Táblázat Mátraszőlős Kisvár 13. sz.-i állatcsontanyagának
anatómiai megoszlása /db/

Csont	Szarvasmarha	Juh	Sertés
szarvcsap	1	-	-
frontale	1	1	-
agykoponya	2	-	9
arckoponya	1	1	19
mandibula	4	10	18
nyelvcsont	-	1	-
fog	-	1	4
	9	14	50
csigolya	60	23	53
borda	158	-	163
	218	23	216
scapula	11	3	26
humerus	10	3	22
radius	12	5	15
ulna	5	2	12
carpus	1	-	-
metacarpus	7	2	8
	46	15	83
pelvis	18	5	25
femur	11	17	12
patella	2	-	-
tibia	34	11	23
fibula	-	-	2
astragalus	3	2	3
calcaneus	3	1	5
metatarsus	11	2	7
	82	38	77
os ph.I.	5	2	5
os ph.II.	6	-	4
os ph.III.	7	-	1
os sesamoideum	1	-	-
	19	2	10
ÖSSZESEN:	374	92	436

3. Táblázat Mátraszőlős Kisvár Gazdasági haszonállatok
egyedszáma, életkorcsoportonkénti megoszlása,
hasznos húsmennyisége

	Életkor	Egyed	Hasznos hús/egyed	Összes hús	Faggyú
<u>Szarvasmarha</u>	adult	10	150	1500	80
	2-3 év	22	100	2200	154
	1-2 év	<u>6</u>	75	<u>450</u>	<u>36</u>
		38		4150 kg	270 kg
					<u>Zsír</u>
<u>Sertés</u>	2-2,5 év	12	45	540	300
	1-2 év	18	35	630	360
	6-10 hónap	3	10	30	
	1-2 hét	<u>2</u>	3	<u>6</u>	
		35		1206 kg	660 kg
<u>Juh</u>	adult	3	25	75	
	1-2 év	7	15	105	
	3-8 hónap	<u>5</u>	5	<u>25</u>	
		15		205 kg	

4. Táblázat

Árpád-kori telepek állatcsontleletei /db/

Lelőhely	Mátraszőlős Kisvár	Mende-Leányvár Vár	Tiszalök- Rázom	Kardoskút- Hatablak	Sarud- Pócsötölés
Korszak sz.	13.	13.	11-13.	11-13.	12-13.
Szarvasmarha	374	398	361	277	60
Kiskérődző	92	352	60	80	-
Sertés	436	392	240	66	18
Ló	3	12	261	209	156
Kutya	1	23	60	132	1
Macska	1	-	-	-	-
	906	1177	983	764	235
Házityúk	7	54	32	93	-
Házilúd	10	22	-	9	-
Házikacsa	-	1	-	-	-
Madár	-	-	15	2	-
	17	77	47	104	-
Gimszarvas	-	-	30	1	-
Őz	-	1	8	-	-
Vaddisznó	1	1	2	3	7
Borz	1	-	-	-	-
Farkas	-	13	-	-	-
Mezei nyúl	1	6	-	14	-
	3	21	48	18	7
Hal	6	-	80	-	-
ÖSSZESEN:	932	1275	1158	886	242

1. BÜKÜNYI 1981. 2. BÜKÜNYI 1974. 3. MATOLCSI 1975.

5. Táblázat

Allatcsontméretek /mm/

H	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
<u>Humerus</u>							
Szarvasmarha	-	-	28	73	-	32	70
Juh	-	-	13	28	-	-	-
Sertés	-	44	15	-	59	25	-
	-	-	14	34	-	22	36
	-	-	-	35	-	-	36
	-	-	-	36	-	-	37
<u>Radius</u>							
Szarvasmarha	-	58	-	-	33	-	-
	-	-	-	64	-	-	38
	-	-	-	65	-	-	40
Juh	-	29	15	-	14	7	- /juv./
Sertés	-	26	15	30	17	9,5	23,5 /juv./
	-	26	-	-	18	-	- /juv./
	-	26	-	-	18	-	- /juv./
	-	26	15	-	10	9,5	- /juv./
	-	25	14	-	17	9,5	- /juv./
	-	25	15	-	19	9	-
	-	24	15	28	16	8	21,5 /juv./
	-	-	-	31	-	-	25
Borz	111	16	12	21	10	5	11
Mezei nyúl	-	9,3	-	-	6,1	-	-
<u>Metacarpus</u>							
Szarvasmarha	-	43	-	-	27	-	-
	-	-	-	47	-	-	24
<u>Femur</u>							
Sertés	-	-	-	42	-	-	52 /subadult/
<u>Tibia</u>							
Szarvasmarha	-	-	-	55	-	-	45
Juh	-	-	-	24	-	-	18,5
	-	-	-	24	-	-	19
	-	-	-	25	-	-	17
Sertés	-	-	18	29	-	13	25

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
<u>Metatarsus</u>							
Szarvasmarha	-	37	21	-	37	-	-
	-	38	-	-	38	-	-
	-	-	-	48	-	22	28
Juh	-	18	-	-	18	-	-
	-	18	11	-	18	10	-
<u>Os phalangis I.</u>							
Szarvasmarha	44	25	21	23	25	15	18
	45	26	22	23	26	15	18
	45	27	23	27	28	15	17,5
	47	26	23	26	28	16	18,5
	48	-	25	27	32	18	20
Juh	28,5	10	8,5	9	12	7	8
	30	10	9,5	10	12	8	9
<u>Os phalangis II.</u>							
Szarvasmarha	28	22	18	19	24	18	22
	30	24	18	20	25	19	24,5
	30	25	20	21	29	20	24
	31	24	19	19	26	18	22
	32	28	23	24	30	21	27
<u>Astaragalus</u>							
Szarvasmarha	53	36	30	<u>Calcaneus</u>			
	62	39	34	Juh	52	17	19
Juh	27	20	15	<u>Os phalangis III.</u>			
	27	21	16	Szarvasmarha	55	18	32
Sertés	41	23	-		67	23	36
	42	24	26		70	24	37
	45	28	28		-	27	43

1. teljes hossz, 2. prox. epiph. sz., 3. diaph. legkisebb sz., 4. dist. epiph. sz., 5. prox. epiph. v., 6. diaph. legkisebb v., 7. dist. epiph. v.

Rövidcsontoknál: 1. hossz, 2. szélesség, 3. magasság

Pavel Kouřil - Zdeněk Měřinský - Miroslav Plaček

Mährische und schlesische Burgen des 13. Jahrhunderts in mitteleuropäischen Zusammenhängen

Das 13. Jahrhundert stellt unbestritten einen Wendepunkt in der Entwicklung des mittelalterlichen Mitteleuropa dar. Die Besiedlungswandlungen, die Intensivierung der Landwirtschaft, die Entfaltung der Produktion und des Tausches und ihrer Zentren - der Städte - sowie die Stabilisierung des Staates gemeinsam mit der endgültigen Formierung des Adels fanden ihre Widerspiegelung auch in den Veränderungen der Befestigungsbauten (1). Die Zwiespaltigkeiten der Übergangsperiode, wo das Alte unterging oder sich inmitten der hastigen und spontanen Geburt des Neuen verjüngerte, trugen dazu bei, dass damals die alten Burgzentren der Přemysliden, neue landesherrliche Burgen, kleine Holzlehm Burgen auf dem alten Siedlungsgebiet und Kolonisationsprovisorien desselben Charakters neben der gemauerten Architektur der ersten Adelsitze in neuen Siedlungsgebieten und den auslebenden, an spätromanische Emporkirchen gebundenen Höfen nebeneinander existierten.

Die in den jüngsten synthetischen Arbeiten (2), festgestellte Manigfaltigkeit der Sitze des 13. Jahrhunderts ermöglicht jedoch keine detaillierte Analyse der ganzen Problematik, und darum wird unsere Aufmerksamkeit vor allem der Genese und den Anfängen der Steinburgen des Hochmittelalters gelten. Aber vorher machen wir einen kurzen Exkurs zur Frage der Herkunft und Datierung der kleinen Holzlehm Burgen.

Die vor allem in Südmähren durchgeführten (3). Langfristigen Forschungen bewiesen, dass dieser Sitztypus keineswegs den Steinburgen chronologisch vorausgegangen war, denn er erscheint erst in der 1. Hälfte des 13. Jahrhunderts, und zwar näher zu seiner Mitte. Sowohl die Burgen, als auch die Festen entstanden also unabhängig voneinander, aber während die Burgen ausschließlich durch mächtige Feudalherren gebaut wurden, sind unter den Feste erbauern sowohl die Vertreter des niederen, als auch des Hochadels vertreten. Die letztgenannte Feststellung entspricht den das polnische Gebiet betreffenden Schlussfolgerungen von L. Kajzer, dass nämlich die kleinen Holzlehm Burgen des 13-14. Jahrhunderts - "gródki stożkowate" - in Polen nicht durch den niederen Adel, wie es bisher angenommen wurde, sondern auch durch die Vertreter des Hochadels gebaut worden waren (4). Private Steinburgen gab es dort in der ältesten Periode nicht.

Wie schon gesagt, brachte das 13. Jahrhundert nicht nur eine Blütezeit der Gesellschaft, sondern auch die Anfänge der Steinburgen. Bisher wurde nämlich in Mähren keine gemauerte Architektur nachgewiesen, die vor dem 13. Jahrhundert entstanden wäre, mit Ausnahme von Sakralbauten und des sog. Olmützer Palastes /vermutlich handelt es sich um einen Kapiteldom/, der höchstwahrscheinlich ein vereinzelter Bau inmitten von Burgwallobjekten war. An den Anfang des 13. Jahrhunderts wird der Olmützer Walzenturm /Abb. 1:2/ aus Quadermauerwerk datiert (5). Aber auch auf weiteren Lokalitäten mit durchgeführten und geplanten archäologischen Grabungen sind Überraschungen nicht ausgeschlossen /z. B. Znojmo/.

Es ist verständlich, dass es bei der Entstehung einer neuen Sitzkategorie, die keineswegs von der heimischen Tradition herausging, notwendig und nützlich war, Vorbilder in jenen Ländern zu suchen, wo diese Bauart üblich war. Die Spezifik der historischen Entwicklung Mährens, seine geographische Lage auf der europäischen Wasserscheide und dabei ins Donaugebiet geöffnet und Zusammenstöße verschiedenartiger Natur-, kultur-politischer und ökonomisch-gesellschaftlicher Einflüsse verursachten es, dass hier die typologische Mannigfaltigkeit der Burgbauten ausserordentlich reich ist.

Vorbilder und Quellen, die den Aufbau mährischer Burgen beeinflussten, sind bis heute in einigen Fällen deutlich, anderswo gibt es begründete Andeutungen oder wenigstens eine grosse Wahrscheinlichkeit der Inspirationsherkunft. Die Wege und besonders der Mechanismus der Konzeptionsübertragungen sind oft unklar, aber sie existierten unbestritten, und jede diesbezügliche Entdeckung stellt einen wichtigen Beitrag dar. Es ist ganz natürlich, dass es bei dem Rezeptionsprozess zu bestimmten Transformationen der ursprünglichen Gedanken kam.

In der Anfangsperiode des Steinburgaufbaus wurden vor allem ausgewählte ältere landesherrliche Burgen in Machtzentren umgebaut. Im Verlauf dieses allmählichen Prozesses wurden die Burgstätten mit Holzlehmwallbefestigung schrittweise in hochmittelalterliche Burgen umgewandelt. In der ersten Phase wurde fast immer ins Burgareal ein zylinderförmiger oder prismatischer Wohnturm zugefügt, dann wurde der Wall durch eine Steinmauer ersetzt und ein Palast bzw. Bergfried gebaut und schliesslich kam die Vorburg und weitere Bauten /neue Kapellen, Wohn- und Wirtschaftsobjekte/ an die Reihe.

Die Wohntürme stehen grundsätzlich in der geschützten oder der Zentrallage und durch ihre Funktion stehen sie den französischen Donjons nah. Dabei ist ihr Ursprung verschiedenartig. Für unbestritten hält man den Einfluss Frankreichs im Fall von Břeclov und Bítov. Der Torso des Turmes von Břeclov /Abb. 1:8/, dicht über dem Niveau des heutigen Terrains erhalten, überrascht durch seinen Durchmesser von 16,8 m und durch die 5 m dicke Mauer im Kellergeschoss, das wegen der niedrigen Tragfähigkeit des Fundamentsbodens auf einem Eichenholzrost und Piloten gegründet wurde (6). Durch seine Ausmasse steht dieser Turm denjenigen von Philippe II. Auguste in Frankreich nah /Villeneuve-sur-Yonne, Lillebonne u. a. / (7), zu eindeutigen Schlussfolgerungen fehlt jedoch die Kenntnis der Turmgestaltung /Gewölbe usw./. Mit Bezug auf die Entdeckung des Souterrains eines mächtigen Turms / ϕ 22 m/ in der Burg von Spiš (8) und die angenommene Gründung des Donjons in Břeclov /Abb. 1:8/ durch die Witwe von Přemysl Otakar I. Konstancia von Ungarn können diese Bauten durch den Einfluss von Kontakten erklärt werden, die die zweite Gemahlin von Béla III. Margarethe, Schwester von Philippe II. Auguste, zu ihrer Heimat aufrechterhielt.

Dieselbe Herkunft kann im Fall des Turmes in Olomouc und wahrscheinlich auch in Přerov angenommen werden /Abb. 1:1/. Beide sind am Rande einer Erhöhung, aber in der Hinterlage gegenüber dem Eingang situiert. Dies und ihre ähnlichen Ausmasse /10,5 und 10 m, Mauerstärke 2,5 m/ lassen ihre Verwandtschaft und den Einfluss französischer Donjons der 2. Hälfte des 12. Jahrhunderts, durch Thüringen vermittelt, annehmen (9). Dieser Einfluss klingt offenbar noch bis in die Mitte des 13. Jahrhunderts nach, wo Fulštejn gebaut wird /Abb. 1:22/; sein Turm mit dem Durchmesser von 11,5 m und dem Innenraum von 7,5 m wurde jedoch schon in die Stirn der Disposition verschoben (10).

Als direktor französischer Import erscheint das Gebilde mit isoliertem Turm von tropfenförmigem Grundriss / ϕ 10,5 m/ mit einem scharfwinkligen Vorbau an der Angriffsseite in Bítov /Abb. 1:4/. Bei der Ergänzungsgrabung wurde nämlich während der Rekonstruktion der Versorgungsnetze technischer Einrichtungen eine Befestigungsmauer spätromanische Charakters freigelegt, die den mehrmals umgebauten Turm umgab.

Das Ganze wurde in den hinteren Teil des Přemyslidenburgwalls in den 30er Jahren des 13. Jahrhunderts hineingefügt /Abb. 2/, und als Vorbild diente wohl die Burg in La Roche-Guyon (11).

Die übrigen Wohntürme waren prismatisch, die Zusammengehörigkeit mit dem Donau-Typ ist offenkundig. Ihre Masse ohne Mauergliederung schliesst französische Einflüsse aus, die in folge der Anwendung von Contreforts z. B. bei den ausgegrabenen Donjons in Bratislava und Győr deutlich sind. Der spätromanische Wohnturm auf dem höchsten Felsen des Burgbergs in Mikulov /Abb. 1:15/ war trapezförmig /11 x 17/, und ikonographisch belegt ist auch ein ähnliches Objekt in Vranov n. D. (12). Ein mächtiger prismatischer Turm /10,2 x 12,8 m, Mauern 4 m dick/ aus dem 1. Viertel des 13. Jahrhunderts stellte das Hauptobjekt der ursprünglich kleinen Burg Vaveř dar /Abb. 1:14/, die jedoch schon zu den neugegründeten Burgen gehörte (13). Dazu gehörte ebenfalls die Burg Buchlov /Abb. 4/, die höchstwahrscheinlich durch die Klosterbauwerkstatt von Velehrad noch vor der Jahrhundertmitte gebaut wurde. Ihr Kern enthielt ursprünglich zwei Wohntürme /Abb. 1:16-17/, den hinteren /westlichen/ mit einem Grundriss von 10 x 10 m und den vorderen /8,7 x 10 m/, dessen Kante zum Eingang orientiert war (14). Der letztgenannte kündigt die weitere Entwicklung an, in der Hauptturm auf die Stirnseite der Burg umgesetzt wurde, wobei er allmählich seine Wohnfunktion verlor.

Einen schräg gebauten prismatischen Turm mit einer Kante von 11,5 m aus grossen Quadern gab es auf der Stirnseite der Grenzburg Brumov /Abb. 1:18/, die aus den 40er Jahren des 13. Jahrhunderts stammt (15) und die schon damals eine romanische Kapelle einbezog, deren freigelegtes Tympanon ebenfalls auf die Tätigkeit der Meister von Velehrad hinweist.

Die Suche nach den aus dem 12. Jahrhundert stammenden Analogien im grenznahen Österreich ist ganz unproblematisch, denn es gibt dort eine ganze Reihe von Wohntürmen. Von den geographisch am nächsten liegenden sind Hardegg /obere Burg/ (16), Eibenstein, Ottenstein, Gars-Thunau (17) und Staats (18) zu nennen. Romanische prismatische Türme in der Strinlage der Disposition sind noch viel häufiger. Beispielsweise können die Burgen Kaja, Hardegg /untere Burg/, Allentsteig, Therasburg und die Burg unbekannten Namens bei Theras über dem Flösschen Pulkava genannt werden. Eine Parallele findet man auch zum zweitürmigen Buchlov, mit dem bisher das südböhmische Landštejn verglichen wurde, das jedoch durch die Baumeister aus dem Donaugebiet gebaut wurde (19). Einen sehr ähnlichen Grundriss zeigt auch die Burg Neulengbach aus der Zeit vor 1269 (20).

Frühgotische Türme von rechteckigem Grundriss waren sowohl in Österreich, als auch in Ungarn sehr häufig, in Mähren dagegen erscheinen sie nach der Mitte des 13. Jahrhunderts nur vereinzelt. Im Prinzip geht es um die kleinen Türme von Rokštejn /Abb. 1:12; 5/ bei Jihlava (21) und in Náměst na Hané /Abb. 1:13/ und vielleicht um einen grösseren Turm /10 x 10 m/ an der Ecke des frühgotischen Palastkerns von Bitov /Abb. 2/, der im Vorderteil der ursprünglichen Burgstätte situiert wurde.

Zu den ältesten Türmen gehörte auch der ehemalige Räuberturm in der Vorburg von Znojmo, der auf einem weniger geläufigen Oktogonalgrundriss vor der Jahrhundertmitte gegründet wurde /Abb. 1:3/. Er bestand aus Schichtmauerwerk und sein Innenraum war rundförmig (22). Seine nächste Analogie stellte der Turm der Burg in Přiběnice und der verschwundene Turm in Valtice dar; weitere sind von dem Rheinland bis nach Sachsen verstreut /Éguisheim, Steinsberg, Hilgartsberg, Dornburg, Brandenburg/ und ohne Zweifel hängen sie mit der Staufenburgarchitektur zusammen. Später waren sie auch in Polen und auf Ordensgebieten zu finden /Człuchów, Radzyń, Ojców, Bolesławiec/ (23).

Einer anderen Herkunft sind Zylinderförmige Türme und Türme mit tropfenförmigem Grundriss, die an der den Angriffen ausgesetzten Burgseite seit der Mitte des 13. Jahrhunderts errichtet wurden. Zu den ältesten gehört der Turm mit tropfenförmigem Grundriss in Mikulov /Abb. 3/, der gemeinsam mit dem Mauerwerk des heutigen zweiten Hofes vermutlich um die Jahrhundertmitte entstand (24). Ein Turm von tropfenförmigem Grundriss /ø 10,5 m/ erhob sich auch über dem Tor im Vorderteil der Burg Veveří, der im 3. Viertel des 13. Jahrhunderts zum ursprünglichen Burgkern grosszügig wurde. Interessant ist die bisher unabgeschlossene Erforschung des schlanken Quaderturms von Lukov mit angedeutetem tropfenförmigem Grundriss; wahrscheinlich hängt die spätromanische Bauphase der Burg ebenfalls mit der Bauwerkstatt von Velehrad zusammen (25). Türme mit tropfenförmigem Grundriss wurden auch durch Adelige akzeptiert, die diese Bauidee bei dem Aufbau der Bergfriede von Pernštejn /10 m; Abb. 1:6/ und Sádek /7,5 m; Abb. 1:7/ benutzten, die noch unter der Herrschaft von Přemysl Otakar II. (26) und während des Interregnums nach seinem Tode (27) beendet wurden. Alle, mit der Ausnahme von Sádek, besitzen grosse Innenräume, wodurch sie sich von den meisten zylinderförmigen Bergfriede der 2. Hälfte des 13. Jahrhunderts unterscheiden.

Bei einer näheren Untersuchung der Epoche des Aufbaus, der Häufigkeit und Dislokation der Türme mit tropfenförmigem Grundriss kann die unbestrittene Herkunft diese Bauidee nach Frankreich lokalisiert werden, wo im letzten Jahrzehnte des 12. Jahrhunderts drei Donjons mit tropfenförmigen Grundriss gebaut wurden /Château-Gaillard, La Roche-Guyon; Abb. 1:5 Issoudun/ (28). Dies ist jedoch eine sehr niedrige Anzahl, denn weitere Türme aus der 1. Hälfte des 13. bis 14. Jahrhunderts stellen immer die sekundäre Nutzung der zahlreichen Flankiertürme dar (29). Coudray-Salbart und Carcassonne; (30) Penne und Lastours. In Deutschland ist ihr Vorkommen ebenfalls sporadisch /Falkenstein, Rudelsburg/; auch das polnische Balków gehört dazu. Die zwei früher erwähnten österreichischen Lokalitäten fallen weg, denn der Grat des Turmes von Araburg ist eine spätere Ergänzung (31) und der Turm des steierischen Dürnsteins gehört zur Vorburg aus dem 15. Jahrhundert (32). Neben einigen vereinzelt Exemplaren im ehemaligen Ungarn (33) befindet sich die grösste Gruppe der Türme mit tropfenförmigen Grundriss in 10 Lokalitäten Süd- und Ostböhmens und Süd- und Westmährens.

Mit der Ausnahme von Bítov geht es ausschliesslich um Türme an der Burgstirnseite mit überwiegender Verteidigungsfunktion. Es wird angenommen, dass diese Tatsachen zu weiteren Nachweisen französischer Einflüsse in dem Přemysliden-Staat gezählt werden können, die durch das Vorkommen französischer Kastelle (34) - in Mähren z. B. Úsov (35) - und weiterer Bauformen zum Ausdruck kamen /laut einer Mitteilung von T. Durdík der Turm von Krivoklát/.

Auch bei den übrigen zylinderförmigen Verteidigungstürmen wird ihre französische Herkunft vermutet, obwohl ihr frühes Vorkommen in Mittel- und Norddeutschland die ganze Problematik kompliziert. Uns interessiert jedenfalls der direkte Vermittler. Hier können wahrscheinlich zwei Strömungen genannt werden, die den Gedanken des zylinderförmigen Bergfrieds nach Mähren brachten /Abb. 7/. Der breite Landstreifen zwischen den Flüssen Svitava und Morava ohne zylinderförmige Türme aus dem 13. Jahrhundert trennt die ehemalige Markgrafschaft in zwei Teile. In dem Westteil wird die Vermittlung durch Böhmen /aus Mitteldeutschland/ angenommen, im Ostteil führte der Vermittlungsweg über Norddeutschland und Schlesien.

In dem Westteil wurden Walzenbergfriede bereits vor der Mitte des 13. Jahrhunderts gebaut. Sie befanden sich in den ersten Adelsburgen Bukov /Durchmesser Turmes 8,7 m; Abb. 1:25/ und Frejštejn (9 m/ und in der Lokalität Sumera /vermutlich handelt es sich um die Burg Odrany/ unweit von Brno /Abb. 6/, die sich durch eine sparsame Disposition auszeichnete; ein wenig später wurde ein solcher Turm im Rahmen einer Modernisierung an der Angriffsseite der königlichen Burg Vranov erbaut und am Jahrhundertende auch in der Pernsteiner Burg Auersperk errichtet (36).

Den Einfluss Böhmens setzt man auch bei vereinzelten Anwendungen des zylinderförmigen Turms in den mit Ländern der böhmischen Krone grenzenden Teilen Niederösterreichs voraus /Litschau, Kollmitz, Karlstein, Hartenstein/, weil in allen Fällen die Datierung in die 2. Hälfte des 13. Jahrhunderts mehr als real ist. (37)

In Nordmähren überwiegt im 13. Jahrhundert die Bergfrieddisposition mit Türmen vom Durchmesser zwischen 9 und 11 Metern /eine Ausnahme bildet Cvilín - 14 m/ (38) als der stabilste und für die dortigen Bedingungen am besten geeignete Typ, der im bestimmten Masse auch durch die Persönlichkeit des Baumeisters bedingt war; die meisten Baumeister gelangten dorthin vom Westen über Schlesien. Weil alle diese Befestigungen in Ruinen liegen oder verschiedenartig umgebaut wurden /z. B. Žulová-Frydberk, Javorník, Velké Heralce/ und bis auf kleine Ausnahmen weder einer bauhistorischen noch einer archäologischen Untersuchung unterzogen wurden, kann ihre Disposition bisher nicht detailliert erörtert werden, obwohl eine bestimmte Verallgemeinerung schon möglich ist (39).

Neben den des öfteren vorkommenden Bergfrieddispositionen gibt es eine Reihe von Besonderheiten, die das Erscheinungsbild der mährischen Burgbaukunst beleben. Es geht z. B. um die ausnahmsweise Anwendung des Schildmauerwerks. Dieses im Rheinland häufige Bauelement (40) wurde auch in Österreich verwendet, woher es wohl um die Jahrhundertmitte nach Mähren gelangte. Im Fall von Senkenberk waren die Baumeister aus dem österreichischen Herren Adelsgeschlecht Schnek, die im markgräflichen Dienst in der Gegend von Znojmo im 2. Viertel des 13. Jahrhunderts tätig waren. Die den trapezförmigen Burgkern mit Zweiflügelpalast schützende Schildmauer war 3,3 m breit. (41) Die nächste Analogie zu Senkenberk stellt die spätromanische Burg Hohenegg unweit von Melk dar (42). Eine andere mährische Burg mit Schildmauerwerk gab es in Střílky /Abb. 8/; zu der 3,9 m dicken Befestigungsmauer an der Angriffsseite wurde ein Turm mit halbkreisförmigen Grundriss hinzugefügt. Auch die Burg des in Přemysl Diensten stehenden Diplomaten Smil, eines Bruders von Boček von Zbraslav, Grafen von Pernegg, war durch das Donaugebiet /Senftenberg/ beeinflusst.

Es gab jedoch auch regelmässige Dispositionen. Das nordmährische Úsov, das nach dem französischen Kastellschema vor 1260 gebaut worden war, wurde schon erwähnt; das italienische Kastell aus dem 13. Jahrhundert mit prismatischen Ecktürmen wurde bisher in Mähren nicht nachgewiesen. Eine gewisse Hoffnung in dieser Richtung stellt Schloss in Moravský Krumlov dar, das ein Ergebnis des Umbaus einer bereits im Jahre 1289 erwähnten Burg ist (43). Einen solchen Charakter hatte möglicherweise auch die städtische Burg in Uherský Brod (44). Beide hängen mit den durch Přemysl Otakar II. in Böhmen und Österreich gegründeten Städten zusammen, die oft städtische kastellartige Burgen besaßen (45).

Die Inspiration konnte nach Wien aus Italien durch Militärmassnahmen Friderichs II. im Jahre 1237 gebracht werden (46), nach welcher mehrere Burgen dieses Typs in voller /Wien, Wiener Neustadt, Ebenfurt/ oder reduzierter bzw. teilweise erhaltener Form /Rabensburg, Ebreichsdorf, Pottendorf, Asparn, Wolkersdorf, Gmünd, Zistersdorf ?/ gebaut wurden. Dieses Modell fand Widerhall auch in Ungarn /Kőszeg/, die komplizierte Problematik der Genese dieser regelmässigen Dispositionen ist bisher noch nicht abgeschlossen (47). Es scheint jedoch, dass die Theorie der durch die Stadtaufteilung in Parzellen verursachten Regelmässigkeit ausgedehnter Existenz vieler Burgen ausserhalb der Stadt weitere Erforschungen benötigen wird.

Eine regelmässige Disposition mit einem prismatischen Wohnturm /mit der Kante ungefähr 12 m/ an der Ecke und später einen anliegend en Palast weisen auch die Burgen in Stražnice und Uherský Ostroh /Abb. 9./ auf. Sie wurden in der Periode nach der Schlacht bei Kressenbrunn /1260/ gebaut und sollten die Grenze mit Ungarn schützen (48). Analogien in Norddeutschland, woher der Olmützer Bischof Bruno /1245-1281/ kam, und andere Bindungen weisen auf eine mögliche ideale Beeinflussung der Grundrisskonzeption durch ein Mitglied aus Brunos Gefolge hin. Weil jedoch unlängst in Velké Meziříčí der Wohnturm mit anliegendem Palast aus der Zeit vor der Mitte des 13. Jahrhunderts erforscht wurde (49), wird es notwendig sein, die Bestätigung dieser Feststellung abzuwarten und die ganze Situation neu zu beurteilen.

Eine regelmässige Disposition weist auch der grösste Bau Premysal Otakars II. in Mähren - die Burg Spilberk auf /Abb. 10a./. Das Rechteck der Burg /91 x 55 m/ hatte neben der Einfahrt in der Mitte der Ostseite einen prismatischen Turm und anliegende prachtvolle Palastbauten, gegenüber, diesem Objekt befand sich laut Ikonographie im Westen ein zylinderförmiger Turm. Bischer wurden für diese Lokalität Vorbilder in Bayern gesucht (50), mit weiteren Bindungen zu Norditalien, die jüngste Analogie zu Osule bei Vitějovice /Abb. 10b./ mit zwei zylinderförmigen Türmen (51) zeigt jedoch die Kompliziertheit der Suche nach der Herkunft dieses Phänomens. Die endgültige Lösung wird nach der Beedigung der laufenden Grabungen erwartet.

Bisher unklar bleiben auch die rechteckigen Dispositionen von Šamburk 115 x 47, nach 1272 durch den Bischof Bruno gegründet /Abb. 11/, und von Mírov /43 x 65 m/ von demselben Gründer, obwohl es sich hier jedoch wahrscheinlich um eine an die Aussenmauer, angeschlossene Peripherieüberbauung handelt. (52) Dasselbe gilt für die weiteren in der 2. Hälfte des 13. Jahrhunderts gegründeten unregelmässigen Königsburgen Znojmo, Hradec u Opavy, Veverí und die Liechtensteiner Hitenburg in Mikulov /Abb. 3/. Ihr zylinderförmiger Turm schützte das teilweise im Felsen gemeisselte Eingangstor und die im hinteren Teil situierten neuen Wohngebäude (53). Die auf den Burgen in Deutschland /Randhausbürg/ und tschechischen Königsburgen /Zvíkov, Křivoklát/ übliche an die Aussenmauer angeschlossene Peripherieüberbauung führte hier, in der Verbindung mit dem Vorderteil, zur Entstehung einer Doppelburg /Ganerbenburg/.

Anlich wie in Böhmen erhielten sich in Mähren fragmentarisch Burgen, die sich der Bautechnik der Burgwallzeit bedienen oder die primitiv gemauert sind, eventuell geht es um trockengemauerte Konstruktionen in Kombination mit Holz. In Böhmen werden solche Objekte als Übergangstyp bezeichnet, der durch den landesherrlichen Gründer benutzt wurde (54). Die Phase der hybriden Anordnung, die die burgwallzeitlichen und die neuen Elemente mischt, machte in Mähren eigentlich jede landesherrliche Lokalität durch, die zu einer hochmittelalterlichen Burg umgebaut wurde /Znojmo, Bítov, Abb. 2; Olomouc u. a./. Aus den neugegründeten Sitzen, zu denen z. B. Luginland (55), Osiky /Abb. 12; (56), möglicherweise auch Újezd u Kunštátu, (57) sowie das gemauerte Freudenštejn (58) und Smilovo hradisko (59) gehören, ist die Gründung durch den Landesherrn nur im Fall von Osiky und Freudenštejn wahrscheinlich. Diese Kolonisationsprovisorien, die nicht umgebaut wurden und bereits im Anfangsstadium der Entwicklung zugrundegingen, werden in die Zeitspanne vor der Mitte des 13. Jahrhunderts bis Ende des 3. Viertels des 13. Jahrhunderts datiert.

Ein besonderes Kapitel in der Entwicklung mährischer Burgen des 13. Jahrhunderts stellen turmlose Dispositionen dar, die vor allem für Adelsitze charakteristisch sind. Davon kann man Mantelmauerburgen und Burgen mit Hofdisposition aussondern. Die Mantelmauerburgen weisen meistens einen polygonalen oder ovalen Grundriss mit dicker Aussenmauer auf, die Gebäude sind dazu sekundär zugefügt, sie respektieren die Aussenmauer und überragen sie nicht.

Sie sind also hinter ihr versteckt und von aussen ist nur die kompakte Mauer ohne Öffnungen zu sehen. Die hofartige Anordnung dagegen hat gewöhnlich einen vier- oder mehrreckigen Grundriss, die Aussenmauer fügt sich an den Palast, bzw. weitere Bauten /und respektiert sie/, die sie überragen. Das Ganze gibt den Eindruck eines Hofes mit Wohn- und Wirtschaftsgebäuden, die durch eine Mauer verbunden sind. Weil manchmal die Wechselbeziehung zwischen den Gebäuden und der Mauer nicht genau dargelegt werden kann, ist die genauere typologische Eingliederung problematisch.

In das 13. Jahrhundert kann mit mehr oder weniger Wahrscheinlichkeit die Entstehung von 5 Mantelmauerburgen datiert werden, und zwar Děvičky, Stagnov, Boskovice, Templštejn und Vartnov /Abb. 13/. Besonders die gegenwärtige Form der Burg Děvičky /Bz. Břeclav/ mit einem verhältnismässig ausgedehnten Areal /65 x 20 m/, die anhand von schriftlichen Quellen und Oberflächenfunden bereits in das 1. Drittel des 13. Jahrhunderts datiert wurde, wird einer neuen Bewertung unterzogen und die Datierung wird eher in die 2. Jahrhunderthälfte verlegt werden müssen. Im Fall von Stagnov /Bz. Vyškov/ scheint die Terrainsituation relativ eindeutig zu sein /Oval 33 x 28 m/; anhand von Keramik-oberflächenfunden ist seine Entstehung eher gegen Ende des 13. Jahrhunderts anzunehmen. In dieselbe Zeit sind, anhand schriftlicher Quellen, die Anfänge von Boskovice /Bz. Blansko/ mit einem ovalen, regelmässig scharf gebogenen Kern /43 x 34 m/ zu datieren. Im Fall von Templštejn /Bz. Znojmo/ mit einem fächerförmigen Grundriss /30 x 24 m/ kann man sich relativ zuverlässig auf historische Tatsachen stützen und seine Entstehung in die 80-90er Jahre des 13. Jahrhunderts datieren (60). Und schliesslich Vartnov /Bz. Opava/ mit regelmässigem Ovalkern /56 x 33 m; Abb. 13/, als einziges einer umfangreicheren archäologischen Erforschung unterzogen, kann ans Ende des 13. Jahrhunderts datiert werden (61). Bestimmte Indizien für die Datierung ans Ende des 13. Jahrhunderts weisen auch einige weitere Lokalitäten auf; hinsichtlich ihres beträchtlich hypothetischen Charakters werden sie hier jedoch nicht erörtert.

Die Mantelmauerburgen stellen erste Bemühungen um eine Vereinfachung und dabei eine maximale Nutzung der Dispositionen dar, die nicht nur durch geeignete Terrainbedingungen und gute Verteidigungseigenschaften des entstandenen Bildes, sondern auch durch die Bemühung um die Einigung komplizierter frühgotischer Formen bedingt sind. Ihre genetische Ableitung von sächsischen Rundlingen oder den Wallbefestigungen älterer Burgwallformen scheint also nicht angebracht zu sein, obwohl bisher nicht eindeutig entschieden werden kann, wo sie entstanden. Es ist jedoch offenbar, dass ihre Verbreitung in den Nachbarländern - mit der Ausnahme von Niederschlesien - nicht gross ist und dass sie dagegen in Mähren ziemlich beliebt sind, besonders im 14. Jahrhundert.

Die hofartige Disposition des 3. Viertels des 13. Jahrhunderts ist durch die Burgen Dědice (62), Holštejn (63) und Blansko (64), möglicherweise auch Kuchlov und Letovice /Abb. 14./ vertreten; in die Periode vor der Jahrhundertmitte kann die "Bašta" /Bastei/ von Boskovice (65) gehören. Wie ersichtlich, befinden sich die Burgen mit hofartiger Disposition gemeinsam mit Mantelmauerburgen /Boskovice, Stagnov/ auf dem oben erwähnten Gebiet zwischen den Flüssen Svitava und Morava, wo Bergfrieddispositionen nicht vorhanden sind.

Fasst man den Verlauf der typologischen Entwicklung mährischer Burgen des 13. Jahrhunderts zusammen, so kann man in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts eine ganz klare Orientierung auf die Rezeption von Impulsen vor allem aus dem Donaugebiet /einschliesslich von Břeclav/ sowie einen direkten Import aus Frankreich /Bitov/ schliessen. Diesen stellt auch das französische Kastell dar. Die Einflüsse des Donaugebietes klingen allmählich in sog. italienischen Kastellen und prismatischen Bergfrieden nach, die durch zylinderrförmige Türme ersetzt werden, deren Translation Böhmen und Schlesien vermitteln. Von der weiteren Entwicklung der Bergfrieddisposition zeugt nicht nur ihre Verbreitung, sondern auch ihre Übertragung in Nachbargebiete Österreichs und Ungarns /Korlátkó/. Eine höhere Stufe einheimischer Aktivitäten stellt die schöpferische Anwendung der Türme mit tropfenförmigem Grundriss dar, die auch im anliegenden Teil Böhmens vorkommen, sowie die Zweiturmdisposition der Brünner Burg Spilberk. Den Höhepunkt bildet dann die Entstehung autochtoner Untertypen hofartiger Disposition und der Mantelmauerburg, wodurch Mähren die typologische Palette europäischer Burgen bereicherte. Obwohl beide Disposition bis in das 14. Jahrhundert hinein vorhanden waren, wurde damit die Entwicklung mährischer Burgen des 13. Jahrhunderts abgeschlossen.

1. MÉRINSKÝ 1989.
2. MÉRINSKÝ 1981.; PLÁČEK - PROGHÁZKA 1986.; MÉRINSKÝ - PLÁČEK 1988.
3. UNGER 1988.
4. KAJZER 1986. 334.
5. HLOBIL - MICHNA - TOGNER 1984. 39
6. KORDIOVSKÝ 1972. 8.
7. FINO 1967. 32.
8. FIALA - VALLÁŠEK 1977. 9.
9. DURDÍK - BOLINA 1986. 98.
10. PLÁČEK - PROGHÁZKA 1986. 165.
11. MÉRINSKÝ - PLÁČEK 1989.
12. MÉRINSKÝ - PLÁČEK 1988. 223.
13. KONEČNÝ 1981. 241-243.
14. PLÁČEK 1984. 65.
15. KOHOUTEK 1982. 203-209.
16. MELZER 1984. 12.
17. EPEL 1974. 99., 176., 220.
18. BÜTTNER - MADRITSCH 1987. 186.
19. MENCLOVÁ 1972. 111.
20. BÜTTNER 1982. 128.
21. MÉRINSKÝ - PLÁČEK 1988. 220.
22. RICHTER UND KOL. 1966. 16-18.
23. GUERQUIN 1984.
24. PLÁČEK 1984. 66.
25. KOHOUTEK 1985.
26. PLÁČEK 1986. 191.
27. PLÁČEK 1990.
28. SALCH 1981. 152.
29. SALCH 1981. 176., 177.,
30. SALCH - BOURNOUF - FINO 1977. 754., 802.
31. BÜTTNER 1975. 10-11.
32. EBNER 1976. 29.
33. FELD 1982-1983. 130.
34. DURDÍK 1986.
35. GOS 1985.
36. PLÁČEK 1986. 193.
37. EPEL 1974. 156., 126., 137., 142.,
38. PLÁČEK - PROCHÁZKA 1986. 164.; MÉRINSKÝ - PLÁČEK 1988. 226.
39. MÉRINSKÝ - PLÁČEK 1988. 230.
40. ANTONOW 1977.
41. MÉRINSKÝ - PLÁČEK 1988. 227.
42. BÜTTNER 1973. 39.
43. PLÁČEK 1990.
44. PLÁČEK 1984. 69.
45. DURDIK 1986.; KUTHAN 1976.
46. NOVOTNY 1928. 664-668.
47. DURDIK 1986.; KUTHAN 1986. HOLL 1984.
48. PLÁČEK 1983.
49. ELIÁS 1990.
50. MENCL 1964. 114.
51. ANDERLE - PROCHÁZKA - ŠVÁBEK 1986.
52. MÉRINSKÝ - PLÁČEK 1988. 228-229.
53. MÉRINSKÝ - PLÁČEK 1988. 221-224.
54. DURDIK 1983.
55. KOURIL - PLÁČEK 1985.
56. PLÁČEK - PROCHÁZKA 1986. 164.
57. PLÁČEK 198. 315.
58. KOURIL - PLÁČEK 1988. 242.
59. MÉRINSKÝ - PLÁČEK 1988. 233.
60. MÉRINSKÝ - PLÁČEK 1988. 230-232.
61. KOURIL 1988. 285-289.; 296-297.
62. PLÁČEK - PROCHÁZKA 1989.
63. PLÁČEK 198. 311.
64. BOLINA 1986. 181.
65. PLÁČEK 1988. 308.

Pavel KOUŘIL
AU CSAV
CS-74601 OPAVA
Bezručovo nám. 1.

Zdeněk MĚŘÍNSKÝ
Moravské Múzeum
CS-69537 BRNO
nám. 25. února 6. pp. 457

Miroslav PLAČEK
CS-69801 VESELI N. MOR.
STB-projekce

Pavel Kouřil - Zdeněk Měřinský - Miroslav Plaček

A 13. század morva és sziléziai várépítészete közép-európai összefüggésekben

A 13. században az általunk vizsgált területen egymás mellett éltek a Přemyslidák régi központjai, az új uralkodói erősségek, a régi és az újonnan telepített területek kisméretű, fa-föld szerkezetű várai, valamint az első nemesi kővárak, sőt a késő-román karzatos templomokhoz kapcsolódó korábbi udvarházak is. Közülük most elsősorban a kővárak eredetével és kezdeteivel foglalkozunk, s csupán röviden érintjük az ún. kisméretű, fából-földből épített középkori erősségek kérdését. Ez utóbbiakról a kutatás egyértelműen megállapította, hogy nem tekinthetők a kővárak előzményeinek, azokkal egyidőben, de tőlük függetlenül jelentek meg, legkorábban a 13. század első felében. Míg azonban kővárat csak a legjelentősebb feudális urak emeltettek maguknak, a kisebb és egyszerűbb erődítmények építtetői között megtaláljuk az alsóbb nemesség képviselőit is. Hasonló a helyzet Lengyelországban, ahol a legújabb megfigyelések szerint a 13-14. század hasonló várépítményeit - magánkővárak ekkor ott még nem léteztek - a főnemesség képviselői, s nem az alsó- vagy középrétegek építették.

Morvaországból mindaddig nem ismerünk a 13. századnál korábbi kőfalazatú várakat. Az ezt megelőző időszak képzőművelei - szakrális épületek és az olmtüzi, valószínűleg a káptalanhoz köthető palota - föld-fa sáncokkal övezett erődítményekben álltak. Maga a "klasszikus" kővár, mint helyi hagyományokat nélkülöző építészeti típus más vidékekről került átvételre. A kővárépítészeti kezdeteit néhány korábbi eredetű uralkodói vár fokozatos átalakítása jelentette. Első lépésként szinte mindenütt egy henger- vagy hasábalakú lakótornyot emeltek a sáncon belül, majd az utóbbit kővárfal váltotta fel, palota illetve védőtorny épült a végül elővár, majd új kápolna, lakó-és gazdasági épületek létesítése zárta le ezt a folyamatot.

Az általában központi helyen, vagy a támadásnak kevésbé kitett részen épített lakótornyok közül a hengeralakúak többsége esetében francia hatással kell számolnunk, így különösen Břeclav nagyméretű toronycsonkjánál, mely - a szepesvári hasonló építménnyel együtt - II. Fülöp Ágost lakótornyaihoz hasonlítható, s építésük összefüggésben állhatott azzal, hogy III. Béla magyar király második felesége a francia uralkodó nővére volt. Közvetlen francia importnak tekinthető Bítov szabadon álló, éllel ellátott hengeralakú tornya, melyet egy hegyesszögű építménnyel együtt az 1230-as években építettek fel a sáncvár hátsó részén. Kétségtelennek tűnik ugyanakkor a hasábalakú tornyok Duna-vidékről való eredeztetése. Mikulov és Vranov n. D. tornyaival szemben Veveří és Buchlov hasonló építményei már újonnan alapított várak részei, sőt az utóbbi helyen két lakótorny is állt, közülük a kisebb méretű sarkával a bejárat felé fordulva, átlósan helyezkedik el, mintegy jelezve a fejlődés irányát, melynek során a vár legfontosabb tornya a legjobban támadható, bejárat oldalra került és lassan elveszítette lakásfunkcióját. Hasábalakú tornyok - lakás - vagy csupán védőfunkcióban egyaránt - már a 12. századtól nagy számban ismeretesek a szomszédos Ausztriából s később Magyarországról is, ezzel szemben a 13. század közepétől Morvaországban már inkább kivételnek számítanak /Rokštejn, Náměšť na Hané, Bítov/.

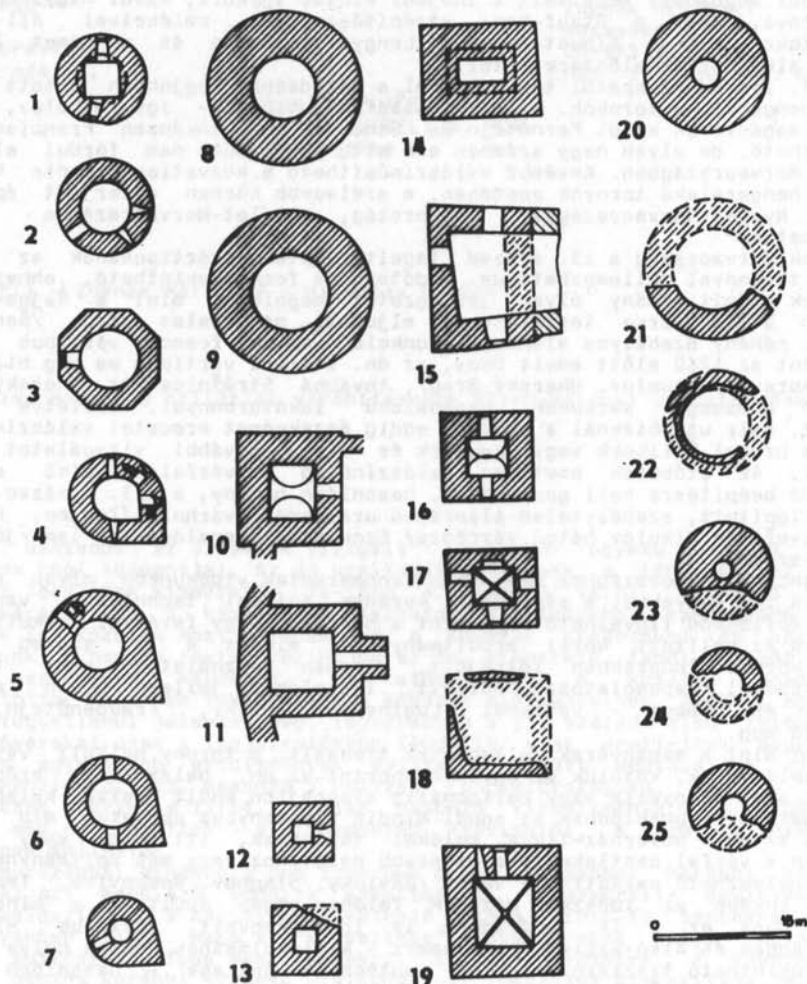
Egyedi megoldást képviselt a znojmoi elővár egykori, kívül négyszögletű ún. Rabló-tornya, mely a Stauf-kor várépítészetének emlékeivel áll szoros kapcsolatban - ezt a típust később Lengyelországban és a német lovagrend várainál alkalmazták előszeretettel.

A 13. század közepétől terjedtek el a támadásnak legjobban kitett oldalon épített hengeralakú tornyok. Az éllel ellátott típus - így Mikulov, Veverí, Lukov, a magánvárok közül Pernštejn és Sádek - mindenképpen Franciaországból eredeztethető, de olyan nagy számban sem ott, sem másutt nem fordul elő, mint Cseh- és Morvaországban. Kevésbé valószínűsíthető a közvetlen francia hatás az egyszerű hengeralakú tornyok esetében, e szélesebb körben elterjedt építészeti formát Nyugat-Morvaországba Csehország, Kelet-Morvaországba Szilézia közvetítette.

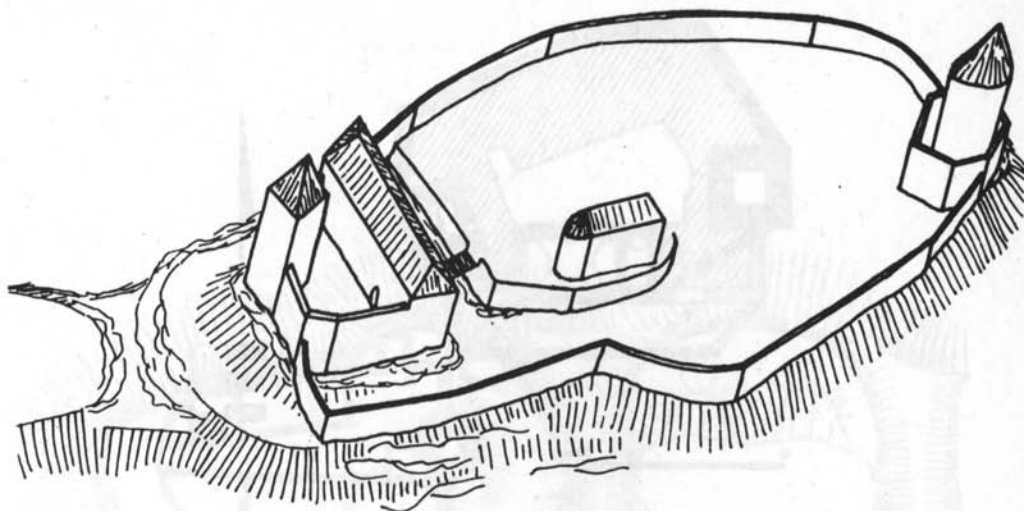
Észak-Morvaország a 13. század legelterjedtebb vártípusának az egyetlen jelentős toronnyal jellemezhető ún. védőtornyos forma tekinthető, ehhez képest kivételnek számít néhány olyan jellegzetes megoldás, mint a Rajna-vidékről Ausztrián át a morva területekre eljutott pajzsfalas típus /Senkenberk, Střílky/, néhány szabályos alaprajzi funkció - az ún. francia vártípus egyetlen példaként az 1260 előtt emelt Úsov, az ún. itáliai vártípus ma még bizonytalan nyomai /Moravský Krumlov, Uherský Brod/, továbbá Strážnice és Uherský Ostroh határvédő erősségei sarkukon hasábalakú lakótoronnyal, illetve későbbi palotával, mely utóbbiaknál a kutatás eddig északnémet eredetet valószínűsített, s végül a brünni Spilberk vagy Saumburk és Mírov további vizsgálatot igénylő erősségei. Az utóbbiak esetében valószínűleg a várfalak belső oldalához támaszkodó beépítésre kell gondolnunk, hasonlóan néhány, a 13. század második felében alapított, szabálytalan alaprajzú uralkodói várhoz /Znojmo, Hradec u Opavy, Veverí és Mikulov hátsó várrésze/. Ezek számos analógiáját ismerjük Német- és Csehországból.

Ugyancsak Csehországhoz hasonlóan fennmaradtak vidékünkön olyan erősségek maradványa is, melyeknél a sáncvárak korának építési technikája, vagy olyan egyszerű építésmód figyelhető meg, mint a szárazon vagy favázzal rakott kőfal. Leszámítva az említett korai erődítményeket, mindez a 13. század harmadik negyede körüli időszakban létrejött, újonnan használatba vett területek betelepítésével kapcsolatosan épített, ideiglenes jellegű rövid életű - uralkodói és nemesi - váraknál /Luginsland, Osiky, Freudenštejn, stb./ figyelhető meg.

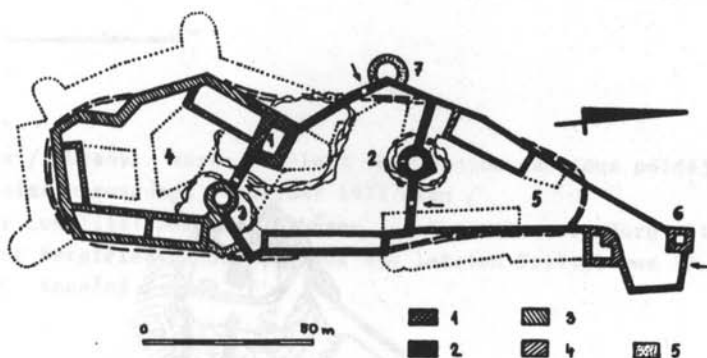
Végül mint a magánvárok jellegzetes típusait, a torony nélküli várformákat kell megemlítenünk, közülük az egyik csoportot az ún. palástfalas erődítmények alkotják, ahol az ovális vagy poligonális alaprajzon épült vastag külső várfal belső oldalához kapcsolódnak az annál mindig alacsonyabb épületek, míg a másik csoportba az ún. udvarház-típus emlékei tartoznak, itt négy vagy sokszögű alaprajzon a várfal csatlakozik a magasabb palotához vagy más építményhez. A 13. századra helyezhető palástfalas várak /Děvičky, Stagnov, Boskovice, Templštejn, Vartnov/ inkább az időszak második felében-végén épültek, s mindenképpen feltűnő, hogy ez a 14. században is igen kedvelt vártípus elsősorban Morvaországban és Alsó-Sziléziában ismert - kialakulásának pontos helye azonban még nem tekinthető tisztázottnak, bár autochton jellege - hasonlóan az ún. udvarháztípushoz /Dědice, Holštejn, Blansko, Letovice, stb./ - igencsak valószínű.

1. Tornýok alaprajzi típusai - Übersicht der Türme: 1: Přerov, 2: Olomouc, 3: Znojmo, 4: Bítov, 5: La Roche-Guyon, 6: Pernštejn, 7: Sádek / az eddigiek 1. emeleti alaprajzok - alle Grundriss auf dem Niveau des 1. Stockwerkes / , 8: Břeclav / pincszint alaprajza - Kellergeschoss / , 9: Châteaudun, 10: Uh. Ostroh, 11: Luginsland, 12: Rokštejn, 13: Náměšť na hané, 14: Veverí, 15: Mikulov, 16: Buchlov, Ny-i torony - Westturm, 17: Buchlov K-i torony - Ostturm, 18: Brumov, 19: Špilberk, 20: Civilin, 21: Špilberk, 22: Fulštejn, 23: Kaltenštejn, 24: Starý Jičín, 25: Bukov / az utóbbiak földszinti alaprajzok - alles Parterre /

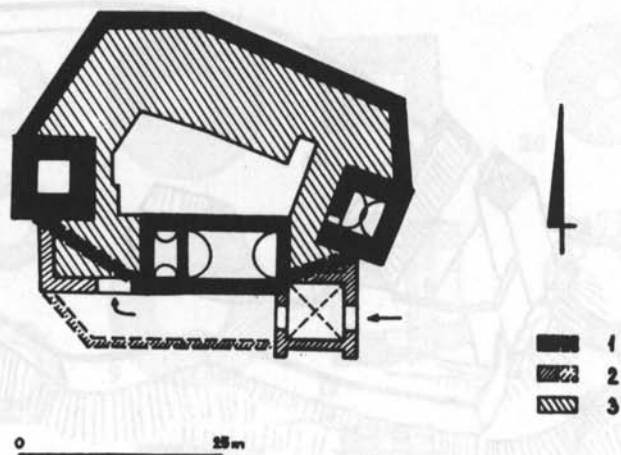

2. Bítov. A vár 13. sz. végi állapotának tömegrekonstrukciója
Bítov. Massenrekonstruktion der Burg am Ende des 13. Jh-s

3. Mikulov. A vár periodizációs alaprajza - 1: a 13. sz. közepéig, 2: a 13. sz. 3. negyede, 3: 13/14. sz. fordulója, 4: III. gótikus periódus, 5: későgótikus periódus, vonalkázott: a sáncvár feltételezett kiterjedése, pontozott: mai épület

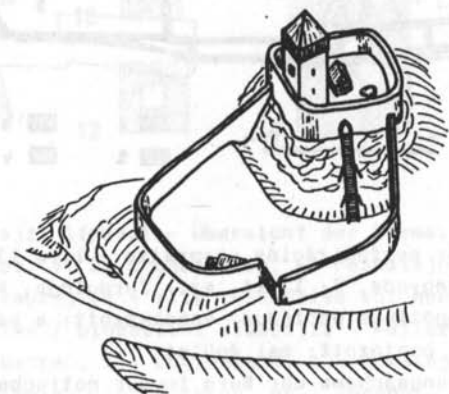
Mikulov. Entwicklungsschema der Burg in der gotischen Periode
1: bis zur Mitte des 13. Jh.-t, 2: 3. Viertel des 13. Jh.-t,
3: Ende des 13., Anfang des 14. Jh.-t, 4: III. gotische Periode,
5: Spätgotik, gestrichelt - möglicher Umfang der hypothetischen Jungburgwallfortifikation, gepunktet - heutiger Bebauungsstand

4. Buchlov. A vármag 13. sz.-i periódusainak alaprajzi sémája

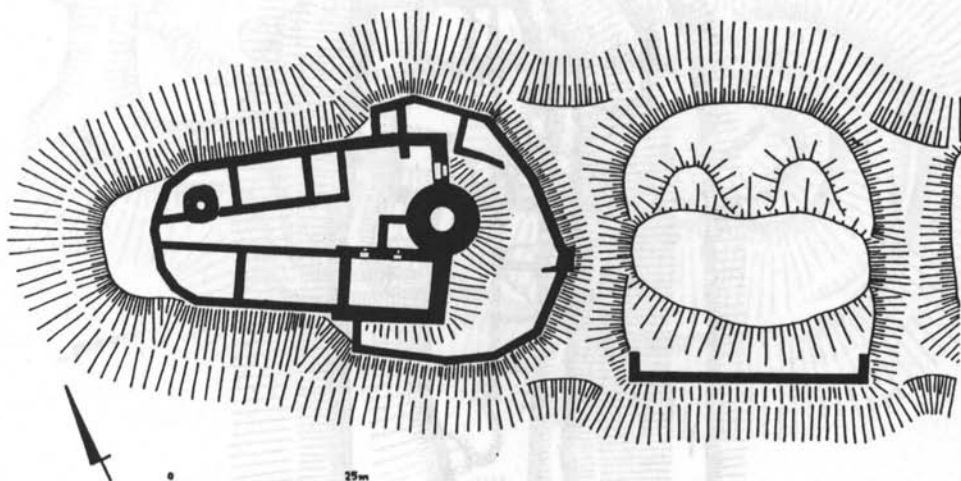
1: 13. sz. közepe, 2: 1270. k., 3: mai épület

Buchlov. Entwicklungsschema des Burgkerns im 13. Jht. 1: um die Mitte des 13. Jht., 2: um das Jahr 1270., 3: heutiger Bebauungsstand

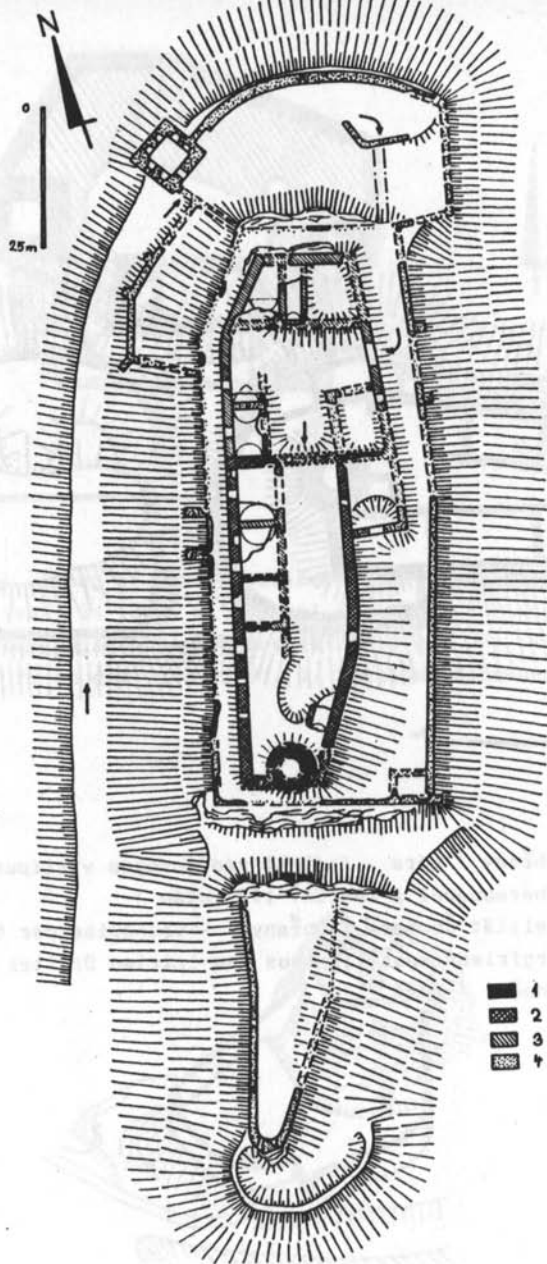

5. Rokštejn, a vár 13. sz. végi állapotának rekonstrukciós kísérlete

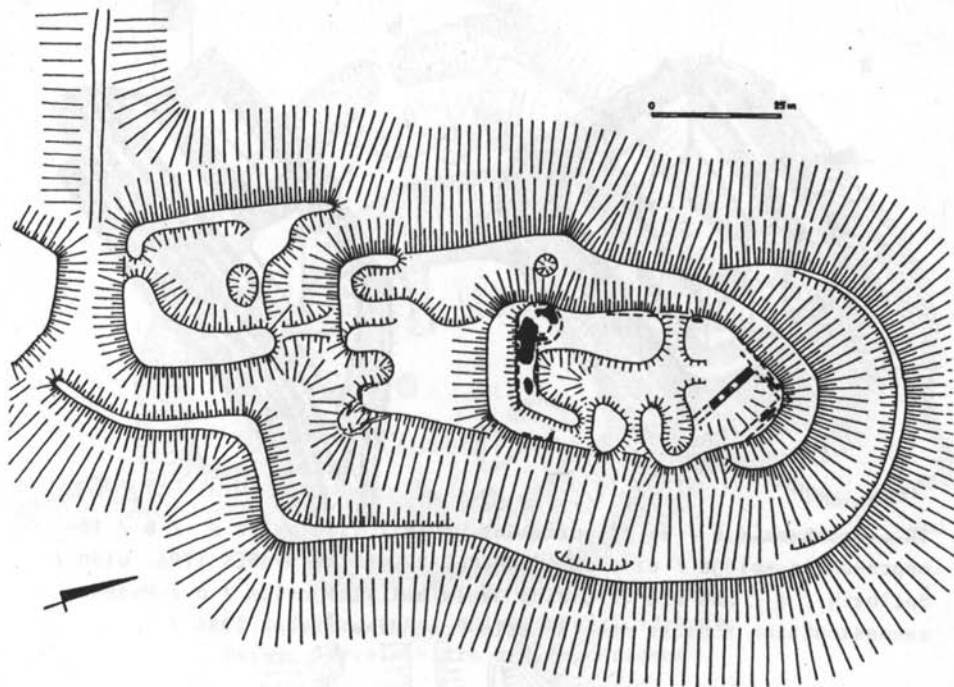
Rokštejn, ideale Rekonstruktion des Burgzustandes am Ende des 13. Jht.

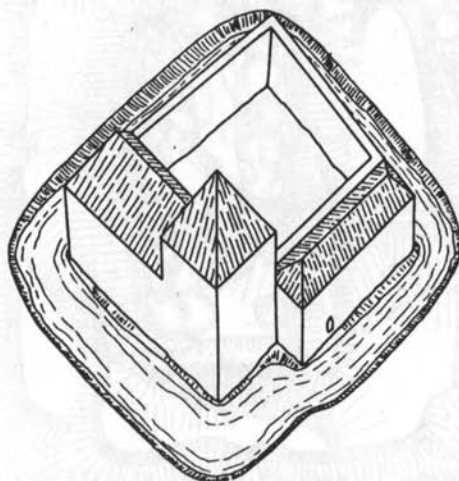
6. Šumbera / Obřany / vára - fejlett védőtornyos vártípus példája a
13. sz. utolsó harmadából / KONEČNÝ 1977 után /
Burg in der Lokalität Šumbera / Obřany / - Grundriss der Burg mit
entwickelter Bergfrieddisposition aus dem letzten Drittel des 13.
Jht. nach L. Konečný / 1977. /

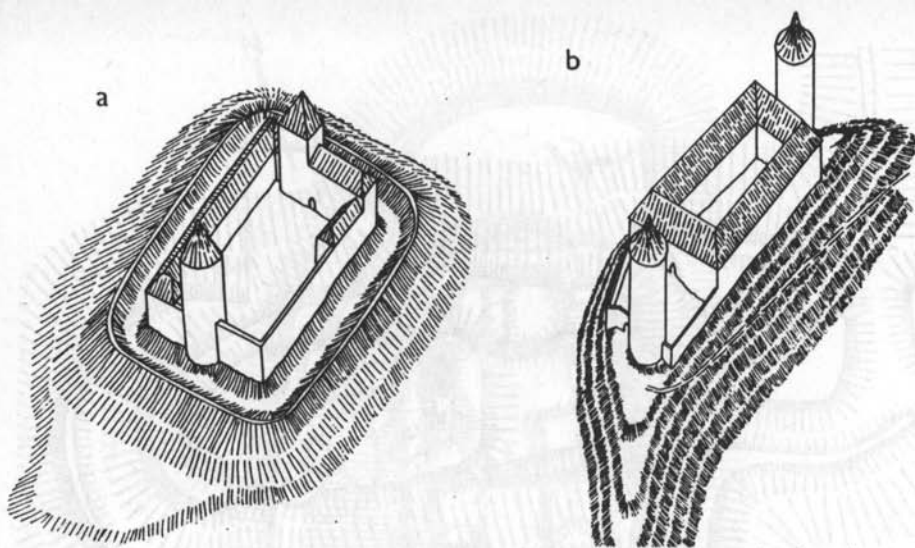
7. Starý Jičín, a vár periodizációs alaprajzi vázlata - 1: és 2: I. és II. építési fázis, 3: érett gótika, 4: késő gótika és reneszánsz
 Starý Jičín - Entwicklungsschema der Burg. 1,2: I. und II. Bauphase, 3: Bebauungsstand zur Zeit der kulminierenden Gotik, 4: spätgotische und Renaissancebebauung

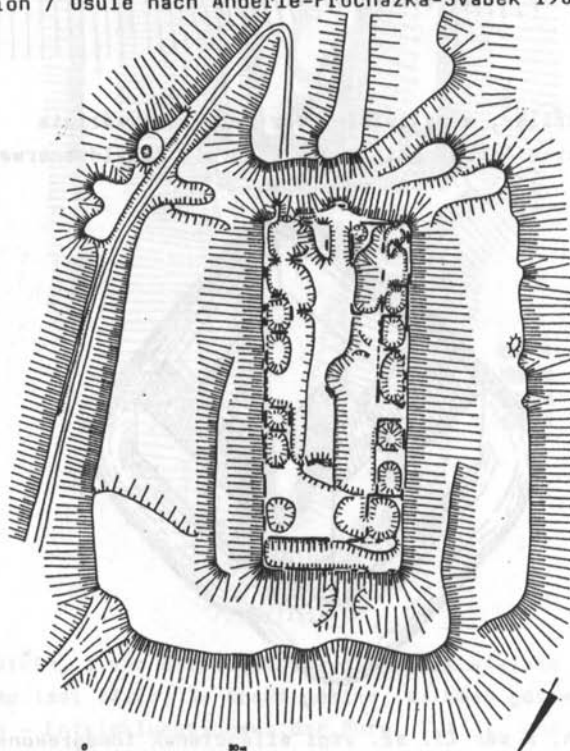
8. Střilky, a pajzsfalas vár felmérési vázlata
 Střilky - Terrainskizze der Burg mit Schildmauerwerk

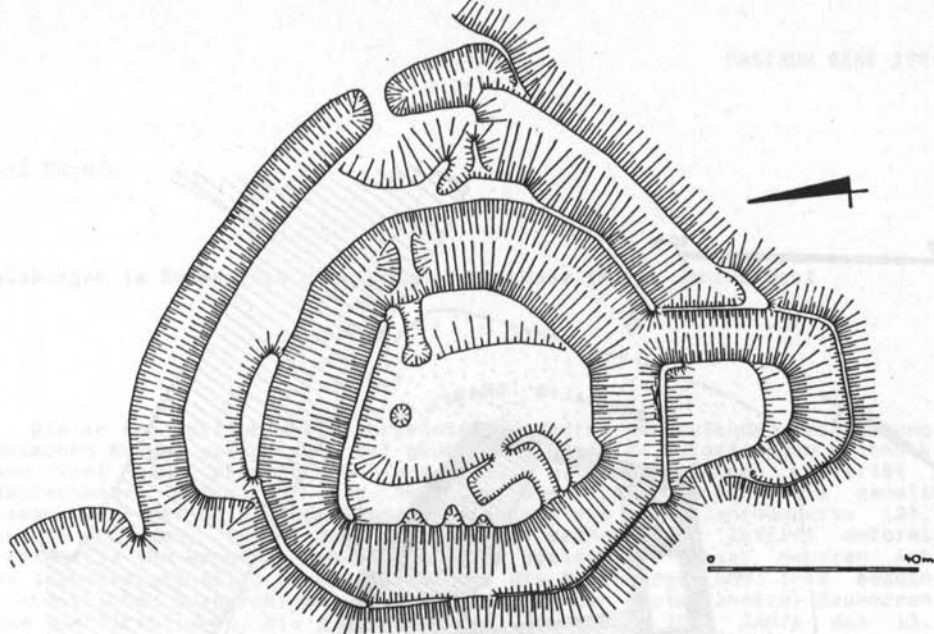
9. Uh. Ostroh, a vár 15. sz. végi állapotának tömegrekonstrukciója
 Uh. Ostroh, Massenrekonstruktion der Burg am Ende des 15. Jht.

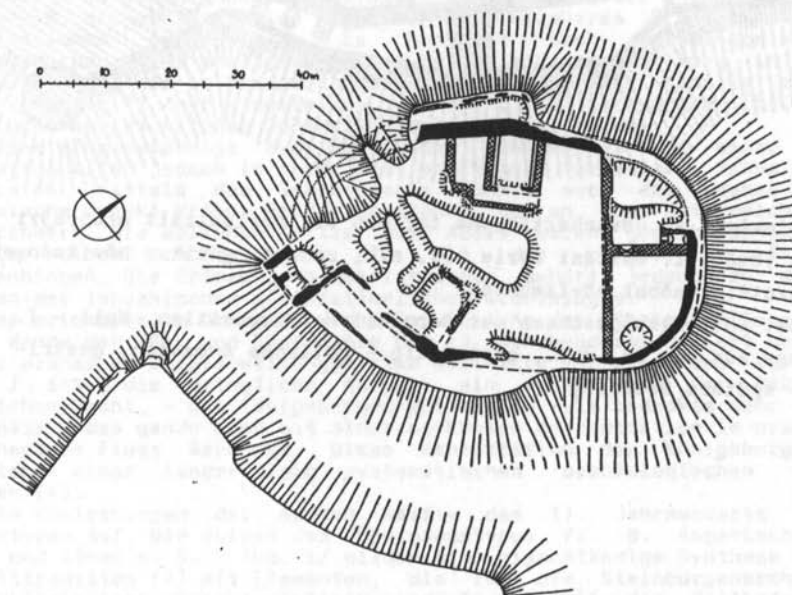
10. Špilberk / a / és párhuzamként Osule / Vitějovice / / b / tömegrekonstrukciója / az utóbbi ANDERLE-PROCHÁZKA-ŠVÁBEK 1986. után / Špilberk / a / und als Vergleich Osule bei Vitějovice / b / Massenrekonstruktion / Osule nach Anderle-Procházka-Švábek 1986 /

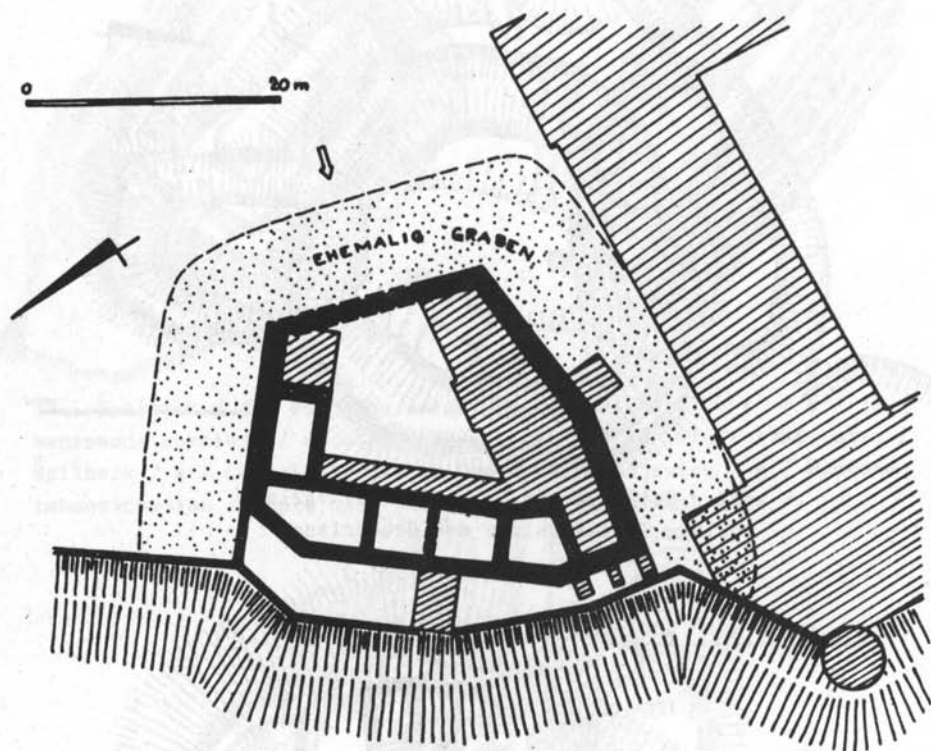
11. Saumburk, a vár helyszínrajzi vázlata
Saumburk, Terrainskizze des Grundrisses

12. Osiky, a vár helyszínrajzi vázlata
Osiky, Terrainskizze des Grundrisses

13. Vartnov, a palástfalas vár helyszínrajzi vázlata, 13/14. sz.
fordulója Tömör: palástfal, rácsos: bővítmény
Vartnov, Terrainskizze des Grundrisses der Burg mit Mantelmauer,
fundmässig datiert ans Ende des 13. bzw. den Anfang des 14. Jht.
/ Kouřil 1988 /. Voll - Mantelmauerwerk, gitterartig - Anbauten

14. Letovice, az udvarháztípusba tartozó vár periodizált alaprajzi vázlata Tömör: I. építési fázis, 13. sz., rácsos: gótikus bővítmények, vonalkázott: későbbi bővítmények

Letovice, Entwicklungsschema der Burg mit Hofdisposition. Voll - I. Bauphase aus dem 13. Jht., gitterartig - gotische Anbauten, gestrichelt - spätere Bebauung

Tomáš Durdík

Adelsburgen im Rahmen des böhmischen Burgenbaus im 13. Jahrhundert

Die in den letzten zwei Jahrzehnten intensiv verlaufende Erforschung der böhmischen Burgen ermöglichte auf Grund einer komplex aufgefassten Methodik (1) einen viel mehr plastischen und der mittelalterlichen Realität mehr entsprechenden Blick auf die Anfänge, die Typologie und die genetischen Zusammenhänge der böhmischen Burgenarchitektur des 13. Jahrhunderts (2), als dies die früheren, durch den einseitigen methodischen Zutritt deformierten Arbeiten (3) tun konnten. Ein untrennbarer Bestandteil dieser neueren Arbeiten sind selbstverständlich Erkenntnisse über die Adelsburgen und ihre Beziehungen zur königlichen Burgarchitektur, eventuell zu den Bauten anderer Bauherren, vor allem den kirchlichen. Bis zur Wende der 20er und 30er Jahre des 13. Jh. repräsentierten in Böhmen den wichtigsten Typ der Fortifikationen die Burgwälle. Die zentralen Lokalitäten /Prager Burg, Vyšehrad, Mělník/ bekamen allmählich eine Fortifikation und Bebauung aus Stein. Es entstanden auch einige verzezelte im romanischen Stil erbaute Steinburgen, die jedoch im Vergleich mit den zahlreichen Burgwällen nur ein unscheinbares Prozent der benutzten Fortifikationen darstellten. Es handelte sich selbstverständlich um Herrscherburgen. Eine adelige Gründung können wir bei der Burg in Blatná (4) voraussetzen, die im Obergeschoss des Palastes eine Kapelle enthält. Ein anderer Adelssitz war zweifellos die Burg in Strakonice (5), die einen einmaligen Komplex mit der Johanniter-Kommende bildete.

Diese eigenständige Symbiose eines Adelssitzes mit einer kirchlichen Institution blieb jedoch in ihrer Zeit vollkommen vereinsamt. Schon im Verlauf des ersten Drittels des Jahrhunderts konnte auch das ebenso vereinsamte südböhmische Objekt Vitkov Hrádek entstehen, das an das österreichische Feste Haus erinnert. Die üblichen Sitze des Adels waren jedoch Objekte mit dem Charakter eines Gehöftes, das oft mit der romanischen Tribünenkirche zusammenhängen. Die Erforschung der letzteren gehört jedoch zu den größten Schulden der tschechischen mittelalterlichen Archäologie.

Der prinzipielle Umbruch in der Entwicklung der böhmischen Burgen kann etwa in die Wende der 20er und 30er Jahre des 13. Jahrhunderts datiert werden. Damals war das bisherige Burgverwaltungssystem definitiv zerfallen und vor dem König Wenzel I. stand die dringliche Aufgabe ein neues Netz der Stützen seiner königlichen Macht, - die Königsburgen aufzubauen. - Es bedeckte mehr oder weniger gleichmäßig das ganze Land mit einer markanten Konzentration im Premyslidischen Jagdgehege am Fluss Berounka. Diese Konzentration der Königsburgen ist zum Gegenstand einer langzeitigen systematischen archäologischen Untersuchung geworden (6).

Die Königsburgen der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts weisen drei Anlagentypen auf. Die Burgen des Übergangstypus /z. B. Angerbach, Hlavačov, Tachov und Týnec n. S. - Abb. 1/ bilden eine eigenständige Synthese der älteren Burgwalltradition (7) mit Elementen, die für die Steinburgenarchitektur des hohen Mittelalters charakteristisch sind. So vor allem die Wallbefestigung, in die Wohngebäude einkomponiert sind, deren eine Wand gleichzeitig einen Bestandteil der Umfassungsmauer bildet. Den zweiten Grundtypus bilden die Randhausburgen. Es handelt sich um grosse Burgen mit einer Fläche von cca 1 ha. Die Wahl ihrer Lage wurde noch von der Burgwalltradition beeinflusst. Die ausgedehnten mehrteiligen Anlagen mit 1 - 3 Türmen /oft in den Ecken/ umfassen mehrere Bauten, deren eine oder auch mehrere Seiten einen Bestandteil der Randbefestigung bilden.

Aufgrund der langjährigen archäologischen Untersuchungen können als die besten Vertreter dieses Typs die Burgen Křivoklát (8) /Abb. 2./ und Jindřichův Hradec (9) genannt werden. Zum letzten Typ gehört das aus dem französischen Königstum der Kapetinger importierte französische Kastell (10). Die vor dem Jahre 1249 beendete Burg Týřov /Abb. 3./ ermöglichte mit ihrem System der runden Flankiertürme eine aktive Verteidigung. Die Übernahme dieses progressivsten Burgentyps, dessen vollendetes Verteidigungssystem fast um 200 Jahre den mitteleuropäischen Forderungen voraus war, beweist auch das hohe Niveau des Prager Königshofes. In der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts finden wir in der Burg Dzbán /Abb. 4/ die ersten Belege der Typenmischung.

Gleichzeitig mit der ersten Welle der königlichen Burgengründungen kann auch die Entstehung der ältesten Burgen des Adels registriert werden. In der ersten Hälfte des Jahrhunderts sind sie noch nicht besonders zahlreich - es handelt sich ausnahmslos um Sitze der bedeutendsten Adelseschlechter. Von den Königsburgen unterscheiden sie sich markant sowohl durch die kleineren Ausmasse, als auch durch den verwendeten Typ. Fast ausnahmslos handelt es sich um den Bergfriedtypus, kleine Burgen auf Landzungen mit einem Zufluchtsurm an der Stirnseite und einem kleinen Saalpalas im geschütztesten Teil der Anlage. In der Umfassungsmauer pflegt beim Turm das Eingangstor zu sein; die Beziehung zwischen Turm und Mauer hat in Böhmen keine chronologische Gültigkeit. Da dieses ziemlich bescheidene Schema mit den wachsenden Möglichkeiten der Bauherren aus den Reihen des Adels entfaltet, ergänzt und umgebaut wurde, ist die Erkenntnis des ursprünglichen Zustandes bei vielen Objekten ohne eine tiefgehende archäologische und bauhistorische Untersuchung schwer möglich. Nicht zu übersehen ist meistens der Bergfried, der aus dem komplizierten Konglomerat jüngerer Gebäude hervorragt, wie z.B. auf der Burg Zbiroh.

Bereits vor der Mitte des 13. Jahrhunderts sind Modifikationen des Grundtyps zu finden. Auf der vor dem Jahre 1232 entstandenen Burg Křašov (11) /Abb. 5/ wurde der Bergfried durch einen Halbturm mit Sporn ersetzt. Die Notwendigkeit einer Bereicherung des Grundschemas folgte auf der Burg Böhmisches Sternberg (12), die vor dem Jahre 1241 auf einem langen, schmalen und steilen Bergkamm angelegt wurde. Das Areal dieser Burg gewann dadurch zwei Stirnseiten, die entsprechend abgesichert werden mussten. Die am stärksten geschützte Seite der ganzen Anlage lag nicht an ihrer rückwärtigen Seite, sondern in der Mitte, wo auch der Palas entstand.

Die zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts brachte die Vervollendung des Grundnetzes der Königsburgen. Die Übergangsanlagen baute der Herrscher nicht mehr und zur Basis der weiteren Entwicklung wurden die Randhausburgen. In ihrem Organismus kommt der viereckige Donjon zur Geltung, der jedoch weder der Hauptnoch der einzige Wohnbau und vom Standpunkt der Verteidigung auch nicht vollwertig ist (13). Am besten erhalten blieb er auf der Burg Zvíkov; nachgebaut wurde er auch in den Organismus älterer niedriger Burgtypen /Týřov, Jindřichův Hradec, Trachov/. Die Applikation der Randhausburg mit einer viel grösseren Anzahl von Wohnbauten, die den wachsenden Bedürfnissen des Königshofes entsprachen, auf einen langen, schmalen Bauplatz führte dazu, dass diese Burgen einen regelmässigen Umriss bekamen /z. B. Kamýk a. d. Moldau /Abb. 6./, Bezděz /Abb. 7./. Das Ergebnis der Notwendigkeit eine ganz neue Situation zu lösen, d.h. der Bau der königlichen Burg auf einem durch die regelmässige Parzellierung determinierten Bauplatz in den neu gegründeten Königsstädten, war die Entstehung des mitteleuropäischen Kastells, der viereckigen Burgen mit Randbebauung und meistens viereckigen, jedoch nicht flankierfähigen Ecktürmen z.B. Písek /Abb. 8./, Kadaň /Abb. 9./ (14). Die horizontalen Kommunikationen können monumental als Arkadenumgänge gelöst sein, so wie es auch aus den nicht sehr grossflächigen Kernen der Randhausburgen Zvíkov und Křivoklát bekannt ist.

Nach dem Vorbild der Burg Týřov entstanden immer weniger begriffene Nachahmungen des französischen Kastells /Nižbor, Hradiště /Abb. 10//; im alleinstehenden Fall der Burg Konopiště kam es zum zweiten direkten Import dieses Typs nach Böhmen (15) /-Abb. 11/.

Manche weniger wichtige Königsburgen nähern sich in ihrer Auffassung den Burgarchitekturen des Adels, sie sind jedoch im Vergleich mit deren Grundschema /Bergfriedtypus-Orlik, Mantelmauerburg-Svojanov/ viel reicher und komplizierter.

Über die ganze zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts dauert die strikte Typendifferenzierung zwischen der Burgenproduktion des Adels und des Königs. Die Adelsburg wird in dieser Zeit zu einem geläufigen und in grosser Anzahl erbauten Typ des Herrsitzes. Die überwiegende Mehrheit der neuen Burgen gehörte zum Bergfriedtypus.

Ohne jüngere Umbauten blieben solche Burgen nur sehr selten erhalten. Entweder weil sie bald untergegangen waren /z. B. die Burg unbekannten Namens bei Albrechtice in der Umgebung von Most (16), oder weil die Besitzer im Verlauf der weiteren Lebenszeit der Burg nicht die Mittel für einen markanteren Umbau besaßen /z. B. Volfštejn- in den konischen Turm dieses Objektes führt der Eingang durch ein spätromanisches Bogenportal (17). In vielen Fällen, erwähnt sei z. B. Valdek, /Abb. 12/, konnte man die ursprüngliche Bergfriedanlagen im Organismus der Bauten mit einer komplizierten Bauentwicklung erkennen. Der grossen Anzahl von Repräsentanten der Bergfriedanlagen entspricht auch die grosse Variationsbreite des Grundtyps. Die wahrscheinlich eigenständigste Modifikation repräsentiert die Burg Zbrák /Abb. 13./, die das Geschlecht der Besitzer auf dem scharfen Kamm eines steilen Quarzblocks gründete. Der sehr schmale Bauplatz ermöglichte keine andere Lösung, als eine lineare Anreihung der einzelnen Anlagenteile hintereinander. Hinter dem kleinen Rundturm, um den das Schema bereichert wurde, liegt ein schmaler von Mauern umschlossener Hof, dann folgt der Bergfried mit der Mantelmauer, an der man den Turm in Richtung zu zweiräumigen Palas umgehen konnte. Da die enge Kante des Kamms nicht die übliche Situierung der Vorburg, die ein wichtiger Bestandteil der Adelsburg war, ermöglichte, umgab dieser Teil der Anlage den Schluss des Ausläufers des Felsenkamms.

Trotz der grossen Sparsamkeit der Bergfriedanlagen, erschien ein Bautyp, der noch sparsamer war. Das sind die Burgen mit dem rechteckigen Palas als dem wichtigsten Wehr- und Wohnteil. Am besten bekannt ist die archäologisch untersuchte Burg Rečkov /Abb. 14/ mit einem dreiräumigen Palas, dessen längere Achse parallel mit der Führung des Zugangsweges führt (18). Bei einer anspruchsvolleren Ausführung kann der Burgpalas dieses Typs die Form des Buchstaben L haben /Tetín (19)/.

Schon im Verlauf der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts erlaubten die wachsenden Möglichkeiten manchen Adeligen die Umbauten und Erweiterungen ihrer einfachen Burgen. Auf Krašov /Abb. 5/ übernahm z.B. Funktion des Halbturms mit Sporn ein neuer Bergfried, der frei in einer neuen Ummauerung des vorderen Burgkerns stand. Auf der ungünstig situerten Burg Tetín ersetzte den fühlbaren Mangel eines Turmes der Neubau eines mächtigen viereckigen Torturmes.

Besonders nach Ostböhmen drang in einigen Fällen die Mantelmauerburg (20), die zu dieser Zeit in Mähren und Oberösterreich üblich war. Im Falle von Lanškroun an der Adler /Abb. 15/ kann nicht ausgeschlossen werden, dass es sich um eine königliche Gründung handelte. Eine Miniaturvariante, die wahrscheinlich um einen viereckigen Eingangsturm erweitert wurde, bildet die Burg Pustohrad bei Hofice.

Von der Donauebene drang nach Böhmen in einigen Fällen der viereckige Bergfried /z.B. Klenová/. Diesen Turmtyp finden wir auch auf der einzigen unumstrittenen Ganerbenburg Böhmens des 13. Jahrhunderts - Choustník (21). Allmählich entstanden hier zwei Burgkerne mit viereckigen Bergfrieden, wobei der Palas des grösseren in L-Form erbaut ist.

Eine besondere Gruppe der Adelsburgen repräsentieren die Sitze der königlichen Günstlinge, die sich durch die Benützung der königlichen Hütten Miniaturen der königlichen Randhausburgen erbauten. Am bekanntesten ist Vížmburk /Abb. 16/, die durch die archäologische Untersuchung (22) abgedeckt wurde. Die kleine dreiflügelige Burg mit dem runden Bergfried an der Stirnseite, die von dem Zinger umgeben war, enthielt im System ihrer Innenräume neben dem grossen gewölbten Saal auch eine reich ausgestattete Kapelle, was bei den böhmischen Adelsburgen des 13. Jahrhunderts ungewöhnlich ist. Die einzelnen Räume im Obergeschoss verband eine Pavlatsche rund um den Burghof. Für die zweite bekannte Burg dieser Art - Rýčaný /Abb. 17/ - diente als Vorbild die Variante der Randhausburg mit einem viereckigen Donjon. Der teilweise erhaltene Flügel enthielt einen gewölbten Saal in der Ebene des zweiten Obergeschosses, anstatt des sonst üblichen ersten.

Im 13. Jahrhunderts konnten sich nur ausnahmsweise und nur die bedeutendsten Adelsgeschlechter erlauben, eine Burg zu bauen, die mit einer Königsburg vergleichbar wäre. Insofern sie allerdings nicht eine begonnene Königsburg gewannen, wie es in Jindřichův Hradec, in Osek- Riesenburk /Abb. 18/ und offensichtlich auch in Lichnice der Fall war. Die erste von den zwei bekannten, mit königlichen Burgen vergleichbaren Bauten ist Příbenice /Abb. 19/ des Geschlechtes der Rožmberk (23). Die Anlage mit mehr Teilen und einem mehrflügeligen Palas, der auch den regelmässigen Burghof im rückwärtigen Teil der Burg umgibt, umfasst auch einen frei stehenden ungewöhnlichen eckigen Turm, der evident mit einigen ähnlichen Bauwerken in der Donauebene zusammenhängt.

Die Burg mit der mächtigen Vorburg gehörte zu einem ausgedehnten Siedlungskomplex, den auch die befestigte Unterburg /Latran/ und am gegenüberliegenden Flusssufer die Burg Píbenický mit einem runden Bergfried bildeten.

Auch die Burg Stará Dubá am Fluss Sázava (24) ergänzte ein unter ihr liegendes befestigtes Städtchen. Der minimal dreiteilige Kern umfasste eine grössere Anzahl von Gebäuden, einen Turm unbekannter Form und eine Kapelle. Der vierflügelige Palas umgab den kleineren hinteren Burghof.

Die erwähnten zwei Ausnahmen unter den Adelsburgen, die mit ihrer Randbebauung mit den königlichen Anlagen vergleichbar sind, bleiben vereinzelte Ausnahmen der Typendifferenzierung zwischen der königlichen und adeligen Burgenarchitektur, die für Böhmen des 13. Jahrhunderts typisch ist.

Die Unregelmässigkeit der mittelalterlichen Entwicklung illustriert anschaulich die verspätete Applikation des Übergangstypus durch den Adel /z.B. Budčice (25), Hradiste bei Dolánky (26)/. Eine eigenständige Gruppe repräsentieren dann die sog. Felsenburgen (27), die im maximalen Ausmass die Sandsteinfelsengebilde nützen. Die typologische Eingliederung dieser Burgen ist mit Rücksicht auf die unwiederholbaren Terrainbedingungen, die auch ihre Gestalt determinierten, sehr kompliziert.

Die Entwicklung der böhmischen Burgenarchitektur des 13. Jahrhunderts wird etwa mit dem Jahre 1300 abgeschlossen, mit dem ein neues Kapitel geschrieben wird, das vor allem der Antritt des viereckigen Donjons und das vollkommene Übergewicht der vom Adel erbauten Burgen charakterisiert.

JEGYZETEK

1. DURDIK 1976, 1981. a,
2. DURDIK 1978, 1976. a, 1983. b, 1984., 1988. a.
3. MENCLOVÁ 1976.
4. DURDIK 1985 b,
5. MENCLOVÁ 1976., HEJNAL 1985.
6. DURDIK 1982.
7. DURDIK 1983. a,
8. DURDIK 1979. b,
9. DURDIK 1988. b,
10. DURDIK in Druck
11. DURDIK 1974.
12. MENCLOVÁ 1976.
13. DURDIK 1977.
14. DURDIK in Druck
15. DURDIK 1985. a, in Druck
16. DURDIK 1983. c,
17. MENCLOVÁ 1976.
18. DURDIK - FROLIK 1982.
19. DURDIK 1985. c,
20. DURDIK 1980.
21. MENCLOVÁ 1976.
22. HEJNA 1980. a, b,
23. MENCLOVÁ 1976.
24. DURDIK 1981.
25. DURDIK 1973.
26. KLÁPŠTĚ 1988.
27. GABRIEL in Druck

Tomas DURDIK
AU CSAV
CS-11801 PRAHA 1.
Letenská 4.

Magánváarak a 13. század cseh várépítésztében

Az 1220-as, 1230-as évek fordulójáig a csehországi erődítmények legfontosabb típusát a sáncváarak alkották. Ugyanakkor a legfontosabb központok - Prága, Vyšehrad, Mělník - erősségeiben megkezdődött már a védővonal és a belső épületek köből való átépítése, sőt néhány román stílusú királyi kővár is ismert. Nemesi kőváralapítás csupán Blatná esetében tetelezhető fel, nem említve Strakonice speciális esetét, egy nemesi székhely szimbiózisát egy johannita rendházzal. A 13. század első harmadából eredeztethető a délcsehországi Vítkův Hrádek, mint a kisméretű váarak ritka példája - a többi nemesi lakóhely bizonyára inkább udvarház-jellegű volt, gyakran szoros kapcsolatban román stílusú karzatos templomokkal.

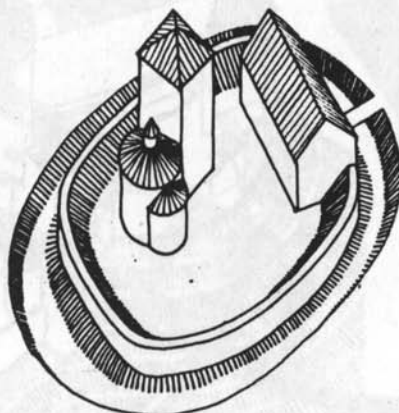
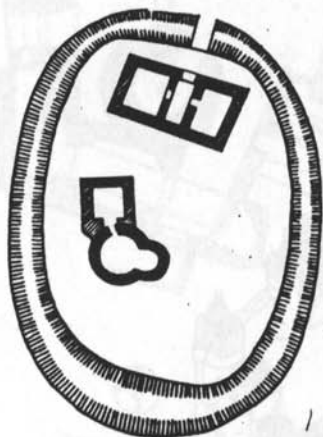
A 13. század első felében bekövetkezett változások eredményeképpen kiépült új királyi várrendszer elemei tipológiailag három csoportba oszthatók: a/ átmeneti forma: a sáncvárépítés hagyományai együtt élnek a kőfalazatokkal, így pl. a sáncba beépített lakóépület, mely egyúttal védelmi célokat is szolgál /Angerbach, Hlavoč, Tachov, Týnec n. s./, b/ a falak belső oldalához kapcsolódó beépítésű forma: feltűnően nagyméretű, többszemes, több toronnyal épített váarak /Křivoklát, Jindřichův Hradec/, c/ francia várforma: a francia királyságból közvetlenül importált, oldalazásra is alkalmas, kiugró kerek tornyok rendszerével rendelkező fejlett váarak /főként Týřov - 1249 előtt és részben Ožbán/.

E királyi váralapításokkal egyidőben épültek a nemesség első várai is, nem túl nagy számban, s kizárólag a legjelentősebb nemzetségek központjaiként. Méretükben és típusukat tekintve is élesen elütnek a királyi építményektől, e kisebb váarak egységesen az ún. védőtornyos formához sorolhatók: a legjobban támadható oldalon egy menekítő funkciót is betöltő torony, mögötte, a legvédettebb helyen kisebb palotaépület állt. Ezen alaptípusnak természetesen módosult változatai is ismertek /Krařov, Č. Sternberk/.

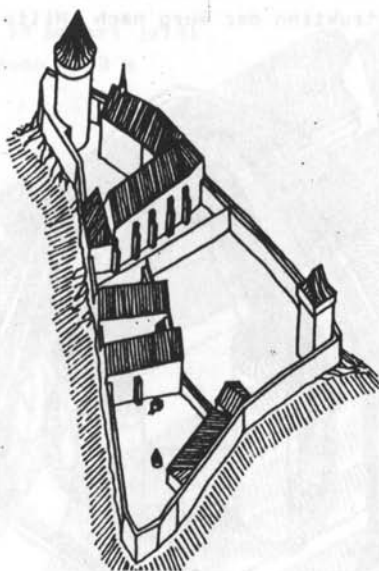
A 13. század második felében épített királyi váarak alaptípusává az előző időszaknál másodikként említett forma vált, gyakran hasábalakú donjonokkal /Zvíkov, Týřov, Jindřichův Hradec, Tachov/ s további változatos lakóépítményekkel /Kamýk nad Vltavou, Bezděz/, s ebből eredeztethető az újonnan alapított királyi városok szabályos telekrendszere által meghatározott négyszögű, saroktornyos váarak típusa, az ún. közép-európai kastélytípus is /Písek, Kadan/. Ugyanakkor ritkábban még a francia várforma is alkalmazásra került /Niřbor, Hradiřtř, Konopiřtř/.

A korszak várépítészetét azonban alapvetően a különösen nagy számban épített, s általában továbbra is a védőtornyos típushoz sorolható magánváarak határozták meg. Közülük természetesen csak igen kevés maradt meg eredeti állapotában, emiatt sokszor igen nehéz az építéstörténet felderítése /pl. Valdek/. Az alaptípus számos variációja közül figyelemre méltó a terepadottságok által meghatározott formájú zebraák, számos esetben viszont egyetlen négyszögű palotaépület egyesítette magában a lakás- és védelmi funkciókat /Rebřík/. Ugyanakkor néhány erősségben már bővítésekre és átalakításokra is sor került /Krařov, Tetín/. Különösen Kelet-Csehországból ismeretes a Morvaországban és Felső-Ausztriában gyakori palástfalas vártípus néhány példája /Lanřperk/, s a Duna-vidékről eredeztethető a hasábalakú védőtorny, ezzel találkozunk az egyetlen csehországi kettősvárnál is /Choustník/.

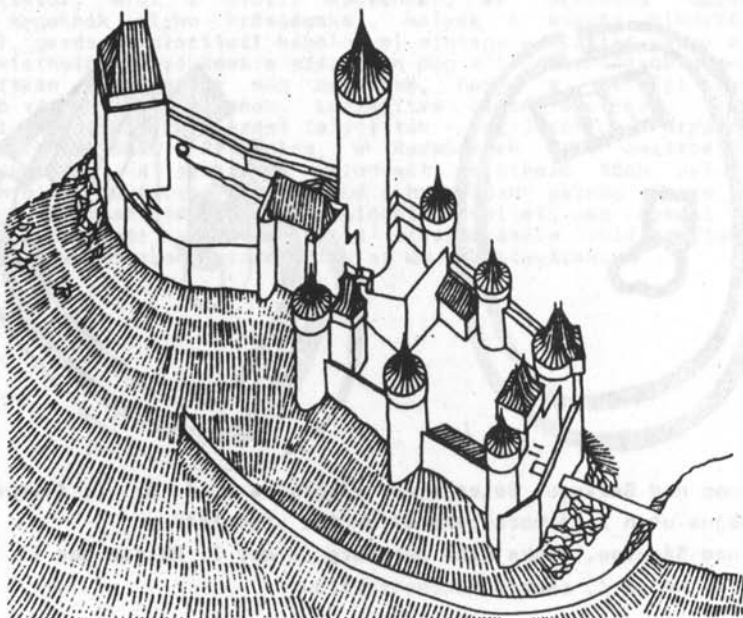
Két építmény képviseli a magánváarak egy különleges csoportját: Vízbuk és Ríčaný építtetői, mint a király kegyencei, az uralkodó építőműhelyével emeltettek maguknak olyan erősségeket, melyek a másutt hiányzó boltozott nagyteremmel, gazdagon díszített kápolnával mintegy a királyi várak kicsinyített másainak tekinthetők. Egyébként e században még a legjelentősebb nemesi családok is csak ritkán engedhették meg maguknak, hogy a királyi erősségekkel összemérhető várakat emeltesse nek. Leszámitva olyan eseteket, mikor egy, a király által megkezdett építkezést folytattak - így Jindřichův Hradec, Lichnice, Osek-Riesenburk esetében - Přiběnice, a Rozmberkek vára említhető meg, egy többszörös építmény, a szabályos várudvart körülvevő több palotaszárnyal, szokatlan, nyolcszögű toronnyal, továbbá a hasonlóan gazdag Stará Dubá, mely ugyancsak egy erősített városhoz kapcsolódott. Emellett más nemesi családoknak csak az ún. átmeneti várforma kései alkalmazására volt módjuk, s végül tipológiailag igen nehezen besorolhatók az ún. sziklavárak.

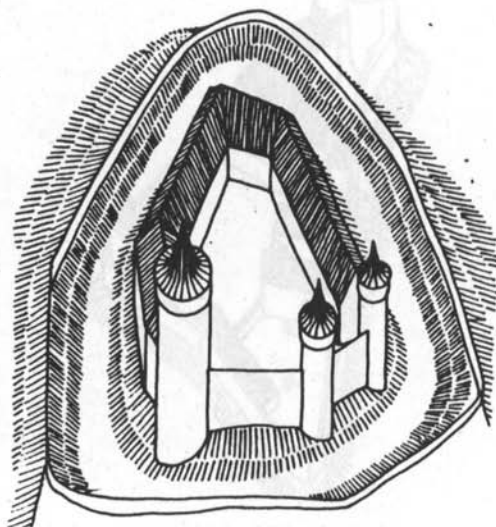
1. Týnec nad Sázavou. Balra a vár alaprajza a 13. sz. 1. felében
 / A. Hejna után /, jobbra rekonstrukciós kísérlet
 Týnec nad Sázavou. Links Plan der Burg in der 1. Hälfte des 13. Jh.-s
 / nach A. Hejna /, rechts Rekonstruktion

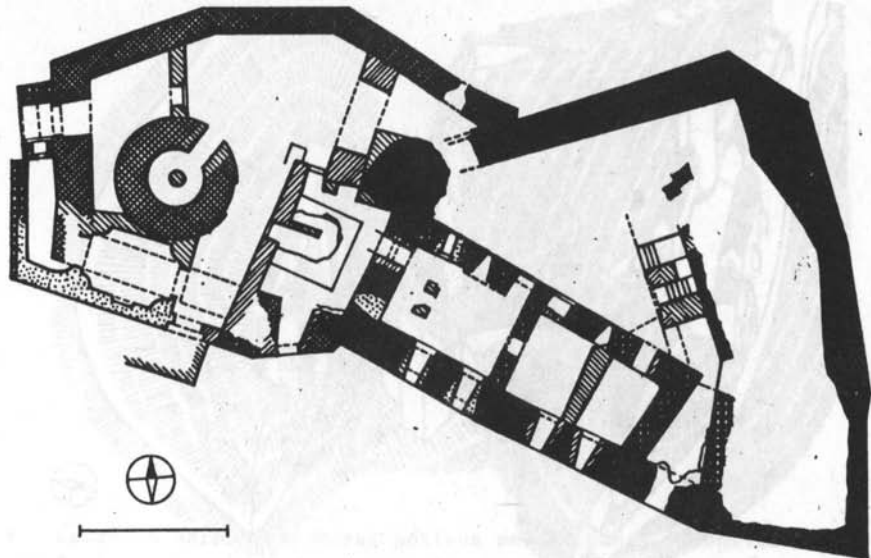
2. Křivoklát. A vár a 13. sz. 2. felében. Rekonstrukció
 Křivoklát. Rekonstruktion des Zustands der Burg in der 2. Hälfte des
 13. Jh.-s

3. Týřov. A vár a 13. sz. közepe után. Rekonstrukció
Týřov. Rekonstruktion der Burg nach Mitte des 13. Jh.-s

4. Džbán. A vár rekonstrukciója
Džbán. Rekonstruktion der Burg

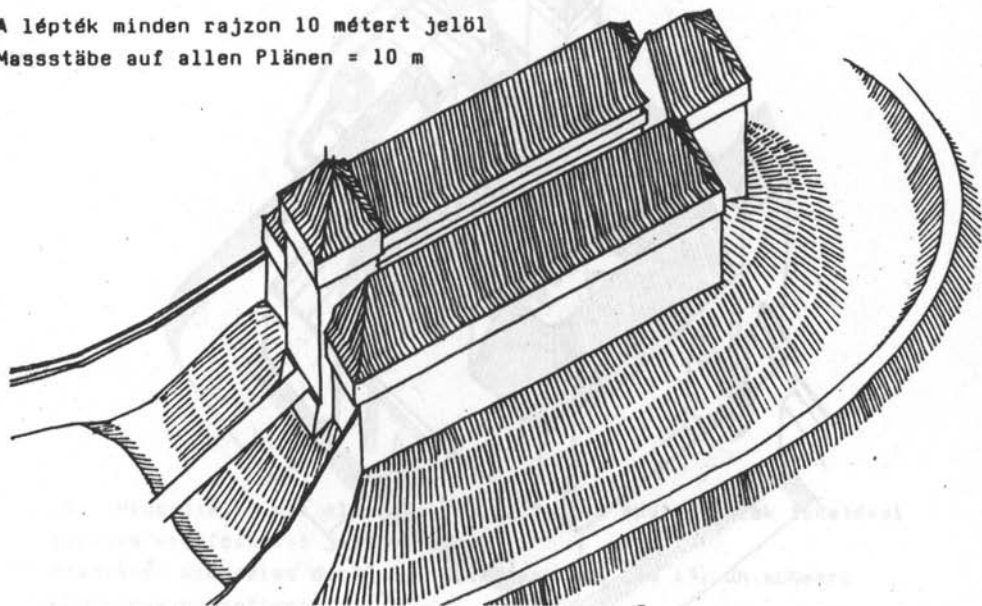

5. Krašov. A vár periodizációs alaprajza. Fekete: 13. sz. 1. fele, sraffozott: 13. sz. 2. fele

Krašov. Grundriss der Burg. Schwarz: Mauerwerk aus der 1. Hälfte des 13. Jh.-s, aus der 2. Hälfte kreuz schraffiert

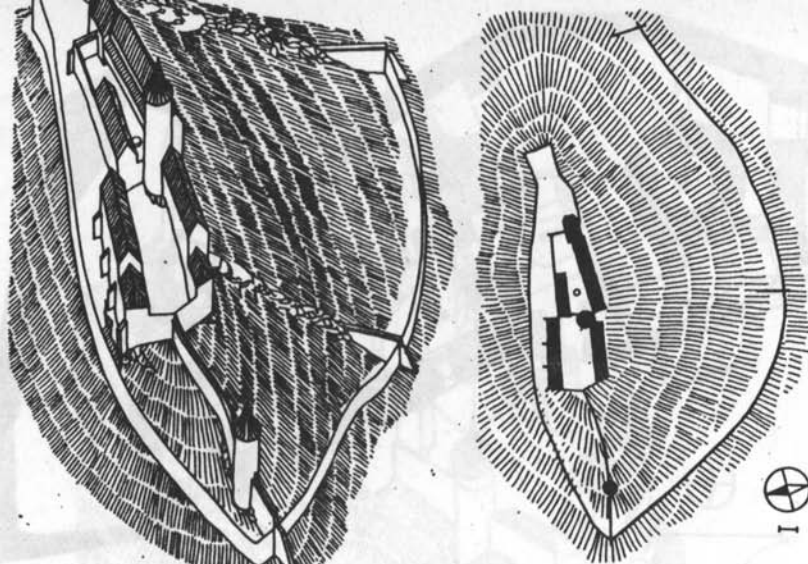
A lépték minden rajzon 10 métert jelöl

Massstäbe auf allen Plänen = 10 m

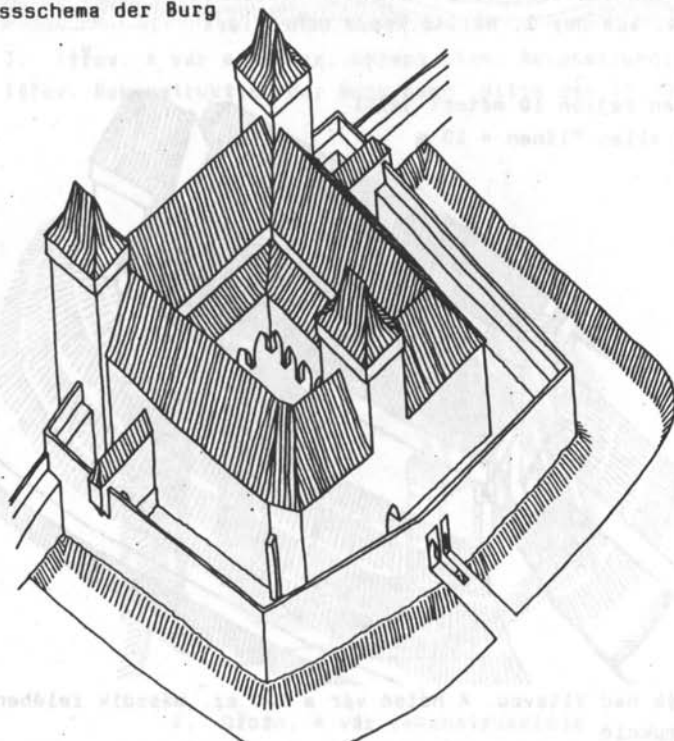
6. Kamýk nad Vltavou. A hátsó vár a 13. sz. második felében. Rekonstrukció

Kamýk nad Vltavou. Rekonstruktion der Hinterburg in der 2. Hälfte des 13. Jh.-s

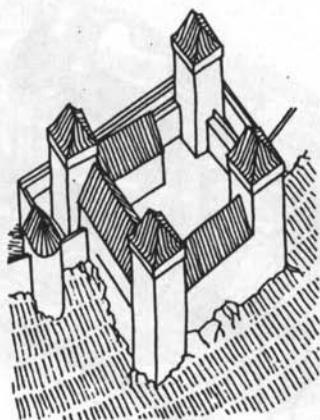

7. Bezděz. Balra a korai gótikus állapot rekonstrukciója, jobbra az alaprajzi vázlat

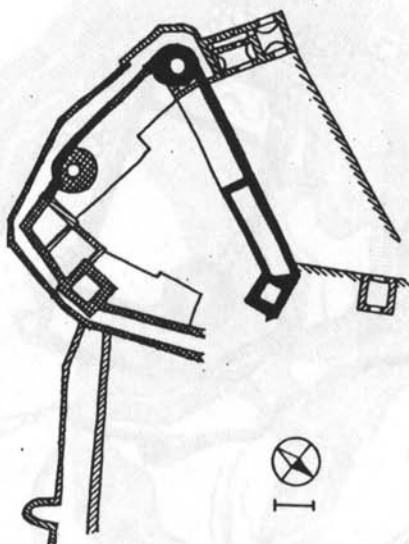
Bezděz. Links Rekonstruktion des frühgotischen Zustands, rechts Grundrisschema der Burg

8. Pisek. A városi vár korai gótikus periódusának rekonstrukciója
Pisek. Rekonstruktion des frühgotischen Zustands der Stadtburg

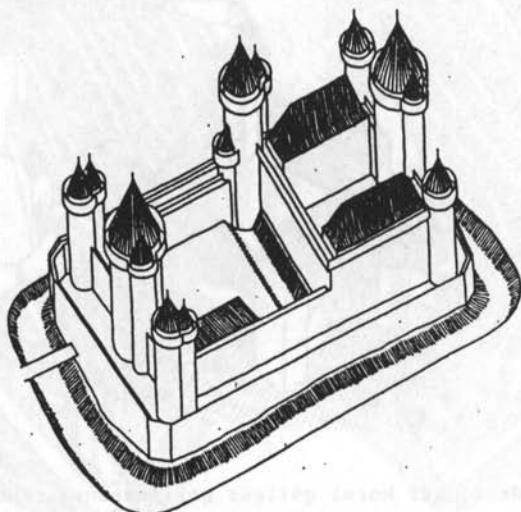

9. Kadaň. A városi vár korai gótikus periódusának rekonstrukciója
Kadaň. Rekonstruktion des frühgotischen Zustands der Stadtburg

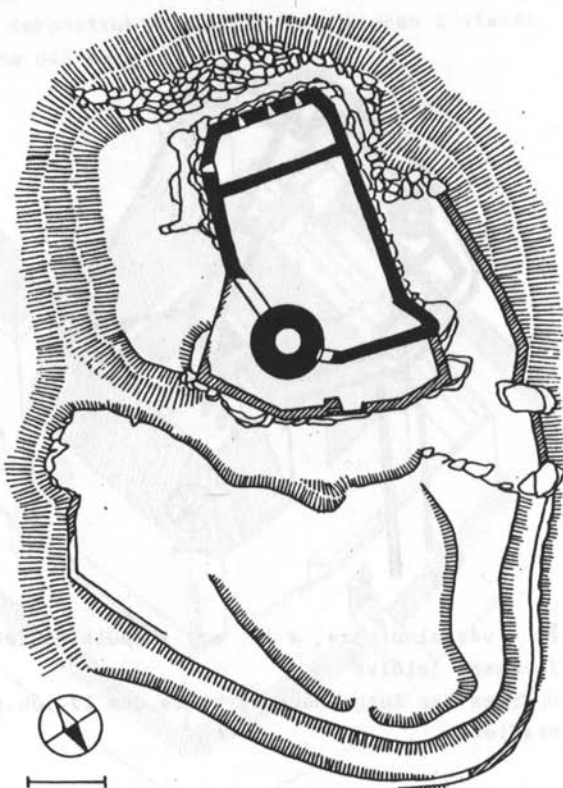

10. Hradiště. A vár alaprajza, a 13. sz.-i épületrészek feketével
illetve sraffozással jelölve

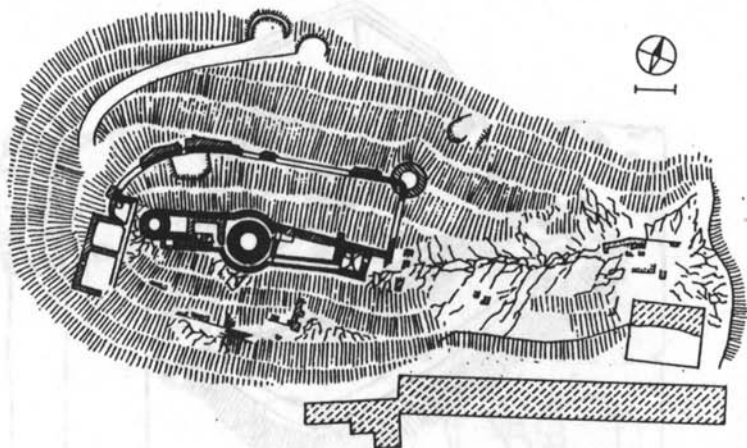
Hradiště. Grundriss der Burg. Mauerwerk aus dem 13. Jh. schwarz
und kreuz schraffiert

11. Konopiště. A vár korai gótikus állapotának rekonstrukciója
 Konopiště. Rekonstruktion des frühgotischen Zustands der Burg

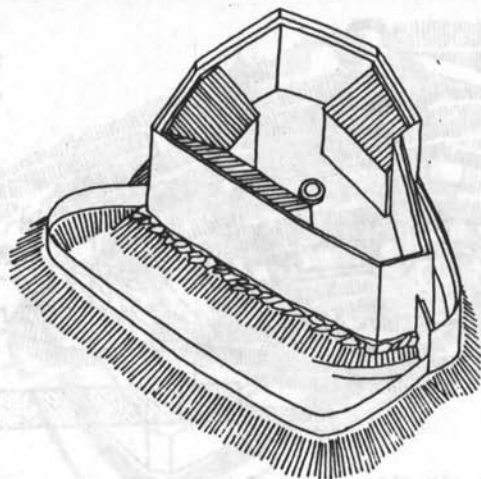
12. Valdek. A vár korai gótikusépitési korszakai / J. Muk után /
 Valdek. Frühgotische Bauphasen der Burg / nach J. Muk /

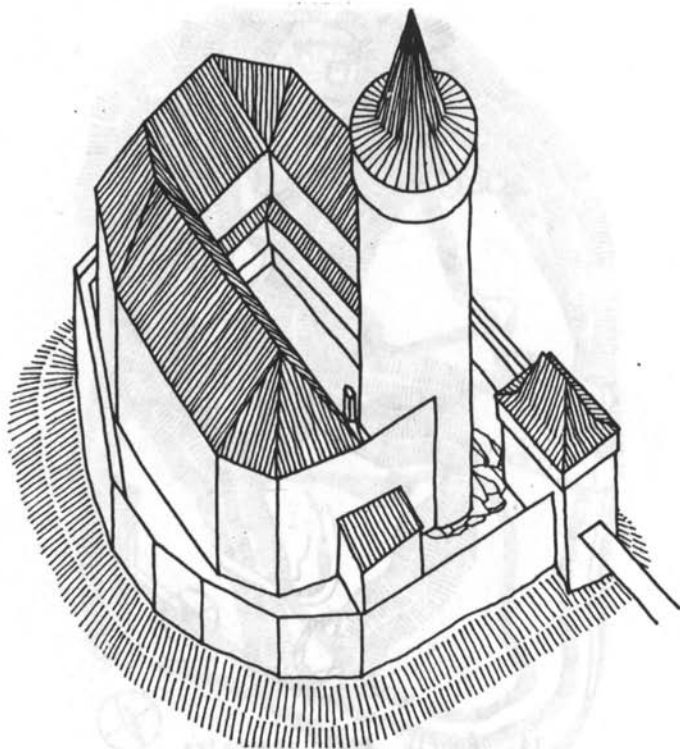
13. Žebrák. A vár alaprajza - fekete: 13. sz.
 Žebrák. Grundriss der Burg. Schwarz: Mauerwerk aus dem 13. Jh.

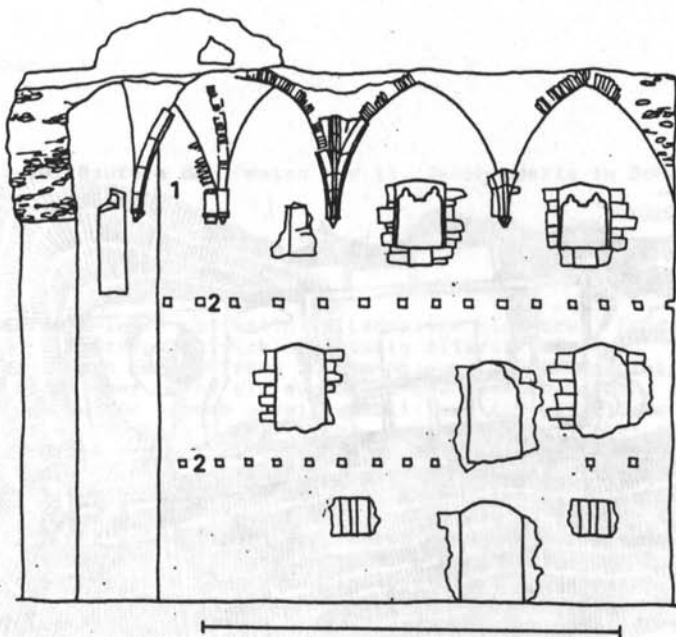
14. Řebřík. A vár alaprajza
 Řebřík. Grundriss der Burganlage

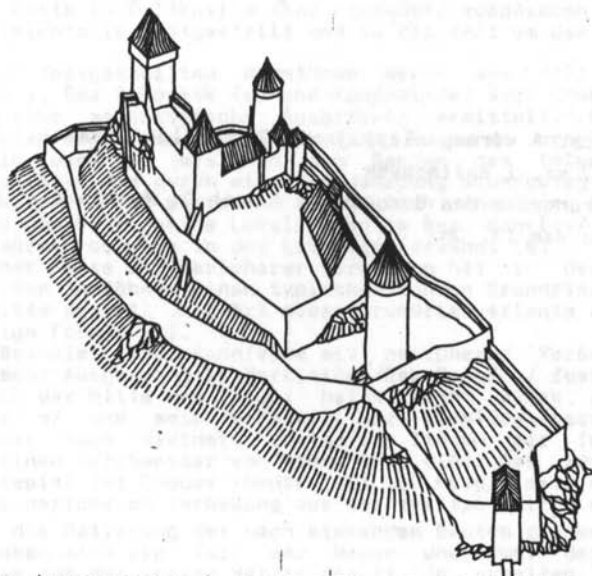
15. Lanšperk. A vár korai gótikus állapotának rekonstrukciója
Lanšperk. Rekonstruktion des frühgotischen Zustands der Burg

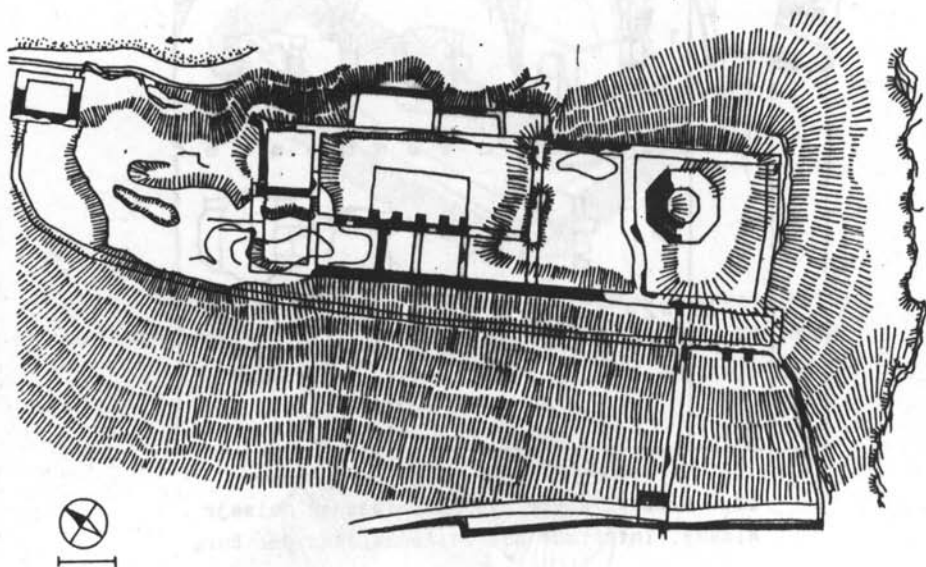
16. Vizmburk. A vármag a 13. sz. végén, Rekonstrukció
Vizmburk. Rekonstruktion des Burgekernes am Ende des 13. Jh.

17. Říčany. A vár oldalpalotájának belseje
Říčany. Interieur des Seitenpalates der Burg

18. Osek / Riesenburk /. A vár a 13. sz. végén. Rekonstrukció
Osek / Riesenburk /. Rekonstruktion der Burg am Ende des 13. Jh.

19. Příběnice. A vármag alaprajza / D. Menclová után /, feketével
 jelezve a 13. sz.-i építmények.
 Příběnice. Grundriss des Burgkernes / nach D. Menclová /. Schwarz:
 Mauerwerk aus dem 13. Jh.

Petr Chotěbor

Ein Beitrag zur Bauform der Festen des 13. Jahrhunderts in Böhmen

Die Festen /kleinen befestigten Landsitze kleinerer Feudalherren/ knüpfen in Böhmen an die Gruppe entwicklungsmässig älterer Sitze an, von denen einige mit den romanischen Emporekirchen zusammenhängen. Die Kenntnis dieser älteren Sitze kann noch immer nicht als ausreichend angesehen werden, einige Ergebnisse ihres Studiums wurden jedoch bereits publiziert (1). Wirkliche Festen haben wir erst seit der Mitte des 13. Jh. belegt. Aus dieser Zeit gibt es wenige erhaltene oder archäologisch festgestellte Bauten. Sie bieten dennoch genug Beispiele für eine Reihe typologischer Varianten. Auf Grund des derzeitigen Forschungsstandes können wir zwei Grundtypen unterscheiden: einen Typ mit isoliertem Wohngebäude inmitten der befestigten Fläche und einen Typ mit peripherer Verbauung.

Der erste der beiden Typen wird durch die hölzerne Wohnbehausung der Feste in Mělnice /Bez.Domažlice/ repräsentiert. Dieser Bau wurde nur andeutungsweise durch eine archäologische Ausgrabung festgestellt und stammt aus der zweiten Hälfte des 13. Jh. (2). Ein gleichaltriger Wohnbau bildete das Kernstück der Feste in Cimice /heute Teil von Prag/. Zumindest der untere Teil war aus Stein erbaut und so kann bei diesem Objekt bereits ein turmartiger Charakter angenommen werden (3). Dieser lässt sich auch bei dem selten erhaltenen ältesten Bau der Oberen Feste in Staré Kestřany /Bez.Písek/ nicht ausschliessen. Diese Feste aus dem letzten Viertel des 13. Jh. übertrifft durch ihre reichere architektonische Ausstattung die übrigen Beispiele (4). Ähnlich mochte aus das Wohngebäude der Feste in Čelákovice /Bez.Prag-Ost/ ausgesehen haben; es wurde archäologisch gleichfalls festgestellt und in die Zeit um das J. 1300 datiert. (5)

Die ältesten festgestellten Wohntürme waren aus Holz gezimmert. Beide Beispiele - Tlesky, Bez.Rakovník (6) und Kundratice, Bez. Chomutov (7) - wurden ebenfalls durch eine archäologische Ausgrabung ermittelt. Die Datierung der ältesten gemauerten Wohntürme ins 13. Jh. ist äusserst problematisch, es hat eher den Anschein, dass sie erst in den Beginn des folgenden Jahrhunderts gehören. Hierher wären die durch eine Erdaushebung blossgelegten Fundamente des Turmes in Roztoky /Bez.Prag-West/ und die baulich erhaltenen Überreste der Türme in Chotýšany und Popovice /beide Lokalitäten im Bez. Benešov/ einzustufen. Alle drei Beispiele wurden bereits in der Literatur erwähnt (8).

Der Typ einer Feste mit peripherer Verbauung hat in der Anfangszeit der Erbauung von Festen in Böhmen einen typischen runden Grundriss der Aussenmauer. Etwa seit der Mitte des 14. Jh. hört diese Grundrissvariante auf und es kommen eher rechteckige Formen auf.

Das erste Beispiel einer Rundfeste mit peripherer Verbauung wurde durch eine archäologische Ausgrabung in Martinice /Bez.Benešov/ festgestellt. Der Bau aus der Zeit nach der Mitte des 13. Jh. hatte nicht allzu grosse Dimensionen /Durchmesser 24 m/ und sein Wohnteil war ziemlich bescheiden (9). Eine interessante, aber noch kleinere Analogie finden wir im niederländischen Wildenburg mit einem Durchmesser von bloss 15 m (10). Das zweite archäologisch ausgegrabene Beispiel ist Chodov /heute Teil von Prag/ mit einer Mauer, zwei Türmen und einer peripheren Verbauung aus der zweiten Hälfte des 13. Jh. (11). Schwieriger ist die Datierung der noch stehenden Bauten dieses Typs. In Svrčovec /Bez.Klatovy/ haben sich ein Teil der Mauer und zwei daran angeschlossene Objekte (12) etwa aus der ersten Hälfte des 14. Jh. erhalten.

In Nepomšyl /Bez. Louny/ stammt das älteste dreiräumige Kernstück der dortigen Feste gleichfalls aus der ersten Hälfte des 14. Jh. (13). Die durch Fugen davon getrennte Befestigungsmauer kann sogar noch jünger sein.

Weitere Fragmente ähnlicher Dispositionen wurden im Oberen Schloss in Dolní Kralovice /Bez. Benešov/ festgestellt, das bereits untergegangen ist (14), sowie in dem bisher bestehenden Schloss Libechov /Bez. Mělník/. Eine Rundmauer ist durch die archäologische Ausgrabung des untergegangenen Feudalsitzes in Toušev /Bez. Prag-Ost/ nachgewiesen, wo gleichfalls eine Verbauung an der Peripherie vorausgesetzt werden kann (15).

Eine etwas atypische Disposition hat die Lokalität Vrchotovy Janovice /Bez. Benešov/, die bereits eher eine kleine Burg mit drei Türmen ist (16). Mit einem Wohnturm mochte auch Kvítkov /Bez. Česká Lípa/ ausgestattet gewesen sein, wovon der in einen Sandsteinblock eingehauene Hauptteil erhalten blieb. Die Keramikfunde aus dem 13. Jh. gestatten, in diese Übersicht auch einige befestigte Plätze ohne jedwede Verbauungsspuren einzureihen - z. B. Dubjany, Bez. Plzeň-Nord (17) oder Bolice, Bez. Nymburk (18).

Ein seltsames Beispiel für die Fortdauer älterer Traditionen finden wir in Slavkov /Bez. Český Krumlov/ vor. Von dem durch schriftliche Quellen an den Beginn des 14. Jh. datierten Residenzhof blieben der ursprüngliche Turm, ein Überrest der Umfassungsmauer und ein Teil der Privatkapelle des Eigentümers erhalten. Das Gebäude des Palas stammt erst aus dem 16. Jh., hatte jedoch offensichtlich einen älteren Vorgänger (19).

JEGYZETEK

1. HEJNA 1976.
2. FRYDA 1985.
3. HUML 1988.
4. MENCLOVÁ 1972. I. 277.; KAŠICKA 1978.; KUTHAN 1982. 295-296.
5. SPACEK 1977.
6. NECHVÁTAL - RADOMĚRSKÝ 1963.
7. DURDIK 1975.
8. MENCLOVÁ 1972. I. 275.; DURDIK 1977.; CHOTĚBOR 1977.; KAŠICKA 1977.; CHOTĚBOR 1983.
9. REICHERTOVÁ 1952., 1955., 1967.
10. VAN REIJEN 1976.
11. HUML 1978.
12. CHOTĚBOR, im Druck
13. SOUKUPOVÁ 1981.
14. MUK - LANCINGER 1979.
15. SPACEK 1979.
16. KAŠICKA 1984.
17. DURDIK - CHOTĚBOR 1982.
18. SAKAŘOVÁ - DURDIK - CHOTĚBOR, im Druck
19. CHOTĚBOR - KROUPA - RYKL, im Druck

Petr CHOTĚBOR
CS-16000 PRAHA 6.
Budenecka 10.

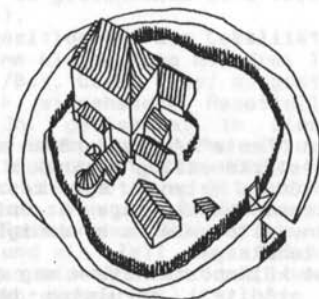
Adalékok a 13. századi cseh erődített falusi földesúri székhelyek építészeti formájához

A "tvrz" /cseh/ illetve "Feste" /német/ néven szereplő kisméretű erődített kismemesi székhelyek fejlődéstörténetileg azoknak a még kevésbé ismert korai feudális székhelyeknek az utódai, melynek egy része még szoros kapcsolatban állt a románkori karzatos templomokkal. Maga az építménytípus csak a 13. század közepétől ismert, de a néhány álló emlék s az eddigi régészeti kutatások alapján már tipológiai elemzése is lehetséges.

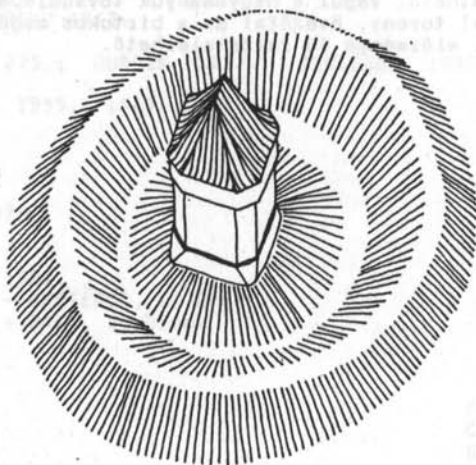
Jelenleg két alaptípust különböztethetünk meg egymástól, az első esetben a lakóépület szabadon áll az erődített területen belül - erre Mělnice fából épített lakóépítménye mellett jó példa a Prágához tartozó Cimice alsó részén kőből épített, s valószínűleg toronyszerű formát mutató magja, továbbá Staré Kestřany ma is álló, építészetiileg különösen gazdagon kiképzett épülete, s nem utolsósorban az inkább már a 14. század elejére helyezhető, fából /Ilesky, Kundratice/ és kőből /Rožtoky, Popovice Chotýšany/ rakott lakótornyok - a második típusra jellemző, hogy az ekkor általában kerek alaprajzú védőfal belső oldalához csatlakoznak a lakóépítmények. Az utóbbiak példái Martinice kis építménye, Chodov két toronnyal - mindkét esetben régészeti megfigyelések támasztják alá a 13. századi keltezését - míg Svrčovec és Nepomysl ma is álló épületei magjukban már inkább a 14. század első felére tehetők.

Néhány, ma még csak töredékesen ismert erődítmény mellett olyan atipikus emlékeket is ismerünk, mint Vrchotovy Janovice, mely három tornyával már inkább egy kis várnak tekinthető. Végül a hagyományok továbblépésének figyelemre méltó példája Slavkov, ahol torony, övezőfal és a birtokos magánkápolnája maradt meg, sőt a palota korábbi előzménye is feltételezhető.

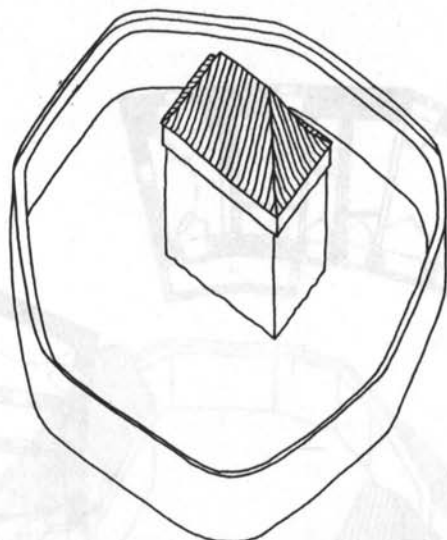
A rajzok a szerző munkái
Alle Zeichnungen vom Autor

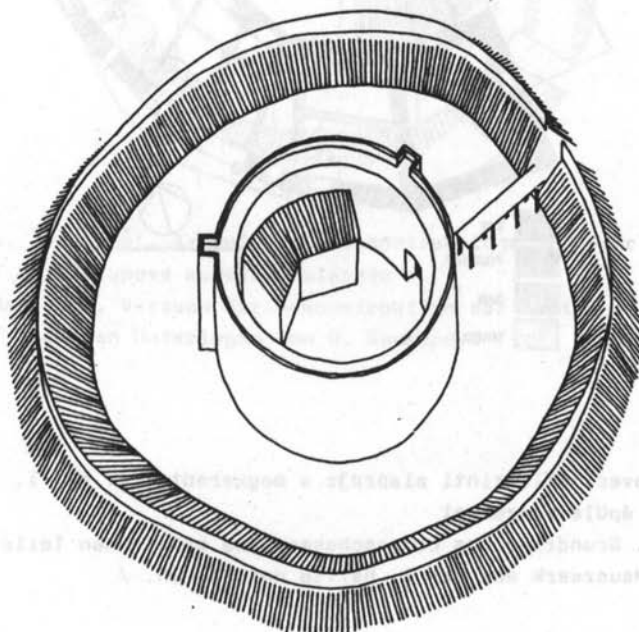
1. Čimice. A 13. sz. 2. feléből származó erődítmény rekonstrukciója
/ V. Huml ásatása alapján /
Čimice. Versuche der Rekonstruktion der Feste aus der 2. Hälfte des
13. Jh. / auf Grund der Ausgrabung von V. Huml /

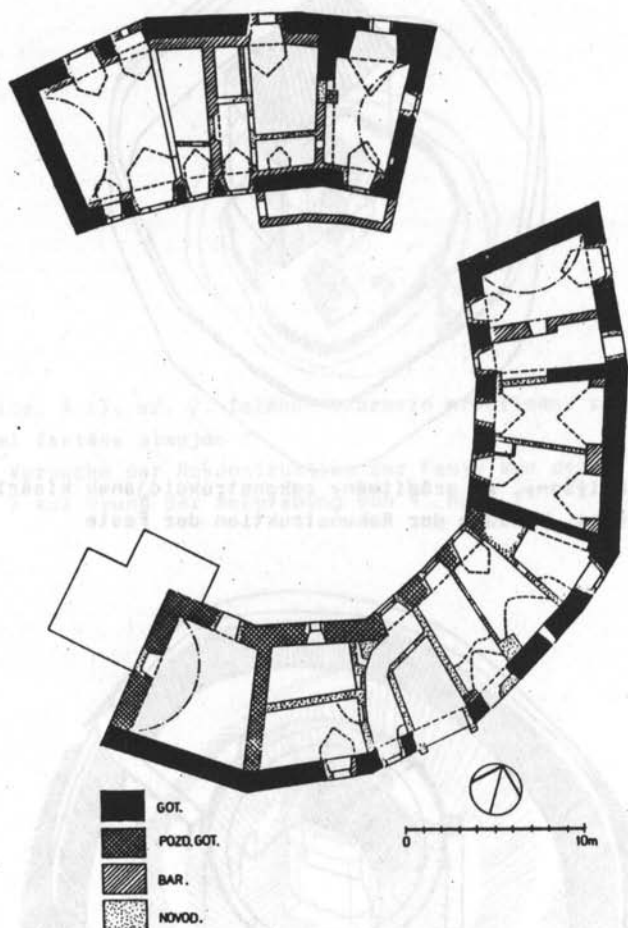
2. Tlesky. Az erődítmény rekonstrukciójának kísérlete
/ B. Nechvátal ásatása alapján /
Tlesky. Versuch der Rekonstruktion der Feste / auf Grund der Aus-
grabung von B. Nechvátal /

3. Chotýšany. Az erődítmény rekonstrukciójának kísérlete
Chotýšany. Versuch der Rekonstruktion der Feste

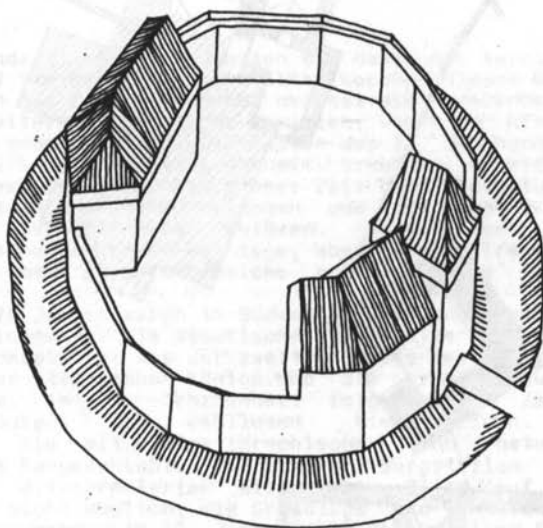

4. Martinice. Az első periódus - 13. sz. 2. fele - rekonstrukciós
kísérlete / K. Reichertová ásatása alapján /
Martinice. Zeichnerische Rekonstruktion der Feste aus der 2. Hälfte
des 13. Jh. / erste Bauphase / auf Grund der Ausgrabung von K.
Reichertová

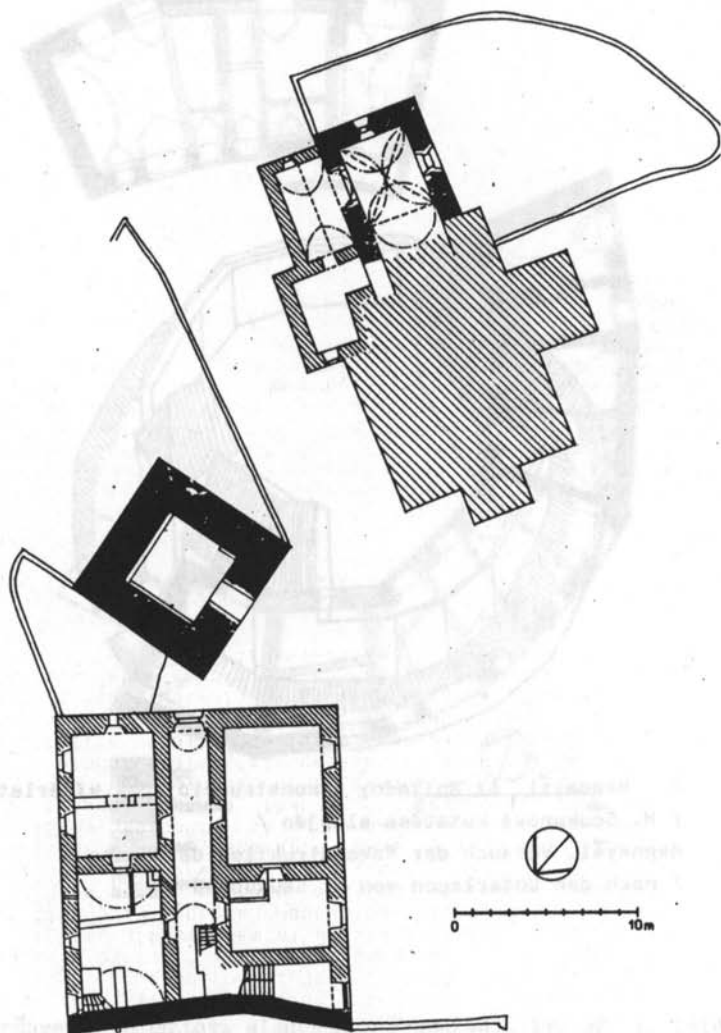

5. Svrčovec. Földszinti alaprajz a megmaradt, 14. sz. 1. feléből származó épületrészekkel

Svrčovec. Grundriss des Erdgeschosses des erhaltenen Teiles / in Schwarz Mauerwerk aus der 1. Hälfte des 14. Jh. /

6. Nepomyšl. Az építmény rekonstrukciójának kísérlete
 / H. Soukupová kutatása alapján /
 Nepomyšl. Versuch der Rekonstruktion der Feste
 / nach den Unterlagen von H. Soukupová /

7. Slavkov. Földszinti alaprajz, a 14. sz. elejére keltezhető
falazat feketével jelezve /
Slavkov. Grundriss des Erdgeschosses / in Schwarz erhaltenes
Mauerwerk aus dem Beginn des 14. Jh. /

Matthias Untermann

Der Burgenbau des 13. Jahrhunderts in Südwestdeutschland, dem Elsass und der Nordwestschweiz nach neueren archäologischen Forschungen

Im 13. Jahrhundert sind im Südwesten des deutschen Reichs unzählige Burgen neu gebaut oder mit Steinbauten ausgestaltet worden. Dieses Gebiet, zu dem auch die Nordschweiz und das Elsass gehören, umfasst die Kernlande der Staufer, aber auch zahlreicher weiterer hochadliger Familien, von denen hier nur die Zähringer und die Habsburger genannt seien. Die Bauten des 13. Jahrhunderts Zeit bestimmen heute weithin das Bild der Burgenlandschaft. Urkunden, Schrift- und Bildquellen lassen erkennen, dass die Burgen in dieser Zeit hohe Bedeutung als Stammsitze und Verwaltungszentren des Adels erlangen und oft die frühmittelalterlichen Zentralorte und Gerichtssitze ablösen. Sorgfältige historische wie archäologische Forschungen haben wichtige, aber sehr differenzierte Ergebnisse erbracht, die mehr neue Problembereiche eröffnen, als alte Fragestellungen geklärt haben.

Bis vor etwa 20 Jahren waren in Südwestdeutschland keine Burgen bekannt, deren Baubestand sicher vor die staufische, allenfalls spätsalische Zeit, also vor 1130/1150 zurückreichte: Aus der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts stammen dann die Pfalzen der staufischen Könige und die grossen Burgen der Herzoge, Grafen und Bischöfe, im 13. Jahrhundert folgen ihnen /meist in kleinerem Massstab/ die Burgen der zahllosen Niederadligen. Grabungen und Bauuntersuchungen, die mit stratigraphischen und naturwissenschaftlichen Methoden die genaue Baugeschichte zahlreicher Burgstellen erschlossen haben, bieten ein stark differenziertes Bild: Ohne Blick auf das 11. und 12. Jahrhundert ist es nicht möglich, die Grundzüge und Entwicklungstendenzen des südwestdeutschen Burgenbaus im 13. Jahrhundert darzustellen (1). Die elsässische und schweizerische Forshung hat sich in den letzten Jahren ohnehin vornehmlich der Frühzeit des hochmittelalterlichen Burgenbaus gewidmet und wichtige Ergebnisse vorlegen können. Ich möchte mich hier auf das Bauprogramm der Kernanlagen der Burgen beschränken: die Vorburgen und Wirtschaftshöfe müssen ausser Betracht bleiben.

Der Überblick über die Burgen der Zeit um 1200 und die folgende Entwicklung sei anhand einiger ausgewählter Objekte in drei Abschnitte gegliedert: Burgen der Herzoge, Grafen und Bischöfe; Burgen des freiadligen und ministerialischen Adels; und abschliessend die Burgen im Bereich der Gründungsstädte. Die Definition der Begriffe sei kurz vorausgeschickt:

der Wohnbau ist ca. 100-150 Quadratmeter gross, gelegentlich auch grösser, immer unbefestigt und mehrgeschossig. Er nimmt meist im Obergeschoss einen grossen Saal auf.

Der Wohnturm ist in der Regel viergeschossig, von geringer Mauerdicke und hat nur etwa 40 Quadratmeter nutzbare Grundfläche in jedem Geschoss;

der Donjon ist ein mit dicken Mauern befestigter Wohnturm, der im Innenraum die Grösse eines Palas erreicht und diesem in der Raumaufteilung entspricht;

der Wehrturm hat ebenfalls dicke Mauern, ist meist ca. 30 Meter hoch und weist in seinen Geschossen weniger als 20 Quadratmeter Fläche auf, so dass er allenfalls kurzzeitig zum Aufenthalt dienen kann.

Die Burgen an den Stammsitzen und Herrschaftsmittelpunkten des hohen Adels gehen in den meisten Fällen in das 11. Jahrhundert zurück (2). Die erfahren ihren Ausbau in Stein, wie inzwischen deutlich ist, im Südwesten des Reichs etwas vor oder jedenfalls bald nach 1100 (3) und werden im 13. Jh. nur stellen weiter ausgebaut; seit dem letzten Drittel des 11. Jahrhunderts sind auch relativ kleine Wohntürme (4) und, wie man für diese Gegend erst seit kurzem weiss, aufgeschüttete Holz-Erde-Burgen /Motten/ von Hochadelsgeschlechtern erbaut worden (5). Um 1150 bestimmen im Südwesten des Reichs daneben zwei andere Grundformen das Bild der Hochadelsburg: die turmlose Ringmauerburg mit hölzernen oder steinernen Innenbauten und der geräumige Wohnturm /Donjon/. Die Oedenburg genannte Feste der Grafen von Tierstein-Homberg im Jura, die wohl seit dem Ende des 10. Jahrhunderts bewohnt ist, war bei ihrer Auflassung um 1180 eine dreieckige Anlage von ca. 1500 Quadratmetern Fläche, mit einer partiell zur Schildmauer verstärkten Ringmauer und einem Torbau. Alle Innenbauten bestanden damals noch aus Holz (6).

Die grosse Burg des Speyerer Bischofs in Bruchsal, in der Rheinebene gelegen, war bereits im späten 11. Jahrhundert mit einem steinernen Wohnbau unbekannter Höhe und einer Ringmauer ausgestattet. Im 12. Jahrhundert wurden die Ringmauer und der steinerne Wohnbau neugebaut. Ein Wehrturm wurde erst 1358 hinzugefügt (7).

Die Burg der Grafen von Lenzburg im Aargau (8), gelegen auf einem steil abfallendem, grossflächigen Felsplateau, bestand seit dem frühen 11. Jahrhundert. Sie erhielt im späten 11. Jahrhundert anstelle älterer Holzbauten einen viergeschossigen, 18 Meter hohen Donjon, offenbar ohne Anbauten. Der angrenzende quadratische Wehrturm wurde später begonnen und blieb nach dem Tod des letzten Grafen 1173 lange Zeit unvollendet.

Unklar ist die Datierung des neuergabenen Donjons auf der Habsburg, nach der sich seit etwa 1100 das gleichnamige Fürstengeschlecht benennt (9). Er stammt wohl ebenfalls aus dem späten 11. Jahrhundert, weniger wahrscheinlich aus der Gründungszeit der Burg um 1020/30, wie der Ausgräber meint. Auch auf der Habsburg ist /wohl im 12. Jahrhundert/ neben dem Donjon ein Wehrturm erbaut worden, ausserdem ein kleiner, mehrgeschossiger Anbau. Diese im letzten Bauzustand von einer Ringmauer umfasste Kernburg wurde im frühen 13. Jahrhundert vollständig abgebrochen.

Der Zähringer Berthold V., der 1198 vergeblich für die deutsche Königswürde kandidierte, liess 1191-1210 in sechs Städten der Region monumentale Donjons errichten (10). Sie hatten einer Höhe von 30 Meter, bis zu 22 x 36 Meter Grundfläche und drei bis fünf Meter Mauerdicke. Diese Donjons demonstrierten in den von Berthold neugegründeten oder neu erworbenen Städten Bern, Thun, Moudon und Breisach einen Machtanspruch, der dem Rang der Zähringer und den politischen Ambitionen Bertholds entsprach. Schon drei ältere Burgen der Zähringer wiesen ähnliche, grosse Donjons auf. Berthold V. hatte bewusst mit seinen monumentalen Donjons eine im deutschen Reich ungebräuchliche, in Frankreich aber um 1200 schon veraltete Bauform gewählt. Seine Bauten übertrafen an Grösse und Bauvolumen alle älteren Burgbauten im deutschen Reich; die zeitgleichen Reichsburgen haben sich diesen politisch letztlich vergeblichen Anspruch der Zähringer nirgends gestellt.

Alle fünf Bauten Bertholds verzichteten auf die am Oberrhein damals üblichen Buckelquader und zeigten ein aufwendiges Mauerwerk aus glatten Grossquadern. Das repräsentative Hauptgeschoss öffnete sich erst in der Höhe von zwölf Meter über einem vollständig geschlossenen Unterbau. Die Donjons in Bern und Thun sind nach französischer Art mit Tourellen bzw. Eckstreben verziert, während die anderen Bauten aussen ungegliedert blieben. Bemerkenswert ist, dass alle fünf Donjons für sich allein standen. Der sechste Donjon, den Berthold V. im schweizerischen Burgdorf erbaute, erreichte weder in der Höhe noch mit der Mauerdicke von nur zwei Meter seine anderen Donjons, sondern schliesst sich in Grösse und Bauform eher den älteren Bauten auf Lenzburg oder Habsburg an. Wie dort stand auch hier ein Wehrturm neben dem Donjon. Burgdorf war im Gegensatz zu den fünf oben genannten Orten nicht Herzogsgut, sondern Eigenbesitz der Zähringer, die Burg erhielt daher eher den Charakter einer zeitweisen Residenz, einer Pfalz. In der Nordschweiz sind solche traditionellen Donjons auch noch im späteren 13. und 14. Jahrhundert von Grafenfamilien und Bischöfen errichtet worden.

Anstelle der Wohntürme und Donjons, die Wohn- und Verteidigungsfunktion verbanden, wurde seit 1150 auf Burgen des hohen Adels die Trennung von Wohnbau und Turm üblich. Die neuartigen Wehrtürme, die rasch weite Verbreitung fanden, erreichten eine Höhe von rund 30 Meter /gleich 100 Fuss/, aber selten mehr als acht bis zehn Meter Seitenlänge oder Durchmesser. Grössere Wehrtürme mit bis zu 17 Meter Seitenlänge und fünf Meter dicken Mauern sind in Nordwestdeutschland, aber nicht im Südwesten des Reichs bekannt (11).

Der für die Zeit der Staufer charakterische Burgentyp mit Ringmauer, Wehrturm, Wohnbau und z.T. freistehender Kapelle bestimmte von etwa 1150 bis ins 13. Jahrhundert die Baugestalt der staufischen Pfalzen ebenso wie der Burgen der Reichsministerialen und des hohen Adels. Neben reicher Bauplastik an Fenstern und Kaminstützen gehören für Ringmauer und Wehrturm am Oberrhein und im Elsass die Buckelquader, in der Nordschweiz das Megalithmauerwerk zu den bestimmenden Merkmalen (12). Dieses Bauprogramm ist im 13. Jahrhundert bemerkenswert gleichbleibend und nur gelegentlich mit mehreren Türmen oder mehreren steinernen Wohnbauten variiert worden. Die grossen Burgen des 12. Jahrhunderts sind oft durch neue Wohnbauten oder Wehranlagen ausgebaut worden.

Während die Umrissgestalt der älteren Anlagen oft unregelmässig war, hat man bei neuen Burgen besonders im Flachland versucht, einen regelmässigen Grundriss zu erreichen (13). Hier seien hier nur zwei Burgen genannt, die von Hochadelsgeschlechtern im 13. Jahrhundert im nördlichen Teil unseres Gebiets errichtet wurden. Die Burg in Babenhausen (14), im frühen 13. Jahrhundert von den Herren von Münzenberg erbaut, war eine regelmässige quadratische im Zentrum frei stehenden Wehrturm.

Neben der neugegründeten Stadt Lahr errichteten die Grafen von Geroldseck eine Wasserburg als regelmässige, kastellartige Anlage mit vorspringenden Ecktürmen (15).

Einen Höhepunkt im Bauaufwand erreicht der "staufische" Burgentyp an der Burg Krautheim in Württembergisch-Franken (16). Nach 1239 erneuerten hier die Grafen von Hohenlohe die gerade erworbene Stammburg der Grafen von Krautheim mit einer Schildmauer, einem runden Wehrturm, einem viergeschossigen Palas und einer grossen, überaus reich ausgestalteten Kapelle. Der ältere, unregelmässige Umriss der Anlage blieb erhalten.

Auch die Burg der Grafen von Ortenberg im Elsass (17) ist in der Mitte des 13. Jahrhunderts, wohl nach dem Erwerb durch die Habsburger um 1257, mit einem monumentalen Wehrturm, Wohnbau und Ringmauer vollständig neugebaut worden.

Nur selten gab es, wie in Ortenberg, bereits im 13. Jahrhundert die hohen, schlitzförmigen Schiessscharten für Bogen- und Armbrustschützen. Auch der "Kastelltypus" mit den vorspringenden Ecktürmen, wie in Lahr, gehört zu dieser Bewaffnung, die in Frankreich und England schon seit etwa 1200 in grossem Stil eingeführt wurde. Im Südwesten des deutschen Reichs blieben diese Bauformen bis weit ins 14. Jahrhundert noch recht ungebräuchlich (18).

II. Die Wohnsitze des Ortsadels und der Ministerialen sind im 11. und frühen 12. Jahrhundert in unserer Region noch nicht gut zu fassen.

Aus neueren Grabungen ist allerdings eine ganze Anzahl von Turmburgen bekannt, die im 12. Jahrhundert errichtet wurden und allein aus einem quadratischen Wohnturm bestehen (19). Bei einer Seitenlänge von zehn bis dreizehn Meter und einer Mauerdicke von zwei bis drei Meter betrug die nutzbare Fläche im Inneren kaum 40 bis 50 Quadratmeter je Geschoss. Zusätzliche Wohnräume könnten in einem vorkragenden hölzernen Obergeschoss gesucht werden, wie es nur selten im mittelalterlichem Zustand erhalten (20), oft aber in Bildquellen überliefert ist. Es fehlen bislang sichere archäologische Belege, dass diese Wohntürme tatsächlich zum ständigen Aufenthalt des Adligen und seiner Familie dienten. Im 12. Jahrhundert sind ausser den Turmburgen auch schwach befestigte, turmlose Ringmauerburgen mit hölzernen oder steinernen Wohn- und Wirtschaftsbauten fassbar. Beide Bautypen sind gewissermassen Urformen des befestigten Wohnsitzes und wiederholen ältere, im 12. Jahrhundert schon veraltete Bauformen von Hochadelsburgen.

Vermehrt seit dem späten 12. besonders dann im 13. Jahrhundert erschien es offenbar allen Ortsadligen, seien es Freiadlige oder Ministeriale, notwendig, eine auf einem Hügel oder einem Bergsporn herausgehobene Burg zu besitzen. Dies lässt sich aufgrund neuer Grabungsbefunde gut nachvollziehen. In Eschelbronn bei Heidelberg wurden unter der Burg unbefestigte Holzbauten ergraben (21), die 1251 noch bestanden, als erstmals ein Ortsadliger urkundlich genannt ist. Erst um 1267 wurden diese Bauten abgebrochen, ein flacher Graben und ein niedriger Hügel angelegt und darauf frei stehend ein Holzturm auf Steinsockel errichtet - der Bau einer Burg folgt hier also zeitlich den Benennung nach einem Ort. Mit 6,5 x 7,7 Meter Grösse entsprach der hölzerne Turm in Eschelbronn den eben genannten, steinernen Wohntürmen. Während das Erdgeschoss in Stabbaweise gebaut war, bestand das Obergeschoss vielleicht aus Fachwerk. Erst um oder bald nach 1300 wurde die Burg in Stein ausgebaut und erhielt einen fast gleich grossen, steinernen Wohnturm.

Ein ähnlicher Befund ist in Schwieberdingen bei Stuttgart ergraben (22): Hier lag eine Siedlung des 12. Jahrhunderts unter dem um 1200 etwa drei Meter hoch aufgeschütteten Burghügel /Motte/. Eineschwache Mauer befestigte den Hügelfuss, die eigentlichen Burggebäude waren nicht erhalten und bestanden wohl aus Holz. Insgesamt muss man im 13. Jahrhundert bei den ortsnahen Burgen des niederen Adels noch verbreitet mit Holzbauten rechnen.

Noch im 15. Jahrhundert gab es ganz aus Holz erbaute Niederadelssitze (23).

Diesen Burgen im Ortsnähe stehen zahllose kleine Steinburgen des 13. Jahrhunderts auf abgelegenen, oft schwer zugänglichen Bergnasen und Felsrippen gegenüber. Schriftliche Überlieferungen aus der Erbauungszeit fehlen für beide häufig - oder sind unklar. Die Benennung der Burgen in den Quellen /castrum, castellum, domus bzw. burg, sloss, hus/ wechselt oft für das gleiche Objekt und lässt keine - im modernen Sinn - eindeutige, zeitgenössische Terminologie erkennen. Überdies liegen nicht selten mehrere Burgen nahe beieinander und werden oft nur durch zufällige Angaben benennbar. Schliesslich blieben "mittelalterliche" Bautypen bis ins 16. Jahrhundert gebräuchlich und können oft nur durch sorgfältige archäologische Untersuchungen datiert werden (24).

Thomas Biller hat für ein kleines Gebiet im nördlichen Elsass die um 1200 vorhandenen Burgen den Neubauten des 13. und frühen 14. Jahrhundert gegenübergestellt (25): anstelle von vier Burgen um 1200 waren 1340 21 Burgen in diesem Gebirgsraum vorhanden. Die vier alten Burgen gehörten einem Grafen, zwei Reichsministerialen und dem Bischof von Strassburg. Die siebzehn Neugründungen wurden von Niederadligen aus der elsässischen Rheinebene, von Ministerialen des lothringischen Herzogs oder - nach Erbteilungen - in unmittelbarer Nähe zu anderen Burgen erbaut (26). Die äusserst geringe Grösse der zu diesen neuen Burgen gehörenden Ländereien zeigt deutlich, dass nicht wirtschaftliche Interessen, z. B. Herrschaft über Dörfer oder Rodung un bebauter Gebiete, Anlass für die Erbauung dieser zahlreichen kleinen Burgen gaben: Neun der zehn Dörfer dieses Gebiets bestanden nämlich schon vor 1200. Wichtig war für die niederen Adligen des 13. Jahrhunderts allein Bau und Besitz einer eigenen Burg. Genutzt wurde sie nicht zur ständigen Wohnung - dies war gar nicht möglich - sondern z. B. bei standesgemässen Jagdvergnügungen und natürlich bei gelegentlichen Fehden (27). Genaue Bauuntersuchungen liegen bislang nur für wenige der kleinen Höhenburgen des 13. Jahrhunderts vor: häufiger als man bislang annahm und als auch aus den eben genannten Überlegungen von Biller zu vermuten wäre, gehen ihnen Bauten des 11-12. Jahrhunderts voraus.

Die Bauform der einfachen Turmburg ohne Nebenbauten blieb weiterhin üblich: Die Burg Tannenfels im Schwarzwald (28), in der Mitte des 13. Jahrhunderts von einem württembergischen Ministerialen erbaut, besteht aus einem aus Buckelquadern gemauerten turmartigen Baukörper von ca. 14,5 x 15 Meter, der die gesamte Fläche einer steilen, exponierten Felsrippe einnimmt. Eine älteren Besiedlung der Stelle ist durch Fundstücke ab dem 11. Jahrhundert belegt - der erhaltene Bau hätte keinen Vorgängerbau vermuten lassen.

Es gab auch grössere, reich ausgestattete Wohntürme, die mit einer Ringmauer und gelegentlich weiteren Wohngebäuden verbunden waren. Aus dem frühen 13. Jahrhundert stammt die Neu-Windstein genannte Burg im Elsass (29). Sie besteht aus einem an die Schildmauer angelehnten Wohnturm und einem tiefer gelegenen, in die Ringmauer eingebundenen Wohnbau. Es handelt sich hier vielleicht im die kurz vor 1205 gebaute Burg des in der Ebene gelegenen Zisterzienserklosters Neuburg. (30).

Grössere Bauplätze erlaubten den Bau von Ringmauerburgen mit Wehrturm und Wohnbau. Diese Niederadelsburgen unterscheiden sich ausser durch geringere Dimensionen kaum von den gleichartigen Hochadelsburgen des vorausgegangenen 12. Jahrhunderts. Zahlreiche meist im frühen 13. Jahrhundert erbaute Burgen im Elsass, in der Nordschweiz und in Südwestdeutschland gehören zu diesem Typ. In der vollständig ergrabenen Ministerialenburg Mandelberg im Schwarzwald (31), die auf einem felsigen Bergsporn steht, ist eine kleine Turmburg des frühen 12. Jahrhunderts im 13. Jahrhundert durch eine grössere Burganlage mit Ringmauer ersetzt worden. Der Wehrturm war in die Schildmauer einbezogen, der Wohnbau stand gegenüber.

Bei der auf einem steilem, sehr engen Felssporn um 1200 erbauten Burg Wieladingen (32) wurde der Wohnbau zwischen den quadratischen Wehrturm und die Schildmauer eingefügt. Ältere Kleinfunde bezeugen auch hier einen Vorgängerbau unbekannter Gestalt. Diese Burgen sind nicht allein "Kopien" der älteren Hochadelsburgen gleichen Typs. Die bei jenen Burgen spätestens im mittleren 12. Jahrhundert übliche Trennung von Wohnräumen und Wehrturm wurde rasch übernommen. Rascher als viele Hochadelsgeschlechter scheinen aber die niederadligen Bauherren des 13. Jahrhunderts auf Wandlungen der Angriffstechnik zu reagieren. Durch die Kreuzzüge waren in Mitteleuropa wirksame Steinschleudern bekannt geworden, die dünnen Mauern gefährlich werden konnten. Die Anordnung des Wehrturms in der Ringmauer oder auch der Bau von turmhohen, die gesamte Breite der Burg schützenden Schildmauern unter Verzicht auf einen Wehrturm spiegeln das Verteidigungsbedürfnis des niederen Adels (33).

Die Burg Amlshagen in Nordwürttemberg, deren Hauptburg jüngst vollständig ausgegraben und restauriert wurde, ist im 13. Jahrhundert mit einer solchen fast drei Meter dicken, 20 Meter hohen Schildmauer und einem Wohnbau errichtet worden. Auch hier wurden Reste eine älteren, vielleicht noch unbefestigten Siedlung gefunden (34).

Schiessscharten und Ecktürmchen, die für den Einsatz von Armbrust- und Bogenschützen konzipiert waren, blieben /im Vergleich zu Schildmauern und Wehrtürmen/ auch an den Niederadelsburgen im ganzen 13. Jahrhundert selten. Doch selbst die 'aktiven' Wehranlagen der Pfälzen und Hochadelssitze warfen bis in die zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts wenig ausgeprägt: durch grossräumiges, günstig gelegenes Gelände waren sie ohnehin bevorzugt und konnten sich lange Zeit auf repräsentative Wehrtürme, hohe Ringmauern und mächtige Grabenanlagen beschränken.

III. Eine Sondergruppe bilden seit dem 12. Jahrhundert die Burgen in den neugegründeten Städten. Bereits genannt wurden die mächtigen Donjons in den Städten der zähringischen Herzöge und die kastellartige Stadtburg der Geroldsecker in Lahr. Nur wenige Stadtburgen blieben mit geringen Resten erhalten: die Rivalität zwischen Stadtherr und Bürgerschaft endete oft schon im 14. Jahrhundert mit Eroberung und Schleifung der Burg. Grabungen haben in jüngerer Zeit einige hochmittelalterliche Stadtburgen wieder freigelegt: sie unterscheiden sich im Bauprogramm offenbar nicht wesentlich von den ortsfernen Burganlagen.

Ein mächtiger, dreiseitig von einem Graben umschlossener Wehrturm hat das Bild der Stadtburg des 12. Jahrhunderts in Bietigheim bei Stuttgart bestimmt. Der östlich angrenzende, vielleicht erst später bebaute Burgbereich ist hier noch nicht untersucht (35). Das nahegelegene Marbach am Neckar wurde kurz vor 1200 zur Stadt erhoben. Hier entstand im zweiten Viertel des 13. Jahrhundert an der Stelle eines in Holz erbauten, bereits mit einem Graben befestigten Herrenhofs die Stadtburg (36). Von der quadratisch geführten Ringmauer und dem Graben wurde ein Wehrturm und ein kaum jüngerer mehrgeschossiger Wohnbau umschlossen. Diese Stadtburgen wurden von Ministerialen der Stadtherren verwaltet.

Das 13. Jahrhundert ist im südwestdeutschen Burgenbau also weniger bestimmt von der Entwicklung neuer Bautypen, als von der überaus stark zunehmenden Zahl neuer Burgen - in den Dörfern, in den Städten und auf dem freien Land. Die Neuerungen in Angriffs- und Verteidigungstechniken blieben relativ gering: erst die Entwicklung der Feuerwaffen im 14. Jahrhundert hat zu grundlegenden Veränderungen in Burgenbauformen, Herrschaftsstrukturen und Nutzung der Burgen geführt. Gerade für die späte Zeit des 13. Jahrhunderts sind aber viele Fragen noch nicht geklärt: der Beginn des vieltätigen Ausbaus der Befestigungsanlagen und die Entwicklung neuer Typen von Wohn- und Repräsentationsräumen mit reicher Innenausstattung bedürfen für Südwestdeutschland noch grundlegender Forschung.

1. An grundlegender, zusammenfassender Literatur neuerer Zeit sei genannt: MEYER-WIDMER 1977., MAURER 1967., 1977., ADAM 1977., HOTZ 1988., SALCH 1978., WIRTH 1975., - Vorbildlich in der Verbindung von historischer und archäologischer Untersuchung und Darbietung ist: MEYER-CLAVADETSCHER 1984., - Auf diese Titel wird im folgenden nicht mehr einzeln verwiesen. Überblick über neue Grabungen in der Schweiz: Nachrichten des Schweizerischen Burgenvereins, im Elsass: Archéologie médiévale en Alsace. Nouvelles recherches. Bulletin Industrielle de Mulhouse. No. 806. 1987 /3/ 41-67., in Südwestdeutschland: LUTZ 1988.
2. Vgl. zur Schweiz: TAUBER 1980., FREY 1985., 1986., 1987.a., 1987. b., MEYER 1988., 1989. - zusammenfassend: MEYER 1984. - zum Elsass vgl. 1988. - Zu den frühen Burgen einer südwestdeutschen Region: HEINE 1978.
3. Wegweisend zur Erforschung des historischen Stellung des frühen Burgenbaus mit wichtigen Einzelbeobachtungen: MAURER 1969.
4. Zu den frühen Wohntürmen vgl. zusammenfassend: LUTZ 1986. - Wichtige Untersuchungen: STEIN 1973-73., LUTZ 1977.
5. Zu Motten im Elsass des 11/12. Jahrhunderts: BURNOUF 1985., 1986. METZ 1987., - In Südwestdeutschland sind meisten Burgen dieses Typs bislang nicht erforscht und ausreichend publiziert, vgl. vor allem HEINE 1978. - Allgemein: HINZ 1981., mit dem älteren Forschungsstand. - JANSSEN 1979.
6. TAUBER 1980. 57., Vgl. die Grabungen auf der Frohburg /Kt. Solothurn/ und der Burg Rotzberg /Kt. Nidwalten/: MEYER 1989., 1988.
7. LUTZ 1983.
8. FREY 1987.a., 1987.b.
9. FREY 1985., 1986.
10. ZETLER 1990.
11. Allgemein: PEHLA 1974.
12. REICKE 1986. - Zum Buckelquadermauerwerk vgl. ARENS 1954. 44-47., RIEBER-REUTER 1974. 139-170., PFEFFERKORN 1977.
13. Wichtig für die Frage nach dem Vorgehen beim Burgenbau ist die Grabung in der unfertig gebliebenen, rechteckigen Burganlage Fahr /Kt. Luzern/: SAROTT-STÜCKLI 1987.
14. ARENS 1976-77.
15. LIST 1970.
16. LESTIKOW 1985.
17. SALCH 1989.
18. Vorspringende Flankentürme gibt es auch an der Burg Landsberg im Elsass. Diese Reichsministerialenburg, erbaut um 1190, wurde um 1240 durch zweiten Burgteil erweitert /dendrochronologisch datiert/, wohl nach ihrem Erwerb durch den Bischof von Strassburg 1237. - BRONNER 1987. 51-55.
19. LUTZ 1986.
20. Vgl. den Wohnturm von Mammertshofen: MEYER-WIDMER 1977. 289-299.
21. LUTZ 1977.
22. SCHÄFFER 1987.a.
23. Vgl. die Abbildung in der Chronik des Benedikt Tschachtlan /ca. 1470: MEYER-WIDMER 1977. 225./
24. Vgl. zu diesem Problembereichen die methodisch sorgfältigen Studien: BOURNOUF - METZ 1986., BITTERLI-WALDOFEGEL 1987.
25. BILLER 1985.
26. Die Aufspaltung der Adelsgeschlechter in Linien scheint besonders in den Berggebieten des südwestdeutschen Raum der Grund für die häufig sehr dicht beieinander erbauten Burgen zu sein, vgl. neben den Belegen bei BILLER 1985. z. B. WALTER 1987.
27. In diesem Sinn haben sich z. b. w. Meyer und B. Metz wiederholt geäußert, auch die ritterlichen Turniere fanden natürlich nicht in den engen Burgen statt, sondern meist in einer Stadt - Vgl. zu urkundlichen Belegen für die Lebensverhältnisse: METZ 1983. 75.
28. RIPPAN 1981.
29. BILLER 1985.
30. Genannt als "domus ad evitandam hostium incursiones"
31. LUTZ 1985., 1989.

32. BITTHERLI-WALDFOGEL 1988.
33. Zum Bautyp der Schildmauer vgl. die sachlich methodisch in vielem angreifbare Studie: ANTONOW 1977.
34. SCHÄFFER 1987.b.
35. Die Burg Bietigheim. Schriftliche Überlieferung und archäologische Befunde - ein Zwischenbericht. Bietigheim 1985. / = Blätter zur Stadtgeschichte 3. /
36. SCHÄFFER 1980., 1988.

Matthias UNTERMANN
Am Hörchensberg 12.
D-7800 FREIBURG

Matthias Untermann

13. századi várépítészet Délnyugat-Németországban, Elzász és Északnyugat-Svájc területén a legújabb régészeti kutatások alapján

Az elmúlt mintegy húsz év történeti és régészeti kutatásai, a stratigráfiai és természettudományos módszerek alkalmazása az ásásokon és a falkutatásokban fő vonalakban már tisztázták a Német Birodalom egykori délnyugati része - a Staufok, a Zähringek és a Habsburgok őshazája- középkori várépítészete első évszázadainak kérdéskörét. Így tudjuk, hogy a főnemesség ősi központjaiban és uradalmi székhelyein található várak kezdetei a legtöbb esetben a 11. századra nyúlnak vissza. Kőből való átépítésükre 1100 körül került sor, a 11. század utolsó harmadából viszonylag kisméretű, kőből épített lakótornyok és motték ismeretesek, mint a főnemesi nemzetségek erődítményei. Mellettük még két építészeti típusról tudunk az 1150-ig terjedő időszakból, egyrészt ilyen toronynélküli övezőfal, melynek belső építményei fából vagy kőből épültek /Oedenburg, Bruchsal/, másrészt a nagyméretű, tágas lakótorony /donjon/, mely utóbbira példa a svájci Lenzburg és Habsburg, s nem utolsósorban itt kell megemlítenünk Zähring V. Berthold 1191-1210 között emeltetett hat monumentális donjonját, mely a terület általa alapított vagy szerzett városaiban állt, s mint a német területeken ekkor egyébként már kevésbé kedvelt forma, a herceg politikai ambíciói kifejezésének tekinthető.

Ugyanis a főnemesség várainak többségére 1150 után már épp a lakóépítmény és a torony egymástól való különválása jellemző, az új típusú, általában 8-10 m-es oldalhosszúságú védőtornyok nagyon gyorsan terjedtek el. Ekkor alakult ki, s élt csekély változtatásokkal az egész 13. században az az építészeti program, mely a Staufok pfalzaira, a birodalmi miniszterialisok és a főnemesség váraira egyaránt jellemző volt, tehát az övezőfalból, védőtornyból, lakóépületből és a részben szabadon álló vártípus, az ablakokon és kandallókon gazdag építészeti plasztika, a várfalon és a védőtornyban a Felső-Rajna vidékén és Elzászban a püposkváder, Észak-Svájcban a magalitifalazat alkalmazása. A 13. század folyamán mindez csupán a tornyok számában, a lakóépítmények elrendezésében változott, ilyenekkel bővítették a korábbi várakat is. Ebből az időből azonban számos olyan várat ismerünk - elsősorban a síkvidékről -, ahol a korábbi, szabálytalan elrendezésekkel szemben szabályos alaprajz kialakítására törekedtek a főnemesi építetők, erre Babenhausen és a Lahr városa melletti erősség említhető meg példaként. A korszak "stauf" vártípusának két kiemelkedő példája az 1239 után át- illetve kiépített Krautheim /pajzsfal, kerek védőtorny, négyemeletes palota, rendkívül gazdagon kiképzett kápolna, mint a Hohenlohék, valamint Ortenberg /hatalmas védőtorny, lakóépület és övezőfal a másutt ekkor még ritkán alkalmazott magas, keskeny lőrésekkel/, mint a Habsburgok vára /1257 körül/. Hangsúlyoznunk kell, hogy a kiugró kerek tornyok alkalmazására területünkön a 14. század előtt alig került sor.

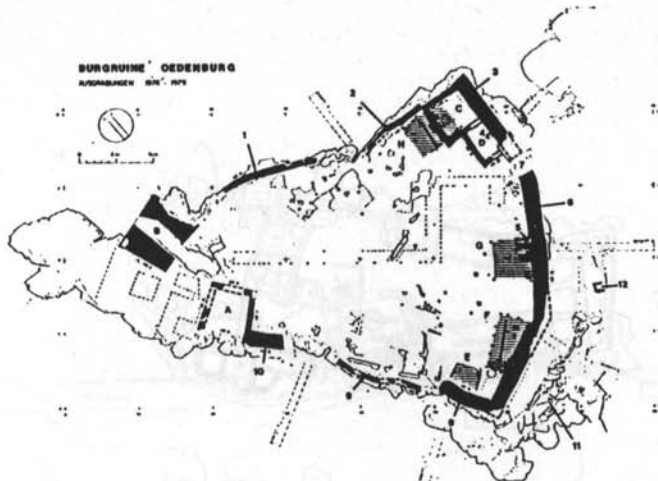
A nemesség alsóbb rétegeinek korai lakóhelyeit még alig ismerjük. A 12. századból két olyan építészeti típus alkalmazása igazolható, melyek mintegy a főnemesség ekkor már elavultnak tekinthető korábbi várait utánozzák, mégpedig a 10-13 m-es oldalhosszúságú tornyokból álló toronyvárak, és a toronynélküli övezőfallal álló erődítmények - az azonban még nem bizonyított, hogy mindezek egy nemesi család állandó lakhelyeként szolgáltak volna.

Majd elsősorban a 12. század végétől jelentkezett széles körben az igény egy dombon vagy hegynyúlványon emelt vár birtoklására. Eschelbronnban és Schwieberdingenben egy-egy dombot emeltek a korábbi település építményei felett, hordott fából építettek tornyot illetve épületet.

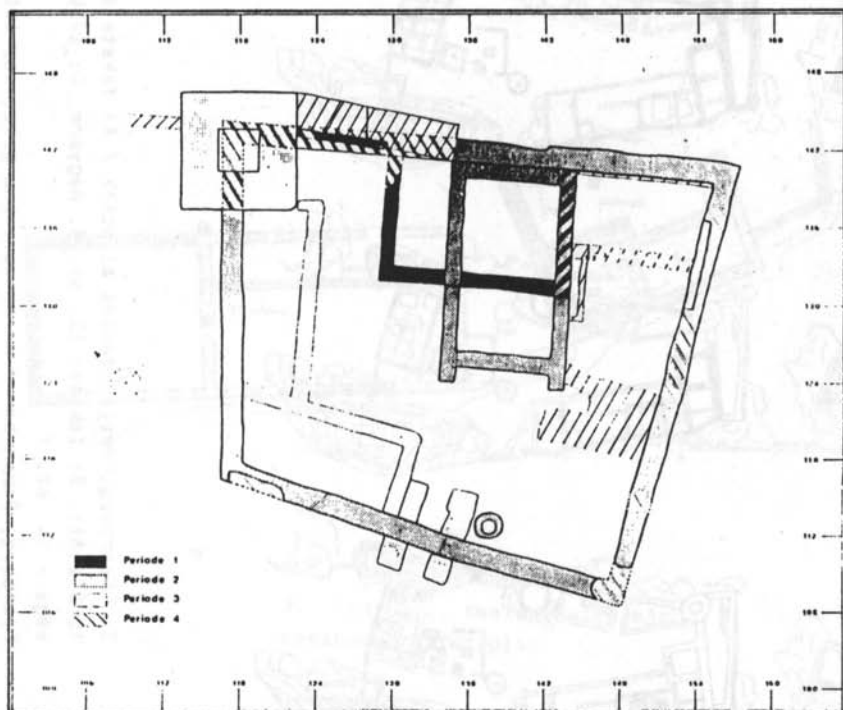
A településeken belül, vagy azok közelében emelt erősségek mellett különösen nagy számban ismerünk a 13. századból félreeső igen nehezen megközelíthető helyeken épült kis kővárakat, néha rendkívül közel egymáshoz. Építési idejüket a hiányos írásos említések alapján sokszor igen nehéz meghatározni, ezt megnehezíti az egyértelmű korabeli terminológiai hiánya is. Az eddigi vizsgálatokból megállapítható, hogy többségükhöz igen kis birtokterület tartozott, állandó lakhelynek nem voltak alkalmasak - birtokosaiknak fő céljuk általában egy vár birtoklása volt, melyet csak vadászatok, s természetesen az egymás között folytatott harcok során kerestek fel.

A kisméretű hegyivárak építészeti formája még kevésbé ismert, továbbra is kedvelt volt az egyszerű toronyvár /Tannenfels, 14,5 x 15 m-es püposkváder toronnyal, korábbi megtelepedésre utaló nyomokkal/, a gazdagabban kiképzett s övezőfallal-lakóépülettel bővített lakótorony /Neu-Windstein, 13. század eleje/, de megfelelő terepviszonyok lehetőséget adtak arra is, hogy a 12. század főnemesi váraitól csak méreteikben eltérő erősségek jöjjenek létre. Utóbbira Mandelberg említhető példaként, ahol egy korábbi toronyvárat váltott fel a 13. században egy gazdagabb várforma, illetve Wieladingen, melynek ugyancsak voltak előzményei. Hangsúlyozni kell azonban, hogy e váraknál nem beszélhetünk mechanikus "másolásról". A lakóterek és a védőtorony egymástól való különválása gyorsan jelentkezett, s hamarabb reagáltak az alsóbb nemességhez tartozó várbirtokosok az ostromtechnika változásaira is. Az utóbbira különösen jó példa a tornyot pótló, annak magasságában a várat egész szélességében védő pajzsfallal alkalmazása /Amlishagen/, míg az íjjak-számszerűjjak használatára szánt lőrések és saroktornyocskák alkalmazása itt sem volt gyakori.

Végül a 12. századtól alapított városokban állt várakról kell megemlékeznünk, melyek régészeti kutatása az utóbbi években indult meg /Bietigheim, Marbach a.N./.

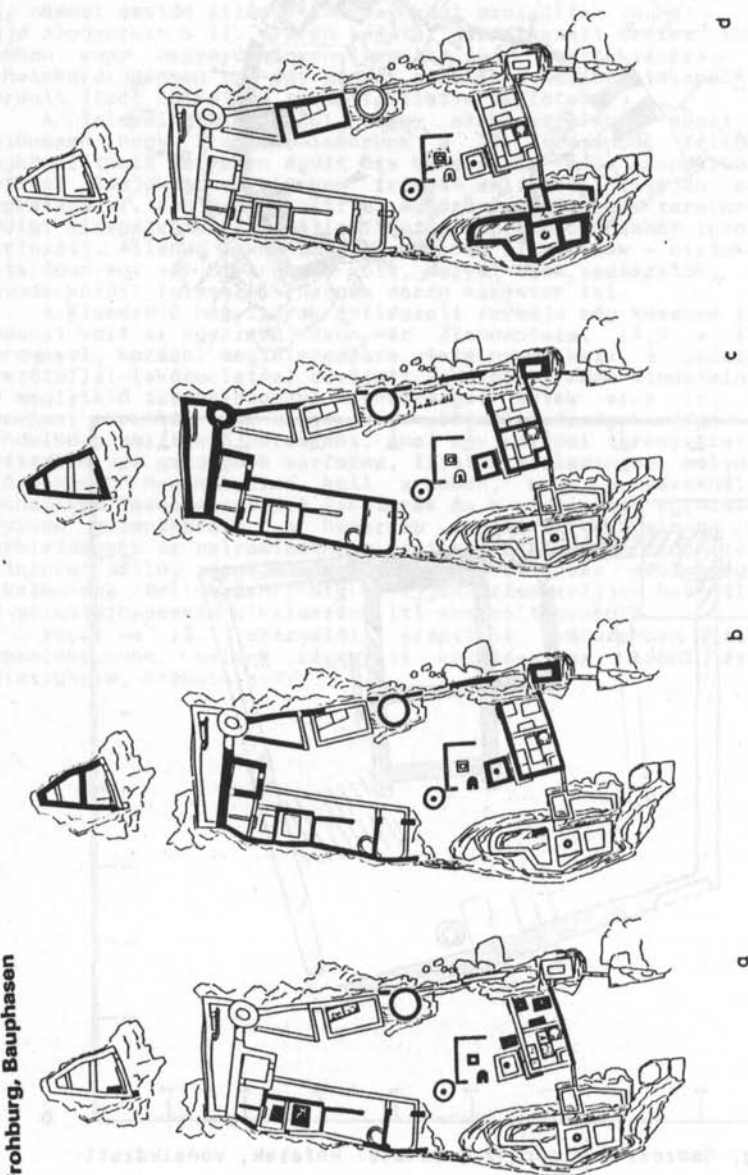
a

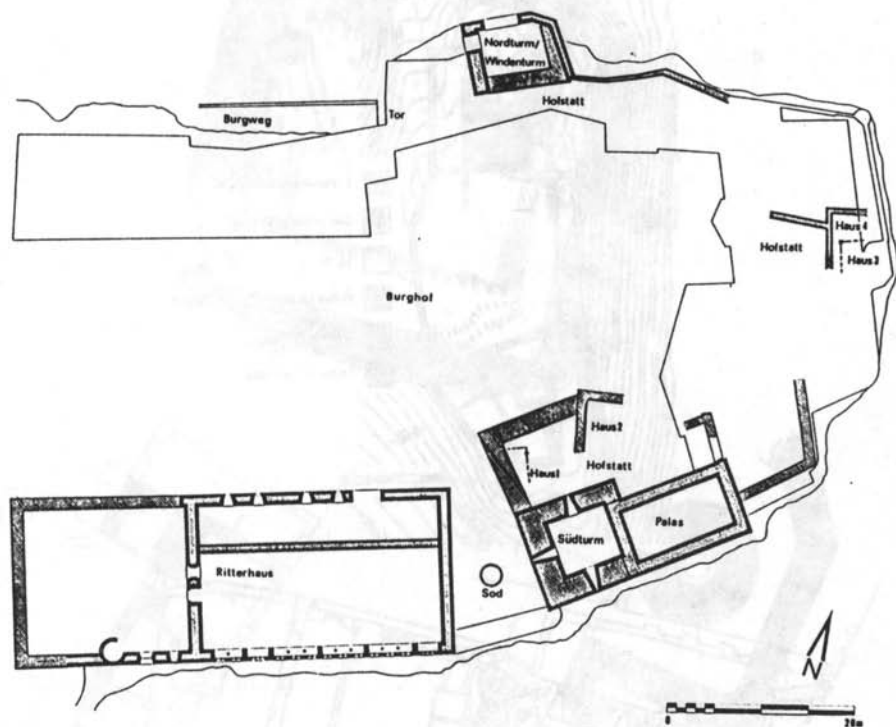
b

1.a. Oedenburg, összesítő alaprajz / fekete: kőfalak, vonalkázott: faépítmények, A-H: épületek, 1-12.: objektumok, leletek / Oedenburg, Gesamtplan mit den Mauerteilen / schwarz / und Holzbauten / schraffiert /. A-H: Hausgrundrisse, 1-12.: einzelne Befunde
b. Bruchsal, egyszerűsített periodizációs alaprajz / Bruchsal, vereinfachter Befundplan

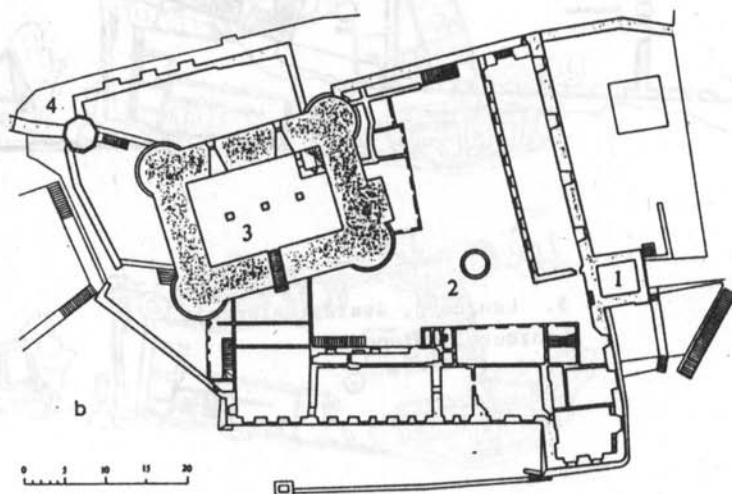
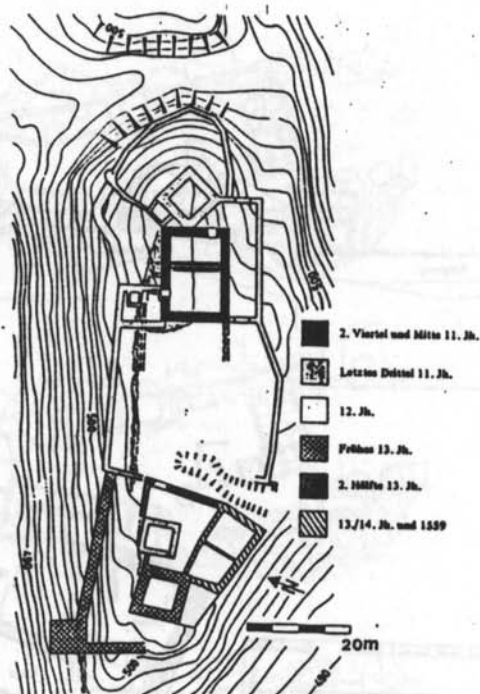
Froburg, Bauphasen

2. Froburg, periodizációs alaprajz / A: fekete és szürke: 1000-1050 előtt, B: fekete: 12. sz. 3. negyede, C: 1250-ig, D: 13. sz. vége - 14. sz. /
- Froburg, Bauphasen / a: schwarz und grau: vor 1000-1050, B: schwarz: 3. Viertel des 12. Jh., c: bis 1250, d: Ende 13. und 14. Jh./

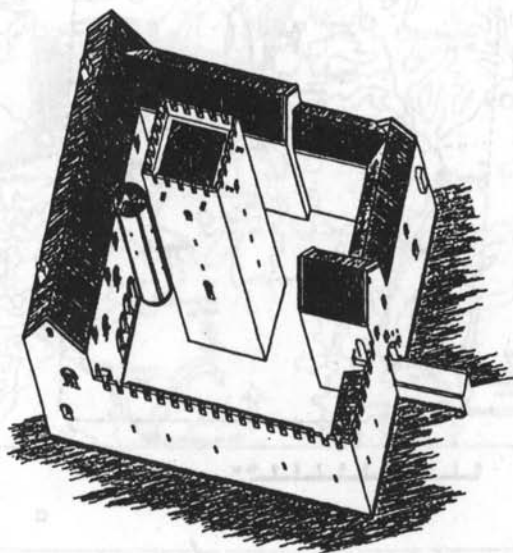

3. Lenzburg, ásatási alaprajz
 Lenzburg, Befundplan

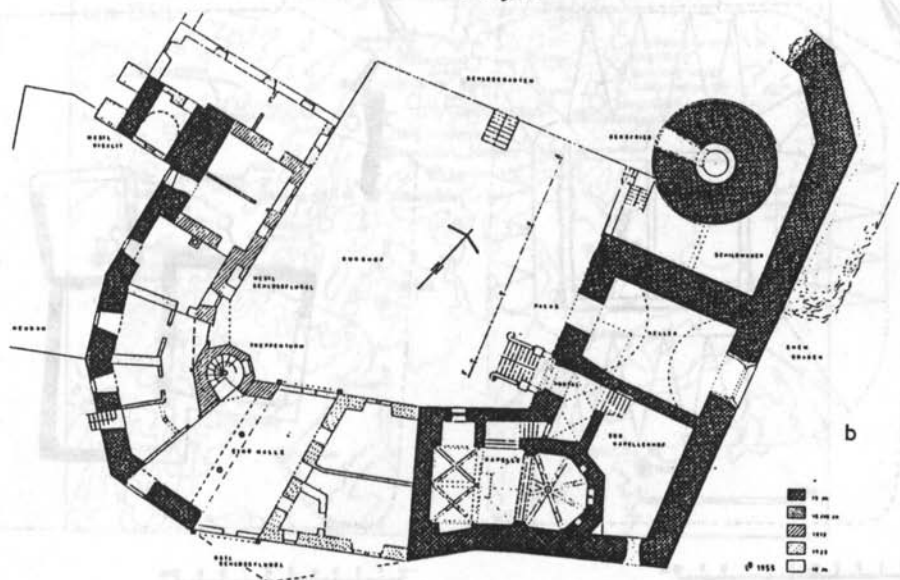

4.a. Habsburg, periodizációs alaprajz - Habsburg, Bauphasen

b. Thun / 1: kapuépítmény, 2: udvar küttal, 3: donjon, 4: várofal /
 Thun / 1: Torbau, 2: Hof mit Brunnen, 3: Donjon, 4: Verbindungsmauer
 zur Stadtbefestigung /

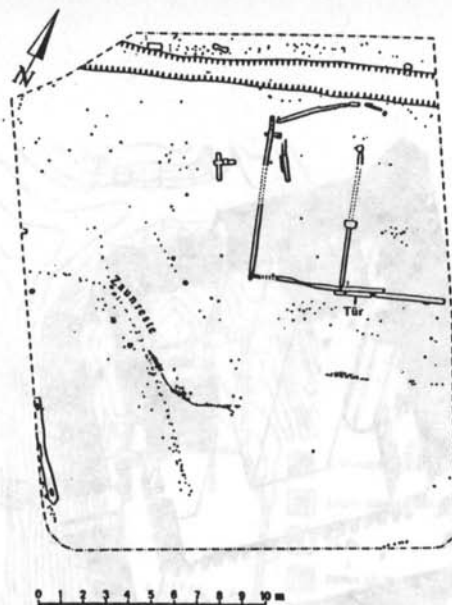

a

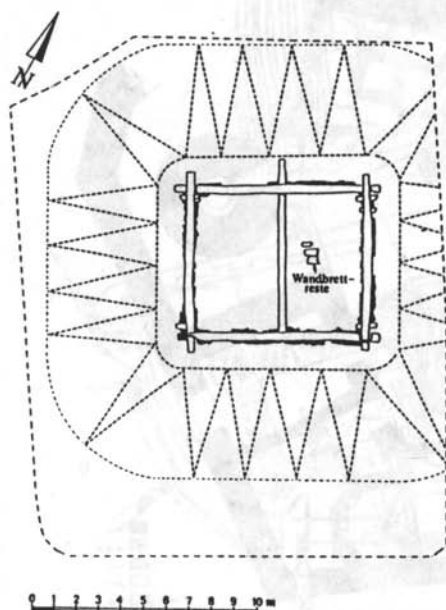

b

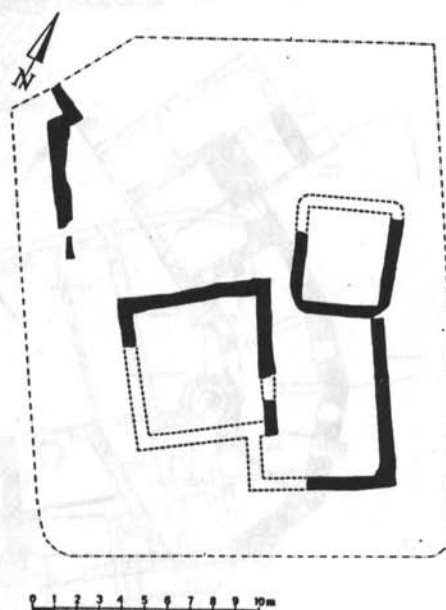
5.a. Babenhausen, a staufkori vár madártávlati rekonstrukciója
 Babenhausen, Vogelschau der staufischen Burg / Rek. von Walter Haake /
 b. Krautheim, a vár és kastély alaprajza
 Krautheim, Grundriss von Burg und Schloss / Dankwart Lestikow, 1955 /

a

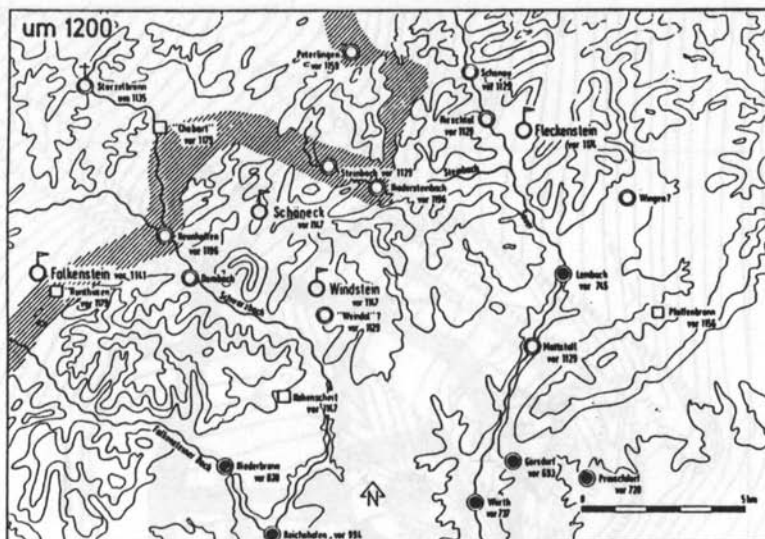
b

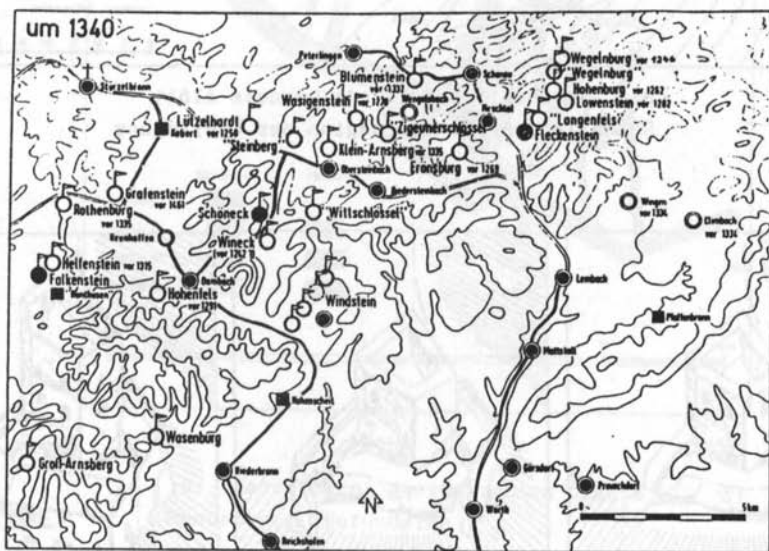
c

6. Eschelbronn / a: településmaradványok a vár építése előtti időszakból, B: 1. periódus, C: 2. periódus /

Eschelbronn / a: Siedlungsreste vor Errichtung der ersten Burg, b: Periode 1., c: Periode 2. /

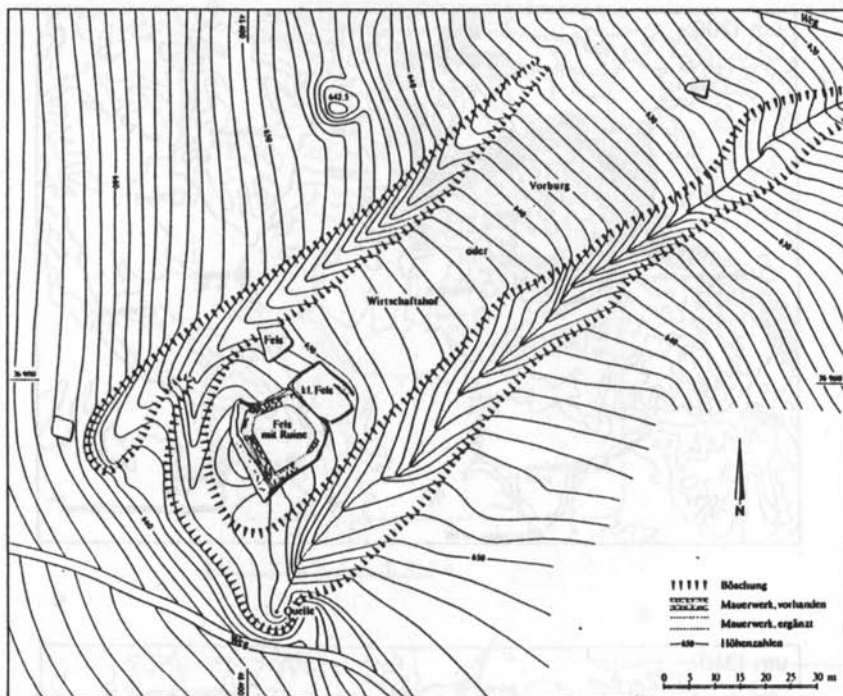

q

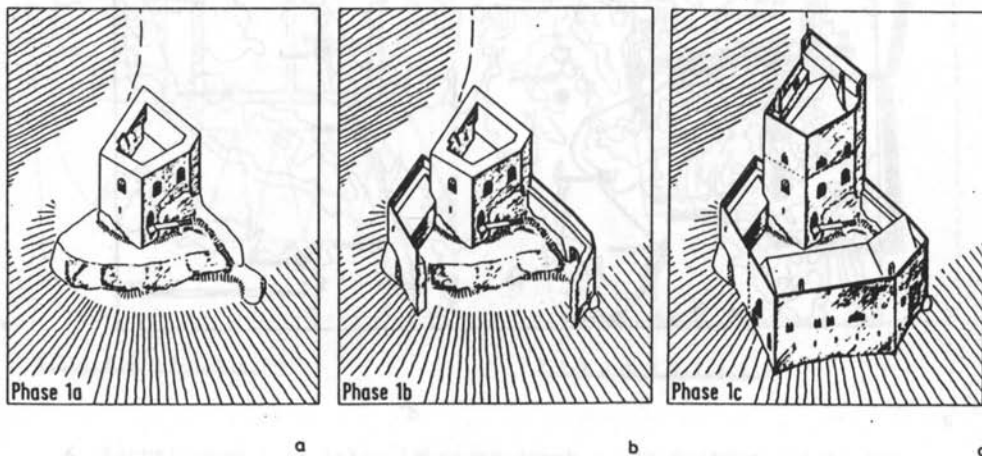

b

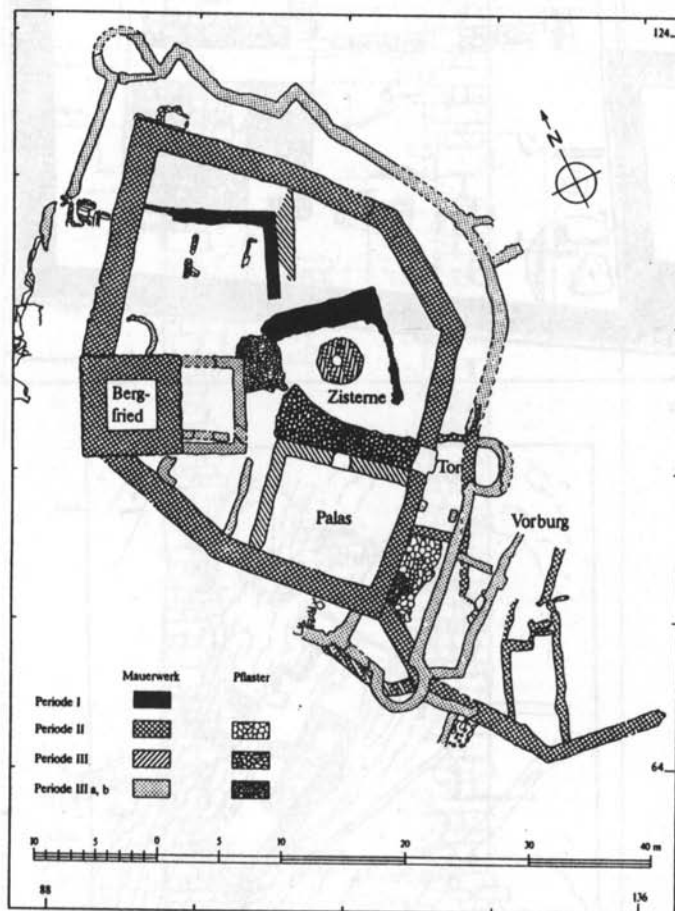
7. Wiendstein környékének települési képe a/ 1200, b/ 1340 körül
Die Besiedlung des Gebietes um Windstein nach den Quellen: a: um
1200, b: um 1340

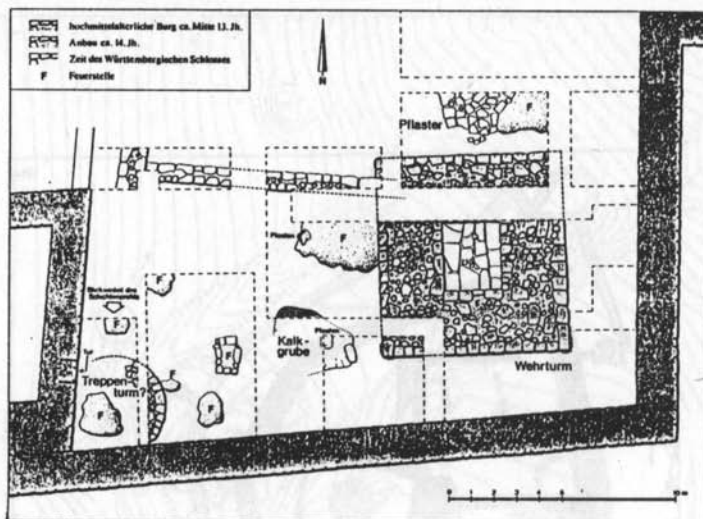
8. Tannenfels a feltárás kezdete előtt
Ruine Tannenfels vor Beginn der Freilegung

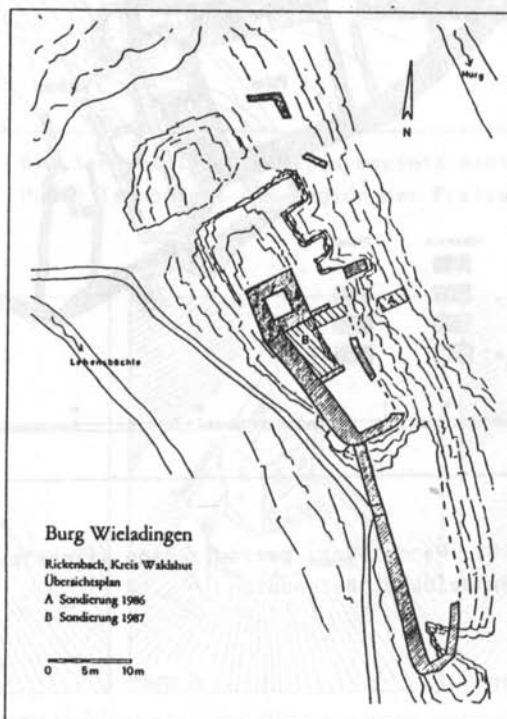
9. Neu-Windstein, az eredeti mag építési fázisai, 1200-1235
Neu-Windstein, Bauabschnitte der ursprünglichen Anlage um 1200-1235

10. Mandelberg, periodizációs alaprajz
Mandelberg, Befundplan

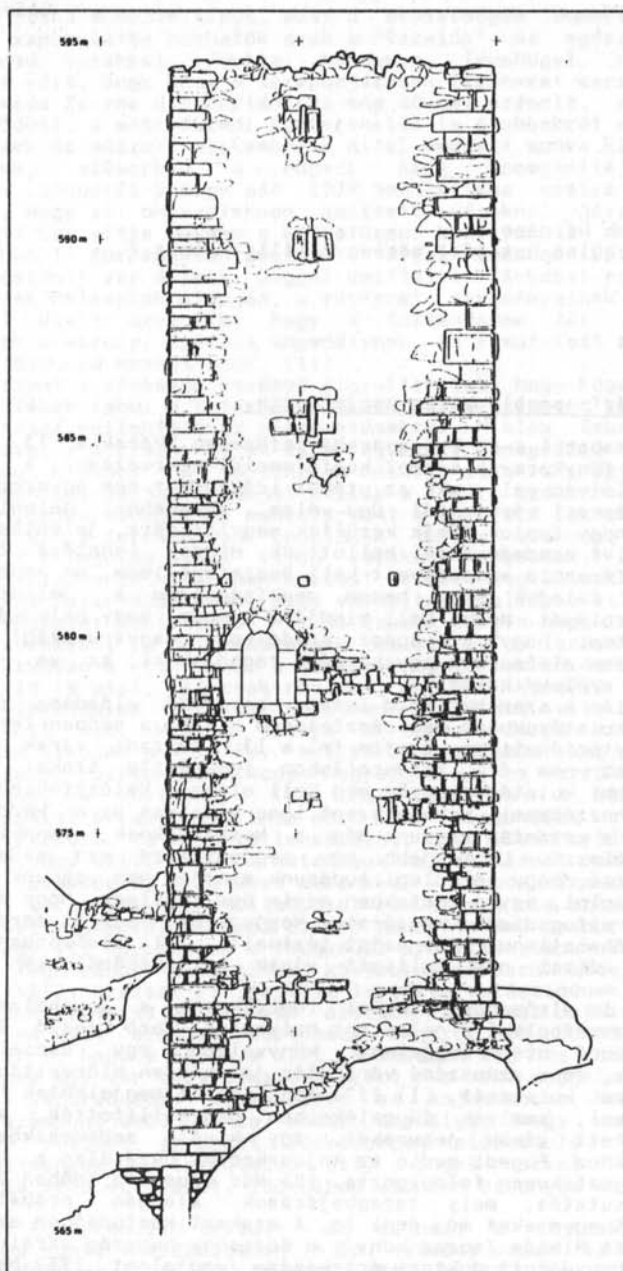
a

b

11.a. Marbach, a régészetileg kutatott terület ásatási alaprajza
 Marbach, Gesamtplan der bisher archäologisch untersuchten Bereiche

b. Wieladingen, áttekinthető alaprajz /A-B:1986-87. évi szondák/
 Wieladingen, Übersichtsplan /A-B: Sondierung 1986-1987./

12. Wieladingen, sz öregtorony / Bergfried / keleti homlokzatának
fotogrammetriai felmérése

Wieladingen, photogrammetrische Aufnahme der Osrfassade des Bergfriedes

Kubinyi András

Árpád-kori váraink kérdése
/Kísérlet egy közbülső kutatási mérleg felállításához./

1. A "Kisvár" -problematika megjelenése.

1989. szeptember 4-6-án Gyöngyös-Mátrafüreden "Várak a 13. században. /A magyar várépítés fénykora./" címmel konferenciát szerveztek. A tanácskozás fő szervezője Feld István volt, aki az utóbbi időben már nem egyszer elvi igénnyel nyilatkozott középkori várainkról. Úgy vélem, valamennyi jelenlevő véleményét tolmácsolhatom, hogy fontos témák kerültek megvitatásra, jelentős új, az eddigi kutatást továbbvivő eredményekről hallottunk. Mindez lehetővé teszi számomra, hogy mikor a konferencia eredményeit kell összefoglalnom, ne ennek a szorosabban vett feladatnak felejek meg, hanem megkíséreljem a jelenlegi kutatások mérlegének felvázolását. Hozzá kell mindjárt tennem, hogy helyhiány miatt arra nem vállalkozhatom, hogy az egész Árpád-kori magyarországi várfejlődéssel foglalkozzam, hanem elsősorban egy kérdést ragadjak ki, az un. "kisvárak" /az elnevezésről még szólok/ kérdését.

A konferencián a szervező Feld István bevezető előadása /A 13. századi várak az eddigi kutatásokban/ már részletesen kitért a szóban forgó problémákra. Előadása tudománytörténetileg vezette fel a 13. századi várak kérdését, majd pedig szinte véget nem érő felsorolásban ismertetette azokat a problémákat, amelyeket a további kutatások során meg kell oldani. Valószínűleg nehéz lenne ezekhez valamit hozzátenni, arra viszont igen alkalmas ez a kérdéshalmaz, hogy lássuk, mennyire a kezdetén vagyunk még a kutatásoknak, mennyi kérdésre nem ismerjük még a választ. Legfeljebb egy megjegyzésre van szükség. Bár Feld tisztában van azzal, hogy jelenlegi tudásunk alapján nem vagyunk képesek számos kérdést megválaszolni, egyes esetekben mégis úgy fogalmaz, hogy az olvasót Feld saját hipotézise elfogadására készítse. Megjegyzem, hogy ez természetes is, a téma szakértője óhatatlanul védi saját téziseit. Itt elsősorban a kisméretű, írásos források által nem említett várak keltezéséről van szó, bár más kérdésekről is.

Mivel magam is elsősorban ezekkel foglalkozom a továbbiakban, kénytelen vagyok röviden összefoglalni a jelenlegi helyzetet. Gerő László állított fel a második világháború után megjelent könyveiben egy összefoglaló magyar vártipológiát. Ez, és a szépszájú várásatás jelentősen előrevitte elsősorban a későközépkori várak kutatását. (1) 1977-ben viszont megjelentek Fügedi Erik és Engel Pál könyvei, amelyek függelékeiben összeállították az 1437-ig a forrásokban említett várak jegyzékét, így kiváló segédeszközt nyújtanak a további kutatásokhoz. Fügedi pedig az Anjou-korral bezárólag a várak történeti szerepét is monografikusan feldolgozta. (2) Már ebben az időben is folyt azonban olyan jellegű kutatás, mely terepbejárások alapján próbált várhelyeket meghatározni, sőt egyeseket még ásni is. A szakmai köztudatban ezt Nováki Gyula, Sándorfi György és Miklós Zsuzsa könyve a Börzsöny-hegység várairól, és Miklós Zsuzsa 1978-ban benyújtott doktori értekezése /megjelent 1982-ben/ juttatta el. (3)

Nyilvánvalóvá vált, hogy van egy erődítéstípusunk, amely elsősorban kisméretű földvárakat jelent, olykor - de nem mindig (4) - föld-fa sánc övezi, de van köztük a sáncon belül képződmény /torony/ (5) is. Történeti forrásokban ezek a várak nem fordulnak elő, bár azonosíthatók, esetleg az oklevelekben földvárnak, pogányvárnak, várhelynek /"locus castri"/, toronyhelynek, tornyosteleknek nevezett földrajzi helyekkel. (6)

Most már nem ritka a motte-típus, azaz a mesterséges dombra épült erődítmény (7), úgyhogy kapcsolatba hozhatók ezek a "váraink" az egész Európában ismert hasonló típusú várakkal. /Motte, Hausberg, Turmhügel, stb./ (8) Az is nyilvánvalóvá vált, hogy ahol a terepbejárások ilyeneket keresnek, szép számmal találunk. Miklós Zsuzsa disszertációja még 80-nal számolt, azóta számuk talán megkétszereződött, a mátrafüredi konferencián is újabbról számolhattunk be.

A régészek és műszaki szakemberek által végzett munka kihívást jelentett a történészeknek, elsősorban a Fügedi Erik monográfiájában lefektetett eredményeknek. Sándorfi György már 1979-ben vitába szállt Fügedi könyvével, utalván arra, hogy az oklevelekben említett váraknál jóval több állott az országban. (9) Ezt vitte tovább a mátrafüredi konferencián tartott előadásában: Borsod megyében 15 forrásokban említett várral szemben 21 helyszíni bejárás alapján azonosított vár állott. Joggal említette: "A korai magyar várépítészeti vizsgálni, csak oklevelek alapján, a régészet eredményeinek mellőzésével, nem lehet". (10) Utalt arra is, hogy a történészek túl nagy jelentőséget tulajdonítanak a királyi építési engedélynek, és rámutatott arra, hogy ilyenre a tatárjárás előtt nem maradt adat. (11)

Arra viszont a régészek kevésbé figyeltek fel, hogy Fügedi könyve bővített angol változatában /ahol a tatárjárás előtti és a Zsigmond-kori várfejlődést is tekintetbe vette/ reflektált az ellenvetésekre. Miklós Zsuzsa disszertációját még nem ismerve, a Börzsöny-kötet és a Régészeti Topográfia alapján tér ki a "castle without history", a "történelem nélküli várakra". Úgy véli, hogy ezek védelmi szempontból teljesen idejét múltak a XIII. században, nem lakták, és csak veszély idején szolgáltak mentésvárként a környező lakosság számára, ezért nem fordulnak elő a forrásokban. Lehetőknek tartja azonban, hogy a "várhely" /locus castri/ kifejezés alatt ilyen várakat keressünk. (12) Végeredményben azonban nem tartotta szükségesnek korábbi tételét megváltoztatni, ami a XIII. századi, főként tatárjárás utáni nagy várépítési hullámról áll. Fügedi túl korán válaszolt a régészet kihívására, Miklós Zsuzsa könyve megjelenése előtt, bár már Sándorfi vitacikkéből is jelentősebbnek kellett volna tartania ezt a vártípust.

A továbbiakban a vita immár a régészek-műszakiak körén belül folytatódott. Mivel erre Feld is utal, itt csak röviden, egy-két kérdést emelek ki. Fontos volt a Műemlékvédelem 1987-es kötetben lezajlott vita. Itt elsősorban a keltezésről volt szó. Miklós Zsuzsa a szóban forgó erődítéstípust főként kerámialeletek alapján a XII-XIV. századra határozta meg, kapcsolatba hozta továbbá a korai birtokgazdálkodás egységeivel, a prédiuumokkal, ill. azok lakóépületeivel, a kúriákkal. (13) Feld 1987-ben a régészeti keltezések bizonytalanságával érvelt, szerinte ezek nem elegendők a tatárjárás előtti építés bizonyítására, és igen is lehetséges, hogy ilyen erődítmések 1241 után is épültek volna. Úgy véli, hogy "a kutatások mai állásánál nem állítható, hogy az itt tárgyalt, kisméretű, általában palánkkal - sáncokkal-árokmal védett, gyakran kőből épített toronnyal, lakóépítménnyel rendelkező kis erősségek egy korai, az "igazi" várakat megelőző, azoktól eltérő rendeltetésű csoportot alkottak volna. Valószínű, hogy itt ugyanannak a földesúri erődítménytípusnak változatairól van szó, melyben legkorábbi "klasszikus" kőváraink is sorolhatók. (14) Sándorfi vele szemben a XI-XIII. századi /!/ építést tartotta valószínűnek (15), Miklós Zsuzsa pedig védelmébe vette saját XII-XIV. századi régészeti datálását. (16)

Az 1987-es vita azonban történetész részről is hozott újat. Engel Pál mutatott rá arra, hogy a várak a XIII. században még nem voltak birtokközpontok, az uradalom nem egy vár tartozéka, és ezért nem kell megjelennie az oklevelekben a várnak. A váruradalmak kialakulása az Anjou-korra esik. Így "az írott forrásanyag szempontjából nincs semmi akadálya, hogy valamennyi Árpád-kori "kisvárat" 13. századi, az írott forrásokban előforduló castrum-okkal azonos minőségű építményeknek tekintsük. (17) Engel ezzel szemben lényegében alátámasztotta Feld érvelését. Időközben azonban bizonyos mértékben módosította álláspontját.

A mátrafüredi konferencián tartott - és sajnos, a tanácskozás anyagát közlő kötetbe le nem adott - előadásában /A 13. századi várak az írott forrásokban/ összehasonlította az írott forrásokban 1240 előtt, és 1241 és 1301 között először említett várakat, és arra a megállapításra jutott, hogy az utóbbi csoport zöme túlélte az Árpád-kort, míg az előbbiekből csak nagyon kevéssel találkozunk később. Közrebocsájtott kivonatát idézve: "A mondtak alapján - ellentétben korábbi felvetéssel - bizonyosnak vélem, hogy a régészet által feltárt anoním földvárak túlnyomó része csakis az 1241 előtti időből származhat, és a 13. század végére már igen kevés élhetett közülük."

Bár a forrásokban mégis szereplő, és nem is mindig az "anoním" várakkal azonos típusú erődítményekből nem következik feltétlenül rájuk alkalmazható megállapítás, az idézet is bizonyítja, hogy milyen nehézségeink vannak a szóban lévő vártípussal.

2. A vitás kérdések

A továbbiakban - teljességre való törekvések nélkül - a "kisvár" problematika néhány elemét mutatom be, és ismertetem ezekről saját véleményemet. Hangsúlyoznom kell, hogy ez a kutatások jelenlegi állásából levont következtetés lesz csak, ami a későbbi eredmények alapján módosulhat, mint ahogy a jelenlegi véleményem sem egyezik korábbi nézeteimmel minden esetben, ahogy pl. a "kisvárakat" egyetemi előadásaimon ismertettem.

A. Keltezési kérdések A szóban forgó erődítéstípusra ma három keltezés van forgalomban. A legelterjedtebb nézet Miklós Zsuzsára vezethető vissza. E szerint "kisváraink" fennállása a XII-XIV. századból igazolható, illetőleg inkább a XII. század második felétől a XIV. század első feléig léteztek. A többi, hasonló építményeket feltáró kutató is általában hasonló időkeretre keltezi az általa kutatott objektumot. (18) Korábbi keltezést elsősorban Sándorfi György képvisel. A XI. századi datálás mellett azonban nézetem szerint csupán egyetlen adatot lehetne felvetni: Salamon király ikervári karácsonyát. /Geminum castellum./ (19) Mivel ennek helye ismert, és a jelek szerint a többihez hasonló volt (20), XI. századi keltezésre elfogadhatónak látszik, és nem tudom kétségbe vonni, mint Feld István. (21) Ennek ellenére Ikervár mégsem lehet bizonyíték vártípusunk XI. századi volta mellett: hiszen Ikervár királyi birtok, a végvárrendszer része volt, ahogy arra Kis Gábor és Tóth Endre előadása /Sorkifalud-Zalak Árpád-kori vára/ is utalt.

A harmadik vitapartner, Feld István a típus kezdetét vonja kétségbe. Bár mátrafüredi előadásában mintha hajlana a XII. század végére helyezésre, 1987-es vitacikkében kategórikusan kijelenti, "hogy a tárgyalat kisméretű vártípus 12. századi megléte egyelőre aligha tekinthető egyértelműen bizonyítottnak". (22) Abban igaza van, hogy kerámiákat ma még nehéz lenne a XII. és a XIII. század között élesen egymástól elhatárolni, viszont ennek alapján egyértelműen nem is cáfolható a vártípus XII. századi megléte. Lehet, hogy tévedek, és belemagyarázok valamint Feld István érvelésébe, de úgy érzem, hogy erre a keltezésre azért volt szükség, mert - miként már fenn idéztem - ugyanannak a típusnak tartja a szóban forgó típust, mint legkorábbi klasszikus kővárainkat. Hozzá kell még tenni, hogy mint Sándorfi, mint Feld olyan hipotézisekkel érvel, amellyel egy bizonyos történeti koncepciót lehet támogatni.

Mindezek ellenére azt el kell ismerni, hogy nehéz lenne ma régészeti bizonyítékokkal a XII. század utolsó harmada és a XIII. század első harmada közül az egyik időszakot a típus kezdeteként meghatározni. Ez nem is lenne problematikus, ha a tatárjárást megelőző keltezésből nem lehetne fontos történeti következtetéseket levonni. (23) A kérdést azonban - remélhetőleg nem beláthatatlan időben - a dendrokronológia eredményei meg fogják oldani, amik szükségességét - ha jól látom - csak Kis Gábor és Tóth Endre előadása vetette fel. Úgy vélem ezért, hogy addig a keltezés kérdése a levegőben lóg, és így veszélyes a hipotézisek feltevése.

B. Minek nevezzük a szóban forgó vártípust? Legalább olyan problematikus, mint a datálás, a szóban forgó erődítménytípus elnevezése. Magam is nehézségekkel küzdöttem, amikor jelen összefoglalásomat írtam. Az irodalomban eddig előforduló elnevezések valamennyijével szemben ugyanis igen komoly ellenvetések merültek föl. Pedig az elnevezés jogossága, vagy jogosulatlansága a fogalom meghatározásaként sem lényegtelen. Ezért most felsorolom a leggyakrabban előforduló megnevezéseket, és azok kritikáját.

a. "Történelem nélküli várak" A tárgyalat vártípus megjelenése pillanatától nyilvánvaló volt, hogy a forrásanyagban a konkrét "vár" nem fordul elő, és ezért, ahogy arra már fenn utaltam, egyesek ezt a negatívumot használták fel meghatározásra, illetőleg a legtöbben kutatták ennek okát. Amit itt nagyon hangsúlyozni kell, hogy ez nem a közismerten rossz Árpád-kori írott forrásadottságú Magyarország sajátossága. Ugyanezen vártípusból Európában mindenütt rengeteget ismernek, országoként nem ritkán sok ezret, ezek nagy része pedig még a kedvező forrásadottságú Nagybritanniában (24), vagy Franciaországban (25) sem fordul elő az oklevelekben.

Sőt, tovább kell mennem: nem ritka az olyan, jelentős leletanyaggal rendelkező kővár sem, amelyre ugyancsak nem maradt írásos adat. Csak egy példát idézek: a mai Baden-Württemberg szövetségi tartományba eső, és az ásatási adatok alapján a XI-XII. században kb. száz évig lakott Baldenstein várát egyetlen egy oklevél sem említi, nevét is onnan ismerjük, hogy közelébe lokalizálható a már a XV. században elpusztult hasonló nevű falu, amelynek neve tipikus várnév. A faluról maradtak fenn oklevelek, a névadó várról nem! Annak ellenére, hogy a környék birtoktörténete alapján egy ismert jelentős főnemesi család lakhelye lehetett, amit különben a leletanyag minősége igazol. (26)

Ha arra gondolunk, hogy a Fügedi és Engel által közrebocsájtott várkastélyterekben nem egy olyan vár van, amelyre vonatkozóan csak egy vagy két oklevél maradt fenn, pedig zömében XIV. századi kővárakról van szó, a korábbi, amúgy is jelentéktelenebb várak esetében még inkább számolhatunk forráshiányosságokkal. Azaz: nem zárható ki az sem, hogy voltak olyan későbbi várak, amelyek Fügedi kritériumai alapján is annak számítottak, de nem maradt rájuk oklevél.

A baj azonban ott van, hogy szemben azzal az idővel, amikor Miklós Zsuzsa disszertációját megírta, ma már nem egy olyan erődítményt ismerünk, amelyek a tárgyalt várak közé esnek, és mégis maradt róluk oklevél. Most csak a mátrafüredi konferenciákon ismertettek közül emelek ki néhányat. Hahót-Sárkánysziget /Buzádsziget vára/ már a XIII. században előfordul, 1365-ben "locus castri". /Vándor László előadása. (27)/. Sorkifalud-Zalak már 1269-ben "locus castri", mégpedig: "cum fossatibus et indaginibus antiquis." /Kiss Gábor és Tóth Endre előadása./ A góri várat viszont egy keltezetlen XIII. századi oklevél egyenesen "castrum Guor"-nak nevezi, 1279-ben viszont csak a falut említik. /Dénes József előadása: Árpád-kori vár Gőr-Kápolnadombon./ Dénes különben másik előadásában /A Mátra-hegység Árpád-kori várai/ az okleveles adatokkal rendelkező Domoszlói-Oroszlánkő és Gyöngyös-Benevárt is ebbe a tipológiai sorba helyezte. Castrumnak nevezi az oklevél a mátraszőlősi "Kisvárat" is. /Simon Zoltán előadása/

Vannak tehát a XIII. században "castrum"-nak nevezettek a megkutatott "várak" között, másokat - amikor már nem használták? - "locus castri"-nak nevezték, számolhatunk továbbá még "turris"-nak, toronynak nevezett "kisvárakkal" is. (28) Így tehát nem beszélhetünk általánosan "történelem nélküli vártípus"-ról, hanem elvileg valóban azonosíthatjuk ezeket az oklevelekben említett, a köztudatban is várnak tartott kővárakkal.

Ha összehasonlítjuk egymással a mátrafüredi konferencián bemutatott, okleveles forrásokban is említett várakat, akkor a következő képet kapjuk. Buzádsziget első /XIII. századi/ formája /ugyanis a XV. században újabb építésre került itt sor/ a következő: egy szigeten épült, árok és sánc vette körül köralakban, 23-25 m átmérővel, belül egy köépület, valószínűleg nem torony állott. /alapterülete e szerint kb. 0,04 ha lehetett./ Zalak vára árterületen állott, hasonlóképpen köralakú árok vette körül, sánc azonban boronaszerkezetű kamrasorból állott. Magának a várnak belső területe 0,03 ha volt, itt boronaszerkezetű faépületek és egy 6 x 9 méter alapterületű torony állott.

Az építés előtt a humuszra kavicsot hordtak, azaz motte-szerűen mesterségesen - ha nem is nagy mértékben - emelték a dombot. A góri vár egy 183 m magas dombon, egy bronzkori várnál került elő, 20 x 16 m-es ovális alakú kisvár. Viszont belül egy négyzetalakú palánkvárát találtak, középen talán egy toronnyal. A mátraszőlősi vár már más jellegű. Kisméretű dombon állott egy 9,5 x 6,8 m külső méretű köépület, a dombot részben sánc erősítette. Ezzel szemben a két mátravidéki, okleveles említéssel is rendelkező vár, Oroszlánkő és Bene, több szempontból más típus. Az előbbi 602, a másik 471 m tengerszintfeletti dombon épült. Mindkettőnek vannak kőfalai, méreteik /0,35 ill. 0,19 ha/ is nagyobbak.

Ezeket a példákat a "történelemmel is rendelkező" "történelem nélküli várakról" azért idéztem a konferencia előadásaiából, hogy világossá tegyem a különbséget. A két mátrai várat inkább a köztudat szerint is várnak tekintendő építmények közé sorolnám. Ennek ellenére éppúgy castrumok voltak, mint pl. Gőr.

b. "Földvárak" Mint láttuk, ez a vártípusunk előfordulhat /utólag / a forrásokban "földvár" néven is, Miklós Zsuzsa disszertációjában ezért alkalmazta előszeretettel ezt a kifejezést. (29) A "földvár" kérdéssel Feld István - nézetem szerint helyesen - már az 1983-as szegedi konferencián leszámolt (30): hiszen nagyon sok esetben lehetett kőfalakat is találni. Hozzá kell még tenni, hogy az ispánsági várakkal is összetéveszthetők lennének. Van azonban még egy probléma: külföldön gyakran föld-fa szerkezetű váraknak nevezik, nálunk azonban nem minden esetben találtak a sáncban faszervezetet. (31)

c. "Korai feudális magánvárak" Ezt a fogalmat a Nováki-Sándorfi-Miklós által írt börtönügyi monográfia vetette be a köztudatba, és a XI-XIII. századra datálta. (32) Jelentéstanilag eljátszadózva ezzel a címmel, ez alapjába véve nagyon bonyolultnak tűnik, hiszen négy elem meglétét kell igazolni ahhoz, hogy elfogadhatassuk. Az összes elnevezés esetében felmerül a kérdés - és így itt is -, hogy erődtípusunk mennyiben nevezhető várnak. Erre majd később térek ki. A "korai" jelző abban az esetben lenne elfogadható, ha valóban a XI-XIII. században létező "várrol" lenne szó, amelyet majd felvált valamikor a tatárjárás körüli időben az új kő lovagvár, hogy a nagyközönség által ismert terminust használjam. Mivel - a fentiek alapján - ez egyelőre nem igazolható, így a "korai" jelző prekonceptióra utal, vagyis elfogadhatatlan. /Természetesen, ha pl. dendrokronológiai módszerek, vagy más biztos adat alapján vissza lehetne vezetni ezt a típust a XI. századba, akkor lehetne vitatkozni a "korai" szó jogosultságáról. Jelenleg azonban ez nem látszik valószínűnek./

Feleslegesnek tartom a "feudális" jelzőt is, bármilyen feudalizmus fogalomról is lenne szó. Feltehetően arra akartak a szerzők utalni, hogy földbirtokkal összefüggő várról van szó. Ezt legfeljebb a nagykiterjedésű, többnyire szintén történelem nélküli mentsvárak, mint pl. a Dénes József előadásában említett 11,1 ha-os Mátraszentimre-Óvár, vagy a Benkő Elek előadásában ismertetett Kelet - Erdélyi kővárak esetében lehetne elmondani, bár ezek mind királyi várak és részben határvédelmi célzattal épültek.

Jelenlegi tudomásunk szerint a szóban forgó "vártípus" valóban magánvár volt, és ezt szépen igazolja Dénes József mátrai előadása. Az általa ismertetett - és többségükben az írott forrásokban valóban elő nem forduló - várak, még ha nem is mind felel meg a kisvár kritériumának, ugyanis a Mátra nem királyi kézen lévő részén keletkeztek. Ennek ellenére a magánvár elnevezést nem tartom teljesen szerencsésnek. Itt van pl. a már említett Ikervár probléma. Ha bebizonyosodna, hogy valóban megfelel a többi kisvárnak, akkor ebből arra kellene következtetni, hogy a király is építtetett ilyeneket, és mivel Ikervárra korai adat van, a királytól terjedt át a magánbirtokosokhoz. Ez különben egyáltalán nem látszik valószínűtlennek, egyelőre azonban mégsem igazolható.

d. Lakótoronyok Parádi Nándor vetette fel ezt az elnevezést a kácsi torony kutatását ismertető munkájában. (33) Feld István jogos ellenvetéseket tett ezzel kapcsolatban (34), és valóban, a jelentősebb várakban levő lakótoronyokkal joggal összekeveredhetnek, noha feltehetően azonos funkciót láttak el. Ennek ellenére a "kisvárak" egy részére tényleg jellemző a fából, vagy kőből épült torony, ezért nem véletlen, hogy a forrásokban is nemegyszer toronyként fordulnak elő. (35) Így a magam részéről Parádi nézetét nagyon jó kiindulópontnak tekintem, a baj csak ott van, hogy ez az elnevezés nem alkalmazható azokra a kisméretű erősségekre, ahol nem lehetett tornyot, hanem csak egy házat kimutatni. (36) Jelenleg azonban először a kisebb erősségek rokonvonásait kellene összegyűjteni, nem pedig az eltéréket. A "torony" lehet egyik típusa a "kisváraknak", de nem minden "kisvár" torony.

e. Kisvárak, vagy kisebb területű megerősített helyek A szakirodalom az utóbbi időben egyre inkább a "kisvár" elnevezést alkalmazza a tárgyalt típusra. Ezt megtaláljuk Feld Istvánnál (37) épp úgy, mint Miklós Zsuzsánál. (38) Magam is alkalmaztam az előbbieken, mint olyan elnevezést, amit jobb híján használni lehet. Az elnevezéssel kapcsolatban két probléma is felmerül. Az egyik inkább helyesírási. A "kisvár" fogalom nem szerepel az Értelmező Szótárban, és így elképzelhető, hogy egy nyomdai korrektor "kis várra" fogja javítani, ami azonban nem azonos azzal a fogalommal, amit alatta értünk. Tudom, hogy ez kissé neveltséges érvelés, viszont gyakorlatias. A másik nehézség már lényegbevágóbb: nevezhetjük-e ezt a vártípust valóban várnak, azaz ez az erődtípus hely várnak számított-e valóságban. Ezért ezt a kérdést a továbbiakban külön meg kell vizsgálni. Parádi Nándor a jelek szerint érzékelte ennek a nehézségét, ezért kácsi cikkében körülírással is próbálkozott. Ide tartozik a "kisebb területű megerősített hely", az árokkal és sáncokkal megerősített földesúri lakóhely, ill. a "kisméretű erősség". (39) Sajnos, ezek a kifejezések nem teljesen alkalmasak pontos definícióra, egyrészt túl bonyolultak, másrészt a megerősítés, vagy az erősség különböző típusú védelmi berendezésére egyaránt utalhat, azaz olyan objektumok is sorolhatók közéjük, amelyeket nem tartunk a tárgyalt típushoz tartozóknak. Így a földesúri kúriák egy része, a curia fossata, curtis, ill. németül Herrenhof-nak, franciául manoir-nak, angolul "moated site"-nek nevezett épülettípus véleményem szerint nem sorolható ide. (40) Ezek is rendelkezhetek valamiféle védelmi berendezéssel, mint pl. az a "curia", amelyben Péter király három napig védte magát, míg el nem fogták. (41) Végül a földesúri lakóhely is problematikus, hiszen egyáltalán nem biztos, hogy a típusunkhoz tartozó építményeket mind lakták-e? (42)

f. Az elnevezés bizonytalan marad Sajnos, a külföldi elnevezéseket sem vehetjük át tükörfordítással. A "motte" ugyan nálunk is használható, de nem minden "kisvár" motte. Bonyolítja az is a motte-problémát, hogy Nyugaton a legtöbb esetben elővár/bailey, basse-cour, Vorburg/ tartozik hozzá (43), nálunk pedig a kisváaraknak csak egy részénél lehet ilyesmit kimutatni. (44) Más kifejezéseket, pl. a Hausberget sem lehet lefordítani. Így azt hiszem, egyelőre maradnunk kell a "kisvárnál", viszont el kell először dönteni azt, hogy mennyiben nevezhető várnak, és mi volt ennek az építménynek a rendeltetése.

C. Várak voltak-e a "kisváarak"? Ez a kérdés indokolt. Történészek hajlamosak arra, hogy a "kisváartípust" megkülönböztessék a "valódi" váraktól. (45) A probléma nem akadémikus jellegű eldöntése valamelyik irányba ugyanis módosíthatja a történelemtől alkotott képünket. Erre más szempontból mutatott rá Sándorfi mátrafüredi előadása. Felvetette, hogy amennyiben az ő keltezése helyes, akkor a kisváarak a XI. századtól épültek, majd "a tatárjárás, és a kialakuló nagybirtokos oligarchia" pecsételte meg sorsukat a XIII. század közepén.

Ebben az esetben elfogadható a történészeknek az oklevelekben említett várak alapján levont és statisztikailag megalapozott elmélete. Amennyiben azonban a "kisváarak" a nagyobb, zömében kővárakkal egy időben épültek volna a XIII-XIV. században, akkor baj van a statisztikával. Viszont ebből az is következne, hogy amennyiben a "kisváarakat" nem tekintettük volna várnak, akkor lényegében nem változna a főleg Fügedire visszamenő tanítás.

Mielőtt továbbmennénk, egy eddig meg nem válaszolt kérdést kell elővinnünk. Miklós Zsuzsa már disszertációjában felvetette annak a lehetőségét, hogy a "kisváarak" a földesúri prédiumpok kúriái lettek volna. (46) Bár ezt eredetileg magam is elfogadtam, ez nyilvánvalóan nem áll fenn. (47) Igaz, a kúriák között lehettek megerősített épületek /v.ö. a fenn idézett Péter király adatot/, ezek vár jellege azonban kérdéses. Igaz, vannak olyan elméletek, - külföldön is (48) - amelyek valamennyi kicsit is erősített építményt a várak közé sorolnak, és fennáll a svájci várkutató régész, Werner Meyer nézete is: "Offen bleibt die Frage, ob man einen frühen Typ der befestigten Adelssiedlung, das von Wassergraben und Palisade umgebene Haus, noch als "curtis" oder schon als "castrum" bezeichnen soll". (49) Ezek szerint az árok és palizzal védett ház várjellege is kérdéses, nem beszélve azokról, amelyek ilyesmivel nem rendelkeztek. Csak hogy egyáltalán nem biztos, hogy valamennyi prédiump földesúri kúriáját védte volna valami erősítés, így legfeljebb azt lehet elfogadni a kúria és a "kisváarak" azonosításából, hogy ezek között bizonyára találhatók ilyen kúriák is, de nem bizonyítható nemcsak az, hogy minden kúria kisvár lett volna, de az sem, hogy minden kisvár egy földesúri magángazdaság kúriája szerepét látta el.

Vissza kell tehát térni az alapkérdéshez, várak voltak-e a kisváarak. Bevallom, zavarban vagyok. Most ugyanis a legegyszerűbb az lenne, ha definíciót adnék a várról. Amennyiben a "kisvár" a definíció fogalmába esik, akkor vár, ha nem, akkor nem az. Sajnos, ezzel eljutottunk a várkérdés egyik sarkalatos problémájához, annak meghatározásához, hogy mit értünk vár alatt. Mindjárt meg kell jegyeznem, hogy magam nem merek arra vállalkozni, hogy a várfogalmat az egész magyar középkorra érvényes módon megfogalmazzam. Az utólagos megfogalmazás amúgy is félrevezető, belemagyaráz valamit a forrásokba, amit akkor nem annak értettek. Engel Pál joggal óvott a historizálás veszélyeire és arra, hogy a későközépkori várfogalmat visszavetítsük az Árpád-korra. (50) Azaz: minden jel arra mutat, hogy amit a későközépkorban várnak tartottak, az nem azonos azzal, amit korábban.

Így csak az egykori elnevezésekből indulhatunk ki, és ma már könnyebb helyzetben vagyunk, mint Miklós Zsuzsa disszertációjára megírása idején, ugyanis ismerünk olyan "kisváarakat", amelyről maradt fenn azt várnak nevező adat, ahogy arra fenn is utaltam. A "locus castris", a "Burgstall" pedig jelenthet egy elhagyott korábbi "kisvárat", de az sem zárható ki, ahogy erre Fügedi utalt, hogy később, amikor már nem tekintettük váraknak ezeket, várhelynek tartották őket. A nehézségeket csak az okozza, hogy előfordul a forrásokban a "turris", a "torony" is. (51) Itt az a probléma, hogy a korai "turris" lehet a "kisvárnak" - amely akkor még castrum! - egyik alfaja is, de elképzelhető, hogy nem tartották várnak, hanem csak toronynak. /A "castrum sive turris" elnevezésekre most nem térek ki, ezek inkább a későbbi várakkal kapcsolatban fordulnak elő. (52).

Ebből azonban további kérdések következnek. Amennyiben elfogadjuk az Árpád-kori kisvárat a korabeli elnevezések alapján várnak, akkor dönteni kellene arról is, hogy valamennyi erődítésre alkalmazható-e ez a meghatározás, azaz a csak árokkal és palizáddal övezett, nyugati régész körökben is vitatott földesúri kúriákra is. Azt hiszem azonban, hogy ennek vitatása ma még szörszálhasogatás lenne, annál is inkább, mert a továbbiakban szükség lenne az Árpád-kori erődítéseket - többek között - alapterületük, erődítési módjuk, tengerszint feletti magasságuk, stb. alapján is egymástól megkülönböztetni. /A nagybritanniai kora, zömében írott forrásokban elő sem forduló kisvárok túlnyomó többsége 300 m tengerszint feletti magasság alatt épült. (53)/

Sokkal fontosabb a kérdés, hogy mikor és miért változott meg a várfogalom a későközépkorban. Ebben az időben az erődített földesúri lakóhelyeket /ha nem is mindig lakta földesúr/ három fő csoportra oszthatjuk, mégha a források nem is mindig következetesek. Ezek: a castrum, a castellum és a curia nobilitaris. Az előbbi kettő építéséhez kellett, az utóbbihoz nem, királyi engedély, noha ezekhez is tartozhatott torony, sánc, stb. (54) Most a viszonylag későn előforduló castellum-fogalmat figyelmen kívül hagyva szembetalálkozunk a vár-vitában már eddig is kiélezett építési engedély kérdéssel.

Sándorfi György vetette fel Fügedi ellen írt vitacikkében, hogy a tatárjárás előtt nincs adat királyi várépítés engedélyre, azaz akkor erre nem volt szükség. (55) Ez a megállapítás logikusnak tűnik, eszerint a helyzet világos: a tatárjárás után királyi engedélyhez lett kötve a várépítés, azaz csak az építésköteles várakat kezdték várnak tekinteni, és amennyiben a "kisvárok" vagy azok egy része nem esett az engedélyezés alá, akkor fokozatosan eljutott oda, hogy már ne tekintsék várnak. Ebben az esetben ad absurdum víve a gondolatmenetet, csak a tatárjárás előtt épült erődítményeket tekinthetjük kisvárnak, a később épülteket, amelyek léte pedig Feld érvelése alapján elképzelhető, már nem "kisvárok", mert nem várak, noha esetleg pontos másai egy néhány évtizeddel korábban építettek.

Az azonban egyáltalán nem biztos, hogy azért, mert nem maradt rá adat, nem kellett már korábban is engedély az építéshez, hiszen nehezen tudnám elképzelni, hogy IV. Béla a mongol betörés után lett volna olyan erős, hogy egy új, a nagybirtokosoknak káros jogintézményt vezessen be. Az is biztos, hogy Nyugaton a várépítés már jóval korábban engedélyköteles volt (56), az más kérdés, hogy ez mennyire volt keresztülvihető. Azt hiszem azonban, hogy felesleges olyasmin vitázunk, amire a magyar okleveles anyag pusztulása miatt úgy sem kaphatnánk adatot, sőt azt sem zárhatjuk ki, hogy korábban szóbeli engedélyt is lehetett kapni.

Sokkal fontosabbnak tartom azonban az erődítés jellegének megszabását. Ennek kritériumait tőlünk Nyugatra a XIII. században foglalták írásba. Akár az 1237-es osztrák Landrechtet (57), vagy a Schwabenspiegel (58) tekintem, akkor kötötték engedélyhez az építkezést, ha a fal és a torony bizonyos magasságot ért el, ha az árok mélyebb volt a megengedettnél, vagy ha a falakon pártázott lőrések voltak. Kisváraink zöme nyilván nem érte el az engedélyezés kritériumát. Egyáltalán nem tartom valószínűtlennek hogy nálunk is meghonosodott ez a kritériumrendszer - csak ezzel magyarázható egyes későközépkori tornyok esetében, hogy nem számítottak várnak vagy kastélynak -, mégpedig legkorábban a XIII. században.

Úgy vélem, ez is hozzájárult ahhoz, hogy a - most már engedélyhez kötött - várhoz kapcsolták az uradalmat, amint arra Engel Pál, ahogy az előbbieken utaltam, rámutatott. A kérdéses az, hogy ez valóban csak az Anjou-korban következett be, vagy kezdetei visszanyúlhatnak az Árpád-korra is. Ezzel kapcsolatban kénytelen vagyok egy újabb középkori jogintézményt bevetni a vitába.

Mint ismeretes, a közbeecsújegyzékek tartalmazzák a kővárat is. A Harmaskönyv I. rész 133. címe szerint 100 márkára becsülendő, akár a kegyurak temetkezéshelyéül szolgáló monostor. /Ezért szemben a lakott nemesi telek vagy kúria mindössze 3 márkára./ (59) A közbecsú intézménye, és a becsújegyzékek már az Árpád-korban léteztek, ahogy arra Bónis György rámutatott. (60) Ez pedig nézetem szerint világosan mutat valamit. Már a XIII. században a kővárat /mégpedig nyilván csak azt, melynek építéséhez engedély kellett/ kiemelkedően fontosabbnak tekinthették valamennyi többi erődítménynél, függetlenül attól, hogy azokat váraknak tekinthették, vagy sem. Ennek oka pedig nyilván katonai szerepükben keresendő, hiszen - Engel Pál szerint - másik fontos szerepe, az uradalom központisága, csak később jött létre.

Azt hiszem, ezzel eljutottunk egy olyan ponthoz, ahol lehetőség van az okleveleket kutató történészek és a régészek között a nézetkülönbségeket feloldani.

3. Összegzés

Tanulmányom alcímül a közbülső kutatási mérleget adtam meg, és ez azt jelenti, hogy nem látom ma még lehetne az Árpád-kori várak teljes problematikáját megoldani. Egyetérttek a Feld István által felvázolt tennivalókkal, kutatási témákkal is. Számos kérdésből egyet ragadtam ki: a kisváarak kérdését. A kisváarak esetében - megint hangsúlyozom, hogy nem tartom teljesen megfelőnek ezt a kifejezést - is maradtak nyitott kérdések. A legfontosabb a keltezés. Bár a jelenlegi anyag alapján a legvalószínűbbnek az látszik, hogy a XII. és a XIV. század között léteztek, ma még ezt sem lehet tökéletes biztonsággal állítani, sem azt, hogy meglévő várak éltek tovább a XIV. századig, vagy pedig ilyenek addig is léteztek. Nem tudjuk egyértelműen funkciójukat sem meghatározni: azaz lakóhelyek voltak-e, vagy mentővárak. Ez utóbbi esetben azonban legfeljebb egy család számára szolgálhattak védelemül. (61) Ugyancsak bizonytalan a birtokigazgatással való kapcsolatuk is. Bizonyára jelent valamit, hogy nem tartozott hozzájuk minden esetben elővár. További bizonytalanság az építetőkkel kapcsolatban mutatkozik meg. Vándor László Zala megyei és Dénes József mátrai előadása alapján a nemzetségekhez, azaz a nagyobb birtokosokhoz kapcsolhatjuk őket, ezzel szemben ezt Miklós Zsuzsa gödöllői dombvidéki kisvárak esetében nem tudjuk igazolni. Egyes esetekben - épp Zalában és a Mátrában - elképzelhető, hogy vadászati központok voltak, vagy az erdőség irtásával állhattak kapcsolatban (62) Még számos más kérdést tehetnénk fel, a legvalószínűbbnek azonban az látszik, hogy egyértelmű felelet egyikre sem adható: azaz mind funkciójuk, mind építetők vonatkozásában eltérhettek egymástól. A hegyvidéki és síkföldi várakat is meg lehetne egymástól különböztetni.

Egy mindenestre biztos: valamikor a XIII. században a várépítészetben minőségi változás következett be, ami megmutatkozott a közbeeső jegyzékekben, a kővár magas értékű nyilvántartásában. Ennek a vártípusnak elterjedése válik a tatárjárás utáni időszak jellemzőjévé, és teszi a kisváarak szerepét jelentéktelenné. Az a kritérium, amely megkülönbözteti az engedélyköteles várakat azoktól az erősségektől, melyek építéséhez nem kell engedély, feltehetően a század második felében terjedt el, hiszen valószínűtlen, hogy az osztrák Landrecht kiadása előtt ez már nálunk ismert lett volna. Teljesen nyilvánvaló, hogy a száz márkára taksált kővár nem tartozhatott a kisváarak közé, még akkor sem, ha egyes kisváarak részben vagy egészben kőből is épülhettek. Csak az engedélyköteles várak tartozhattak a becsűjegyzékek értelmében kővárnak számító várak közé. A "castrum" elnevezés elsősorban ezeket a várakat illette meg, ezek válnak később uradalmi központtá. Igaz, az oklevelek terminológiája nem mindig következetes, ennek ellenére a várnak nevezett épületek többsége valóban megfelelt a kritériumoknak. A legtöbb esetben, ahol ez kétségre vonható, vagy ahol az erősségek felváltva szerepel vár és mondjuk castellum néven, a következtetés oka is kimutatható, de mivel erre csak későbbiekori adatok vannak, ennek tárgyalása nem ide tartozik.

Igy tehát megmagyarázható az elsősorban Fügedi által képviselt nézet, és az újabb várkutatások közti ellentmondás. A Fügedinél szereplő várak döntő többsége az új típusú várak közé tartozik, így az általa kapott eredmények nagyjából el is fogadhatók. A viszont kétségtelen tény, hogy a XIII. század végéig mind az új, mind a kisváarakat nevezhették annak. Ezért kerülhettek Fügedi adattárába olyan várak is, amelyek a XIII. században kikristályosodó új kritériumok alapján nem számítottak annak. /Pl. az említett Buzádsziget./ A statisztikai arányt természetesen kisebb mértékben módosíthatják ezek az eredmények, viszont még jobban megerősítik Engel Pál nézetét: a tatárjárás utáni említett várak nagyrésze túlélte az Árpád-kort.

Ezek után azt hiszem módosítani, vagy legalábbis pontosítani kellene Feld István fenn idézett mondatát, miszerint a kisvárnak ugyanannak a földesúri erődítménytípusnak változatai lettek volna, mint a legkorábbi klasszikus kőváraink. (63) Azt kellene ugyanis tudni, hogy mely várakat sorol a legkorábbi klasszikus kőváraink közé.

Fenti reflexiómmal nem kívántam az egész konferencia anyagát értékelni, még leginkább tárgyalni kérdésnek, a kisváarakénak sem merítettem ki összes aspektusát. Végleges képet csak további régészeti, és ezzel kapcsolatosan egyéb természettudományi jellegű /pl. dendrokronológiai/ kutatások adhatnak.

Úgy látván azonban, hogy jelenleg - még mindig nem kellő tudásanyag birtokában! - bizonyos prekonceptió elképzelések védelmében - tüzöttan megmerevedtek a vitafrontok, szükségesnek láttam az adatokra támaszkodva olyan tételt felállítani, amely nézetem szerint nemcsak jobban felel meg a történeti valóságnak, de lehetővé teszi a vitázó felek nézeteinek egymáshoz közelítését.

JEGYZETEK

1. GERŐ 1955., GERŐ 1968., GERŐ 1975. Ez utóbbiban egyben a legfontosabb újonnan feltárt várakról maguk az ásató régészek számoltak be.
2. FÜGEDI 1977., ENGEL 1977.
3. NOVÁKI - SÁNDORFI - MIKLÓS 1979., MIKLÓS 1982.
4. Váchartyán-Várhegyen pl. nem találta Miklós Zuzsa a sáncban faszerkezet nyomát. MIKLÓS ZSUZSA: Árpád-kori földvár Váchartyán-Várhegyen. In: Arch. Ért. /1978/ 101.
5. MIKLÓS 1985. 147.
6. MIKLÓS 1982. 66-68.
7. SÁNDORFI 1980. 9-39., MIKLÓS 1985. 145-146.
8. V.ö. MIKLÓS 1982. 82-83. és 94.o. 435.j.
9. SÁNDORFI 1970. 244-252.
10. SÁNDORFI 1979. 247.
11. SÁNDORFI 1979. 247-248.
12. FÜGEDI 1986. 32-39.
13. MIKLÓS 1982. 76-81., MIKLÓS 1985. 151., NOVÁKI - SÁNDORFI MIKLÓS 1979. 93.
14. FELD 1987. 7.
15. SÁNDORFI 1979. 247., SÁNDORFI 1985. 162., SÁNDORFI 1987. 16-20.
16. MIKLÓS 1987. 15.
17. ENGEL 1987. 14.
18. MIKLÓS 1985. 149. - Ld. még a mátrafüredi előadásokat.
19. SSRerHung I.k. Budapest 1937. 379., Utalt az ikervári erődítményekre Dénes József Mátrafüreden tartott előadása a mátrai várakról.
20. Ld. az előző jegyzetet, valamint SÁNDORFI 1986. 1-7.
21. FELD 1987. 1.
22. FELD 1987. 7.
23. Itt első sorban az Árpád-kori társadalmi helyzet értékeléséről van szó, azaz arról, hogy milyen társadalmi változások állnak az építkezések háttérében. V. ö. pl. SÁNDORFI 1985. 165-166., stb.
24. COLIN PLATT: Medieval England. A social history and archaeology from the Conquest to A.D. 1600. London and Henley 1978. 9. oldalon látható térképmelléklet, amelyen meg vannak különböztetve a forrásokban említett és nem említett várak.
25. JOSEPH DECAENS: Archéologie des Chateaux dans l'Quest de l'Europe. Előadás a középkori régészet egyetemi oktatói első konferenciáján Lundban, /Svédország/ 1990.
26. BARBARA SCHOLKMAN: Burg Baldenstein. Das "Alte Schloss" bei Gammertingen. Sigmaringen 1982. 21-24., 45-48.
27. V.ö. még FÜGEDI 1977. 114.
28. A torony problémát összefoglalta: PARÁDI NÁNDOR: A kácsi középkori lakótorony. In: HOMÉ 21 /1982/ 19-27. - Vele szemben ld. FELD 1987. 6-7.
29. MIKLÓS 1982. passim.
30. FELD 1985. 181-182.
31. WALTER JANSSEN: Niederungsburgen im Rheinland. Vom Holzbau zur Steinburg. In: Burgen aus Holz und Stein. /Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters Bd. 5./ Olten 1979. 16-17. - A hazai viszonyokra ld. fenn, 4.j.
32. NOVÁKI - SÁNDORFI - MIKLÓS 1979. 90-100.
33. PARÁDI 1982. 19-27.
34. FELD 1987. 6-7.
35. Ld. erre adatokat a 33.j.-ben, ill. MIKLÓS 1982. 67-68., FÜGEDI 1977. 10.
36. V.ö. MIKLÓS 1985. 147-148.

37. Ld. bármelyik tanulmányát.
38. Ld. bármelyik tanulmányát.
39. PARÁDI 1982. 19-27.
40. GÜNTER P. FEHRING: Einführung in die Archäologie des Mittelalters. Darmstadt 1987. 121-122. - A curia fossta-ra ld. még KARL S. BADER: Burghofstatt und Herrschaftseigen. Ländliche Nutzungsformen im herrschaftlichen Bereich. In: Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung II. Bd. = Vorträge und Forschungen Bd. XIX. Sigmaringen 1976. 252-253.
41. SSRerHung I. k. 343.
42. V. ö. MIKLÓS 1985. 152.
43. V. ö. PLATT 1978. 1-13. - DECAENS-nek a 25. j.-ben idézett előadásának kivonata, in: European Symposium For Teachers of Medieval Archaeology. Lund 1990. 22-23., FEHRING 1987. 116-120.
44. Nagyon kevés nálunk a többrészes vár: MIKLÓS 1985. 146-147.
45. Ez nem csak nálunk van így - v. ö. FÜGEDI 1986. 32-39. - hanem külföldön is, ahogy erről engem Decaens professzor értesített a lundi konferencián.
46. Ld. fenn, 13. j.
47. Erre ld. fenn, 14. j.
48. V. ö. HERWIG EBNER: Die Burg als Forschungsproblem mittelalterlicher Verfassungsgeschichte. In: Die Burgen...1976. I. k. 12-14.
49. WERNER MEYER: Rodung, Burg und Herrschaft. Ein burgenkundlicher Beitrag mittelalterlichen Siedlungsgeschichte. In: Burgen aus Holz und Stein 1979. 75. o. 32. j.
50. ENGEL 1987. 9-14.
51. Ld. fenn, 33. j.
52. A későbbi várakra ld. FÜGEDI 1977. és 1986.
53. PLATT 1978.3, 9. /Térképek./
54. ANDRÁS KUBINYI: Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter. In: Etudes Historiques hongroises 1985. I. k. Budapest 1985. 618-623.
55. SÁNDORFI 1979. 247-248.
56. V. ö. FEHRING 1987. 121.
57. ERNST FREIHER VON SCHWIND - ALFONS DOPPSCH: Augewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte der deutsch-österreichischen Erblände im Mittelalter. Innsbruck 1965. /Neudruck: Aalen 1968./ 68-69.
58. HANS - MARTIN MAURER: Rechtsverhältnisse der hochmittelalterlichen Adelsburg vornehmlich in Südwestdeutschland. In: Die Burgen...1976. II. k. 89-104.
59. Werbőczy István Hármaskönyve. /Magyar Törvénytár./ Budapest 1897. 216.
60. BÓNIS GYÖRGY: Középkori jogunk elemei. Római jog. Kánonjog. Szokásjog. Budapest 1972. 163.
61. V. ö. JANSSEN 1979. 37.
62. A vár és erdőirtás kapcsolatára: MEYER 1979. 43-80.
63. Ld. fenn, 14. j.

KUBINYI András
ELTE BTK
BUDAPEST
Pf.: 107
1364

Zur Frage der Árpádenzeitlichen Burgen.
Versuch einer interimistischen Forschungsbilanz

Die ungarische Mittelalterarchäologie hat besonders bei der Erforschung der Burgen bedeutende neue Erkenntnisse gebracht. Erst hat der Architekt L. Gerő in seinen drei burgenkundlichen Büchern mit Berücksichtigung der archäologischen Forschung in den fünfziger, sechziger und siebziger Jahren eine systematische Übersicht der ungarischen Burgen gegeben. Der Historiker E. Fügedi behandelte die Rolle der Burgen in der ungarischen Gesellschaft in seinem 1977. in ungarischer, 1986 in erweiterter Form in englischer Sprache erschienenen Werk. Im Anhang der ungarischen Version gab er den Katalog aller Burgen des Königreichs Ungarn /mit den wichtigsten Quellenangaben/, die bis 1387 in den Quellen erwähnt wurden heraus. P. Engel veröffentlichte ebenso in 1977. ein Buch, wo im Anfang der Katalog der zwischen 1387-1437 in den Quellen erwähnten Burgen steht. Damit entstand eine solide Grundlage der historischen Burgenforschung.

1978 machte die Archäologin Zsuzsa Miklós eine Dissertation fertig, in welchen sie die in einem Landesteil bei der archäologischen Landesaufnahme gefundenen Erdburgen behandelte. Diese, mit Erdschanzen und Gräben geschützten kleine Befestigungen sind überall in Europa zu finden, einige sind davon bestimmt Motten, und werden in den ungarischen Quellen nicht genannt. Seit 1978 wurde in ungefähr einem Dutzend dieser Kleinburgen archäologische Forschungen durchgeführt, und es kam heraus, dass in der Burg meist ein hölzerner oder steinerner Turm, oder ein Haus stand. Damit muss man die auf Grundlage der historischen Quellen gemachten burgenkundlichen Arbeiten revidieren.

Die neuen Ergebnisse stellten der Forschung neue Fragen, von denen die meisten heute noch nicht beantworten kann. Es sind neue Diskussionen entstanden, die noch immer nicht beendet sind. Man kann jetzt nur eine Zwischenbilanz aufstellen, man musste noch mehr solche Kleinburgen ausgraben.

Die wichtigsten Fragen sind die folgenden: Die Datierung der Kleinburgen. Es gibt drei Ansichten. Die mit der Ausgrabung solcher Burgen beschäftigten Archäologen datieren sie zwischen den 12. und 14. Jahrhundert. Wegen Schwierigkeiten mit der Datierung durch Keramik gibt es eine Ansicht, dass diese Burgen erst im 13. Jahrhundert entstanden. Ein Forscher behauptet dagegen, dass diese Burgen schon im 11. Jahrhundert gebaut wurden. Zwar hängen diese Ansichten mit wichtigen historischen Fragen zusammen, heute kann man es schwer entscheiden. Wahrscheinlich wird die Dendrokronologie das letzte Wort sagen.

Die Bezeichnung der Kleinburgen In der Fachliteratur werden diese Burgen verschiedentlich genannt. Die westlichen Benennungen /z.B. Hausberg/ kann man nicht übersetzen, nicht alle sind ferner Motten. Erdburg kann man auch nicht alle solche Befestigungen nennen, denn es gibt nicht wenige, die Mauern haben. Einige Zeit nannte man sie "Burgen ohne Geschichte", da sie in den Quellen nicht vorkamen. Jetzt kann man es aber auch nicht sagen, es gibt nämlich schon mehrere solche Kleinburgen, die in einer Urkunde als "castrum" vorkommen. Einige waren bestimmt mit der grundherrschaftlichen "curia" identisch, dennoch kann man nicht die Kleinburgen mit den Kurien gleichsetzen.

Nicht alle Kurien waren befestigt und nicht alle Burgen waren gleichzeitig Mittelpunkte einer Herrschaft. Als Gelegenheitslösung ist die Kleinburg noch die beste, obwohl es ungewiss ist, ob alle diese Befestigungen Burgen waren.

Was waren die Kleinburgen Die sehr spärlichen urkundlichen Quellen nennen diese Befestigungen entweder "castrum", oder "turris". Es scheint also, dass man mindestens einen Teil dieser Kleinburgen bis zum Ende des 13. Jahrhunderts doch als Burgen betrachtet hat. Parallel damit entstand in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts ein neuer Burgbegriff. Die Könige haben wenn sie Erlaubnis zur Burgbau erteilten, die westlichen Kategorien übernommen. /Schwabenspiegel, Österreichisches Landrecht./ Das bedeutet, dass die sogenannten Kleinburgen in der überwiegenden Zahl nicht genehmigungspflichtig waren, darum nannte man sie später schon nicht Burgen. Dazu noch etwas. Im 13. Jahrhundert entstanden die Listen für die "gemeine Schätzung" /communis aestimatio./ /Die Mobilien und Immobilien bekamen einen imaginären Wert, damit die Gerichte die Sachen mit einander vergleichen könnten./ Den höchsten Wert hatten die Steinburgen und die Klöster mit der Begräbnisstätte der Kirchenpatrone. /Je 100 Mark Silber./ Die steinerne Burg war qualitativ also viel mehr wert, als andere Wohnungen des Adels. Die Kleinburgen, auch wenn sie aus Stein waren gebaut, gehörten nicht dazu.

Es entstand also ein neuer Burgentyp. Die meisten Urkunden beziehen sich auf diese Burgen, ausschliesslich aber erst seit dem 14. Jahrhundert. Im 13. Jahrhundert kann ein "castrum" ebenso eine neue steinerne Burg, wie eine alte Kleinburg bedeuten.

- ADAM E. 1977.: Baukunst der Staufenzzeit in Baden-Württemberg und im Elsaß. Stuttgart-Aalen
- ALEXANDRESCU D. 1973.: Contribuții la cunoașterea populației autohtone în feudalismul timpuriu din Jara Bîrsei. In: *Cimudava VII/47-55.*
- AMB: Archiv mesta Bratislava
- AMMANN H. 1955.: Die französische Südostwanderung im Rahmen der mittelalterlichen französischen Wanderungen. In: *Südostforschungen 14, s. 406-428.*
- ANDERLE J. - PROCHÁZKA Z. - SVÁBEK V. 1986.: VITEJOVICE, o. Prachatic. In: *Rocenka Klubu Augusta Sedláčka 1987. 95-109. Plzeň.*
- ANGHEL G. 1972.: Cetăți medievale din Transilvania. București
- ANGHEL G. 1977.: Les premiers donjons en pierre Transilvanie /Romanie/. In: *Chateau Gaillard 8, s. 7-20.*
- ANGHEL G. 1986.: Fortificații medievale de piatră din secolele XIII-XVI. Cluj-Napoca
- AO: Anjoukori Okmánytár I-VII. /szerk. Nagy Imre és Tasnádi Nagy Gyula/ Budapest, 1878-1920.
- ANTONOW A. 1977.: Burgen des südwestdeutschen Raums im 13. und 14. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Schildmauer. Bühl/Baden.
- ARENS E. 1954.: Buckelquader. In: *Reallexikon der Deutschen Kunstgeschichte 3. Stuttgart 44-47.*
- ARENS E. 1976-77.: Der Saalhof zu Frankfurt und die Burg zu Babenhausen, zwei staufische Wehr- und Wohnbauten am Mittelrhein. In: *Mainzer Zeitschrift 71-72. 1-56.*
- AUD: Árpádokori Új Okmánytár I-XII. /szerk. Wenzel Gusztáv/ Pest, 1860-1874.
- BAKÁCS I. 1982.: Iratok Pest megye történetéhez, 1002-1437. Bp. 532 old. /Pest megye múltjából 5./
- BALOGH J. 1985.: Mátyás király és a művészete Bp.
- BALTAG G. 1979.: Date pentru un studiu arheologic al zonei municipiului Sig-heșoara. In: *Marisa IX/75-106.*
- BARTALÓS GY. 1909.: Heves vármegye őskora. In: *Magyarország vármegyéi és városai. Heves vármegye Bp. é.n.*
- BÉL M. 1742.: Notitia Hungariae novae historicografica IV. Wien
- BÉL M. 1977.: Fejér vármegye leírása. Hungariae novae geographica-historica. Pars secunda transdanubiana. Ford. Prokopp Gyula. In: *Fejér megyei történeti évkönyv 11. Székesfehérvár, 83-118.*
- BELITZKY J. 1973.: Nógrád megye története 896-1849. /főszerk. Balogh Sándor/h.n.
- BELITZKY J. 1981.: Szécsény és földesurai /Kiegészítések és kiigazítások Szécsény középkori történetéhez/. Tanulmányok Szécsény múltjából 4. /szerk. Praznovszky Mihály/ Szécsény, 9-86. 1.
- BENADIK B. 1964.: Slovanské nálezy z výskumu valu na hradisku v Zemplíne. In: *Studijné zvesti Archeologického ústavu SAV 14, Nitra, s. 151-160.*
- BENDA K. 1983.: A magyar végvári vonal fenntartásának költségei a XVI-XVII. században. *Studia Agressia 3. Eger, 49-60.*
- BENKÓCZY B. 1969.: Börzsönyvidéki várromok I. Dunakanyar Tájékoztató 6. 65-69.
- BILLER Th. 1985.: Die Burgengruppe Windstein und der Burgenbau in den nördlichen Vogesen. Köln, / = 30. Veröffentlichung der Abt. Architektur des Kunsthistorischen Instituts der Universität zu Köln/
- BINDER P. 1967.: Contribuții la localizarea Cruceburgului și unele probleme legate de ea. In: *Culegere de studii și cercetări, Brașov I/ 121-35.*
- BITTERLI - WALDOVAGEL Th. 1987.: Auf der Suche nach dem Turm von Schattdorf. In: *Nachrichten des Schweizerischen Burgenvereins Bd. 15. Jg. 60/ 17-23.*
- BITTERLI - WALDOVAGEL Th. 1988.: Grabungen und Lesefunde auf der Ruine Wiela-dingen. In: *Nachrichten des Schweizerischen Burgenvereins Bd. 15. Jg. 61/ 81-87.*
- BOHÁČOVÁ - J. FROLÍK - K. TOMKOVÁ - J. ŽEGLITZ 1988.: Předběžné výsledky výzkumu Pražského hradu v letech 1980-1987. In: *Archaeologia historica 13/ 173-198.*
- BOLINA P. 1986.: Ke vlivu biskupa Bruna ze Schaumburka na vývoj moravské hradní architektury - Zum Einfluss des Bischofs Bruno von Schauenburg auf die Entwicklung der mährischen Burgarchitektur, *Archaeologia historica 11, 175-187.*
- BOLTIZSÁR Á. 1863.: A keresztes lovagok regestái hazánkban az Árpád-korszak alatt. In: *Magyar Sion 58-453.*

- BORSA I.: Regesta regum stirpis Arpadianae criticodiplomatica II/2-3. Budapest.
 BÖKÖNYI S. 1974.: History of domestic mammals in Central and Eastern Europe.
 Budapest.
 BÖKÖNYI S. 1981.: Mende-Leányvár Árpád-kori - 13. századi - állatmaradványai.
 Arch. Ért. 108, 251-258.
 BRONNER G. 1987.: Le château du Landsberg. In: Archéologie médiévale en Alsace
 51-55.
 BURNOUF J. 1985-86.: Les mottes castrales en Alsace. In: Revue d'Alsace 111
 3-45, 112
 BURNOUF J. - METZ B. 1986.: Sic et non. Archéologie et histoire de la Maison
 Forte alsacienne: Points de vue contradictoires à partir de l'exemple de
 Mittelhausen. In: La Maison Forte au Moyen Age. Actes de la Table Ronde de
 Nancy-Pont-a-Mousson des 31 mai - 3 juin 1984. Paris, 1986. 153-162.
 BÜTTNER R. 1973.: Burgen und Schlösser Dunkelsteiner Wald. Wien.
 BÜTTNER R. 1975.: Burgen und Schlösser zwischen Araburg und Gresten. Wien.
 BÜTTNER R. 1982.: Burgen und Schlösser in Niederösterreich. Zwischen Greifen-
 stein und Sankt Pölten. Wien.
 BÜTTNER R. - MADRITSCH R. 1987.: Burgen und Schlösser in Niederösterreich. Vom
 Bisamberg bis Laa/Thaya. Wien.
 CANTACUZINO I. 1981.: Cetăți medievale din Țara Românească. București
 CD: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Cura et studio
 Goergii Fejér Tom. I-XI. Budae 1829-1844.
 CHIRILĂ E. 1950.: Granița de est a Daciei ... In: Studii și cercetări de
 istorie veche I. 115-22.
 CHOTĚBOR P. 1977.: Příspěvek k stavebně historickému průzkumu tvrže v Popovi-
 čích, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 18, 149-164.
 CHOTĚBOR P. 1982.: K situaci a stavební podobě vesnických feudálních sídel,
 Archeologia historica 7, 357-366.
 CHOTĚBOR P. 1983.: Povrchový průzkum tvrže v Chotýšanech, Sborník vlastivědných
 prací z Podblanicka 24, 169-181.
 CHOTĚBOR P. v tisku: Nejstarší období výstavby českých tvrzí /do pol. 14.
 stol./, Archeologia historica 14.
 CHOTĚBOR P. - KROUPA P. - RYKL M. v tisku: Středověké opevněné sídlo ve Slavkově
 u Českého Krumlova, Archeologia historica 15.
 CLASEN K.H. 1926.: Entwicklung, Ursprung und wesen der Deutschordensburg.
 In: Jahrbuch für Kunstwissenschaft, Leipzig
 COSTEA F. 1971.: Sondajul arheologic de la Feldioara-Brașov /1970/. In:
 Cumidava V 25-44.
 CNH I. 1898.: Réthy L.: Corpus Nummorum Hungariae Bp.
 ČZGLÉDY I. 1988.: A diósgyőri vár Bp.
 ČAPLOVIČ D. 1984.: Výskum v Zemplíne. In: Archéologické výskumy a nález na
 Slovensku v roku 1983., Nitra, s. 62-64.
 ČAPLOVIČ - HRUBEC - RUTTKAY - VALLASEK 1985.: Stredoveké feudálne sídla na
 Slovensku a ich hospodárske zázemie In: Archaeologia historica 10 241-254.
 CSÁNKI D. 1890-1917.: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában
 I-V. Bp.
 CSEMEGI J. 1942.: A budai Császármalom eredete. In: A Magyar Mérnök és Építész
 Egylet Közlönye LXXVI. 39-40. 153-158.
 CSORBA CS. 1972.: Adattár a X-XVII. századi alföldi várakról, várkastélyokról
 és erődítményekről In: Déri Múzeum Évkönyve 177-233.
 CSORBA CS. 1974.: A magyarországi várkutatás története. In: A Magyar Tudományos
 Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei XXIII
 289-310.
 DÉNES J. 1984.: A Mátra őskori és középkori várai. Egyetemiszakdolgozat,
 kézirat Bp.
 DÉNES J. 1985.: Árpád-kori várak a Mátra déli oldalán. Agria XXI. 77-91.
 DÁVID L. 1981.: A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei. Bukarest
 DORMUTH Á. 1935.: A várfal alapjainak maradványai a múzeum udvarán In: Szé-
 kesfehérvári Szemle 89-90.
 DORMUTH Á. 1937.: Adatok a városháza múltjához. In: Székesfehérvári Szemle
 VII 18-23.

- DURDÍK T. 1973.: Středověká konvička z hradu Budčtic, okr. Klatovy - Eine mittelalterliche Kanne aus der Burg Budčtice. AR XXV, 339-340.
- DURDÍK T. 1974.: Vývoj hradu Krašova na základě archeologického výzkumu - Die Entwicklung der Burg Krašov aufgrund des archäologischen Befunds. AR XXVI, 16-28.
- DURDÍK T. 1975.: Stavební podoba zaniklé středověké tvrze v Kundratčích na Mostecku, Archeologické rozhledy XXVII, 677-681.
- DURDÍK T. 1976.: Současný stav, potřeby a výhledy výzkumu hradů v Čechách - Stand, Bedarf und Aussichten der Burgenforschung zur Zeit in Böhmen. AR XXVIII, 172-180.
- DURDÍK T. 1977.: K chronologii obytných věží českého středověkého hradu - Zur Chronologie der Wohntürme tschechischer mittelalterlicher Burgen. AH 2, 221-228.
- DURDÍK T. 1978.: Nástin vývoje českých hradů 12. - 13. století - Entwicklungsskizze böhmischer Burgen aus dem 12. - 13. Jahrhundert. AH 3, 41-52.
- DURDÍK T. 1979a.: Vývoj hradů 13. století v století v Čechách. FHB 1, 177-191.
- DURDÍK T. 1979b.: Výzkum hradu Krivokláta v souvislosti s jeho generální opravou - Sie Erforschung der Burg Krivoklát im Zusammenhang mit ihrer Wiederherstellung /1973-1978/. AH 4, 105-112.
- DURDÍK T. 1980.: K počátku výskytu hradů s plášťovou zdí v Čechách - Zur Beginn der Erscheinens von Mantelmauerburgen in Böhmen. AH 5, 259-265.
- DURDÍK T. 1981a.: Problematika výzkumu hradů v Čechách - Zur Problemstik der Burgenforschung in Böhmen. AH 6, 7-17.
- DURDÍK T. 1981b.: Povrchový průzkum zaniklého středověkého sídlištního komplexu Stará Dubá. SVPP 21, 141-168.
- DURDÍK T. 1982.: Počátky a geneze hradů 13. století v přemyslovském loveckém hvozdu - Anfänge und Genesis von Burgen des 13. Jahrhunderts in den Wäldern des Jagdgebietes der Přemysliden. Museum a současnost 5, 73-130.
- DURDÍK T. 1983a.: Podíl hradištní tradice na vzniku a podobě nejstarších českých hradů - Tradition of Slavonic hill-forts and origins of the oldest Czech Gothic castles. Umění 13. století v Českých zemích, Praha, 53-66, 630-635.
- DURDÍK T. 1983b.: A XIII. századi cseh várak tipológiájának és fejlődéstörténetének rövid vázlat. Műemlékvédelem 27, 242-254.
- DURDÍK T. 1983.: Povrchový průzkum zaniklého hradu neznámého jména u Albrechtic na Mostecku - Die Nachforschungen auf dem Terrain einer verfallenen Burg unbekannten Namens bei Albrechtice im Gebiet von Most. Ústecký sborník hostogický, 31-44.
- DURDÍK T. 1984.: České hrady. Praha.
- DURDÍK T. 1985a.: Raněgotická stavební podoba hradu Konopiště - The early gothic phase of the Konopiště castle /central Bohemia, Czechoslovakia/. SVPP 26, 163-182.
- DURDÍK T. 1985b.: K počátkům a středověké stavební podobě hradu v Blatné - Zu den Anfängen und der mittelalterlichen Baugestalt der Burg in Blatná. AH 10, 283-295.
- DURDÍK T. 1985c.: Středověký hrad Tetín - Die mittelalterliche Burg Tetín. Český kras XI, 63-71.
- DURDÍK T. 1986.: Castel-type castles in Bohemia. In: Archaeology in Bohemia, 253-262. Prague.
- DURDÍK T. 1988a.: Die Entwicklung der böhmischen Burgen im 13. Jahrhundert. Steine sprechen 86(XXVII/2), 22-29.
- DURDÍK T. 1988b.: Deset let archeologického výzkumu hradů v Jindřichově Hradci /1975-1986/. Zpravodaj oboru památkové péče 1988/8-1, 1-86.
- DURDÍK T. im Druck: Kastellburgen des 13. Jahrhunderts in Mitteleuropa. Wien - Köln - Graz.
- DURDÍK T. - FROLÍK J. 1982.: Hrad Řebřík na Rokycansku a jeho postavení v genezi českého šlechtického hradu - Burg Řebřík in der Gegend von Rokycany und ihre Stellung unter den Feudalburgen Böhmens. AH 7, 367-377.
- DURDÍK T. - CHOTĚBOR P. 1982.: Povrchový průzkum zaniklé středověké tvrze Dubjany, okr. Plzeň-sever, Archeologické rozhledy XXXIV, 73-77.

- DURDÍK T. - BOLINA P. 1986.: Několik poznámek k dispozici olomouckého hradu - Einige Bemerkungen zur Disposition der Burg in Olomouc, *Archaeologia historica* 11, 95-101.
- EBHARDT B. 1939.: Der Wehrbau Europas im Mittelalter I. Berlin
- EBNER H. 1976.: Burgen und Schlösser im Ennstal und Murboden. Wien.
- ELIÁŠ J.O. 1990.: Pozdně románské jádro zámku ve Velkém Mezifičí, *Archaeologia historica* 14, in Druck.
- ENGEL P. 1977.: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. Budapest
- ENGEL P. 1984.: Vár és hatalom. Az uralom területiális alapjai a középkori Magyarországon I. In: *Világosság* XXV 288-295.
- ENGEL P. 1987.: Töprengések az Árpád-kori sánctörékek problémájáról In: *Műemlékvédelem* XXXI 9-14.
- ENTZ G. 1966.: L' architecture et la sculpture hongroises á l' époque romane dans leurs rapports avec l' Europe. In: *Cahiers de civilisations médiévales* X-XII Siecles 9, s.1-11.
- EPPEL F. 1974.: Das Walddviertel. Seine kunstwerke, historischen Lebens- und Siedlungsformen. Salzburg.
- FABINI H. - FABINI A. 1985.: Kirchenburgen in Siebenbürgen. Leipzig
- FELD I. 1982-1983.: A mátraderécskei Kanász-vár és az éllel ellátott henger alakú tornyok, *Agria* XIX. Eger.
- FELD I. 1984.: Jelentés a salgói vár 1981-83. évi kutatásáról. A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve X. 1984. Salgótarján, 213-264. 1.
- FELD I. 1985.: Késő-középkori várkutatásunk újabb eredményei. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai* Bp. 175-201.
- FELD I. 1987a: Neuere Ergebnisse bei der Untersuchung mittelalterlicher ungarischer Burgen. In: *ARX. Burgen und Schlösser in Bayern, Österreich und Südtirol* 1987/1. 196-202.
- FELD I. 1987b.: Megjegyzések az Árpád-kori, ún. kisvárak kérdéséhez. In: *Műemlékvédelem* XXXI/1-8.
- FELD I. 1989.: A Dunántúli várépítészeti korszakai, 10-17. század In: *A Dunántúli településtörténete VII. /Szerk. Somfai Balázs/ Veszprém, 9-36.*
- FELD I. s.a.: Megjegyzések a tudományos várkutatás módszertanához. In: *Műemlékvédelem*, sajtó alatt /1990/
- FELD I. - JAKUS L. - LÁSZLÓ CS.: Csővár In: *Studia Comitatus* 7 Szentendre
- FELD I. - J. CABELLO 1980.: A füzéri vár Miskolc
- FELD I. - SIKLÓSI GY. 1989.: Székesfehérvár, Kossuth u. 9-11. sz. épületek kutatása. In: *Műemlékvédelem* XXXIII 207-214.
- FERENCZI A. 1938.: Cetăți antice în județul Ciuc. In: *Anuarul monumentelor istorice, Secția pentru Transilvania* 4 235-352.
- FERENCZI G. - FERENCZI I. 1967.: Săpături arheologice cu caracter informativ executate între anii 1962-1965 de Muzeul din Odorhei. In: *Studii și materiale* II 57-9.
- FERENCZI G. - FERENCZI I. 1971.: A varsági Tartód vára és történelmi jelentősége. In: *Korunk* XXX 1138-46
- FERENCZI G. - FERENCZI I. 1972.: Székelyföldi gyepek. In: *Korunk* XXXI 305-12.
- FERENCZI G. - FERENCZI I. 1972a.: Cetatea dacică de la Odorheiu Secuiesc. In: *Crisia* II 59-63.
- FERENCZI I. 1977.: A parajdi Rabsonné vára. In: *Korunk* XXXVI 123-6.
- FERENCZI G. - FERENCZI I. 1979.: Observații de topografie arheologică în partea superioară a Depresiunii Homoroadelor /jud. Harghita/. In: *Acta Musei Napocensis* XVI 11-30.
- FERENCZI I. - PETICA 1982.: Cercetări de topografie arheologică în județul Mureș I. In: *Acta Musei Napocensis* XIX 557-84.
- FERENCZI I. - PETICA 1983.: Cercetări de topografie arheologică în județul Mureș II. In: *Acta Musei Napocensis* XX 113-29.
- FEVRE D. 1988.: Ottrott. Château de bois, château de pierre. XIe et XIIe siècles. Fouilles des 1981 a 1985. Strassburg, /Chantiers d' études médiévales/
- FIALA A. 1966.: Stavebné členenie nasich hradov v 13. a 14. storočí In: *Vlastivedné Časopis* 15/41-44.
- FIALA A. 1976.: Obytná veža Trenčianskeho hradu. In: *Pamiatky príroda* nr. 2, s. 13-15.

- FIALOVA H. - FIALA A. 1966.: Hradý na Slovensku. Martin
- FIALA A. - ŠTEFANOVIČOVÁ T. 1965.: Stavebný vývoj Bratislavského hradu v 11. až 13. storočí In: Vlastivedný časopis
- FIALA A. - HABOVSTIAK A. - ŠTEFANOVIČOVÁ T. 1975.: Opevnené sídliská z 10-13. storočia na Slovensku. In: Archeologické rozhledy XXVII. 429-444.
- FIALA A. - VALLASEK A. 1977.: Výskum Spišského hradu, Vlastivedný časopis XXVI, 8-13.
- FIALA A. - VALLASEK A. 1985.: Spišský hrad. In: Krásy Slovenska 62, nr.2, s. 18-23.
- FIALA A. - VALLASEK A. - LUKÁČ G. 1988.: Spišské hrad. Martin.
- FINO J.F. 1967.: Quelques aspects de l'art militaire sous Philippe Auguste, Gladius VI, 18-38. Granada.
- FITZ J. - CSÁSZÁR L. - PAPP L. 1966.: Székesfehérvár Bp.
- FREY P. 1985.: Die Habsburg. Vorbericht der Grabungen von 1978 bis 1983. In: Nachrichten des Schweizerischen Burgenvereins Bd. 14. Jg. 58, 33-44.
- FREY P. 1986.: Die Habsburg im Aargau. Bericht über die Ausgrabungen von 1978-83. In: Argovia 98, 23-113.
- FREY P. 1987a.: Schloss Lenzburg. In: Nachrichten des Schweizerischen Burgenvereins Bd. 15. Jg. 60, 1-7.
- FREY P. 1987b.: Palas und Südturm der Lenzburg. In: Lenzburger Neujahrblätter 1987.
- FRYDA F. 1985.: Mělnice, okr. Domažlice, Ročenka Klubu Augusta Sedláčka, 65-73.
- FÜGEDI E. 1967.: Székesfehérvár középkori alaprajza és a polgárság kezdetei Magyarországon In: Településtudományi Közlemények 20, 31-45.
- FÜGEDI E. 1975.: Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland. In: Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Sigmaringen, s. 471-507.
- FÜGEDI E. 1975.: Középkori várak - középkori társadalom. In: Gerő 1975.
- FÜGEDI E. 1977.: Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. Bp.
- FÜGEDI E. 1986.: Castle and society in medieval Hungary /1000-1437/ Bp.
- GÁDOR J. 1967.: Középkori földvárak Nógrád megyében. Budapest, /Egyetemi szakdolgozat, kéziratban/
- GÁDOR J. - NOVÁKI GY. - SÁNDORFI GY. 1978-1979.: Borsod-Abaúj-Zemplén megye őskori és középkori erődtípusai In: HOMK 17, 23-29.
- GÁDOR J. - NOVÁKI GY. 1980.: Az abaúji vári földvár sánca In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIX 43-77.
- GAJZÁGÓ A. - PATAY P. 1961.: A Nógrád megyei várak története. Balassagyarmat. Kézirat, a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum Adattárában
- GENSER R. 1975.: Frühmittelalterliche Burgen und Siedlungen in Nordhessen. In: Ausgrabungen in Deutschland Band 1,2, Teil 2. Mainz, 313-337.
- GENTHON I. 1959.: Magyarország műemlékei I Bp.
- GEREVICH L. 1962.: Kálvin köz 2-3-4. Az óbudai királyné vár maradványai. In: Pogány-Horler: Budapest műemlékei II. Bp. 376-377
- GEREVICH L. 1966.: A budai vár feltárása Bp.
- GEREVICH L. 1970.: A gótika elterjedése. In: A magyarországi művészet története. Bp. 101-120.
- GEREVICH L. 1973.: Budapest művészete sz Árpád-korban In: Budapest története I.
- GERGELYFFY A. 1972.: L'architecture cistercienne en Hongrie. In: Actes de Congres international d'histoire de l'art. I. Budapest, s. 481-485.
- GERŐ L. 1955.: Magyarországi várepítészet. Budapest
- GERŐ L. 1968.: Magyar várak Bp.
- GERŐ L. 1975.: /szerk./ Várepítészetünk Bp.
- GOS V. 1985.: Hrad Usov-jeho úloha a význam při kolonizaci severní Moravy ve 13. století - Burg Usov /Ausee/ und ihre Bedeutung für die Kolonisation Nordmährens im 13. Jahrhundert, Archaeologia historica 10, 303-307.
- GUERQUIN B. 1984.: Zamki w Polsce. Warszawa.
- GVOZDANOVIC V. 1970.: The romanesque type of fortifications on the central part of Croatia In: IBI-Bulletin 28 51-71.

- GYÖNGYÖSI G. 1530.4 - 1983.: Vitae fratrum heremitarum ordinis fratrum Sanczi Pauli primi heremite. Kézirat a budapesti Egyetemi Könyvtárban. A.b.151/c. Magyar fordítása: Gyöngyösi Gergely krónikája. In: Gyöngyösi Gergely: Arcok a magyar középkorból. Bp. 27-216. old. /Ford. Arva Vince és Csonka Ferenc/
- GYÖRFFY GY. 1967.: Székesfehérvár feltűnése a történeti forrásokban. In: Székesfehérvár Évszázadai I. /1967/
- GYÖRFFY GY. 1963-1987.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-III. Budapest.
- GYÖRFFY GY. 1973.: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története I.
- GYÖRFFY GY. 1976.: Die Entstehung der ungarischen Burgenorganisation. In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 28, 323-358.
- GYÖRFFY GY. 1977.: István király és műve Bp.
- HABOVSTIAK A. 1972.: Stredoveké hradky na Slovensku In: Vlastivedhé Časopis 21, 2-8.
- HABOVSTIAK A. 1985.: Stredoveká dedina na Slovensku. Bratislava.
- HÁLA J. 1977.: Földrajzi nevek az Ipoly mentén. Stud. Com. 5, 585-625.
- HALL T. 1980.: Mittelalterliche Stadtgrundrisse. Versuch einer Übersicht der Entwicklung in Deutschland und Frankreich. In: Antikvariskt Arkiv 66. Stockholm
- HANULIAK V. 1985.: Historicky vývoj hradu Liptov. In: Liptov 8, 101-131.
- HANULIAK V. 1988.: Malé stredoveka opevnené sídla v Liptove In: Archeologia historica 13, 299-306.
- HÉDERVÁRY 1909-1922.: A Héderváry Család oklevéltára. I-II. közl. Radvánszky Béla és Závorszky Levente, Budapest.
- HEINE H-W. 1978.: Studien zu Wehranlagen zwischen junger Donau und westlichen Bodensee. Stuttgart, /Forschungen und Berichte der Archäologie des Mittelalters in Baden-Württemberg 5./
- HEJČ M. 1966.: A visegrádi alsóvár lakótornyának építéstörténete In: Műemlékvédelem 1-9.
- HEJNA A. 1976.: Venkovská opevněná sídla 10-13. stol. v Čechách. Problematika jejich studia a výsledky dosavadního výzkumu, Archeologické rozhledy XXVIII, 279-290.
- HEJNA A. 1980a.: Die neueste Ergebnisse der Burgenforschung in Böhmen. Offa 37, 294-300.
- HEJNA A. 1980b.: Pokračující výzkum hradu Vizmburku v letech 1976 - 79 - Die Fortsetzung der Grabung auf der Vizmburg, KG Havlovice, Kreis Trutnov, in Jahren 1976 - 79. AR XXXII, 306-311.
- HEJNA A. 1985.: Archeologický výzkum v areálu hradu ve Strakonicih. AVJČ 2, 75-93
- HERMANN J. 1986.: Welt der Slaven. Leipzig-Jena-Berlin
- HERVA F.L. 1984.: Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria. Bp.
- HINZ H. 1981.: Motte und Donjon. Zur Frühgeschichte der mittelalterlichen Adelsburg. ZAM-Beiheft 1. Köln
- HLOBIL I. - MICHNA P. - TOGNER M. 1984.: Olomuc. Praha.
- HO: Hazai Okmánytár I-VIII. k. Bp. 1865-1891.
- HOLL I. 1963.: Középkori cserépedények a budai várpalotából /XIII-XV. sz./ In: Budapest Régiségei XX
- HOLL I. 1970.: Mittelalterarchäologie in Ungarn 1946-1964. Burgen. In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 22, 386-398.
- HOLL I. 1973.: Sopron középkori városfalai IV. In: Archeologiai Értesítő 100
- HOLL I. 1979.: Sopron /Üdenburg/ im Mittelalter. In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 31
- HOLL I. 1981.: Feuerwaffen und Stadtmauern. In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXXIII. 201-243.
- HOLL I. 1984.: Négysarkotornyos, szabályos várak a középkorban, Archaeologiai Értesítő 111, 194-215.
- HOLL I. 1986.: Kőszeg vára a 13. században In: Archeologiai Értesítő 113, 50-68.
- HOLL I. 1980-89.: Burgenforschung in Ungarn. In: Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 4-5
- HOLL I. - PARÁDI N. 1982.: Nagykeszi Falu kutatása In: Veszprém megyei Múzeumok közleménye 16, 181-199.
- HOLUB J. 1929.: Zala megye története a középkorban I. Bp.

- HOLUB J. 1933.: Zala megye története a középkorban III. Pécs, Kézirat./Göcseji Múzeum Adattára 83.159/
- HOMK.: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei
- HOREDT K. 1941.: Zur siebenbürgischen Burgenforschung. In: Südost-Forschungen VI. 576-614.
- HOREDT K. 1958.: Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII. București
- HORLER M. 1980.: A simontornyai vár. Kandidátusi értekezés /Kézirat/ Bp.
- HORLER M. - H. TABAJDI M. 1988.: A simontornyai vár.
- HORVÁTH J. 1967.: Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján In: Székesfehérvár Évszázadai I. 101-116.
- HORWÁTH W. 1931-32. Siebenbürgisch-sächsische Kirchenburgen. Hermannstadt.
- HORWÁTH W. 1944.: Wallburgen aus dem Burzenlande. In: Mitteilungen des Burzenländer Museums 5, 36-9.
- HOTZ W. 1988.: Pfälzen und Burgen der Stauferzeit. Darmstadt.
- HUML V. 1978.: Chodovská tvrz v proměnách staletí, Acta musei pragensis.
- HUML V. 1988.: Nové objevy v areálu středověké tvrze v Praze 8-Cimicích /Předběžná zpráva/, Archeologia historica 13, 353-368.
- HUSZÁR L. 1979.: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Bp.
- IZÓF J. 1980.: Z výsledkov archeologického výskumu Sintauského vodného hradu z obdobia stredoveku, na nádvorí klasicistického kaštieľa v Seredi v rokoch 1986 a 1987. In: Spravodaj 3. Okresné Vlastivedné Múzeum Galanta 39-51.
- JAKAB E. 1894.: Budvári és Budvár környéki leletek. In: Arch ért XIV. 210-6.
- JANSEN W. 1979.: Niederungsburgen im Rheinland. Vom Holzbau zum Steinbau. In: Burgen aus Holz und Stein. Olten-Freiburg 11-41. /Schweizerische Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters 5./
- JANÁK S. 1964.: Sinta - vel'komoravsky hrad na Váhu. In: Brány do dávnehoku. Bratislava.
- KAJZER L. 1986.: Z zagadnień genezy tzw. gródków stożkowatych, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej nr 2/86, 331-339.
- KAMINSKA J. 1978.: Próba podsumowania nowych badań nad grodziskami stożkowymi. In: Prace i materiały Muzeum archeologicznego i etnograficznego w Łodzi, seria archeologiczna 25, s 169-177.
- KANDRA K. 1890.: Bene vára a Mátrában. Eger.
- KARÁCSONYI B. - KRISTÓ GY. 1971.: Diplomata historiam dominii Matthaei de genere Chak illustrantia. Acta Historica Tom. XXXVI. Szeged.
- KARÁCSONYI J. 1900-1901.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1900. I.k. 1901. II-III.4.
- KÁRDY J. 1898.: Fejér vármegye története II. Székesfehérvár
- KATONA T. 1981.: A tatárjárás emlékezete. Budapest.
- KASIČKA F. 1977.: Feudální sídla na vesnici ve stavebněhistorickém průzkumu SORPMO /Hradenín, Popovice, Staré Kestřany/, Archeologia historica 2,81-91.
- KASIČKA F. 1978.: Horní tvrz v Kestřanech, Památky a příroda, 11-17.
- KASIČKA F. 1984.: Tvrze středních Čech Praha.
- KIS B. 1911.: Erdély régi családai. Turul, 92-103. 145-158. 1.
- KISS G. - TÓTH E. 1987.: A vasvári "Római sánc" és a "Katonák útja" időrendje és értelmezése In: Communicationes Archaeologicae Hungariae 101-137.
- KEÖPÉCZI S. J. 1940.: A Cenk-hegyi Brasovia-vár temploma. Kolozsvár.
- KLÁPŠTE J. 1988.: Výzkum tzv. hradiště u. Dolánek /okr. Semily/ v roce 1987. Zpravodaj KMVČ v Hradci Králové, Společenské vědy XV/1, 104 - 105.
- KLAAR A. 1970.: Beiträge zu Planaufnahmen österreichischer Burgen. Bd. 1. Burgenland. Mitteilungen der Kommission für Burgenforschung Nr. wien-Köln-Graz
- KODONOVÁ M. 1987.: A beckői /Beckov/ uradalom művelődéstörténeti jelentősége a késő-gótika korában. In: Művészet Zsigmond király korában 1387-1437. Tanulmányok Budapest, 312-317.
- KOHOUTEK J. 1982.: K nejstarším dějinám hradu Brumova, Gottwaldovsko od minulosti k současnosti 4, 199-226.
- KOHOUTEK J. 1985.: Hrad Lukov-současný stav výzkumu - Burg Lukov-der gegenwärtige Stand der Erforschung, Arcaologia historica 10, 309-321.

- KONEČNÝ I. 1977.: Dosavadní výsledky archeologického průzkumu hradu Obřan u Brna - Die bisherigen Ergebnisse der archäologische Erkundung der Burg Obřany bei Brno, *Archaeologia historica* 2, 229-238.
- KONEČNÝ L. 1981.: Některé novější poznatky ke vztahu románských sakrálních a profánních objektů jižní Moravy - Neue Erkenntnisse über romanische Sakral- und Profanobjekte in Südmähren, *Archaeologia historica* 6, 239-248.
- KOPPÁNY T. - KOZÁK K. 1984.: Sümeg Bp.
- KORDIOVSKÝ E. 1972.: Počátky Břeclavi ve světle historických pramenů, *Malovaný kraj VII*, č. 5., s. 4-5, 8, č. 6, s. 5.
- KORMOS O. 1956.: Márianosztra környéke. *Természetjárás* 2. évf. 10.szám /1956. október 5./
- KOSMOVA KRÓNIKA 1950.: Kosmova kronika česká, přel. K. Hrdina. Praha.
- KRAUSE E. 1976.: Z problematyki badań tzw. "grodzisk stożkowatych" w Polsce. In: *Sprawodania Archeologiczne* 28. s. 283-284.
- KRISTÓ GY. 1988.: A vármegyék kialakulása Magyarországon Bp.
- KRISTÓ GY. - MAKK F. 1988.: Az Árpád-házi uralkodók. Budapest.
- KOURIL P. 1968.: Hrad Vartnov a jeho postavení ve vývoji hradů na Opavsku - Burg Vartnov und ihre Stellung in der Entwicklung der Burgen des Landstrichs Opava /Troppau/. In: *Rodná země. Sborník k 100. výročí Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně a k 60. narozeninám PhDr. V. Nekudy*, ČSc., 285-304. Brno.
- KOURIL P. - ZÁČEK R. 1986.: Drobná středověká opevnění v Podbeskydích a otázka jejich klasifikace. In: *Časopis Slezského muzeasérie* 8, 35, s. 97-137.
- KOURIL P. - PLÁČEK M. 1985.: Hrad Luginsland a jeho úloha v kolonizaci Krnovska - Die Burg Luginsland und ihre Aufgabe bei der Kolonisation des Krnov-Gebietes, *Časopis Slezského muzea* B XXXIV, 114-127.
- KOURIL P. - PLÁČEK M. 1988.: Vznik, vývoj a funkce čtyř hradů v Vrchní pod Pradědem /okres Bruntál/ - Die Entstehung, Entwicklung und Funktion der vier Burgen in der Umgebung von Würbenthal /Vrchní pod Pradědem, Kreis Bruntál/, *Časopis Slezského muzea* B XXXVII. 241-251.
- KOVÁCS P. 1971.: Megjegyzések Székesfehérvár középkori topográfiájának kutatásához. In: *Alba Regia* XII 261-267.
- KOVALOVSKÝ J. 1975.: Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori faluásatásról In: *Archeologiai Értesítő* 102.
- KOZÁK É. 1972.: A hollókői vár ásatása. In: *Archeologiai Értesítő* 99.
- KRALOVÁNSZKY A. 1967.: Székesfehérvár kialakulása a régészeti adatok alapján. In: *Székesfehérvár Évszázadai* I. 7-18.
- KRALOVÁNSZKY A. 1967-68.: Előzetes jelentés az 1965. évi székesfehérvári feltárásokról In: *Alba Regia* VIII-IX. 253-263.
- KRALOVÁNSZKY A. 1970.: A középkori műemlékek régészeti kutatása Székesfehérváron. In: *Műemlékvédelem* XIV. 157-162.
- KRALOVÁNSZKY A. 1983.: The earliest Church of Alba Civitas. In: *Alba Regia* XX 35-89.
- KUBINYI A. 1964.: Budafelkő topográfiája és gazdasági fejlődése In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* XVI.
- KURCZ A. 1988.: Lovagi kultúra Magyarországon a 13-14. században Bp.
- KUTHAN J. 1976.: Městská založení Přemysla Otakara II. v rakouských zemích a Štýrsku, *Památky a příroda* 1, č. 7, 401-415.
- KUTHAN J. 1986.: K otázce geneze kastelo krále Přemysla Otakara II. In: *Itálie, Čechy a střední Evropa*, 109-121. Praha.
- KUTHAN J. 1982.: Architektura v přemyslovském státě 13. stol., doba umění posledních Přemyslovců, 181-351, Praha.
- LEHOTSKÁ D. 1968. *Dejiny Hlohovca /Galgóc története/* In: *Hlohovec a jeho okolie*. Bratislava.
- LESTIKOW D. 1985.: Krautheim, die staufische burg. In: *Burgen und Schlösser* 26, 5-12.
- LIST K. 1970.: Die Wasserburg Lahr. In: *Burgen und Schlösser* 11. 43-50.
- LÓCSY E. 1974.: Előzetes jelentés a simontornyai várban végzett építéstörténeti kutatásról. In: *Archeologiai Értesítő* 127-138.
- LUTZ D. 1977a.: Die Wasserburg Eschelbronn bei Heidelberg, ein Niederadels-sitz des 13. bis 18. Jahrhunderts. In: *Château Gaillard* 8, 196-222.

- LUTZ D. 1977b.: Die Untersuchungen auf dem Turmberg bei Karlsruhe-Durlach. In: Forschungen und Berichte der Archäologie des Mittelalters in Baden Württemberg 4, 173-207.
- LUTZ D. 1983.: Grabungen in der Burg der Bischöfe von Speyer in Bruchsal, Landkreis Karlsruhe. In: Château Gaillard 11, 207-241.
- LUTZ D. 1985.: Die Ruine Mandelberg bei Börsingen im Château Gaillard 12, 127-141.
- LUTZ D. 1986.: Turmburgen in Südwestdeutschland. In: La Maison Forte au Moyen Age. Actes de la Table Ronde de Nancy - Pont - à - Mousson des 31 mai - 3 juin 1984. Paris, 137-152.
- LUTZ D. 1988.: Mittelalterliche Burgen. In: Archäologie in Württemberg. Stuttgart 371-380.
- LUTZ D. 1989.: Neuere Ergebnisse der Grabungen in der Ruine Mandelberg bei Pfalzgrafenweiler, Kreis Freudenstadt. In: Archäologische Ausgrabungen in Baden-Württemberg 1988. Stuttgart 1989. 232-237.
- MACHEK V. 1957.: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha.
- MACREA M. 1951.: Despre rezultatele cercetărilor întreprinse de şantierul arheologic Sft. - Gheorghe - Breţcu 1950. In: Studii şi cercetări de istorie veche II. 285-311.
- MAGYARORSZÁG 1984.: Kristó Gyula: A korai feudalizmus /1116-1241/ In: Magyarország története I/2. Szerk. Bartha A. Bö.
- MAROSI E. 1973.: A XIV-XV. századi magyarországi művészet európai helyzetének néhány kérdése. In: Ars Hungarica
- MAROSI E. 1984.: Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Budapest.
- MARSINA R. 1971.: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Bratislava.
- MARSINA R. 1984.: Štruktúra šľachtu na Slovensku /v Uhorsku/ do začiatku 16. storočia. In: Štruktúra feudálnej spoločnosti na území Československa a Polska. Praha, s. 134-153.
- MATOLCSI J. 1970.: Historische Erforschung der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischen Knochenmaterial. Zur Tierzüchtung 87, 2 89-137.
- MATOLCSI J. 1975.: Sarud-Pócsztöltés Árpád-kori állatcsontleleteinek vizsgálata. Egri Múzeum Évkönyve 13. 69-79.
- MAURER H-M. 1967.: Bauformen der hochmittelalterlichen Adelsburg in Südwestdeutschland In: Zeitschrift für Geschichte des Oberrheins 115. 61-116.
- MAURER H-M. 1969.: Die Entstehung der hochmittelalterlichen Adelsburg in Südwestdeutschland. In: Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins 117 259-332.
- MAURER H-M. 1977.: Burgen. In: Die Zeit der Staufer. Ausst.-Kat. Stuttgart, III. 119-128.
- MEDNYÁNSZKY A. 1826.: Malerische Reise auf dem Waagflusse in Ungarn mit 12 coloriten Ansichten Pesth,
- MALZER G. 1984.: Die archäologische Freilegung der Hardegger Burgenlagen des 10. bis 14. Jahrhunderts. In: Hardegg und seine Geschichte, 2. Teil, 11-26. Wien.
- MENCLOVÁ D. 1955.: Kásna Hôrka. Bratislava
- MENCLOVÁ D. 1957.: Spišský hrad. Bratislava
- MENCLOVÁ D. 1958.: Középeurópai XIV. és XV. századi szabályos alaprajzú várpaloták In: Művészettörténeti értesítő 81-103.
- MENCLOVÁ D. 1972.: České hrady I. Praha.
- MENCLOVÁ D. 1973.: Príspevok k typológii hradov a zámkov, kaštieľov na Slovensku. In: Spisok: Hrady zámky a kaštiele na Slovensku. Martini, s. 397-446.
- MENCL V. 1967.: Šariš v dejinách gotickej architektúry. In: Vlastivedný časopis 16, s. 7-22.
- MENCL V. 1964.: Hrad Špilberk a jeho stavební typ, Památková péče 24, 102-114.
- MERÍNSKÝ Z. 1981.: Přehled dosavadního stavu výzkumu fortifikací 11. až počátku 16. století na Moravě a ve Slezsku /hradiska a hrady/ - Übersicht des bisherigen Standes der Erforschung von Befestigungen aus dem 11. bis Anfang des 16. Jahrhunderts in Mähren und Schlesien /Burgwälle und Burgen/ Archaeologia historica 6, 147-197.
- MERÍNSKÝ Z. 1989.: Století posledních Přemyslovců na Moravě a ve Slezsku ve světle archeologických výzkumů a nálezů, Archaeologia historica 14, im Druck

- MĚŘÍNSKÝ Z. - PLÁČEK M. 1988.: Nástin vývoje hradní architektury vrcholného středověku na Moravě a ve Slezsku do období husitských válek - Abriss der Entwicklung der Burgarchitektur der Blütezeit des Mittelalters in Mähren und Schlesien bis zu hussitischen Kriegen, *Archaeologia historica* 13, 217-249
- MĚŘÍNSKÝ Z. - PLÁČEK M. 1989.: K podobě nejstarší kamenné fáze hradu Bitova /okr. Znojmo/, *Castellologica bohémica* I, im Druck.
- METZ B. 1983.: Daubenschlagfelsen, Warthenberg, Herrenstein, Wadenberg. In: *Études médiévales. Archéologie et histoire. I. Saverne* 75-90.
- METZ B. 1987.: Mottes castrales en Alsace. Quelques compléments. In: *Revue d'Alsace* 113, 57-79.
- MEYER W. 1980.: Die Wehranlagen von Buchschachen, Bez. Oberwart, Bgld. In: *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Band 110*, 72-84.
- MEYER W. 1984a.: Wehranlagen im Burgenland - Gedanken zum gegenwärtigen Stand ihrer Erfassung. In: *Burgenländische Heimatblätter* 46, 145-167.
- MEYER W. 1984b.: Frühe Adelsburgen zwischen Alpen und Rhein. In: *Nachrichten des Schweizerischen Burgenvereins* Bd. 13. Jg. 57. 70-79.
- MEYER W. 1988.: Rotzberg NW. Ergebnisse der Sondierung 1988. In: *Nachrichten des Schweizerischen Burgenvereins*. Bd. 15. Jg. 61. 101-112.
- MEYER W. 1989a.: Nicht gebaute und unvollendete Burgenanlagen im Mittelalter. In: *Nachrichten des Schweizerischen Burgenvereins* 26-31.
- MEYER W. 1989b.: Die Frohburg. Ausgrabungen 1973-1977. Zürich, /Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters 16./
- MEYER W. - WIDMER E. 1977.: Das grosse Burgenbuch der Schweiz Zürich 1977 München
- MEYER W. - CLAVADETSCHER O.P. 1984.: Das Burgenbuch von Graubünden. Zürich
- MEZEY L. 1968.: Ungarn und Europa im 12. Jahrhundert. Kirche und Kultur zwischen Ost und West. In: *Probleme des 12. Jahrhunderts*, Konstanz - Stuttgart, s. 255-272.
- MEZEY L. 1972.: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. In: *Székesfehérvár évszázadai* 2. Székesfehérvár, 21-36.
- MEZEY L. 1979.: Deáksg és Európa. Budapest.
- MIKLÓS ZS. 1982.: A gödöllői dombvidék várai. Aszód.
- MIKLÓS ZS. 1983.: Ásatás Márianosztra-Biberváron. In: *Archeologiai Értesítő* 110 10-23.
- MIKLÓS ZS. 1985.: Árpás-kori /12-14. századi/ kisvárak Magyarországon. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszakos feladatai* Bp. 143-158.
- MIKLÓS ZS. 1988.: A Tolna megyei nyéki vár /Felsőnyék-Várhegy/. In: *A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* XIV 205-259.
- MIKLÓS ZS. 1989.: Ipolydamásd várai. Váci Könyvek 4. 7-28.
- MILETIC D. - VALJATO M. - FABRIS 1987.: Kapela sv. Filipa i Jakova na Medvedgradu. Zagreb.
- MKMA: Mátyás Király Múzeum adattár
- MOCSÁRY A. 1826.: Nemes Nógrád vármegyének históriai, geographiai és statisztikai esmertetése I-IV.k. Pest. /Reprint Szécsény, 1982./
- MON.ECCL.STRIG.: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Esztergom. I. köt. 1874, II. köt. 1882, III. köt. 1925. /I-II. köt.: Knauz Nándor, III. köt.: Dedek Crescens Lajos/
- MORLET M.T. 1972.: Les noms de personne sur le territoire de l'ancienne Gaule du VIe au XIe siècle. II. Paris.
- MRUSEK H.J. 1973.: Gestalt und Entwicklung der feudalen Eigenbefestigung im Mittelalter. Berlin.
- MRUSEK H.J. 1975.: Burgen in Europa. Leipzig.
- MORT: Magyarország régészeti topográfiája 1-7. Bp. 1970-1986.
- MÜLLER I. 1913.: A vajdahunyadi vár építési kora. In: *Magyarország Műemlékei* III. Bp.
- MUK J. - LANCINGER L. 1979.: Stavebně historický průzkum vývoj zaniklých zámků v Dolních Kralovicích, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 20, 273-284.
- MÜNNICH A. 1883.: Die Marzell-Burg. In: *Zipser Bote* nr. 25.
- NAGY I. 1907.: Nógrád vármegye története az 1544-ig évig Balassagyarmat
- NAGY L. 1972.: Székesfehérvár későközépkori topográfiája. In: *Székesfehérvár évszázadai* 2, 199-214.

- B. NAGY M. 1973.: Várak, kastélyok, udvarházak. Bukarest.
- NAGY E. 1986.: Az esztergomi királyi palota története. Régészeti kutatások 1934-1969. Kandidátusi disszertáció, kézirat.
- NÄGLER T. 1981.: Așezarea sașilor în Transilvania. București.
- NECHVÁTAL B. - RADOMERSKÝ P. 1963.: Archeologický výzkum na tvrzi v Tleskách u Jesenice, Československá Akademie věd CXIII, 4-18.
- NOVÁKI GY. 1988.: Várpítészeti Magyarországon a 10-11. században. In: Szent István és kora. Bp. 145-150.
- NOVÁKI GY. - SÁNDORFI GY. - MIKLÓS ZS. 1979.: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Bp. 125. old. 1. mell. /Fontes Archaeologici Hungariae/
- NOVÁKI GY. - SÁNDORFI GY. 1987.: A soproni belváros "vörös sánca" kutatásának eredményei. In: Soproni Szemle 38-43.
- NOVOTNÝ V. 1928.: České dějiny. Dílu I. Část III. Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. /1197-1253/. Praha.
- NUSSBÄCKER G. 1981.: Aus Urkunden und Chroniken. Bukarest.
- ORBÁN B. 1873.: A Székelyföld leírása I-IV. Pest 1868-1871, Budapest
- OSZVÁLD F. 1957.: Adalékok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez In: Művészettörténeti Értesítő 6, s. 231-254.
- PÁLMÁNY B. 1985.: Hol épült fel Sztrahora vára? / A Kacsics nem Illés ága XIII. századi várépítései és XIV. század eleji történetük néhány kérdéséről. / Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve XI. Salgótarján, 205-228. 1.
- PAPP L. 1967.: Rékavár és 1963. évi felderítő ásatása Pécs.
- PARÁDI N. 1982.: A kácsi középkori lakótorony. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXI. 9-30.
- PÁSZTOR J. 1910-11.: Heves megye várai I-XV. In: Gyöngyösi Újság XIV 52. sz. XV 22. sz.
- PÁSZTOR J. 1933.: Heves megye várai. Gyöngyös.
- PATAY P. 1965.: Szécsény emlékei. Budapest.
- PATZE H. 1976.: /szerk./ Die Burgen im deutschen Sprachraum I-II. Sigmaringen
- PEHLA H-K. 1974.: Wehrturm und Bergfried im Mittelalter. Diss. TH Aachen.
- PESTY F. 1882.: A magyarországi várispánságok története különösen a 13. században. Bp.
- PFEFFERKORN W. 1977.: Buckelquader an Burgen der Stauferzeit. Stuttgart.
- PIPER O. 1912.: Burgenkunde, München,
- PLÁČEK M. 1983.: Přemyslovské hrady ve Strážnici a Uherském Ostrohu a jejich typologická příslušnost - Die Přemyslidenburgen in Strážnice und Uherský Ostroh und ihre typologische Zugehörigkeit, Vlastivědný moravský XXXV, 328-341.
- PLÁČEK M. 1984.: K typologii hradů na moravsko-slovenském pomezí - Zur Typologie der Burgen im mährisch-slowakischen Grenzgebiet, Slovákko XXV, 63-69.
- PLÁČEK M. 1986.: Hrad v horním povodí Svratky - Burgen im oberen Svratka-Flussgebiet, Archaeologia historica 11, 189-200.
- PLÁČEK M. 1988.: K vývoji hradů v povodí Svitavy - Zur Entwicklung der Burgen im Flussgebiet von Svitava, Archaeologia historica 13, 307-320.
- PLÁČEK M. 1989.: A morvaországi várak fejlődéstörténetének vázlatja In: Műemlékvédelem XXXIII. 265-277.
- PLÁČEK M. 1990.: Hrad v povodí Jihlavy a Rokytné, Vlastivědný věstník moravský XLII. in Druck.
- PLÁČEK M. - PROCHÁZKA R. 1986.: K problematice opevněných sídel přelomu raného a vrcholného feudalismu na Moravě /Teze/ - Zur Problematik der befestigten Sitze an der Wende des Früh- und Hochfeudalismus in Mähren, Archaeologia historica 11, 159-170.
- PLÁČEK M. - PROCHÁZKA R. 1989.: Povrchový průzkum zříceniny hradu Dědice, k. ú. Dědice /okr. Vyškov/, Přehled výzkumu AO ČSAV v Brně 1986, in Druck. Brno.
- POLLA B. 1962.: Zistovacie historicko-archeologické výskumy na bratráckom tábore na Zelenej hore v Hrabušiciach. In: Slovenská archeológia 10-1, s. 253-279.
- POLLA B. 1964.: Stredoveký hrádok v Obišovciach. In: Slovenská archeológia 12-2, s. 467-484.
- POLLA B. - SLIVKA M. - VALLAŠEK A. 1981.: K problematike výskumu hrádok a hrádov na Slovensku. In: Archaeologia historica 6. 361-404.
- POP I. 1986.: Date arheologice privitoare la istoria Braşovului secolele IX-XII. In: Cumidava II. 9-26.

- PRICKLER H. 1972.: Burgen und Schlösser im Burgenland. Wien
- PRT: A pannonhalmi Szent Benedek Rend története. I-XII. Bp. 1902-1916.
- PÚK 1983.: Projektový ústav kultúry Bratislava. Kastiel Sered - pamiatkový výskum.
- RA: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk. Szentpétery i. és Borsa I. I-II. Bp. 1923-1961.
- RADOS J. 1971.: Magyar építészettörténet Bp.
- RADVÁNYI I. 1858.: Margit-sziget története. Pest.
- RAPPOPORT P.A. 1965.: Kárpátaljai középkori várak. In: Archeológiai Értesítő 92, s. 61-65.
- RATKOS P. 1968.: Pramene k dejinám Vel'kej Moravy. Bratislava.
- RATKOS P. 1979.: Privilégium Spisských Clách z roku 1243 a turnianské prédium In: Slovenská archivistika 14, s. 73-86.
- RÁZSO GY. 1977.: Székesfehérvár hadászati jelentősége a török hódoltság korában. Az 1601. és az 1688. évi ostrom. In: Székesfehérvár Évszázadai 3. 145-158.
- REICHERTOVÁ K. 1952.: Výzkum středověké tvrze v Martinicích u Votic, Archeologické rozhledy IV, 417-421.
- REICHERTOVÁ K. 1955.: Dokončení výzkumu středověké tvrze v Martinicích u Votic, Archeologické rozhledy VII, 209-278.
- REICHERTOVÁ K. 1967.: Archeologický výzkum středověké tvrze v Martinicích u Votic, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 8, 39-73.
- REICKE D. 1986.: Findlingsmauerwerk und Bossenquader. In: Nachrichten des Schweizerischen Burgenvereins Bd. 14. Jg. 59. 82-87.
- van REIJEN P.E. 1976.: Middelleeuwse kastelen in Nederland, Busseum.
- REISZIG E. 1911.: Nógrád vármegye története In: Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye Bp.
- REISZIG E. 1901.: IV. Béla király és János lovagrend Magyarországon. In: Századok 520-541.
- REISZIG E. 1925-1928.: A Jeruzsálemi Szent János Lovagrend Magyarországon I-II. Bp.
- RICHTER V. and KOL. /SAMEK B. - STEHLÍK M./ 1966.: Znojmo. Praha.
- RIEBER A. - REUTER K. 1974.: Die Pfalzkapelle in Ulm. Weissenhorn 139-170.
- RIPPMANN D. 1981.: Die Untersuchungen auf dem Innenfels bei Baiersbronn-Obertal. Lkr. Freudenstadt. In: Forschungen und Berichte der Archäologie des Mittelalters in Baden-Württemberg 7. 371-419.
- RUTTKAY A. 1989.: Feudálne sídla a fortifikačné zariadenia na Slovensku pred polovice 13. storočia /problematika a novšie výskumy/ In: Zborník Slovenského národného múzea - História 29, 57-107.
- SAKAROVÁ J. - DURDÍK T. - CHOTĚBOR P. v tisku: Povrchový průzkum tvrziště Bolice, okr. Nymburk, Castellologica bohemia 1.
- SALCH CH. L. 1978.: Dictionnaire des châteaux de l'Alsace médiévale. Strassburg.
- SALCH CH. L. 1989.: Le château d'Ortenburg. Strassburg /Centre d'archéologie médiévale/
- SALCH CH. L. 1981.: Châteaux et guerriers de la France au moyen âge. Strassbourg.
- SALCH CH. L. - BOURNOUF J. - FINÓ J.F. 1977.: L'atlas des châteaux fort en France. Strassbourg.
- G. SÁNDOR M. 1984.: Reneszánsz Baranyában Bp.
- SÁNDORFI GY. 1979.: A magyar várépítészet korai szakaszáról irodalmi adatok és terepbejárások alapján. Archeológiai Értesítő 106 244-254.
- SÁNDORFI GY. 1980.: Motte-típusú várak a történeti Borsod vármegyében In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIX 9-41.
- SÁNDORFI GY. 1986.: Három korai magyar motte. In: Műemlékvédelem XXX 1-7.
- SÁNDORFI GY. 1985.: Korai váraink típusvizsgálata. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időserű feladatai. Bp. 159-173.
- SÁNDORFI GY. 1989.: Várak a 10. században. In: Műemlékvédelem XXXIII. 19-26.
- SARLOTT J. - STÜCKLI W. 1987.: Burgstelle Fahr. Inwil Lu. In: Nachrichten des Schweizerischen Burgenvereins Bd. 15. Jg. 60 34-35.

- SCHAD'N H.P. 1950.: Hausberge und fluchtburgen im Burgenland. Burgenländische Forschungen Heft 9. Eisenstadt.
- SCHÄFER H. 1987a.: Die ehemalige Wasserburg Schwieberdingen, KREIS Ludwigsburg. Archäologische Ausgrabungen in Baden-Württemberg 1986. Stuttgart 305-307.
- SCHÄFER H. 1987b.: Burg Amlischagen. Gemeinde Gerabronn. Kreis Schwäbisch Hall. Vorbericht über die archäologischen Untersuchungen. In: Château Gaillard 13 175-188.
- SCHÄFER H. 1980.: Burg, Schloss und Stadt Marbach am Neckar. In: Denkmalpflege in Baden-Württemberg 9. 59-69.
- SCHÄFER H. 1988.: Stadtgründung und Stadtburg im Hohen Mittelalter. Archäologische Untersuchungen in Marbach/Neckar. In: Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte 14 29-36.
- SCHULÉK 1944.: Schulek János: Emlékirat kézirat MKMA
- SEDLÁČEK A. 1927-1937.: Hradý, zámky a tvrze království českého I-XV. Praha.
- SEDLÁK V. 1967.: Príspevok k architektúre stredovekých hradov na západnom Slovensku. In: Monumentorum tutela. Bratislava.
- SEDLMAYR J. 1970.: A visegrádi lakótorony helyreállítása Magyar Műemlékvédelem V. 1967-68. Bp. 315-334.
- SIKLÓSI GY. 1985.: Székesfehérvár középkori városfalai I. Székesfehérvár északi erődítésrendszer. Kézirat, megjelenés alatt az Alba Regiaiban
- SIKLÓSI GY. 1988.: Angaben zur mittelalterlichen Topographie von Székesfehérvár aufgrund der Grundrisse und Karten über die Stadt. In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae XL 221-251.
- SIMON Z. 1987.: A várak szerepének változása a középkori Nógrád megyében, Budapest /Egyetemi szakdolgozat, kézirat adattár/
- SIMON Z. 1988.: A várak szerepének változása a középkori Nógrád megyében, In: A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve XIV 103-131.
- SIMON Z. 1989.: Castrum Zeuleus In: Műemlékvédelem XXXIII 93-10..
- SLIVKA M. 1984.: Výsledky výskumu Trebiskovského hradu. In: Monumentorum tutela 11, s. 163-231.
- SLIVKA M. 1986.: Príspevok k problematike vzťahu atredovekých sakrálnych objektov a feudálnych sídiel na Slovensku. In: Archaeologia historica 11, s. 359-376.
- SLIVKA M. 1988.: Stredoveké šľachtické sídla na Slovensku. In: Pamiatky príroda 19, nr. 4, s. 19-21.
- SLIVKA M. 1988b. Doterajšie výsledky výskumu na Kláštorisku v slovenskom raji. In: Archaeologia historica 13. s. 423-439.
- SLIVKA M. 1990.: Stredoveká cestná sieť na východnom Slovensku a jej determinanty. In: Slovenská numizmatika 11, im Druck.
- SLIVKA M. - VALLASEK A. 1986.: Archeologický výskum stredovekého hradku v Medziankach. In: Nové obzory 28, s. 137-162.
- SLIVKA M. - VALLASEK A. 1990.: Hradý a hrádky Východoslovenského kraja. Košice /im Druck/.
- SLIVKA M. - VIZDAL M. 1984.: Hrad Brekov. In: Nové obzory 26. 167-185.
- SLIVKA M. - VALLASEK A. 1979.: Opevnené sídla drobnej stredovekej šľachty v oblasti stredného Saria. In: Nové obzory 21 113-146.
- SLIVKA M. - VALLASEK A. 1982.: Hospodárske zázemie šľachtických sídiel v oblasti horného Zemplína In: Archaeologia historica 7 289-310.
- SLIVKA M. - VALLASEK A. 1984.: Stredoveké fortifikačné objekty s svernej časti Gemera In: Archeologické rozhledy XXXVI 653-663.
- SLIVKA M. - VALLASEK A. 1983.: Stredoveké šľachtické sídla v oblasti dolného Zemplína. In: Nové obzory 25
- SLIVKA M. - VALLASEK A. 1986a.: Zur Problematik der sitze des Mittel- und Kleinadels im Mittelalter. In: Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten. Nitra 311-316.
- SLIVKA M. - VALLASEK A. 1986b.: Archeologický výskum stredovekého hradku v Medziankach. In: Nové obzory 28. 137-162.
- SOPRON: Sopron vm. oklt. Sopron vármegye története. Oklevéltár. I-II. /szerk. Nagy Imre/ Sopron, 1889-1891.
- SOUKUPOVÁ H. 1981.: Stavebně historický průzkum zámku v Nepomyšli, nepublikováno

- ŠPAČEK J. 1977.: Čelákovická tvrz, *Archeologia historica* 2., 127 - 136.
- ŠPAČEK J. 1979.: Dosavadní výsledky výzkumu zaniklého středověkého hradku v Toušeni, *Archeologia historica* 4., 119 - 128.
- SRH *Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stripis Arpadianae gestarum* I-II. Ed.: E. Szentpétery Bp., 1937 - 1938.
- ŠTEFANOVIČOVÁ T. - FIALA A. 1966. Die Akropolis der Bratislavaer Burg im 11. bis 13. Jahrhundert In: *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* X. 125 - 135.
- ŠTEFANOVIČOVÁ T. 1975. Bratislavský hrad v 9-12 storočí. Bratislava
- STEIN G. 1972-1973. Das Schlössl bei Klingenmünster. In: *Mainzer Zeitschrift* 67-68., 108 - 117.
- STEINBRECHT C. 1920 Die Ordensburgen der Hochmeisterzeit, Berlin
- STREICH G. 1984 Burg und Kirche Während des Deutschen Mittelalters I - II. Sigmaringen
- SZABÓ D. 1920: Sredovjecni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb
- SZABÓ J. J. 1984 : Benevár régészeti feltárásának jelenlegi helyzete. In: *Tanulmányok Gyöngyösről / Szerk.: Havassy Péter - Kecskés Péter / Gyöngyös* 129-145.
- SZABÓ J. J. 1986.: Az 1985. évi gyöngyös-mátrafüred-benevári ásatások tapasztalatai. *HOMK* 24., 34-35.
- SZÉKELY GY. 1964.: Wallons et Italiens en Europe centrale aux XIe-XVIe siècles In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominate - sectio Historica* t.VI., 3-71.
- SZÉKELY Z. 1946.: Jegyzetek Dácia történetéhez Sepsiszentgyörgy
- SZÉKELY Z. 1951.: Materiale și cercetări de istorie veche a României București
- SZÉKELY Z. 1975.: Délkelet-Erdély a VI-XIII. században. In: *Aluta* VI-VII. 63-69.
- SZÉKELY Z. 1977.: Contribuții la problema fortificațiilor și formelor de locuire din sud-estul Transilvaniei. In: *Aluta* VIII-IX. 52-110.
- SZÉKELY Z. 1980.: Ásatások a lemhenyi /Kovácsna megye/ és csíkrákosi /Hargita megye/ várban. In: *Acta Hargitensia* I. 39-48.
- V. SZÉKELY GY. 1984.: Szlavón báni pénzverés. In: *Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve* Bp.
- SzOKl: Székely Oklevéltár /Szerk. Szabó Károly, Szádeczky Lajos, Barabás Samu/ I-VIII. Kolozsvár - Budapest 1872-1934.
- TÉGLÁS G. 1895.: Dák várak Udvarhely megye keleti és északi hegyvidékein II. In: *Erdélyi Múzeum* XII. 312-319.
- TEICHERT M. 1969.: Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei vor- und frühgeschichtlichen Schweinen. *Kühn-Archiv* 83,3 237-293.
- TEICHERT M. 1975.: Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei Schafen. In: Clason, A.T. ed.: *Atchaeozoological Studies*. Amsterdam-Oxford-New York 1975. 51-69.
- THEINER A. 1859.: Vetera monumenta historica Hungariam illustrantia I.
- TOCIK A. 1968.: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava
- TOMKA P. 1976.: Die Erforschung der Gespanschaftsburgen im Komitat Győr-Sopron. In: *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 28. 391-409.
- F. TÓTH R. 1971.: A margitszigeti domonkos kolostor. Budapest Régiségei XXII. Bp. 245-268.
- TÓTH E. 1978.: Sabaria-Szombathely karoling vára In: *Vasi Szemle* 396-408.
- TÓTH M. - MAROSI E. 1978.: Árpád-kori kőfaragványok. Katalógus Budapest-Székesfehérvár
- UB: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I-II. Graz-Köln 1955-1965.
- Ub: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen /Szerk:

- Zimmermann, Franz, Wernwr, Carl/ I. Hermannstadt 1892.
- ULIČNÝ F. 1982.: Vznik hradov v Sariši. In: Nové obzory 24. 95-111.
- ULIČNÝ F. 1986.: Rannoistorické zoselenie vostočnej Slovenska /s osobennym aspektom na Zemplin/ In: Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in bezug zu den nachbar gebieten. Nitra 317-321.
- ULIČNÝ F. 1973.: Vel'ký Sariš do konca 13. storočia. Manuscript.
- ULIČNÝ F. 1978.: Vznik a vyvin Sarišskej stolice v 13-14. storočí. In: Slovenska archivistika 13. 143-155.
- UNGER J. 1988.: Počátky středověkých opevněných sídel typu "motte" na jihovýchodní Moravě - Die Anfänge der befestigten Sitze des Typs der sogenannten Motte in Südmähren. In: Rodná zeme 207-220. Brno
- VÁNDOR L. 1966.: Régészeti kutatások a Kis-Balaton térségében. Zalaegerszeg
- VALLASEK A. - FIALA A. 1972.: K počiatkom hradu Krasna Hôrka In: Vlastivedný časopis 21. 87-89.
- VARSIK B. 1977.: Osídlenie Košickej kotliny III. Bratislava
- WAGNER C. 1773.: Analecta Scepulii sacri profani I. Viennae
- WAGNER C. 1760.: Diplomatarium comitatus Sarosiensis. Posonii et Cassoviae
- VÁTAŠIANU V. 1959.: Istoria artei feudale în țările române I. București
- K. VÉGH K. 1966.: Boldogkő várának feltárása. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve VI
- VÖRÖS I. 1988a.: Knochenfunde aus dem 9-12. Jh. auf der Insel Kövecses von Mosaburg-Zalavár. In: CS. SÓS Á.: Zalavár-Kövecses. Ausgrabungen 1976-1978. Rég.Füz. Ser. II. 24 /1984/ 111-137.
- VÖRÖS I. 1988b.: Az ugodi vár középkori állatcsontmaradványai In: Acta Museum Papensis I. 99-129.
- WALTER P. 1987.: Le vieux château de Rougemont In: Archéologie médiévale en Alsace 61-64.
- WERTNER M. 1977.: Árpádkori megyei tisztviselők Történelmi Tár
- WERTNER M. 1998.: A Buzád-Hahót nemzetsége In: Turul 16.
- WERTNER M. 1901.: Nemzetségi kutatások In: Turul 113-116.
- WERTNER M. 1908.: Újabb nemzetségi kutatások In: Turul 129-136.
- WIRTH J. 1975.: Le châteaux-forts alsaciens du XIIe siècle. Étude architecturale Strassburg
- ZEMEK M. - NECHVÁTAL L. 1980.: Vyvoj breclavského zámku. In: Jižní Morava 16. 90-107.
- ZEPEČÁNEK J. 1979.: A firtosvári ásatások. In: A Hét X. 0-9.
- ZETTLER A. 1990.: Zähringerburgen. In: Die Zähringer III. Sigmaringen
- ZIENTARA B. 1975.: Walonowie na Śląsku w XII. i XIII. wieku. In: Przegląd historyczny 66., 349-368.
- ZO: Zala vármegye története. Oklevéltár I-II. Bp. 1086-1090.